

ISSN 2311-8040

НАУКОВИЙ ВІСНИК

ЛЬВІВСЬКОГО
ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Серія юридична

Випуск 2

Львів
2017

Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ.
Н34 **Серія юридична** / головний редактор Р. І. Благута. – Львів: ЛьвДУВС, 2017. –
Вип. 2. – 400 с.

Виходить п'ять разів на рік (із них один – спецвипуск).

Засновник – Львівський державний університет внутрішніх справ.

Включено до переліку наукових фахових видань України з юридичних наук
(постанова президії ВАК України від 14 жовтня 2009 р. № 1-05/4).

Свідоцтво про державну реєстрацію від 14 листопада 2014 р. КВ № 21093-10893ПП

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Інтернет Вченою радою Львівського
державного університету внутрішніх справ (*протокол від 26 квітня 2017 р. № 10*).

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Р. І. Благута, кандидат юридичних наук, доцент (*головний редактор*); **В. К. Гришук**, доктор юридичних наук, професор (*заступник головного редактора*); **О. М. Балинська**, доктор юридичних наук, професор (*відповідальний секретар*).

Члени редколегії: **В. С. Бліхар**, доктор філософських наук, професор; **М. П. Гетьманчук**, доктор історичних наук, професор; **Я. А. Гончарук**, доктор економічних наук, професор; **В. П. Захаров**, доктор юридичних наук, професор; **З. Р. Кісіль**, доктор юридичних наук, професор; **А. В. Мовчан**, доктор юридичних наук, старший науковий співробітник; **В. О. Навроцький**, доктор юридичних наук, професор; **В. В. Серeda**, доктор юридичних наук, доцент; **А. С. Токарська**, доктор юридичних наук, професор; **В. А. Яценко**, доктор юридичних наук, професор; **О. В. Авраменко**, кандидат юридичних наук, доцент; **А. В. Баб'як**, кандидат юридичних наук, доцент; **С. С. Гнатюк**, кандидат юридичних наук, доцент; **О. М. Дуфенюк**, кандидат юридичних наук, доцент; **Д. Є. Забзалюк**, кандидат історичних наук, доцент; **Д. Й. Йосифович**, кандидат юридичних наук, доцент; **М. В. Ковалів**, кандидат юридичних наук, професор; **В. О. Кучер**, кандидат юридичних наук, доцент; **А. Р. Лещух**, кандидат юридичних наук, доцент; **С. І. Марко**, кандидат юридичних наук, доцент; **Ю. С. Назар**, кандидат юридичних наук, професор; **В. В. Сенік**, кандидат технічних наук, доцент; **І. Ю. Сковронська**, кандидат філологічних наук, доцент; **Г. В. Смолин**, кандидат юридичних наук, доцент; **Т. І. Созанський**, кандидат юридичних наук, доцент; **Б. М. Телефонко**, кандидат юридичних наук, доцент; **А. Я. Хитра**, кандидат юридичних наук, доцент; **Г. Б. Яновицька**, кандидат юридичних наук, доцент; **Н. В. Медвідь**; *за згодою:* **Н. Алісв (Назим Аліев)**, доцент, доктор філософії (PhD); **П. Богдальські (Piotr Bogdalski)**, доктор права габлітований; **С. В. Богданов**, кандидат юридичних наук; **А. Бошкович (Aleksandar Boskovic)**, доцент, доктор філософії (PhD); **З. Вукашинович-Радойчич (Zorica Vukasinovic-Radojicic)**, доцент, доктор філософії (PhD); **С. Т. Карп (Семён Терентьевич Карп)**, доктор права, доцент; **К. Лоск (Krzysztof Lojek)**, доктор філософії (PhD); **П. Станіш (Piotr Stanisz)**, доктор права габлітований.

У публікаціях висловлено позицію авторів, яку не завжди поділяє редакційна колегія. Відповідальність за достовірність фактів, статистичних даних, точність викладеного матеріалу покладається на авторів і рецензентів.

Під час передруку матеріалів посилання на Науковий вісник обов'язкове. Рукописи не повертаються.

Розділ 1
**ТЕОРІЯ ТА ФІЛОСОФІЯ ПРАВА.
ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА**

340.115;34.06

**О. М. Балинська,
В. А. Яценко**

**МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ
ГЕРМЕНЕВТИКИ ТА ПРАГМАТИЗМУ
У ПРОЦЕСІ ТЛУМАЧЕННЯ НОРМ ПРАВА**

Викладено сучасні науково виважені підходи до дослідження правових явищ і особливості їхнього застосування у тлумаченні правових норм. З-поміж них виокремлено герменевтичні та прагматичні методи, наведено власне авторське узагальнення і висновки. Роз'яснено можливість синтезування методологічних зусиль у єдину, зовні різнопланову, а по суті цілісну систему способів пізнання змісту правової норми, що підпорядковуються законам формальної логіки та діалектики. З огляду на лексико-семантичне спрямування герменевтичного підходу у тлумаченні правових норм обґрунтовано потребу доповнення його методологією прагматизму.

Ключові слова: *методологія права, герменевтика, прагматизм, способи тлумачення, алгоритм тлумачення.*

Постановка проблеми. У сучасному методологічному арсеналі тлумачення норм права переважає герменевтичний підхід, хоча здебільшого застосовується він однобічно як граматико-семантичний метод, що не завжди сприяє адекватному розумінню правових норм. Це обумовлює потребу запропонувати дещо інше розуміння методологічної парадигми тлумачення з увагою на те, що обрані для аналізу способи тлумачення й окреслений його алгоритм довільні і формуються за різними критеріями.

Стан дослідження. Аналіз літератури доцільно розпочати з першоджерел, що характеризують герменевтичний підхід. Найвідомішою і часто цитованою науковцями та практиками є праця німецького вченого Г. Гадамера «Істина і метод» [1], у якій фактично вперше викладено в узагальненому вигляді початковий зміст герменевтики. Доречно згадати, що Гадамер був учнем основоположника екзистенціалізму Гайдеггера, тому у своїй творчості він часто послуговується термінологією свого наставника. Основною категорією герменевтики

у їхніх дослідженнях стало «розуміння» – на протипагу гегелівському раціоналістичному підходу і марксизму. Що стосується гносеологічного аспекту, тобто пізнання, то Гадамер пропонує саме термін «тлумачення» (адже лише шляхом тлумачення можна досягти розуміння).

Сучасний представник герменевтики П. Рікер [2] будує свою платформу на аналізі волі окремої людини, яка власне і визначає необхідність тлумачення. Центральною він висуває концепцію «нарративності» – тобто єдності феноменології, лінгвістики, герменевтики й аналітичної філософії у тлумаченні, де кожна з них має право на застосування, лише доповнюючи одна одну і взаємодіючи одна з одною, що, на нашу думку, є найбільш результативним підходом, оскільки поєднує різні методи тлумачення в єдину цілісну систему розуміння правових норм. Зокрема, вказуючи на можливість застосування в герменевтиці навіть такої специфічної методики, як структурно-антропологічна, П. Рікер зазначає: «Якщо герменевтика – це етап у роботі з присвоєння смислу, етап між абстрактною і конкретною рефлексією, якщо герменевтика – це виявлення за допомогою мислення смислу, що прихований у символі, то вона повинна бачити у структурній антропології виключно підтримку» [2, с. 58]. Більше уваги він приділяє аналізу мови, тексту, концепції творчої ролі мови у створенні життєвих ситуацій.

Що стосується публікацій вітчизняних науковців, то монографія Ю. Власова [3] та навчальний посібник І. Настасяк [4] безпосередньо і досить повно розкривають логіку та зміст тлумачення правових норм, базуючись на герменевтичному методологічному підході. Найґрунтовніше цю тему викладено у посібнику «Новітнє вчення про тлумачення правових актів» за редакцією В. Ротаня [5]. Однак у ньому аналізуються переважно цивільно-правові норми, хоча висновки і рекомендації стосуються всього процесу тлумачення, з чим напевно чи можна погодитися, оскільки тлумачення галузевих норм має не лише загальні характеристики, а й власні особливості, які можуть не збігатися зі загальноприйнятими підходами.

Не менш вартісними для з'ясування алгоритму процесу тлумачення є праці Ю. Тодики [6] та Д. Михайловича [7] про феномен тлумачення Конституції і законів України.

З приводу навчального посібника «Герменевтика права» (автори – В. Дудченко, М. Аракелян, В. Завальнюк) [8] слід констатувати, що він є найбільш вдалим, оскільки розкриває герменевтику саме як метод юриспруденції, чого немає в публікаціях багатьох інших дослідників. Ця праця побудована таким чином, що в її основу покладено аналіз різних точок зору на ту чи іншу проблему тлумачення. При цьому

традиційне розуміння герменевтики подано з авторським баченням, а особливості предметного поля герменевтики права викладені оригінально, цікаво і водночас доступно й популярно.

Попри доволі глибокий аналіз у названих публікаціях, вважаємо недостатньо висвітленою важливу методологічну істину, що тлумачення як пізнання є відображенням світу, тобто в нашому випадку – відображенням правобуття, а не лише актом волі, який може перерости у свавілля. І другий важливий аспект: у дослідженнях, де йдеться про мову, гносеологія (теорія пізнання як відображення) могла би забезпечити герменевтичну цілісність аналізу текстів та їхнє тлумачення.

Мета статті – запропонувати й обґрунтувати власні підходи до методології, якою доцільно керуватися у практиці тлумачення правових норм.

Виклад основних положень. Процес тлумачення має доволі багату історію: скільки існують законодавство та правові норми, стільки в історії людства існує й феномен тлумачення. Цінність герменевтичного підходу у тлумаченні правових норм полягає в тому, що він не суперечить іншим методологічним парадигмам, а значною мірою акумулює їхні окремі переваги. Це дає можливість синтезувати методологічні зусилля в єдину, зовні різнопланову, а по суті цілісну систему способів пізнання змісту правової норми, що підпорядковуються законам логіки. Як наголошує Ю. Тодика, «процес тлумачення правових норм повинен здійснюватися за правилами логіки. Якщо виходити з постулату, що основними цінностями правового життя є визначеність права і стабільність законності, то у правотлумачній діяльності неодмінно слід додержувати вимог логіки» [6, с. 122].

Тут, закономірно, йдеться і про формальну логіку, і про діалектику, зокрема співвідношення загального й одиничного у правовій нормі. Це можна розглядати як початковий етап тлумачення, оскільки лише в межах цих характеристик загального та одиничного можливе існування правобуття як форми правової реальності.

Особливістю конкретної правової норми є те, що вона уособлює узагальнене, тобто абстраговане від одиничного, і водночас втілює це одиничне (окреме явище, факт, подію) як загальнонеобхідне.

Саме діалектика загального й одиничного є першою передумовою того, що ми називаємо тлумаченням. Ще раз наголосимо: будь-яка правова норма існує передусім як загальне, що відображає сукупність конкретних випадків, але вона неодмінно містить у собі також конкретне, одиничне. Тобто без одиничного норма як загальне не може існувати. Але особливість одиничного (тобто окремого факту, події)

в тому, що воно розчинене в загальному настільки, що цю одиничність треба виявляти. Гадаємо, в цьому й полягає смисл тлумачення: в кожній нормі як загальному вміти побачити одиничне, зіставити його з іншими одиничними і таким чином ствердити одиничне як загальне. Тож збіжність одиничного і загального буде доказом того, що певна подія чи факт належить саме до юрисдикції цієї норми.

Вважаємо, що в цьому й полягає перша гносеологічна необхідність тлумачення. Такий підхід виконує і методологічну функцію, оскільки озброює дослідника системою методів тлумачення.

Сьогодні одним із найпоширеніших методологічних підходів тлумачення є герменевтика – мистецтво тлумачення і розуміння, яке має багатотисячлітню традицію у світовій культурі. Її ефективність як методу тлумачення правових норм пояснюється тим, що вона уособлює не лише відкриття істини, а й можливість багатства її варіантів, тобто множинність інтерпретації. І якщо говорити про тексти правових норм (як і будь-які тексти назагал), то за такого підходу можливість пізнання їхнього реального змісту стає найбільш раціональною. Особливість герменевтики в тому, що попри всю свою невичерпність вона дає можливість встановити певні рамки інтерпретації, зумовлені межами дії норми як тексту.

Саме тому абсолютна більшість авторів, які пишуть про тлумачення норм права, апелюють до герменевтики. Однак законодавство загалом і норма права зокрема є настільки багатими за своїм змістом, що одним, бодай найефективнішим, способом пізнання обмежитися неможливо, навіть якщо здійснити своєрідну «розгерметизацію» істини.

Річ у тім, що одиничне, як і загальнонеобхідне, також невичерпне за своєю природою і розвивається не лише за загальними, як ми вище констатували, а й за власними законами, які можуть бути відмінні від загального. Скажімо, норми кримінального, адміністративного чи цивільного права функціонують і розвиваються за своїми закономірностями, і герменевтика тут здатна тлумачити лише мовну складову норми, а її юридичний зміст може залишитися поза межами аналізу. Тобто для кожної галузі юриспруденції потрібні, так би мовити, не лише загальні, а й власні методи аналізу, які глибше відображатимуть їхню об'єктивну природу і виходитимуть за межі герменевтики. Це – методи спеціально-юридичні. Тож укотре наголосимо, що герменевтика як метод не може бути «панацеєю» тлумачення правової норми: «Її царство – семантичний простір мови», – пише Т. Возняк [9]. Отже, це один зі способів виразу формальної сторони норми, а не її правового змісту.

Методологічний арсенал тлумачення правових норм неодмінно має охоплювати діалектику, її категорії (змісту і форми, необхідності і випадковості, можливості і дійсності та ін.). Фактично тлумачення правових норм з позицій цих діалектичних категорій створює об'єктивну картину дії норми в реальності. Цим також пояснюється необхідність тлумачення як способу об'єктивації норми.

Тобто, якщо перший етап тлумачення брав на допомогу діалектику загального й одиничного, то наступний етап, закономірно, впроваджує вже так зване герменевтичне коло, долучаючи до процесу тлумачення змістовний аспект норми. В цьому випадку вже працює діалектика змісту та форми. Якщо, скажімо, йдеться про правопорушення, його склад, ознаки, то це змістовний аспект тлумачення, формою ж виступає спосіб протиправної поведінки. Іншими словами, відбувається розкриття смислу норми в її поведінковій суті. Тобто попереднє уявлення про правопорушення переростає в переконання його дійсності. Як бачимо, сам спосіб тлумачення є герменевтичний, а зміст залишається діалектичним.

У цьому разі своєрідним, третім, етапом тлумачення є співвідношення діалектичних категорій необхідності та дійсності. Необхідність тут проявляється, приміром, у правопорушенні крізь призму співвідношення категорій можливості та дійсності, що важливо для визначення кваліфікації діяння, оцінки ступеня його соціальної небезпечності.

Все наведене відбиває авторську позицію у розрізі не лише реальності самого процесу тлумачення, а й його гносеологічно-методологічної необхідності. Це викликано тим, що в спеціальній літературі вказане питання практично не досліджене. Як правило, науковці основну потребу тлумачення зводять до двох груп причин: загальносоціальних і спеціально-юридичних.

З цього приводу Д. Михайлович, зокрема, пише: «Загальносоціальні причини ... можна класифікувати на: а) політико-правові; б) комунікативно-інформаційні; в) просвітницько-дидактичні; г) науково-історичні; д) національно-мовні; є) асиміляційно-мовні.

Спеціально-юридичні причини: а) особистісно-правові; б) ті, що впливають з правових форм діяльності держави; в) власне лінгвістичні; г) техніко-юридичні; д) темпоральні; є) викликані недосконалістю законодавства» [7, с. 12].

Водночас, розглядаючи політико-правові причини, Д. Михайлович апелює до того, що норми права «досить часто є результатом узгодження інтересів множинності індивідів і соціальних груп, примирення різних ідеологій і теорій» [7, с. 13]. Насправді ж, це відома

концепція «конвенціоналізму», згідно з якою люди просто домовляються між собою, щоби дотримуватися певних норм, законів. Проблема застосування цієї концепції полягає в тому, що вона претендує на статус абсолютної істини: істинне лише те, що є результатом домовленості. Але ж ця домовленість може бути і хибною, і неправною. В цьому головна вада конвенціоналізму, тому в тлумаченні він не повинен бути основним методологічним орієнтиром. Тимчасом така класифікація є відносно повною і має право на існування.

Варто зазначити, що термін «причини» в контексті процесу тлумачення є не зовсім вдалим, можливо, його доцільно замінити дещо вагомішим підходом на зразок «необхідності» тлумачення, що важливе для розуміння суті, цілей, завдань цього феномену.

Отже, з огляду на лексико-семантичне спрямування герменевтичного підходу у тлумаченні правових норм цілком очевидною є потреба доповнення цього підходу тими методами, які дають можливість на більш раціональному, практичному рівні дослідити зміст правової норми.

Такий підхід характерний для методології прагматизму, до якої вдаються прибічники позитивістської природи права, що, поміж тим, не виключає можливості використання окремих складових цього підходу з урахуванням далі наведених застережень.

Найперше треба враховувати діяльнісну природу прагматичного методу, коли пізнання розуміють як активне практичне втручання у дійсність, а не її віддзеркалення: іншими словами – пізнання в дії (з грецької «прагма» означає «дія»). Таким чином, однією з перших вимог прагматичного підходу є розглядати норму права в контексті її практичності, як вона діє реально, наскільки повно регулює відносини в певному конкретному випадку. Цим визначається спроможність тієї норми ефективно діяти, тобто відповідати своєму призначенню. Тож перша ознака прагматизму – вузький практицизм, який концентрується у співвідношенні «дія – вчинок».

Отаким практичний характер прагматизму відображає діяльнісний зміст пізнання, і до того ж не просто відображає дійсність, а є актом творення нового знання. Отже, можна дійти висновку, що тлумачення, скажімо, права інтелектуальної власності, найдоцільніше здійснювати за допомогою функціонально-діяльнісного, суто практичного підходу. Зрозуміло, що йдеться про необхідність змістовного аналізу, не сутнісного, не есенційного, а функціонального, тобто рольового.

Відомо, що зміст розглядається як сукупність певних елементів з акцентом на функції, які вони виконують. Наприклад, закон включає

конкретні норми – це структура, форма. А те, які функції виконують ці норми (кожна з них), – то зміст. Аналізуючи конкретну норму, зміст не можна відривати від контексту всього закону, це гарантує цілісність тлумачення.

Другий аспект змісту – визначення способу поведінки, яка регулюється тією чи іншою нормою, і оцінка цієї поведінки: наскільки вона відповідає чи не відповідає тому, що передбачає норма. Приміром, коли йдеться про наслідування авторського права, треба з'ясувати правомірність цього наслідування, адже саме у такому розрізі здебільшого виникають майнові колізії.

Наступна особливість прагматичного методу – це орієнтація на успішність, корисність результату дії. Інакше кажучи, істинність розкривається через корисність. Що стосується тлумачення норми права, то ця особливість визначає, наскільки зміст норми права відповідає меті норми, її призначенню, тобто наскільки вона задовольняє ту чи іншу людську потребу.

Ще один важливий аспект прагматичного підходу пов'язаний із творчістю, активністю суб'єкта пізнання. За Гегелем, свідомість не лише відображає світ, а й творить його. Прагматизм явно запозичив цей підхід, але надав йому дещо нового звучання. Себто пізнання не є пасивним актом, а є активним втручанням у дійсність із передбаченням можливого напряму подальшого розвитку цієї дійсності.

Отже, тлумачення норм права не можна трактувати лише як копіювання змісту норми. Важливо не просто відтворити те, що в ній є, а побачити в цьому змісті те, що забезпечує цій нормі право на подальше існування і реалізацію. Таким чином інтерпретатор виконує творчу функцію удосконалення законодавства. Орієнтація на практичну корисність знання, що задовольняє інтереси суб'єкта пізнання (тобто тлумачення правових норм), означає визнання їхньої цінності, необхідності для суспільства загалом і потреби регулювання тих чи інших правовідносин зокрема.

За такого підходу досягнуте істинне знання має бути досконалим, доцільним і, знову ж-таки, корисним. Звідси висновок, що знання (поняття, ідеї, теорії) виступає інструментом пізнання, за допомогою якого формуються уявлення про реальність. Тобто правові норми слід оцінювати насамперед з погляду їхньої досконалості, адекватності відображення реальних правовідносин. Адже прагматизм – це такий різновид позитивістської філософії, який є важливим для розуміння природи позитивного права. В ньому, на відміну від природного права, міститься важлива складова – доцільності, гармонії, єдності форми та змісту, що й забезпечує його діяльнісний характер.

Наступна особливість прагматичного підходу у тлумаченні полягає в тому, що він вдається до невичерпних можливостей суб'єкта тлумачення – інтерпретатора, відтак на перше місце виходить компетентність, професійність останнього. Одразу ж зауважимо, що цей метод у правотлумаченні має обмежене застосування. Він не орієнтований на подолання норми, її можливу недосконалість, яка потребує поліпшення. Негативом тут виступає і надмірна суб'єктивізація процесу тлумачення, який зводиться до комплексу переживань, особистого психологічного переконання в правильності саме свого бачення змісту норми, коли діяльність мислення перетворюється в підбір власних засобів і способів найбільш успішного вирішення проблемної ситуації для обернення її у вирішену ситуацію. Ця абсолютизація суб'єктивності оцінки результатів осмислення змісту норми може призводити до помилок у тлумаченні.

Водночас прагматизація тлумачення – це раціоналізоване сприйняття правової норми, тобто абсолютизація окремого, одиничного, яке може не збігатися зі змістом норми як узагальненого і знову привести до суб'єктивізму. Практика, на яку орієнтує прагматизм, має динамічний характер, перебуває у постійній зміні, і в тлумаченні ці зміни не завжди можна врахувати. Звідси випливає – акт тлумачення не завжди буде об'єктивним. Для прагматизму залишається загроза повернутися до «вульгарного» матеріалізму, особливо тоді, коли він апелює до вузького практицизму. І ще одне зауваження щодо активності суб'єкта тлумачення: чи можна покладатися лише на критерій успішності? Адже важливим резервом прогресу є і поразки, і прорахунки, і загальна незадоволеність станом справ як запорука їх подальшого вдосконалення. З точки зору філософії права, норми права як загальне завжди необхідні, суттєві, доцільні, натомість окреме чи одиничне в одних випадках може бути доцільним і необхідним, а в інших – чисто випадковим, не продиктованим необхідністю, що прагматичний підхід не дає змоги виявити.

Висновки. Отже, феномен методології тлумачення правових норм не повинен зводитися до однобічно обмеженого, моністичного підходу у розумінні смислу правових норм. Навпаки, він мусить уособлювати все багатство різноманітних способів, методів, прийомів і принципів пізнання загалом, настільки невичерпних, як і сама дійсність або ж правова реальність зокрема.

1. Гадамер Г. Г. Истина і метод / Г. Г. Гадамер. – Т. 1: Основи філософської герменевтики. – К.: Юніверс, 2000. – 464 с.

2. Рикер П. Конфликт интерпретаций. Очерк о герменевтике / П. Рикер. – М.: КАНОН-Пресс-Ц; Кучково поле, 2002. – 624 с.
3. Власов Ю. Л. Проблемы тлумачення норм права: монографія / Ю. Л. Власов. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – 160 с.
4. Настасяк І. Ю. Тлумачення правових норм: навч. посібник / І. Ю. Настасяк. – Львів: ЛьвДУВС, 2009. – 336 с.
5. Новітнє вчення про тлумачення правових актів: навч. посібник / В. Г. Ротань, І. Л. Самсін, А. Г. Ярема та ін.; відп. ред. В. Г. Ротань. – Х.: Право, 2013. – 752 с.
6. Тодыка Ю. Н. Толкование Конституции и законов Украины: монография / Ю. Н. Тодыка. – Х.: Факт, 2003. – 328 с.
7. Михайлович Д. М. Толкование закона: монография / Д. М. Михайлович. – Х.: ХНУВС, 2004. – 198 с.
8. Дудченко В. В. Герменевтика права: розвиток юриспруденції: навч. посібник / В. В. Дудченко, М. Р. Аракелян, В. В. Завальнюк. – К.: Фенікс, 2014. – 184 с.
9. Тексти та переклади: семантичний простір мови. Одвічні питання. Мартін Гайдеггер, Ганс Георг Гадамер, Габріель Марсель / Т. С. Возняк. – Х.: Фоліо, 1998. – 666 с.

Балинская О. М., Ященко В. А. Методологические основы герменевтики и прагматизма в процессе толкования норм права

Изложены современные научно взвешенные подходы к исследованию правовых явлений и особенности их применения в толковании правовых норм. Среди них выделены герменевтические и прагматические методы, приведены собственно авторские обобщения и выводы. Разъясняется возможность синтеза методологических усилий в единую, внешне разноплановую, а по сути целостную систему способов познания содержания правовой нормы, которые подчиняются законам формальной логики и диалектики. С учетом лексико-семантического направления герменевтического подхода в толковании правовых норм обоснована необходимость дополнения его методологией прагматизма.

Ключевые слова: методология права, герменевтика, прагматизм, способы толкования, алгоритм толкования.

Balynska O. M., Yashchenko V. A. Methodological Principles of Dialectics and Pragmatism in the Interpretation of Rules of Law

Modern scientific balanced approaches to the study of legal phenomena and peculiarity of their application in interpreting principles of law are stated in the article. Among them there are the central hermeneutical and pragmatic methods and their author's generalizations and conclusions. This makes it possible to synthesize methodological efforts into a single, seemingly diversified and essentially integrated system of knowledge means of the principles of law content that are subject to the acts of formal logic and dialectics.

In fact, the interpretation of principles of law constitutes an objective picture of the norm operation in reality from the standpoint of dialectical categories. In this case, the first phase of interpretation is served by general and single dialectics; the second introduces the so-called «hermeneutic circle» by connecting to the process of interpretation the dialectics of content and form; peculiar third phase appears to be the correlation of dialectical categories of necessity and chance, possibility and reality.

In view of lexical-semantic direction of hermeneutic approach to the interpretation of principles of law the author grounds the need of supplement to this approach by methods that afford opportunity to research the content of principles of law on more rational and practical level. Methodology of pragmatism is proposed using this approach, as this is, firstly, narrow pragmatism, which is concentrated in the correlation of «activity – action», secondly, orientation on the successfulness, usefulness of the activity result, thirdly, taking into consideration the creative work and the subject of knowledge activity, fourthly, an address to the inexhaustible possibilities of the subject of interpretation – the interpreter, its competence and professionalism.

In general, the methodology phenomenon of interpretation of principles of law should not be reduced to one-sided limited, monistic approach in understanding the meaning of principles of law. On the contrary, it must personify all the richness of different methods, techniques, methods and principles of knowledge as inexhaustible as reality itself or the legal reality in particular.

Key words: *methodology of law, hermeneutics, pragmatism, methods of interpretation, interpretation algorithm.*

Стаття надійшла 1 березня 2017 р.

УДК 340.12

Г. С. Боровська

РОСІЯ І ЄВРОПА: ЗІТКНЕННЯ ЦИВІЛІЗАЦІЙ У ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВОМУ ВИМІРІ (за М. О. Бердяєвим)

Висвітлено питання «універсальної епохи», чіткого розділення Сходу і Заходу, самобутності існування Росії, її взаємин із Європою, репрезентовані М. О. Бердяєвим, російським мислителем та філософом за його життя.

Окреслено проблеми людства, Європи, цивілізації, що їх вирішує М. О. Бердяєв на рівні філософсько-правової рефлексії, соціально-правових протиріч і мотиваційних конфліктів за напрямками «світова небезпека», «націоналізм», «месіанізм», «імперіалізм», «кінець Європи».

Ключові слова: *Росія, Європа, цивілізація, війна, імперіалізм, націоналізм, соціально-правові протиріччя.*

Постановка проблеми. Філософсько-правові, соціально-правові аспекти світової небезпеки, а саме знищення християнської Європи і Західної цивілізації зокрема, є предметом рефлексії російського мислителя ХХ ст. Миколи Олександровича Бердяєва (1874–1948). Західна Європа була батьківщиною Миколі Бердяєву через його насильницьке виселення більшовицькою владою з Росії.

Життя народів Європи мислитель безпосередньо пов'язує з долею Росії, стверджує, що темні руйнівні сили, які вбивають Росію, свої надії покладають на те, що у всьому світі відбудеться жахливий катаклізм, будуть знищені основи християнської культури, тому цілій Європі загрожує внутрішній вибух і катастрофа [1, с. 223]. «Кінець Європи» М. О. Бердяєв розглядає у розрізі «проблеми національності. Схід і Захід» [1, с. 303–324]. Філософ наголошує, що інстинкти расові і національні виявилися у ХХ столітті потужнішими від соціальних та класових [1, с. 326]. Проблема людства як єдиного цілого досліджується ним на рівні тенденції людства до універсалізму та індивідуалізації, де присутнє розділення світу і людства на світ латинський, англосаксонський, германський та слов'янський. Проте найбільша межа, кордони людства, на його думку, визначають Схід і Захід, Росія–Європа. Це науково важлива подія, підкреслює мислитель у статті «Єдність людства і націоналізм» [1, с. 513–515].

Стан дослідження. Вивчення Росії і Європи М. О. Бердяєв розпочинає працею «Нове середньовіччя. Роздуми про долю Росії і Європи», де характеризує Росію в переході до нової історії, нового середньовіччя [2, с. 84]. Ця тема набуває розвитку у книзі «Доля Росії» в окресленому форматі «проблема національності. Схід і Захід» [1, с. 303–348].

Загалом тема «Росії та Європи» започаткована російським ученим Миколою Яковичем Данилевським (1822–1885) як теорія існування «культурно-історичних типів і розвитку цивілізацій» [3, с. 71–114]. Проблематиці Європи, падіння Заходу, цивілізаційному існуванню народів присвячено дослідження Освальда Шпенглера «Занепад Європи» (1880–1936) [4]. Теорія цивілізацій дістала продовження у працях А. Д. Тойнбі (1889–1975) у руслі теорії циклічності («Дослідження історії»).

Самюель Хантінгтон у дослідженні «Зіткнення цивілізацій» репрезентує Західну цивілізацію як головну, що формує глобальну політику цивілізацій [5]. Питання європейської цивілізації, європейської ідентичності, європейськості загалом намагається дослідити М. Гівернау, головна теза дослідження якого – «ідентичність націй» [6].

Метою статті є обґрунтування філософсько-правових положень європейської цивілізації у системі «Росія–Європа», «Схід–Захід» у викладі М. О. Бердяєва.

Виклад основних положень. Микола Олександрович Бердяєв на рівні філософсько-правової рефлексії аналізує дилему цивілізаційного співжиття народів християнської Європи і Росії. Загибель Європи безпосередньо пов'язує з долею Росії, якій надає значимості як особливій державі, не схожій на жодну країну світу. Мотиваційні конфлікти, присутні у становленні російського етносу, формують простір «Росія» у системі «Схід–Захід», де Росія є конфронтаційною за самою суттю. За висловом М. Бердяєва, Росія – країна великих контрастів і протилежностей, породжених її неосяжною величиною і особливостями історії [1, с. 286].

Саме тому вона, на думку автора, залишається чужим Сходом для Заходу, Росія є таємницею, яка зваблює і водночас відштовхує Захід своїм варварством [1, с. 226].

У дослідженні взаємовідносин «Росія і Європа» мислитель як дослідницький імператив використовує принцип протиріччя, правову реальність подає як універсальну сутнісну структуру, що описано в термінах протиріч, опозицій, контрастів, антагонізмів, колізій, антиномій, антитез, дисонансів [7, с. 66–68]. М. Бердяєв послуговується принципом протиріччя, використовуючи поняття «Росія» у системі «Росія–Європа», «Схід–Захід», в контексті філософсько-правової рефлексії – національність і людство, націоналізм і месіанізм, націоналізм та імперіалізм. З погляду мислителя, Росія є самотньою соціокультурною реальністю, яка містить ідейно-філософські, нормативно-ціннісні та юридичні ознаки Західної і Східної цивілізації. Спорідненість Росії з Західною цивілізацією обумовлюють спільні християнські цінності. Християнська Європа, за визначенням М. Бердяєва, виснажена і спустошена варварськими власними стихіями, і панівне становище може зайняти чужа раса з іншою вірою і неприйнятною цивілізацією. Спільна загроза, а саме зникнення західної європейської цивілізації, об'єднує Росію і Європу. Війна, яка тривала, і революція в Росії, за висновком автора, є катастрофою не тільки для Росії, а й для цілої Європи [1, с. 223–224].

Світова небезпека, підкреслює М. Бердяєв, чатує від наближення Сходу, не арійського і не християнського, і Європа може вже не витримати цього випробування, і світло християнської Європи буде гаснути. Світ став ареною війни, загибеллю Росії, кінцем Європи, великої Росії вже немає, зауважує М. Бердяєв, і перед європейським світом постає жадлива небезпека: Росія стала ареною зіткнення наро-

дів і вона, підкреслює мислитель, буде загнивати, і це буде тривати до закінчення війни. Великі сподівання, що були покладені на війну як на велике очищення і вирішення всесвітньо-історичної проблеми Сходу і Заходу, не виправдалися: світ вступає в період довготривалого неблагополуччя і великих потрясінь [1, с. 222–224].

Отже, доречно констатувати, що про небезпеку зникнення європейської цивілізації і християнської культури М. Бердяєв попереджав у період між двома світовими війнами, ареною яких була Європа. Чинниками конфронтаційних процесів, на його думку, є викривлені форми становлення націй, а саме «націоналізм» та «імперіалізм». У цьому ж контексті слід визначити особливість «бердяєвського пієтизму», зокрема «Росію», з якою він пов'язує устої європейської цивілізації, і майбутнє Європи.

В історії нового людства, на думку М. Бердяєва, відбувається двоякий процес – процес універсалізації і процес індивідуалізації: націоналізм є початок індивідуалізації, імперіалізм – початок універсалізації [1, с. 319]. Імперіалізм і націоналізм є рушіями розвитку цивілізаційного процесу у розрізі соціально-правових протиріч. Імперіалізм за своєю природою, підкреслює М. Бердяєв, виходить за межі замкнутого національного існування, й «імперіалістична воля» є завжди воля до світового панування [1, с. 319]. До речі, М. О. Бердяєв передбачив складність цивілізаційного процесу, що неодмінно супроводжуватиметься етнонаціональними зіткненнями, конфронтаціями і війнами. Ідея всесвітньої імперії, провідна місія якої – влада і панування, на думку мислителя, втрачає свій священний характер, а натомість отримує торгово-промислову основу [1, с. 319]. Саме економізм, підкреслює М. Бердяєв, тогочасної доби затаврував ідею світової імперії. Мислитель наголошує, що всі великі держави прагнуть розширити свої межі, ведуть імперіалістичну політику, яка за умови існування декількох світових центрів (воль) неодмінно призводить до зіткнення і вибору [1, с. 319]. На його думку, на початку ХХ ст. такими державами були Англія, Росія, Німеччина. Імперіалізм, як одна з глобальних доктрин розвитку людства у цивілізаційному поступі, за визначенням автора, є двояким: імперіалізм розділяє і породжує світову війну, зате він же об'єднує людство, приводить його до єднання «історичних шляхів людства, зберігаючи вищий образ людини» [1, с. 320].

Мисленик формулює суть дилеми націоналізму та імперіалізму: «імперіалізм і націоналізм мають різні основи, за ними приховані різні мотиви і їх варто докорінно і глибоко розрізняти» [1, с. 319]. Імперіалізм, за М. Бердяєвим, виводить за межі замкнутого національного існування, виводить за кордони Європи, об'єднує Схід і Захід. Мисли-

тель підкреслює, що великі держави здійснюють світову політику, яка прагне розширити свій цивілізаційний вплив за межі Європи, але сучасний імперіалізм є явищем чисто європейським [1, с. 327].

Національність, підкреслює М. Бердяєв, є індивідуальне буття, поза яким неможливе існування людства, воно закладене в самих глибинах життя і є цінністю, воно виконує в історії динамічне завдання. Мислитель зауважує, що національність є проблемою історії, а не соціальною проблемою, проблемою конкретної культури, а не абстрактної спільноти.

В контексті розгляду проблем національності і національної визначеності М. Бердяєв рефлексує на розумінні космополітизму, месіанізму та націоналізму: «Космополітизм і філософськи і життєво не можливий, він є лише абстракцією чи утопією, є інструментом абстрактних категорій до області, де все конкретно», – і по суті є запереченням цінності індивідуального [1, с. 303–305]. Націоналізм і месіанізм поєднуються та змішуються, націоналізм у моменти духовного підйому переходить у месіанізм, але, зауважує М. Бердяєв, націоналізм і месіанізм глибоко протилежні за своїми походженням і завданнями. Націоналісти – тверезі, практичні люди, месіанізм мислимим є лише на релігійному ґрунті, і викласти його можна тільки містично. Проблема націоналізму і проблема імперіалізму, на думку філософа, дуже загострені світовою боротьбою народів, націоналізм, національна свідомість, за його визначенням, – явище XIX століття [1, с. 311].

Особливість російського імперіалізму, націоналізму та месіанізму російської нації, у Бердяєвому викладі, є доволі претензійною. Росія створює прецедент у світовому співтоваристві, водночас є порятунком для Європи. «Російський імперіалізм», за визначенням М. Бердяєва, має свою національну основу, але за своїм завданням він перевищує всі чисто національні завдання і ставить перед собою цілі масштабних об'єднань, можливо, не бачених іще об'єднань, Заходу і Сходу, Європи й Азії. М. Бердяєв намагається обґрунтувати «покладені на долю Росії завдання», а саме підкреслює, що Росія буде лише тоді на висоті світових імперіалістичних завдань, коли подолає стару націоналістичну політику; російська політика може бути, стверджує він, лише імперіалістичною, а не націоналістичною [1, с. 321–322].

Возвеличення Росії, для Бердяєва, є реальністю, Росія – факт буття, творче завдання, поставлене перед людством, цінність, яка збагачує світове життя, і тому все людство, і світ чекають променя світла від Росії, її слова, неповторності справ [1, с. 309]. Росія, підкреслює

М. Бердяєв, стоїть у центрі Сходу і Заходу, вона – Сходо-Захід, місія Росії – захист і звільнення маленьких народів, Росії ще належить бути опертям проти небезпеки монгольського Сходу, проте для цього Росія, на думку філософа, мусить звільнитися від всього монгольсько-східного в самій собі. Але чи існує Росія як певна єдність, чи є в світі єдиний образ Росії, чи має Росія своє особливе призначення в світі – М. Бердяєв визнає, що вона все ще не може усвідомити себе єдиною, а застосування «абстрактних соціологічних категорій» розділяє Росію, а не з'єднує, і доводить до розпаду ніби на дві раси [1, с. 331–334].

У системі соціально-правових реалій людство, як категорія цивілізаційного процесу, формує певний тип цивілізації. У Бердяєвому викладі, безпосередніми учасниками цивілізаційного процесу є національність та імперіалізм. Мрія про всесвітнє єднання, підкреслює мислитель, і всесвітнє владарювання – віковична мрія людства. Проте, стверджує М. Бердяєв, цивілізаційні основи XIX–XX століть порушилися, і на перший план виходять питання національні і расові, це питання всесвітньо-історичної теми «Схід–Захід» [1, с. 324–326].

Висновок. М. О. Бердяєв є одним із зачинателів філософсько-правової парадигми цивілізації і цивілізаційного процесу. Філософсько-правову основу європейської цивілізації, на його думку, становить розвиток людства та народів у системі універсалізму та індивідуалізму. Філософська правова парадигма європейської цивілізації складається у системі протиріч Європа–Росія, Схід–Захід, підґрунтям цих протиріч виступає християнська культура Старої Європи. Руйнування європейської християнської цивілізації відбувається на рівні наявних мотиваційних конфліктів у морально-правовій свідомості націй і народів, етносів і рас, які породжують соціально-конфронтаційні процеси, етнонаціональні зіткнення, конфлікти і війни.

На думку М. Бердяєва, світова війна покликана вирішити питання Європи як «монополіста» всесвітньої цивілізації і вивести Росію зі замкнутого провінційного існування в світове життя, а це означає, що світова війна ставить перед Росією і Європою вічну тему Сходу і Заходу в новій конкретній формі [1, с. 328–338].

Інтернаціональна Європа, інтернаціональна цивілізація, за М. Бердяєвим, є пустота і небуття; немає ніякої «інтернаціональної» Європи й «інтернаціональної цивілізації» [1, с. 309]. У такому розрізі соціально-правових реалій мислитель вбачає можливим об'єднання всіх позитивних духовних, християнських сил супроти сил антихристиянських і руйнівних.

Мотиваційний конфлікт на рівні морально-правової свідомості М. О. Бердяєв вважає денационалізацією (інтернаціоналізацією Європи, «європеїзацією» Росії), які формують світовий антагоністичний соціальний простір.

У межах сучасної історичної епохи, в яку ввійшло людство, слід взяти до уваги бердяєвські визначення «світового покликання націй» у вирішенні проблеми цивілізації «Схід–Захід», «Росія і Європа», аби уникнути «трагічної долі всього людства».

1. Бердяев Н. А. Русская идея. Основные проблемы русской мысли XIX века и начала XX века. Судьба России / Н. А. Бердяев. – М.: Изд-во В. Шевчук, 2000. – 542 с.

2. Бердяев Н. «Новое средневековье». Размышление о судьбе России и Европы / Николай Бердяев. – М.: Феникс – ХДС – Пресс, 1991. – С. 84.

3. Данилевский Н. Я. Россия и Европа. Взгляд на культурные и политические отношения Славянского мира к Германно-Романскому. 1871 / Н. Я. Данилевский. – СПб.; М.: Книга, 1991. – С. 489.

4. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. Т. 1: Образ и действительность / О. Шпенглер; пер. с нем. Н. Ф. Гарелин; авт. коммент. Ю. П. Бубенков и А. П. Дубнов. – Мн.: ООО «Попурри», 1998. – 688 с.

5. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / Самюэль Хантингтон; пер. с англ. Т. Велимеева. – М.: Изд-во АСТ, 2016. – 640 с. – (Эксклюзивная классика).

6. Гівернау М. Ідентичність націй / М. Гівернау. – К.: Темпора, 2012. – 304 с. (Переклад здійснено за виданням MontserratGuiterman. The Identify of Nations – Cambridge: Polity Press, 2009).

7. Бачинін В. А. Філософія права: підручник для юрид. спец. вищ. навч. закл. / В. А. Бачинін. – К.: ІнЮре, 2003. – 472 с.

Боровская Г. С. Россия и Европа: столкновение цивилизаций в философско-правовом измерении (за Н. А. Бердяевым)

Освещаются вопросы «универсальной эпохи», различия Востока и Запада, самобытности существования России и её отношений с Европой, представленные Н. А. Бердяевым, русским мыслителем и философом на протяжении его жизни.

Толкуются проблемы человечества, Европы, цивилизаций, исследуемые Н. А. Бердяевым на уровне философско-правовой рефлексии, социально-правовых противоречий, мотивационных конфликтов в направлении «мировая опасность», «национализм», «мессианизм», «империализм», «конец Европы».

Ключевые слова: Россия, Европа, цивилизация, война, империализм, национализм, социально-правовые противоречия.

Borovska G. S. Russia and Europe: Confrontment of Civilizations in the Philosopho-Legal Dimension (after N. A. Berdyaev)

Philosopho-legal, socio-legal aspects of world dangers, namely, the destruction of Christian Europe and Western civilization in particular, is a subject of reflections of the Russian thinker Nikolai Berdyaev (1874–1948).

Western Europe became native to Nikolai Berdyaev because of his forced deportation from Russia by the Bolshevik power. The thinker straightforwardly links life of the peoples of Europe with the predestination of Russia and states that dark ruinous forces that are killing Russia hope that a terrible cataclysm will happen and the bases of Christian culture will be destroyed, and that Europe is in danger of the inner outburst and a catastrophe.

«The end of Europe» is looked upon by N. Berdyaev in the context of »Problem of Nationality. East and West«. The philosopher stresses that racial and national instincts in the XX century turned out to be mightier than those social and class ones.

The problem of humanity as an integral whole is studied by N. A. Berdyaev on the level of tendency of mankind to universalism and individualization, where the division of humanity into Latin, Anglo-Saxon, German and Slavic worlds takes place.

Still, the deepest boundary, the border of mankind lies between East and West, Russia–Europe. It is a scientifically important event, states Berdyaev in his article «Unity of Humanity and Nationalism».

N. A. Berdyaev is one of the founders of the philosopho-legal paradigm of civilization and civilizational process. In his opinion, the philosopho-legal basis of European civilization is comprised of the development of mankind and peoples in the system of universalism and individualism. The philosopho-legal paradigm of European civilization is formed in the system of antinomies Europe–Russia, East–West, the Christian culture of «Old Europe» being the basis of these antinomies.

Dismantlement of European Christian civilization happens on the level of existing motivational conflicts in the moral-legal awareness of nations and peoples, ethnic groups and races brought about by social confrontation processes, ethnonational collisions, conflicts, and wars.

N. A. Berdyaev considers motivational conflict on the level of moral-legal awareness to be de-nationalization (internationalization of Europe, «Europeanization of Russia») which form the global antagonistic social scope.

In the boundaries of modern historic epoch the humanity entered, Berdyaev's definition of «global calling of nations» in the solution of the East-West, Russia and Europe civilization problem should be taken into account to avoid «the tragic destiny of the whole mankind».

Key words: *Russia, Europe, civilization, war, imperialism, nationalism, socio-legal antinomy.*

Стаття надійшла 22 квітня 2017 р.

ЛАТЕРАЛЬНЕ МИСЛЕННЯ ЯК ВАЖЛИВИЙ КОМПОНЕНТ ПРАВОВОГО МИСЛЕННЯ МАЙБУТНІХ ЮРИСТІВ

Ти не дивись на те, як ти думаєш (то є твоє), а зверни увагу на те, про що думає і що затіває твій опонент (якими будуть його подальші кроки)...

Розглянуто проблему розвитку латерального мислення як складової правового мислення майбутніх правників і поліцейських, формування інтуїції студентів. Розкрито низку особистісних рис студентів-правників у галузі латерального мислення, зокрема 112 майбутніх юристів і медиків. Наведено результати використання тесту Е. де Боно «Чорний камінь», відповідно до якого студенти самостійно формулювали відповіді-рекомендації. Констатовано, що понад 20 відсотків уміють мислити латерально, тож такі фахівці зможуть професійно працювати в екстремальних ситуаціях.

Ключові слова: латеральне, критичне, логічне мислення, креативність, правова освіта, компетентність.

Постановка проблеми. Українське суспільство рухається нині шляхами складних перетворень, мета яких – жити в дружній родині європейських держав, зміцнити політичну систему рідної країни, перейти до справжніх ринкових відносин, переформатувати і перезавантажити судову систему, побудувати громадянське суспільство, виховати майбутню українську еліту.

Формуючи політику та психологію сучасного світосприйняття, демократичне суспільство завжди створювало умови для проблемного пошуку й динаміки прогресивної життєтворчості. Саме так завжди розвивалося суспільство, такі наші реалії сьогодні, так і надалі відбуватиметься суспільний процес. Особистість у ньому постає цінністю, творцем і руйнівником, що породжує ситуації проблемні, пошукові, конфліктні, а чинки продуктивні й негативні. XXI століття вимагає від особистості глибоких фахових, інформаційних знань інноваційного змісту, оволодіння новими технологіями, вияву таких чеснот, як духовність і патріотизм. У цій динаміці людського поступу до сталого розвитку суспільства особистість завжди заходить у конфлікт із власним «Я» та суспільним «Ми». Таке світобачення й життєтворчість

потребують неординарного погляду, глибоких аналітичних роздумів, здатності відходити від стереотипів минулого, йти на ризик. Сьогодні юристи опинилися в складній ситуації: знання тільки правових норм очевидно недостатньо для успішної професійної діяльності, настає час фахових спеціалістів, що вміють **мислити**, – майбутнє за ними. Підвищення якості надання правової допомоги закономірно залежить від рівня отриманої правником юридичної освіти, з одного боку, та його здатності ефективно застосовувати отримані знання і набуті під час практики вміння у професійній діяльності, з іншого. На формування таких компетентностей суттєво впливає здатність майбутнього юриста до **латерального мислення**.

Латеральне мислення – поняття для позначення непрямого та творчого підходу для вирішення проблеми. Термін був введений британським лікарем і фахівцем із творчого мислення Едвардом де Боно в книзі «Думати по-новому: використання латерального мислення» («New Think: The Use of Lateral Thinking», 1967). Короткий Оксфордський словник терміну «латеральне мислення» наводить таке визначення – «пошук рішення проблеми неортодоксальним та нелогічним методом». Метод нестандартного мислення може здаватись алогічним з погляду нормальної логіки, але він виходить із логіки шаблонних систем, де, наприклад, **провокаційна ідея** є необхідністю.

До написання цієї статті спонукав Наказ міністра освіти і науки України від 08.04.2016 р. за № 409 про проведення у 2016 році експериментального зовнішнього незалежного оцінювання під час вступу до магістратури [4]. Програма вступних іспитів містить дисципліни професійного спрямування, а також такі компетентнісні виміри, як уміння **мислити критично, аналітично й логічно**. Таке нововведення Міністерства освіти і науки України треба тільки вітати, адже це дає дійсно можливість готувати висококваліфікованих фахівців і майбутню правову еліту України.

Стан дослідження. Всі педагогічні системи світу спрямовують свої зусилля, щоби навчити людину мислити. Для цього розробляються різні програми, що скеровують навчання людини протягом життя, вони орієнтують людину на розвиток умінь формувати власні структури, схеми знань, аби навчитися поєднувати їх і створювати нові знання, навчитися приймати обґрунтовані рішення, знаходити нешаблонні шляхи розв'язання проблем. Ще Дж. Дьюї, американський педагог-новатор, у праці «Психологія і педагогіка мислення» писав, що головне завдання системи освіти – навчити людину мислити. Але, як свідчать численні дослідження в різних країнах світу, тільки 25% студентів володіють навичками логічного абстрактного мислення, але у них

майже відсутні навички концептуального поняттєвого, образного, продуктивного, латерального, критичного, творчого мислення [3, с. 45]. Латеральне мислення (творче мислення) вивчали чимало науковців, зокрема Дж. Гілфорд, Е. де Боно, Е. Торренс, В. М. Дружинін тощо; професійне мислення досліджували Г. С. Костюк, С. Д. Максименко, В. О. Моляко, В. В. Рибалка та інші; проте єдиний цілісний погляд на проблему досі відсутній.

Метою статті є аналіз соціально-психологічних особливостей особистості студентів права в галузі мислення, що є професійно важливою якісною ознакою майбутніх правників.

Виклад основних положень. Професійне мислення – це інтелектуальна діяльність із розв'язування певних професійних завдань. Специфіка професійного мислення залежить від своєрідності задач, що їх розв'язують фахівці; водночас якість професійної діяльності залежить від розвиненості професійного мислення. Професійне мислення юриста є узагальнена орієнтація в конкретних професійно-правових ситуаціях дійсності, або інакше – система інформаційно-правової насиченості, що склалася завдяки установкам професійного призначення. Професійна діяльність правника накладає відбиток на його мислення, надає йому специфічної особливості. Важливою проблемою особистісного становлення майбутнього правника є розвиток критичного мислення, адже вміння мислити критично є запорукою ефективної практичної діяльності. Критичне мислення – це наукове мислення, суть якого полягає у прийнятті ретельно обміркованих і незалежних рішень. Це мислення вищого порядку, яке спирається на інформацію, усвідомлене сприйняття власної інтелектуальної діяльності та діяльності інших. Навчити студентів мислити критично – означає правильно формулювати запитання до учасників правового процесу з метою встановлення істини, уміти слухати, аналізувати дані експертиз, слідчих експериментів, бути спостережливим, спрямовувати увагу на незначні деталі, не спішити з висновками. Проте, на жаль, далеко не завжди приділяється достатня увага розвитку правового мислення у студентів (його не можна навчити за підручниками), більше того, за період, відведений для освоєння правових дисциплін, майбутньому правнику досить важко навчитися мислити на основі права. Для цього потрібна практика під керівництвом досвідченого викладача.

Особливе значення в діяльності правника має інтуїція – здатність «угадати» ходи підозрюваних, підібрати адекватні методи розслідування і досягти бажаного результату без опори на знання. І колись і тепер таких правників іменують «правниками від Бога». Проте інтуїція нічого не дасть людині, яка не має відповідної бази –

знань і досвіду. З іншого боку, можна мати теоретичні знання і не вміти їх осмислити та застосувати. Інколи наявні знання, які особа вважає остаточними, заважають їй відійти від традиційних підходів до розв'язання проблемної ситуації та знайти інший, оптимальніший шлях. Справжнього успіху домагаються не ті, хто неухильно дотримується «букви» книжних приписів, а правники з творчим потенціалом, які, базуючись на отриманих під час навчання знаннях, вміють знайти власний шлях вирішення проблеми. Однак мало хто з дослідників помічав, що інтуїція у правників насправді безпосередньо пов'язана з наявністю *латерального мислення*.

Нами були протестовані студенти-юристи, що планують навчатись у магістратурі. Використовувались міністерські тести на критичне, аналітичне і логічне мислення. Результати не зовсім втішні (позитивну оцінку отримали лише 20%), що свідчить не про складність тестів, а про недостатній рівень у студентів професійного мислення, особливо нестандартного (латерального) мислення.

Латеральне мислення – специфічний процес обробки інформації, який спрямований на зміну існуючої стереотипної моделі сприйняття навколишньої дійсності, групування вихідних елементів у найбільш незвичних поєднаннях та створення нових альтернативних варіантів вирішення певної проблеми [1]. Таке мислення передбачає нестандартне сприйняття і відрізняється від класичного наукового (вертикального) мислення тим, що відмовляється від швидких оцінок реалістичності пропонованих рішень проблеми. Увага натомість фокусується на генерації інноваційних ідей, які можуть стати лише проміжною ланкою для згодом реальних і оригінальних рішень. За словами Е. де Боно, «відмінність між шаблонним і нешаблонним мисленням полягає в тому, що при шаблонному мисленні логіка керує розумом, тоді як при нешаблонному вона його обслуговує» [1].

Латеральне мислення не поспішає знайти кінцевий результат і дає можливість різним альтернативним ідеям розвиватися, не відкидаючи їх. Воно може цілеспрямовано виходити за межі установлених норм, логіки і правил; вдається до перегрупування і перебудови доступної інформації. Основне завдання латерального мислення – в тому, щоб знайти не стільки вірне, скільки ефективне вирішення проблеми; звільнитися від стереотипів.

Е. де Боно виокремлює такі основні принципи латерального мислення: 1) усвідомлення панівних ідей, які є стереотипними; 2) пошук різних підходів до явищ і проблем; 3) звільнення з-під жорсткого контролю логічного мислення; 4) використання випадку; 5) розуміння того, що будь-яка точка зору на щось – це тільки одна з багатьох

можливих точок зору; 6) виклад оцінки судження; 7) генерування нових підходів [1].

Принцип дії латерального мислення ґрунтується на понятті самоорганізованих шаблонних систем – «рух у напрямку, перпендикулярному шаблону, в самоорганізованих інформаційних системах». Нестандартне мислення тісно пов'язане зі сприйняттям. Тут ми прагнемо розглянути якомога більше точок зору, і жодна з них не є помилковою, тому всі мають право на існування. Точки зору виникли окремо одна від одної. Через це латеральне мислення пов'язане з дослідженням навколишнього середовища так само, як і сприйняття.

Термін «латеральне мислення» може використовуватись у двох значеннях: а) *спеціальному* (низка систематичних прийомів, що застосовуються для зміни і генерування концепцій та способів їхнього сприйняття); б) *широкому* (дослідження різних підходів та можливостей на відміну від прямолінійного руху вибраним шляхом). Традиційне, або вертикальне, мислення передбачає перехід від одного рівня знань до наступного і є безперервним за своїм характером, натомість особливістю латерального, або нестандартного, мислення є його перервний і стрибкоподібний характер. На практиці творчі люди використовують обидва стилі мислення залежно від ситуації. Саме ця особливість відрізняє істинно творчих особистостей від інших, які в різних ситуаціях використовують один і той самий стиль мислення.

Нестандартне мислення потрібно застосовувати головно там, де йдеться про генерування нових ідей. Не всі завдання, які ставить перед нами життя, можуть бути вирішені за допомогою логіки. Іноді прищеплена нам у дитинстві навичка мислити послідовно виявляється марною, тому що потрібно задіяти інший тип мислення – творчий, або латеральний. Використання ментальних технік Едварда де Боно – всевітньо відомого розробника і популяризатора методики латерального мислення – ефективно в бізнесі, праві, творчості, особистому житті. Автор розкриває безліч секретів техніки латерального мислення, показуючи на конкретних прикладах, як саме воно працює.

Ми запропонували студентам тест Едварда де Боно «**Чорний камінь**» (студенти отримали аркуші з текстом і завданням будь-яким способом допомогти нещасній дівчині).

«Багато років тому, коли боржників ще кидали в боргову яму, один лондонський купець мав нещастя заборгувати велику суму грошей якомусь лихвареві. Лихвар, потворний старий, закохався в юну дочку купця і запропонував йому угоду: він пробачить борг, якщо отримає за дружину дочку. І сам нещасний батько, і його дочка відчували жах від такої пропозиції. Тоді підступний лихвар запропонував

віддати рішення в руки Провидіння: він покладе в порожній гаманець два камінчики, чорний і білий, а дівчина нехай витягне один з них. Якщо їй попадеться чорний камінь, вона стане його дружиною, якщо білий – залишиться з батьком. Борг в обох випадках буде вважатися погашеним. Якщо ж дівчина відмовиться тягнути жереб, то її батька кинуть в боргову в'язницю, а сама вона стане злиденною і помре з голоду. Стиснувши свій біль у серці, купець погодився на цю пропозицію. Розмова відбувалася в саду лихваря, на посипаній гравієм доріжці. Господар саду нахилився, щоб знайти камінці для жереба, і дочка купця помітила, що він підібрав і поклав до гаманця обидва чорні камінці. Потім він повернувся до дівчини і запропонував їй витягнути один, щоб вирішити таким чином її долю і долю її батька [1, с. 13–14]. Уявіть собі, що ви стоїте на доріжці в саду лихваря. Що ви б почали робити на місці цієї нещасної дівчини?... Чи є взагалі якийсь вихід?». Ми попрохали студентів написати один або декілька варіантів.

Якщо історію відразу розповісти від початку до кінця, повідомивши її рішення, слухачі, швидше за все, тільки посміхнуться, не розуміючи, через що все це сталося. І лише тоді, коли слухачам залишають паузу для самостійного пошуку рішення, вони можуть оцінити складність цього завдання. Навіть у найбільш вдалих прикладах функціонування латерального мислення знайдене рішення відразу стає логічно очевидним. Той факт, що воно виявлено не вертикальним, а латеральним методом, легко забувається. Як тільки рішення отримано, відразу знаходиться маса охочих пояснити, як можна було з тим самим успіхом дійти до нього логічним шляхом. Угледіти логічний зв'язок між завданням і його рішенням заднім числом дуже просто. Немає нічого поганого в тому, щоб дати раціональне пояснення рішення, знайденому за допомогою латерального мислення. Небезпека криється в іншому – у висновку, що якщо вертикальний шлях до вирішення завдання можна простежити ретроспективно, то вертикальне мислення дає змогу вирішувати будь-які завдання з тією ж легкістю, що і латеральне. Деякі настільки захоплюються ідеєю латерального мислення, що намагаються використовувати його замість вертикального в будь-яких ситуаціях. Набагато більша кількість людей взагалі відкидає латеральне мислення і наполягає на тому, що вертикального мислення цілком достатньо. В дійсності ці два типи мислення комплементарні – тобто не виключають, а доповнюють одне одного. Функціональна організація мозку, що є за своєю природою оптимізуючою системою, змушує його інтерпретувати будь-яку ситуацію найбільш імовірним способом. Вертикальне мислення орієнтовано на високі ймовірності. Без такого «високоймовірного» мислення повсякденне життя було

б неможливим. Будь-яке відчуття або дію довелося б розглядати і аналізувати якнайретельніше – ніщо не можна було би прийняти на віру. Латеральне ж оперує малими можливостями. Оскільки латеральне мислення націлене на пошук нових ідей, виникає спокуса ототожнювати його з творчим. Насправді останнє – це особливий різновид латерального мислення, охоплення якого набагато ширше. Часом плоди латерального мислення насправду є геніальними творами, але буває і так, що вони є просто новим поглядом на речі і, отже, далеко не такі значні, як справжня творчість. Щоб творче мислення виявило себе, часто потрібен особливий талантизм, натомість латеральне мислення доступне кожному, хто зацікавлений в отриманні нових ідей.

Отож наводимо правильну відповідь. Дівчина в нашій історії запустила руку в гаманець, витягла камінець і, не глянувши на нього, впустила на доріжку, де він миттєво загубився серед інших. «Ой, яка ж я незграбна! – вигукнула вона. – Втім, не біда: якщо ви заглянете в гаманець, то зможете за кольором камінця, що залишився, сказати, який з них я вийняла». А оскільки камінчик, що залишився в гаманці, був, зрозуміло, чорним, довелося зробити висновок, що вона витягла білий камінь, – адже не стане ж лихвар зізнаватися у своєму шахрайстві! «Я права, а ти ні!» – перефразовуючи вислів Е. де Боно, дівчина перемогла лихваря. Ось як вона, застосувавши латеральне мислення, зуміла обернути безвихідну ситуацію на свою користь.

Нами було опитано 112 студентів (з них 60 майбутніх юристів і 62 майбутніх медиків). Ідеальну відповідь не надав жоден студент, за винятком **музикознавиці** (Олександри В., котра не мала стосунку до опитування ні як юрист, ні як медик), що відповідно приємно вразило і нашттовхнуло на нові дослідження, пошуки і висновки. Відповіді правників і медиків практично нічим не відрізняються, тому ми їх об'єднали. Багато відповідей були близькими до «істини», хоча студенти більше закликали до моральності з боку лихваря, пропонували радикальні методи (типу вбити лихваря, закопати і втекти) або просто «здавались» у цій ситуації заради спасіння батька, однак тільки 23 студентів (20,54%) можуть і вміють мислити латерально (творчо), коли настає момент істини і за секунди вирішується чиясь доля, а часом і життя... Тож у цьому конкретному випадку з «чорним каменем» зрозуміли, що провокаційна ситуація стає необхідністю. У діях дівчини все було зроблено правильно: якщо б вона йшла логічним шляхом – це означало би програш. У логічному плані природа доказу і спростування однакова. Але в психологічному плані різниця колосальна – у спростуванні ми завжди зіштовхуємося з чимось «Я». Якщо порівняти відсоток людей, які вміють і можуть мислити, в світі (25%), з нашими

дослідженнями (20,54%), то коефіцієнт кореляції становить ($r = 0,8$), що, вважаємо, цілком відображає рівень творчого мислення наших студентів. В дослідженнях для юриста (і мене – як автора цієї статті) є знахідкою мати справу з людьми, які маніпулюють і брешуть, їх легше викрити, читаючи їхні думки і дії вербально і невербально (мімікою, мовою тіла, ін.). З огляду на інтуїцію – інтелект – логіку, вирізняють два способи пізнання речі: перший – коли ми рухаємося навколо об'єкта, і другий – коли ми входимо в нього; це і є відносне й абсолютне пізнання.

Коли твій опонент чи співрозмовник тебе явно обманює, то є два виходи: 1) якщо ви в ньому не зацікавлені, то припиняйте суперечку і більше з ним не контактуйте. Якщо ж вас обманюють і ви... з цим згодні!!! – то де тоді ваша правосвідомість? (назагал це навіть важко прокоментувати); 2) якщо ваш опонент явно вас обманює, це може навіть втішити. Чому? Правда завжди одна! А брехня може мати сотні варіантів. Ваш опонент, обманюючи вас, свою брехню видає за правду, постійно уточнюючи свою брехню. Проявіть свою майстерність – і ви отримаєте потрібну вам інформацію і перемогу!

Висновки. Правник із розвинутим латеральним мисленням здатний використовувати сторонню, на перший погляд, інформацію для створення оригінального розв'язання правової проблеми, а наявні теоретичні традиційні знання щодо її вирішення – це стимул до пошуку нових шляхів і способів цього; він виходить за межі відомого і традиційно усталеного задля генерування нових ідей. Навчаючись, кожен майбутній правник певної спеціальності досягає відносно однакового рівня (за обсягом і якістю) знань, проте різниця полягає у тому, що кожен використовує отриману інформацію по-різному. Цілеспрямовано і систематично формуючи під час навчання у студентів-правників навички латерального мислення (як складової здатності до творчості), активізуючи їхню увагу до деталей, можна створити базу для розвитку в них правової інтуїції у майбутньому.

Найбільшою перепороною до розвитку латерального мислення правника, юриста, курсанта-поліцейського можна вважати не так сучасну систему освіти чи права, як бажання людини бути раціонально правою, по суті це означає: ні на йоту не відходити від засвоєного, від авторитетів (батьків, учителів, викладачів, соціальних інститутів та ін.) і боятися поглянути на світ під новим кутом й побачити щось нестандартне чи неочікуване, хоча саме життя ніяк не вкладається у чітко визначені межі. Якби всі правники, слідчі, експерти мислили лише логічно (шаблонно і стереотипно), розвиток права (і не тільки) був би досі у зародковому стані. Додамо, що негативні наслідки нібито

розв'язаної проблеми можуть повторитися, якщо не спробувати знайти інший, альтернативний спосіб її вирішення.

1. Боно Э. Использование латерального мышления / Э. де Боно [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://books.pchelov.com/> на memori.qip.ru

2. Волошина Л. О. Латеральне мислення як важливий компонент клінічного мислення майбутніх лікарів / Л. О. Волошина, Б. А. Леко // Медична освіта. – 2016. – № 1 (69). – С. 11–14.

3. Левченко Т. Л. Розвиток освіти та особистості в різних педагогічних системах / Т. Л. Левченко. – 1-ше вид. – Вінниця: Нова книга, 2002. – 512 с.

4. Щодо проведення у 2016 році як експерименту вступних випробувань під час вступу на основі ступеня бакалавра на навчання для здобуття ступеня магістра за спеціальністю 081 «Право» з використанням організаційно-технологічних процесів здійснення зовнішнього незалежного оцінювання: Наказ міністра освіти і науки України від 08.04.2016 р. № 409.

Леко Б. А. Латеральное мышление как важный компонент правового мышления будущих юристов

Рассматривается проблема развития латерального мышления как составляющей правового мышления будущих юристов и полицейских, формирования интуиции студентов. Раскрывается ряд личностных особенностей студентов права в области латерального мышления, в частности 112 будущих юристов и медиков. Приводятся результаты использования теста Э. де Боно «Черный камень», согласно которому студенты самостоятельно формулировали ответы-рекомендации. Констатируется, что более 20 процентов умеют мыслить латерально, то есть такие специалисты смогут профессионально работать в экстремальных ситуациях.

Ключевые слова: латеральное, критическое, логическое мышление, креативность, правовое образование, компетентность.

Leko B. A. Lateral thinking as an important component of the legal thinking of future lawyers

The article analyzes the problem of lateral thinking as part of legal professional thinking of future lawyers and police officers, forming legal intuition law students. Improving the quality of legal aid, naturally depend on the lawyer received legal education, on the one hand, and its ability to effectively apply their knowledge and skills in the professional practice, activity on the other. The formation of these competencies significantly affect the ability of future lawyer to lateral thinking.

The article is an analysis of the social and psychological characteristics of students personality rights in lateral thinking, acting as professionally important quality of prospective students – lawyers.

The study was conducted at the Faculty of law of «Bukovyna University» and «Bukovyna State Medical University» (Chernivtsi, Ukraine) in February and

March 2017. It was attended by 112 senior students (including 60 future lawyers and 62 future doctors). As a technique we used the test of Edward de Bono «Black Stone» under which students formulate their own answers and advices. Answers of lawyers and doctors are virtually indistinguishable, so we joined them. Many answers were close to the «truth», although students are more encouraged to morality on the part of lenders, or offering radical methods (such as kill lender, bury and run) or just «seemed» in this situation, in order to save his father. But only 23 students (20,54%) are able to think laterally (creative), when there comes the moment of truth, and for a split second decided the fate of someone, and sometimes life. In this particular situation with the «black stone» they understand that provocative situation becomes a necessity. If we compare the percentage of people who can think in the world (25%) with our research (20,54%), the correlation coefficient is ($r = 0,8$), which, in our opinion fully reflects the ability to think in our students.

It was concluded that a lawyer with well-developed lateral thinking and good intuition able to use third-party information to create original resolution of legal problems, can successfully carry out their professional work, and successfully negotiate with criminals, in the hostage rescue attempt of suicide, to educate work with children who have problems with the law. That aspect of lateral thinking can be the prospect of further study.

Key words: lateral, critical, logical thinking, creativity, intuition, legal education, competence.

Стаття надійшла 22 квітня 2017 р.

УДК 340.132.6

Н. Я. Лепіш

ДІЯ АКТИВ ТЛУМАЧЕННЯ НОРМ ПРАВА ЗА КОЛОМ ОСІБ

Досліджено питання, пов'язані з дією активів тлумачення норм права за колом осіб. Окреслено коло осіб, які підпадають під дію нормативного акта і визначаються обсягом і специфікою правового статусу суб'єктів.

Здійснено класифікацію за характером політико-правового зв'язку суб'єкта з державою. Також наведено видову характеристику дії нормативних активів за колом осіб залежно від обсягу їх правового статусу (загальної дії; спеціальної дії; виняткової дії). Для кращого розуміння дії акта тлумачення норм права за колом осіб роз'яснено наявність чи відсутність в осіб юридичного імунітету.

Ключові слова: тлумачення норм права, інтерпретаційний акт, зміст тлумачення, правові норми, теорія тлумачення, інтерпретаційна діяльність, суб'єкт інтерпретації, за колом осіб, дія активів тлумачення.

Постановка проблеми. Дію актів тлумачення норм права за колом осіб характеризують відповідно до того, на яких саме суб'єктів права поширюється формальна обов'язковість юридичних норм, зміст яких пояснено в інтерпретаційних актах. Ця юридична властивість таких актів значною мірою обумовлюється чинністю у часі та чинністю у просторі, адже будь-який суб'єкт не може не перебувати на якійсь території і не діяти в певному часі. І все ж чинність акта тлумачення за колом суб'єктів не збігається повністю, не отожднюється із двома виявами його чинності: оприлюднення актів тлумачення та дії актів тлумачення у просторі. Тому існує потреба у дослідженні цієї тематики.

Стан дослідження. Усі автори, що вивчають правову природу актів тлумачення норм права, як самостійний критерій їхньої класифікації вказують, зокрема, коло осіб, яким ці акти адресовані, однак розглядають це питання буквально на одному–трьох аркушах. Вважаємо, що цей аспект проблеми настільки різноманітний, теоретично і практично важливий, що ми вирішили зосередити свою увагу саме на ньому.

Загальну характеристику дії актів тлумачення норм права за колом осіб досліджували українські й зарубіжні науковці, такі як: С. С. Алексєєв, М. Боголепов, М. М. Вопленко, Ю. Л. Власов, О. М. Головка, М. С. Кельман, Н. І. Мотузова, О. Г. Мурашин, І. Ю. Настасяк, О. І. Осауленко, І. М. Погрібний, М. П. Рабінович, О. Ф. Скакун, Л. В. Соцуро, Ю. М. Тодика, М. В. Цвік.

Мета статті – проаналізувати дію актів тлумачення норм права за колом осіб, використовуючи наявні теоретичні дослідження вітчизняних і зарубіжних учених.

Виклад основних положень. За загальним принципом, чинність законодавства держави поширюється на всіх осіб, що перебувають на її території. Це зумовлено, зрозуміло, суверенністю державної влади. У такий спосіб реалізуються насамперед засади рівності всіх людей перед законом, незалежно від їх біологічних і соціальних властивостей. І це найбільше відповідає концепції основоположних прав кожної людини, засадам верховенства права.

У контексті таких міркувань доцільно навести думку Б. Малишева, який дію актів тлумачення за колом осіб розглядає у трьох аспектах: це особливості дії акта тлумачення щодо іноземців, які перебувають на території держави; обмеження щодо дії акта тлумачення на окрему категорію осіб; правила визначення осіб, на яких поширює свою дію акт тлумачення [1, с. 69].

Коло осіб, котрі підпадають під дію нормативного акта, визначається обсягом і специфікою правового статусу суб'єктів.

За характером політико-правового зв'язку суб'єкта з державою розрізняють:

а) нормативні акти загальної дії, які поширюються на всіх осіб, що перебувають на території держави;

б) нормативні акти, які поширюються тільки на громадян конкретної держави;

в) нормативні акти, які поширюються на іноземних громадян та осіб без громадянства [2, с. 96].

Керуючись позицією О. Скакун щодо дії нормативних актів за колом осіб, дію актів тлумачення за колом осіб можна визначити залежно від обсягу їхнього правового статусу:

а) загальної дії – поширюються на всіх осіб, що перебувають на території держави: це громадяни, іноземні громадяни; особи без громадянства (апатриди), особи з подвійним громадянством (біпатриди), біженці; почесні громадяни, усі внутрішньодержавні, спільні, іноземні, міжнародні організації, які не послуговуються правом екстериторіальності. Тут виявляється тісний зв'язок дії акта тлумачення за колом осіб та у просторі;

б) спеціальної дії – деякі інтерпретаційні акти поширюються на всіх індивідуальних і колективних суб'єктів певної держави, що діють у конкретній сфері суспільних відносин; інші охоплюють лише конкретну категорію осіб (пенсіонерів, військовослужбовців, лікарів, учителів та ін.);

в) виняткової дії – поширюються на осіб, котрі тимчасово перебувають на території держави (іноземних громадян та осіб без громадянства). Таким іноземним громадянам не надаються окремі права і на них не покладаються певні обов'язки: обирати і бути обраними у представницькі органи країни, бути судьями, перебувати на службі у Збройних Силах [3, с. 379].

Дія акта тлумачення за колом осіб пов'язана також із наявністю чи відсутністю в осіб юридичного імунітету. Юридичний імунітет (від латин. *immunitas* – звільнення, свобода) означає повне або часткове звільнення його носія від поширення на його дії загальних правових норм. У міжнародному праві утвердилося поняття дипломатичного імунітету [4, с. 297].

До іноземців, які мають повний імунітет від юрисдикції України, належать глави дипломатичних представництв, члени дипломатичного персоналу представництв, члени сімей глав дипломатичного персоналу представництв і члени сімей дипломатичного персоналу представництв, представники іноземних держав, члени парламентських і урядових делегацій, працівники окремих міжнародних організацій.

Проте на цих осіб не поширюється імунітет від цивільно-правових відносин як на приватних осіб з відповідними позовами за умови, що це виходить за межі їхніх офіційних функцій.

Обмежений дипломатичний імунітет мають дипломатичні кур'єри, члени адміністративно-технічного й обслуговуючого персоналу дипломатичних представництв, консульські посадові особи і консульські службовці, члени дипломатичного персоналу іноземних держав в інших країнах, які прямують транзитом територією України, та інші особи. Вони звільняються від кримінальної відповідальності лише за дії, вчинені під час виконання їхніх обов'язків. Питання про кримінальну відповідальність осіб, котрі мають дипломатичний імунітет і вчинили злочини на території України, вирішують дипломатичним шляхом (ч. 4 ст. 6 Кримінального кодексу України).

Нормами національного законодавства можуть бути встановлені депутатський, президентський, суддівський та інші види імунітету [4, с. 297].

Дія акта тлумачення норм права за колом осіб органічно пов'язана з дією акта тлумачення в просторі. Територіальний принцип дії акта тлумачення у просторі має визначатися як поширення дії акта тлумачення на всіх осіб незалежно від їхнього громадянства, які перебувають на території держави.

У демократичній державі іноземці за своїм правовим статусом прирівнюються переважно до громадян, за окремими, вказаними в законі, винятками. Спеціальні правила для іноземців можуть встановлюватися також міжнародно-правовими договорами між державами.

Оскільки громадянство трактується як політико-правовий зв'язок між державою та особою, то логічним є те, що різниця в дії акта тлумачення щодо іноземців насамперед має зумовлюватися відсутністю в іноземних громадян відповідних політичних прав і кореспондуючих цим правам обов'язків. Водночас сучасні держави доволі часто практикують встановлення обмежень для іноземців у сфері соціально-економічних прав [1].

Зауважимо, що дія акта тлумачення стосовно іноземців ґрунтується і на міжнародному праві, на основі принципу взаємності. Принцип взаємності в міжнародному праві спрямований на недопущення дискримінації стосовно громадян іноземних держав. Під цим принципом розуміють надання іноземним громадянам такого обсягу прав, який був би максимально наближений до того, який мають громадяни на території своєї держави. Відхід однієї держави від цього принципу має наслідком аналогічні дії іншої держави.

Існують різні думки з приводу дії актів за колом осіб. Деякі вчені, наприклад, О. Черданцев, вважають, що сфера дії акта офіційного тлумачення за колом осіб дорівнює сфері дії норми права, яку він тлумачить [5, с. 11].

Позиція, яку підтримує А. Піголкін, полягає в тому, що акти офіційного тлумачення є обов'язковими для виконання тими особами, котрі підлягають під юрисдикцію суб'єкта, що видав відповідний акт [6, с. 54].

Як бачимо, ця проблема є досить актуальною для теорії і практики, тому вимагає певного уточнення. У нашому випадку йдеться про формальну обов'язковість актів офіційного тлумачення правових норм.

На думку Ю. Власова, сфера дії акта офіційного тлумачення формально не може дорівнювати сфері дії норми права, яку він тлумачить, оскільки обов'язковість правових норм походить із загальних принципів права та повноважень правотворчого суб'єкта, чого не можна сказати про акти офіційного тлумачення. Водночас помилково говорити про необов'язковість актів офіційного тлумачення. Правильнішим є твердження, що акти, які розглядаються, є обов'язкові для виконання тими суб'єктами, котрі перебувають під юрисдикцією суб'єкта, що видав відповідний акт. Проте це також вимагає уточнення. Науковець вважає, що дія акта офіційного тлумачення поширюється на коло тих осіб, які визначені у відповідному повноваженні, що надається суб'єктові на офіційне тлумачення правових норм. Коли кола осіб не окреслено, дія акта поширюється на осіб, підпорядкованих суб'єктові, що надав офіційне роз'яснення дійсного змісту норми права, а також на осіб, для яких рішення вказаних суб'єктів є обов'язковими.

Отже, можна констатувати, що дія актів тлумачення за колом осіб – це їх поширення на певні категорії суб'єктів права. Однак більшість вітчизняних авторів вказує, що дія інтерпретаційних актів за колом осіб залежить від того, які перед нами акти тлумачення: загальні (нормативно-інтерпретаційні) чи індивідуальні (казуальні). Вважається, що перші містять не персоніфіковані за колом осіб приписи і звернені до відносно не визначеного кола осіб.

В. Лазарев, своєю чергою, також зазначає, що результати нормативного тлумачення поширюються на невизначене коло осіб і випадків, тобто таке тлумачення, яке подібне до норми права [7, с. 58]. Тож, на думку цього автора, тлумачення має загальний характер (загальну дію). Аналогічна правова позиція характерна і для представників інтерпретаційної практики.

Подібної думки дотримується чимало теоретиків права і практичних працівників. Ми ж вважаємо, що це надто абстрактний підхід до дії актів тлумачення за колом осіб. Розгляньмо у зв'язку з цим приклади конкретних типів (видів і підвидів) інтерпретаційної практики, у яких реально розкриваються способи і засоби, що конкретизують цю позицію.

Приміром, у постановках Конституційного Суду України загальний характер актів тлумачення за колом осіб певною мірою деталізовано. Цей акт прямо може адресуватися, наприклад, Верховному Суду України і Вищому Господарському Суду України. Однак побічно в коло адресатів потрапляють і відповідні нижчі суди, інші правозастосовні органи, українські громадяни, права і свободи яких потребують юридичного (насамперед судового) захисту, а також органи влади й місцевого самоврядування.

Чому йдеться про непряму форму визнання зазначеного кола осіб у постановках Конституційного Суду України? Відповідь проілюструємо конкретним прикладом. Як правило, у постановках Конституційного Суду України наголошується, що безпосередньо з Конституції України не впливає положення про те, що суди мають право поза зв'язком з розглядом конкретної справи здійснювати контроль щодо нормативних актів і визнавати їх недійсними через невідповідність іншому акту, який має більшу юридичну силу. Водночас Конституція України допускає право законодавця спеціально передбачати здійснення судами загальної юрисдикції та господарськими судами в порядку адміністративного судочинства повноважень з перевірки відповідності Конституції України нормативних актів нижчого рівня, закону, що має більшу юридичну силу, окрім Конституції України. Однак визнання нечинними, згідно з Конституцією України, актів нижчого рівня неможливе через нечітку регламентацію процедури ухвалення таких рішень. Тобто у своїх постановках Конституційний Суд України, по суті, звертається до законодавця зняти наявні суперечності і внести ясність і чіткість у правове регулювання означених відносин, що присутні у розв'язанні конкретного спору.

Нерідко акти тлумачення норм права поширюють свою дію на дещо ширше коло громадян, посадових осіб та організацій, ніж це зазначено в самих інтерпретаційних актах. Наприклад, формально Постанову Пленуму Верховного Суду України від 26 квітня 2002 р. № 5 «Про судову практику у справах про хабарництво» адресовано судам загальної юрисдикції (у п. 1 прямо зазначено: «Звернути увагу судів на те, що згідно з чинним законом відповідальність за одержання хабара можуть нести лише службові особи. При вирішенні питання, чи є та

або інша особа службовою, належить керуватися правилами, які викладено в пунктах 1 і 2 примітки до ст. 364 Кримінального кодексу України (2341-14). При цьому слід мати на увазі, що до представників влади належать, зокрема, працівники державних органів та їх апарату, які наділені правом у межах своєї компетенції ставити вимоги, а також приймати рішення, обов'язкові для виконання юридичними і фізичними особами незалежно від їх відомчої належності чи підлеглості») [8]. Однак фактично без зазначеної Постанови є немислима діяльність співробітників органів внутрішніх справ, слідчих різних відомств, прокурорів тощо під час розгляду справ цієї категорії.

Так звана непряма форма визнання певного кола осіб в актах нормативного тлумачення, з нашого погляду, не завжди є прийнятною, якщо зважати на те, що метою цих актів є усунути всі неточності, суперечності тощо в інтерпретаційних приписах. Тому перевагу потрібно віддати такому викладу тексту акта тлумачення, який прямо і чітко визначав би коло суб'єктів.

За приклад наведемо Постанову № 13 Пленуму Верховного Суду України від 3 березня 2000 р. «Про практику розгляду судами справ про корупційні діяння та інші правопорушення, пов'язані з корупцією» [9], роз'яснення якого поширюють свою дію на осіб, уповноважених на виконання функцій держави, – ідеться про: 1) державних службовців; 2) депутатів усіх рівнів; 3) сільських, селищних, міських голів та голів районних і обласних рад; 4) військовослужбовців (окрім тих, що проходять строкову службу) та інших осіб, які, згідно з чинним законодавством, притягаються до відповідальності за адміністративні правопорушення на підставі положень дисциплінарних статутів.

Заодно потрібно враховувати, що відповідальними за корупційні діяння за чинним законодавством можуть бути лише спеціальні суб'єкти, а саме:

- 1) державні службовці, які є посадовими особами;
- 2) керівники міністерств і відомств, державних підприємств, установ та організацій чи їхніх структурних підрозділів;
- 3) особи, на яких покладено обов'язок складати протоколи про вчинення корупційних правопорушень або подавати ці протоколи до суду.

Отже, з досліджених матеріалів інтерпретаційної практики можна висновувати про те, що пряма і чітка вказівка на перелік осіб в актах нормативного тлумачення є кращою, ніж непряма. Акт офіційного тлумачення поширює свою дію на ширше коло осіб, ніж це зазначено в самих актах.

Наприклад, формально багато постанов Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах адресовані судам загальної юрисдикції, однак фактично без зазначених актів немислима діяльність співробітників органів внутрішніх справ, прокурорів тощо. Так звана непрямая форма визнання певного кола осіб в акті офіційного тлумачення, на нашу думку, не завжди постає прийнятною, якщо брати до уваги те, що метою цих актів є усунути всі неточності, суперечності в інтерпретаційних приписах. Тому перевагу потрібно віддавати такому викладу тексту акта офіційного тлумачення, який прямо і чітко окреслював би коло адресатів.

У межах нашого дослідження дискусійним є також питання про дію за колом суб'єктів актів казуального тлумачення. Скажімо, С. Алексєєв з цього приводу пише, що «розглянуті різновиди офіційного тлумачення невіддільні від конкретного випадку (казусу). Воно дається тільки стосовно до конкретної юридичної справи і не має якогось-небудь загальнообов'язкового значення». «Відмінною особливістю актів казуального тлумачення, – зазначає М. Тарасов, – є те, що вони мають індивідуальний характер» [10, с. 11–12].

Інша група вчених-юристів (А. Венгеров, В. Лазарєв та ін.) наголошує, що й акти казуального тлумачення мають спільне юридичне значення. Приміром, В. Лазарєв наголошує: «Видається неточним обмежувати дію казуального тлумачення одним випадком. Це слушно деякою мірою щодо тієї частини, у якій роз'яснюються конкретні суб'єктивні права та обов'язки.

Однак дати тлумачення правовій нормі тільки з одного приводу – неправильно і незаконно, оскільки норма завжди розрахована на низку однорідних випадків. Сказати, що те чи інше тлумачення акта підходить до тих чи тих обставин і може не підійти до інших, які кваліфікуються по тому ж акту, – отже, стверджувати про двозначність закону» [11, с. 444].

Тобто, на думку В. Лазарєва, вищі судові органи мають на меті визнавати поведінку суддів у вирішенні аналогічних питань. Нам видається, що істина в цій спірній ситуації – десь «посередині». Усе залежить від конкретних соціально-правових ситуацій та інших чинників.

Висновки. Отож дія інтерпретаційних актів за колом осіб залежить не тільки від загальної чи індивідуальної їхньої природи, а й від суб'єктів та учасників правороз'яснювальних дій та операцій, засобів і способів їх здійснення, об'єктів і результатів інтерпретації, типів (видів і підвидів) юридичної практики (правотворчої або правозастосовної, інтерпретаційної, судової або прокурорської, слідчої тощо)

і сфер суспільного життя (економічної, соціальної, культурної тощо), які обслуговують акти тлумачення.

1. Малишев Б. В. Застосування норм права (теорія і практика): навч. посібник / Б. В. Малишев, О. В. Москалюк; за заг. ред. Б. В. Малишева. – К.: Реферат, 2010. – 260 с.

2. Актуальні проблеми вдосконалення та уніфікації термінології Кримінального кодексу України. – Х.: Права людини, 2011. – 152 с.

3. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: підручник / О. Ф. Скакун. – К.: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. – 520 с.

4. Загальна теорія держави і права: підручник / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – Х.: Право, 2009. – 584 с.

5. Черданцев А. Ф. Основные проблемы теории толкования советского права: автореф. дис. на соиск. науч. степени д-ра юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теория и история государства и права; история правовых учений» / А. Ф. Черданцев. – Свердловск, 1972.

6. Пиголкин А. С. Толкование нормативных актов в СССР / А. С. Пиголкин. – М.: Госюриздат, 1999. – 166 с.

7. Лазарев В. В. Применение советского права / В. В. Лазарев. – Казань, 1972. – 314 с.

8. Про судову практику у справах про хабарництво: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 26 квітня 2002 р. № 5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-02>.

9. Про практику розгляду судами справ про корупційні діяння та інші правопорушення, пов'язані з корупцією: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 3 березня 2000 р. № 13 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0013700-98>.

10. Алексеев С. С. Теория государства и права: учеб. для юрид. вуз. и фак. / С. С. Алексеев. – М.: Норма, 2004. – 453 с.

11. Лазарев В. В. Толкование права / В. В. Лазарев // Проблемы общей теории права и государства; под общ. ред. В. С. Нерсисянца. – М.: Норма, 2001. – 832 с.

Лепиш Н. Я. Действие актов толкования норм права по кругу лиц

Исследуются вопросы, связанные с действием актов толкования норм права по кругу лиц. Анализируется круг лиц, подпадающих под действие нормативного акта и определяемый объемом и спецификой правового статуса субъектов.

Произведена классификация, исходя из характера политико-правовой связи субъекта с государством. Также приведена видовая характеристика действия нормативных актов по кругу лиц в зависимости от объема их правового статуса (общего действия; специального действия; исключительного действия).

Для лучшего понимания действия акта толкования норм права по кругу лиц разъясняется наличие или отсутствие у лиц юридического иммунитета.

Ключевые слова: толкование норм права, интерпретационный акт, содержание толкования, правовые нормы, теория толкования, интерпретационная деятельность, субъект интерпретации, по кругу лиц, действие актов толкования.

Lepish N. Ya. Operation of the acts of interpretation of rules of law according to the circle of persons

The article deals with the issues concerning the operation of acts of interpretation of rules of law according to a circle of persons. The circle of persons, who are subject to the operation of a normative act and are determined by the scope and peculiarities of the legal status of subjects, is analyzed. The classification according to the nature of the political and legal relation of the subject with the state is carried out. The characteristic of the operation of normative acts according to the circle of persons depending on the scope of their legal status (general; special; exceptional) is distinguished. For a better understanding of the operation of the act of interpretation of rules of law according to a circle of persons, the presence or absence of persons' legal immunity is described.

The operation of acts of interpretation of rules of law according to a circle of persons is characterized in compliance with the fact to which legal entities a formal obligation of legal norms extends, the content of legal norms is explained in interpretative acts. This legal feature of such acts is largely determined by the validity in time and in space, because any subject always stays on a territory and acts in a certain time. Nevertheless, the validity of the act of interpretation according to the circle of subjects does not coincide completely with two displays of its validity: promulgation of the acts of interpretation and operation of the acts of interpretation in space. Therefore there is a need to study this issue.

All authors investigating the legal nature of the acts of interpretation of rules of law point out at an independent criterion for their classification, in particular, the circle of persons to whom these acts are addressed. However, they consider this question literally on one-three pages. In our opinion, this aspect of the problem is so varied, it is theoretically and practically important, that we decided to give it more attention.

Under a general principle, the validity of the legislation of the state extends to all persons residing at its territory. It is stipulated by the sovereignty of state power. In this way the principles of the equality of all people before the law, regardless of their biological and social characteristics, are implemented. And it meets the conception of the fundamental rights of each person, the principles of the rule of law.

Key words: interpretation of rules of law, interpretative act, content of interpretation, legal norms, theory of interpretation, interpretative activity, subject of interpretation, according to the circle of persons, operation of acts of interpretation.

Стаття надійшла 21 квітня 2017 р.

ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ КОНЦЕПЦІЇ COMMUNITY POLICING: ВІД ФІЛОСОФСЬКОЇ ДОКТРИНИ ДО ДІЄВОГО СТРАТЕГІЧНОГО НАПРЯМУ

Досліджено питання впровадження концепції Community Policing в умовах реформування правоохоронної системи України та євроінтеграційних процесів. Заналізовано міжнародний досвід у встановленні довірчих відносин між поліцейськими підрозділами й територіальною громадою. Виокремлено основні ціннісні орієнтири та складові концепції взаємодії з населенням на засадах партнерства.

Наголошено на актуалізації превентивної діяльності Національної поліції у проєкції проблемно-орієнтованої стратегії. Визначено роль населення у пошуку локальних рішень для врегулювання місцевих проблем шляхом створення консультативних груп громадян.

Ключові слова: Community Policing, партнерство, рівень довіри, превенція, локальні рішення, консультативні групи громадян.

Постановка проблеми. Орієнтація на людину, особистість є основною властивістю правової, демократичної, соціальної держави. Підхід, згідно з яким людина є найбільшою цінністю суспільства, а її розвиток, задоволення її потреб та інтересів визнається одним із провідних завдань держави, обумовлює реформування правоохоронної системи України у євроінтеграційному процесі та врахування практики Європейського суду з прав людини.

Період із 2015 року і дотепер вирізняється активною імплементацією реформ, правоохоронної системи зокрема. За 9 місяців 2016 року розпочато роботу патрульної поліції у трьох містах України. Загальна чисельність патрульних поліцейських становила 12 тисяч осіб. Окрім того, оновлюється служба «102» по всій території України, запроваджено систему груп швидкого реагування. У структурі апарату Національної поліції створено Управління забезпечення прав людини, до складу якого уведено відділ організаційного забезпечення діяльності ізоляторів тимчасового тримання [7].

Стан дослідження. Слід зазначити, що, будучи недостатньо дослідженою, вказана проблематика як окремий напрям наукового пошуку у літературі залишається актуальною, адже пов'язується з особливостями та активізацією реформаторських впроваджень.

У науково-дослідницькій площині вибіркові аспекти охорони громадського порядку й протидії злочинності та взаємодії з громадськістю вивчали О. М. Бандурка, О. І. Безпалова, М. В. Голуб, О. В. Джафарова, А. М. Долгополов.

Метою статті є аналіз ціннісних складових концепції Community Policing у реформаторській площині та динаміці, з'ясування ролі населення як суб'єкта у вирішенні специфічних територіальних проблем.

Виклад основних положень. Одним із найактуальніших напрямків у стратегії реформування органів внутрішніх справ є розвиток партнерських відносин між Національною поліцією та населенням на засадах довіри, прозорості, взаєморозуміння і взаємодопомоги у протидії злочинності.

Досягнення цієї мети пов'язане із вирішенням низки складних проблем і неможливе без налагодження конструктивної взаємодії з різними групами громадськості на основі узгодження позицій і взаємної участі у вирішенні правоохоронних завдань. Водночас ефективне використання потенціалу громадськості може бути досягнуто завдяки правильно організованій взаємодії на базі концепції Community Policing – партнерських стосунків між поліцейськими та громадою.

В Україні концепцію взаємодії поліції з громадськістю можна назвати новим підходом до охорони правопорядку, оскільки він суттєво відрізняється від концепції районних дільничних та їхніх обов'язків, які, проте, у своїй службовій діяльності продовжують керуватися чинним Положенням про службу дільничних інспекторів міліції в системі Міністерства внутрішніх справ України, затвердженим Наказом МВС України від 11.11.2010 р. № 550 [8].

Тимчасом ідея та організація взаємодії поліції з громадськістю мають ґрунтуватися на досвіді, набутому під час модернізації правоохоронних органів і цінностей охорони правопорядку в усіх країнах Європи й Північної Америки, позаяк ця концепція є складовою процесу ствердження європейської орієнтації.

З метою впровадження зазначеної концепції відповідні особи мають бути зацікавлені в її ефективності. Успішне реформування залежить від усвідомлення рівня реальної довіри населення до поліції та підвищення її рівня між представниками поліції й громадськістю. Реалії ж останніх років засвідчують протилежне.

Результати дослідження, проведеного соціологічною службою Центру Разумкова 6–12 березня 2015 року, продемонстрували, що більшість громадян вважають представників поліції корупціонерами,

рівень повної довіри становив 2%, рівень загальної довіри – 25% проти 69% тих, хто не довіряв [6, с. 3]

Модель взаємодії поліції з громадськістю сьогодні практикується у Європейському Союзі і є важливим для підтримки безпеки на високому рівні та покращення якості життя усього населення. Очевидним є факт, що завданням програми взаємодії поліції з громадськістю має стати зміна цього стереотипу, а це, своєю чергою, обумовлює довгострокову і нелегку роботу в цьому напрямку. Зазначене підтверджено і тим, що радянській міліції була притаманна авторитарна милітаризована модель органів внутрішніх справ, яка передбачала жорстку ієрархію та репресивні форми соціального контролю. Очевидно, що така модель аж ніяк не могла викликати довіру з боку громади та суспільства. Цю проблему можливо розв'язати шляхом реформування та втілення у життя демократичної моделі європейського зразка, яка полягає у демілітаризованій, орієнтованій на людину як найвищу цінність службі, спроможній захистити права, свободи і законні інтереси громадян, громадський порядок, здійснюючи найперше превентивну та профілактичну діяльність, що безпосередньо пов'язано із виявленням причин та умов, котрі сприяють вчиненню кримінальних і адміністративних правопорушень.

Керуючись демократичними засадами розвитку держави, цілком зрозуміло, що свою діяльність поліцейській буде та здійснює за принципом дотримання прав людини, який передбачається та регулюється Конституцією України, законами України й відомчими актами.

Згідно з даними соціологічних досліджень, що їх було проведено соціологічною службою Центру Разумкова у 2015–2016 роках, на запитання, як впливають реформи й дії влади в різних сферах на ваше особисте становище, а саме щодо реформи правоохоронної системи, – у березні 2015 року 13,4% респондентів відповіли позитивно, 17,5% – негативно, 68,6% – «не впливають», 0,5% – «важко відповісти». Однак уже у грудні 2015 року рівень довіри до діяльності правоохоронної системи дещо зріс і становив 26,9%, негативний вплив реформи відзначили 16,6% респондентів, 56,2% відповіли, що зазначена реформа не впливає на їхнє особисте становище, 0,3% не визначилися з позицією. Порівнюючи попередні дані соціологічних досліджень із даними, отриманими у грудні 2016 року, бачимо, що ситуація змінилася не у кращий бік.

Позитивний вплив реформи помітили 20,8% респондентів, значно зросло негативне ставлення із показником 26,7%, 52,1% відповіли, що процес реформування ніяк не впливає на особисте становище, та 0,4% респондентів було важко відповісти [9, с. 45].

Розвиток ідеї узгодженої охорони правопорядку забезпечує поліції і громадськості можливість співпрацювати в інноваційний спосіб, що допомагає виявляти та вирішувати проблеми, з якими стикається населення.

Вказаний напрямок безпосередньо регламентований статтею 11 Закону України «Про Національну поліцію». Відповідно, діяльність поліції здійснюється в тісній співпраці та взаємодії з населенням, територіальними громадами та громадськими об'єднаннями на засадах партнерства і спрямована на задоволення їхніх потреб. Планування службової діяльності органів і підрозділів поліції здійснюється з урахуванням специфіки регіону та проблем територіальних громад. Змінився і основний критерій оцінки ефективності діяльності органів і підрозділів поліції – тепер це рівень довіри населення до поліції [5].

Основоположне гасло, що характеризує діяльність поліції в рамках партнерства із громадськістю проголошує *пошук локальних рішень для вирішення місцевих проблем*, а це означає спільну роботу представників поліції та населення з огляду на специфіку регіону та проблематику територіальних громад.

Ідея, відповідно до якої поліція має орієнтуватися на конкретні проблеми, ґрунтується на раціональному підході. Якщо усунути основні проблеми – зменшиться рівень вимог до поліції і створиться більше можливостей для активного забезпечення охорони порядку в усіх сферах.

З-поміж головних ціннісних складових концепції Community Policing доцільно зазначити:

- побудову партнерських відносин серед поліції, громадян та інших установ, інститутів;
- проблемно-орієнтовану стратегію, що спрямована на подолання головних причин злочинності та порушення публічного порядку;
- акцентування на активних превентивних заходах протидії злочинності;
- розвиток серед працівників поліції чуйності до проблем громади;
- усвідомлення, що не тільки розкриття злочинів, а й проблеми громади можуть сприяти довірі до поліції серед населення;
- активну співпрацю й командну роботу у сферах освіти, здоров'я, благодійності та іншому, які сприяють громадському благополуччю [2].

Зазначений підхід проблемно-орієнтованої діяльності поліції передбачає профілактичні заходи, а не реагування на проблеми, що

вже виникли, а також взаємодію з населенням, а не відособлене виконання службових обов'язків.

Серед визначальних принципів партнерства правоохоронних органів і громадськості треба зазначити відданість, довіру, визнання спеціальних потреб, інтерес до громадськості, гнучкість, вжиття запобіжних заходів з метою охорони правопорядку, врегулювання проблем.

Очевидний той факт, що частина кримінальних правопорушень має латентний характер. Ситуація нагадує айсберг: тобто видимою над поверхнею води є лише відносно незначна частина інцидентів, а більша – занурена в воду, і тому прихована.

Згідно з концепцією взаємодії поліції з громадськістю, рішення мають ухвалюватися в рамках взаємодії між громадянами та представниками поліції всіх рівнів, які, таким чином, несуть солідарну відповідальність.

За цих обставин на населення покладаються додаткові обов'язки:

- нести відповідальність за виконання своїх функцій з контролю рівня кримінальної діяльності, порушення правопорядку і безпеки громадян;
- налагодити співпрацю з поліцією;
- брати участь у процесі урегулювання проблем.

Як уже зазначалося вище, участь громадян і населення в охороні правопорядку була доволі незначною, пасивною і полягала виключно у критиці діяльності поліції. Згідно з моделлю взаємодії поліції з громадськістю, громадяни мусять бути активними, а населення – брати участь у виконанні завдань поліції та коригуванні її дій.

Одним зі способів може бути формування Консультативної групи громадян (Citizen Advisory Group) – це дуже простий формат відносин, який втілює всі принципи взаємодії поліції з громадськістю.

Радник з питань залучення громади до взаємодії з поліцією в Консультативній місії ЄС Тімоті Шілстон роз'яснює, що залучення громади до взаємодії з поліцією зазвичай відбувається через так звані *консультативні групи громадян*. До них належать представники місцевої громади, члени місцевого ділового співтовариства, співробітники державних установ (учителі, лікарі тощо), представники релігійних організацій. Такі групи допомагають правоохоронцям **визначити проблеми громади**, які можуть спровокувати злочин чи асоціальну поведінку, та надати допомогу з планом дій для їхнього вирішення [4].

Консультативна група громадян передбачає регулярне проведення зустрічей представників певних територій або сіл і місцевих

правоохоронних органів для обговорення та вирішення загальних питань і проблем та пошуку локальних рішень для урегулювання місцевих проблем.

Наприклад, на офіційному сайті шерифа округу Фресно штату Каліфорнія є окремий розділ, присвячений консультативній групі громадян, яку створила шериф Мімс з метою глибшого розуміння ситуації у територіальній громаді округу Фресно. Членів групи шериф відібрала із власних міркувань. Група зустрічається 2–3 рази на рік без нотатків, відео- чи аудіофіксації, для того щоб учасники групи могли вільно й чесно спілкуватися без боязні за сказане. Такий формат зустрічей сприяє атмосфері довірливих відносин і поваги, а також надихає на творче мислення та прийняття рішень. Наголошується, що ідеєю створення й діяльності такої консультативної групи громадян є спільна праця із шерифом задля зменшення рівня злочинності та страху перед нею, а також підвищення рівня життя громади, яку обслуговують [1].

Висновки. Отож взаємодія поліції з громадськістю – це орієнтований на суспільство підхід, згідно з яким ефективна охорона порядку залежить від допомоги і підтримки населення, життя і спокій якого охороняється.

Основними орієнтирами у процесі взаємодії підрозділів Національної поліції з громадськістю є:

- повага і захист прав людини;
- прозорість і відкритість діяльності та відносин у межах організації та поза ними;
- очевидне прагнення завжди надавати найефективніші послуги з охорони правопорядку;
- надання повноважень усім працівникам на прийняття відповідних рішень, адже особа, яка є максимально наближеною до місця виникнення проблеми (працівник поліції, котрий взаємодіє з населенням), може більше знати про проблему, ніж її старші колеги, а надання ширших повноважень на одержання інформації, урегулювання проблеми та прийняття рішення в рази збільшує шанси усунути проблеми;
- бажання дізнатися та збагнути думки населення і вживати відповідних заходів з огляду на пріоритети охорони правопорядку.

Нині є очевидним факт актуальності та своєчасності реформи правоохоронних органів. Лакмусовим папірцем ефективності її проведення став рівень довіри суспільства до працівників поліції, який зріс. У стратегічному вимірі цього можна досягти, відійшовши від традиційних методів осмислення та вирішення проблеми. Адже буде утопією досягти чогось нового, не змінивши способу діяльності

і мислення. В складних умовах сьогодення для України втілення й дотримання на практиці партнерських відносин між громадськістю та поліцією стане відправною точкою у покращенні не тільки рівня життя населення, а й іміджу держави на міжнародній арені.

1. Citizen Advisory Group [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.fresnosheriff.org/community/citizen-advisory-group.html>

2. Wiseman R. Toward a Clear Definition of Community Policing / R. Wiseman, A. A. Jones [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lacp.org/Letters/Letter%20072702a.html>

3. Голуб М. В. Community Policing: сутність та складові елементи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pb.univd.edu.ua/?controller=service&action=download&download=21059>

4. Шілстон Т. Досвід ЄС: чому нова поліція має навчитися чути громаду / Тімоті Шілстон [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.eurointegration.com.ua/experts/2016/02/26/7045454/>

5. Про Національну поліцію: Закон України від 02.07.2015 р. № 580-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/580-19/page>

6. Концептуальні підходи до реформування органів внутрішніх справ як складової правоохоронної системи та сектору безпеки і оборони України: інформаційно-аналітичні матеріали до круглого столу «Концептуальні підходи до реформування МВС у контексті загальнонаціонального плану реформ» (16 квітня 2015) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://old.razumkov.org.ua/upload/przh_Melnyk_militsiya_2015_8_5.pdf

7. Моніторинг прогресу реформ 2016 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://reforms.in.ua/ua/system/files/reports/full_report_9_months_2016.pdf

8. Про затвердження Положення про службу дільничних інспекторів міліції в системі Міністерства внутрішніх справ України: Наказ МВС України від 11.11.2010 р. № 550 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/go/z1219-10>

9. Україна 2016–2017: ознаки прогресу та симптоми розчарування (аналітичні оцінки) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://razumkov.org.ua/uploads/article/2016-2017_Pidsumky.pdf

Майстренко М. М. Імплементация концепции Community Policing: от философской доктрины к действенному стратегическому направлению

Исследуются вопросы внедрения концепции Community Policing в условиях реформирования правоохранительной системы Украины и евроинтеграционных процессов. Анализируется международный опыт в установлении доверительных отношений между полицейскими подразделениями и территориальной общиной. Выделены основные ценностные ориентиры и составляющие концепции взаимодействия с населением по принципу партнерства.

Акцентируется внимание на актуализации превентивной деятельности Национальной полиции в проекции проблемно-ориентированной стратегии. Определяется роль населения в поиске локальных решений для урегулирования местных проблем путем создания консультативных групп граждан.

Ключевые слова: Community Policing, партнёрство, уровень доверия, превенция, локальные решения, консультативные группы граждан.

Maistrenko M. M. Implementation Concept of Community Policing: from the philosophical doctrine to efficient strategic direction

This paper investigates issues of implementation concept of Community Policing in terms of reforming law enforcement system of Ukraine and European integration processes; it focuses upon international experience in establishing a trusting relationship between the police units and local communities. And valuable leading directions and key components of the concept, which are based on the interaction and partnership with the population, are indicated. Also, updating of the preventive activities of National Police in problem-oriented strategies is emphasized. As a result it is defined the role of the local people in finding solutions to resolve problems by creating advisory groups of citizens.

It is shown that the person and the personality is the main feature of the legal, democratic and social state. The approach according to which a man is the greatest value of society; his development, his human needs met and interests recognized is determined as one of the major tasks of the state; causes the reform of the law enforcement system of Ukraine in the European integration process taking into consideration the practice of the European Court of Human Rights.

Police interaction with the public is a society oriented approach, whereby effective policing depends on the help and support of the citizens, whose lives and peace is protected.

Currently the relevance and timeliness of the reform of law-enforcement departments has been obvious. Therefore a driving force of the effectiveness of its implementation is to increase public confidence in the police. In strategic terms, this can be achieved by moving away from traditional reflection and methods of solving problems.

Since, it is unlikely to achieve something new without changing the way of activities and thinking. In terms of today's Ukraine to implement and ensure compliance with the partnership between the public and the police is the turning point not only in improving living standards, but also in changing the image of Ukraine in the international arena.

Key words: *partnership, trust, prevention, local solutions, advisory groups of citizens.*

Стаття надійшла 13 квітня 2017 р.

ПРАВО НА ПРИВАТНІСТЬ: ЦАРИНА НЕЗАЛЕЖНОСТІ ОСОБИ

Здійснено аналіз права на приватність – одного з найважливіших особистісних прав. Наведено причини недостатньої уваги в Україні до прайвесі як до політико-правового феномену. Наголошено, що в умовах розвитку найновіших технологій право на приватність, основою якого є питання здобуття і поширення інформації про особу, піддається постійним загрозам його порушення.

Ключові слова: *право на приватність, прайвесі, персональні дані, Рада Європи, Національна стратегія у сфері прав людини.*

Постановка проблеми. Особистісні права людини – не лише надзвичайно важлива складова інституту прав і свобод, а й одна з найактуальніших тем, що досліджуються представниками різних гуманітарних наук – політологами, соціологами, філософами, юристами. Така увага науковців пояснюється значенням цих прав. Саме особистісні права забезпечують автономію індивіда, персональні потенції його розвитку й самовизначення, захищають від втручання в сферу його приватного життя та особистої свободи і з боку держави, і з боку інших суб'єктів.

За визначенням П. М. Рабіновича, «особистісні права – це можливість збереження, розвитку і захисту морально-психологічної індивідуальності людини, її світогляду та духовності (зокрема, права на честь і гідність, ім'я, свободу світогляду і віросповідання, вираження своїх переконань)» [1, с. 23–24].

Одним із найважливіших особистісних прав, яке найбільш наочно відображає свободу людини, є право на приватність (прайвесі). Його дослідження має велике значення як для юридичної науки, так і для законотворчості та правозастосовної практики, що стосуються захисту прав і свобод людини, розвитку її індивідуальності.

Стан дослідження. Питанням тлумачення та забезпечення права на приватність (на недоторканність приватного й сімейного життя) присвячено праці багатьох вітчизняних та зарубіжних дослідників, з-поміж них Н. Беляєва, Д. Гудима, Т. Дудаш, С. Ільченко, І. Михайленко, С. Мішуровська, Б. Неделек, С. Погребняк, П. Рабінович, С. Рабінович, М. де Сальвія, В. Серьогін, Т. Фулей, Г. Христова, Ж. Чевичалова, С. Шевчук. Проте, зважаючи на складність і багатогранність

таких проблем, доводиться констатувати нагальну потребу у подальших наукових розвідках з цієї проблематики.

Метою статті є загальнотеоретичний аналіз права людини на приватність як одного з найважливіших особистісних прав.

Виклад основних положень. На теренах Української держави, навіть після двадцяти п'яти років її незалежності, прайвесі (від англ. *privacy* – таємниця, усамітнення, приватне життя) як політико-правовий феномен залишається значною мірою, так би мовити, тета *incognita* (від лат. – невідома, незвідана земля).

І справа тут не лише в тому, що термін «*privacy*» є «ярликом» для особливої правової категорії в англо-американській правовій системі та не має аналогів в українській мові. Він може означати в одних випадках приватне життя, в інших – право на приватне життя, у третіх – право на захист недоторканності приватного життя тощо [2].

Ще однією вагомою причиною такої ситуації є те, що в радянський період проблеми приватності свідомо ігнорувалися: адже за тоталітарного політичного режиму людина вважалася лише маленьким «гвинтиком» у державному механізмі. Тому, ясна річ, і в теорії, і на практиці фактично не звертали уваги на проблеми окремої особи; за тих часів вважалось, що вона на це просто не заслуговує! Розвиток теорії відбувався шляхом абсолютизації таких понять, як «маси», «трудящі», «радянський народ», що певною мірою спричинило «забуття» індивіда, ігнорування його потреб та інтересів (як писав В. Маяковський: «Єдиница! – Кому она нужна?!»). У сучасному цивілізованому світі така ситуація є неприпустимою.

На думку знаного українського дослідника В. Серьогіна, «усе розмаїття існуючих концепцій прайвесі можна умовно розподілити на дві групи залежно від їхнього ставлення до цього політико-правового феномену: ті, що визнають його самостійність (абстрактні), й ті, що його не визнають (редукціоністські).

Серед усього розмаїття наукових концепцій, які визнають прайвесі як самостійний політико-правовий феномен, основними, найпоширенішими на сьогодні є: 1) прайвесі як право бути залишеним у спокої (С. Уоррен, Л. Брандейс); 2) прайвесі як обмежений доступ до себе (Д. О'Брайєн, Е. Ван Ден Хааг, Р. Гавізон); 3) прайвесі як секретність (Р. Позер, С. Джерард, А. Етціоні); 4) прайвесі як контроль над персональною інформацією (А. Вестін, Р. Паркер, Р. Мерфі); 5) прайвесі як захищена індивідуальність (С. Бенн, Е. Блошштейн, Л. Хенкін); 6) прайвесі як інтимність (Т. Джереті, Д. Фарбер, Дж. Рейчелс)» [3, с. 537]. Навіть побіжне ознайомлення зі змістом названих концепцій дає підстави стверджувати, що кожна з них має

свої «слабкі місця» і аж ніяк не може претендувати на те, аби повною мірою охопити всі аспекти прайвесі.

Водночас наголосимо, що у наш час – час надшвидкого розвитку найновіших технологій – право на приватність («серцевиною» якого є питання, пов'язані зі здобуттям, зберіганням і поширенням інформації про особу; з тією мірою, з якою людина може контролювати доступ інших людей і державних органів до цієї інформації, та з можливістю для індивіда зберегти свою анонімність) особливо часто піддається загрозам його порушення.

З іншого боку, «не є загальноновизнаним той факт, що приватність – стосовно деяких сфер, у яких індивід може контролювати процес розповсюдження інформації, ступінь доступу до неї та міру ваги, – є насправді ідеалом: дехто каже, що сучасне захоплення приватністю є тільки ще однією ознакою жадливого індивідуалізму як одного з аспектів процесу *відчуження*» [4, с. 303]. Зазначимо, що індивідуалізм прийнято вважати одним із важливих гасел на прапорі лібералізму й, своєю чергою, улюбленою мішенню гострої (і не завжди об'єктивної) критики апологетів іншої потужної течії політико-правової філософії сучасності – комунітаризму.

Право на приватність життя знайшло відповідне закріплення як в універсальних, так і в регіональних міжнародних договорах. Зокрема, згідно зі ст. 12 Загальної декларації прав людини, ніхто не може зазнавати безпідставного втручання у його особисте (в офіційному тексті англійською мовою – *his privacy*) і сімейне життя, безпідставного посягання на недоторканність його житла, таємницю його листування і кореспонденції або на його честь і репутацію. Кожна людина має право на захист закону від такого втручання або таких посягань [5].

Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (ст. 17) проголошує: «1. Ніхто не повинен зазнавати свавільного чи незаконного втручання в його особисте (*his privacy*. – *О.П.*) і сімейне життя, свавільних чи незаконних посягань на недоторканність його житла або таємницю його кореспонденції чи незаконних посягань на його честь і репутацію. 2. Кожна людина має право на захист закону від такого втручання чи таких посягань» [6].

Своєю чергою, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. (далі – Конвенція, ЄКПЛ) формулює у ст. 8 відповідне право так: «1. Кожен має право на повагу до свого приватного і сімейного життя, до свого житла і кореспонденції. 2. Органи державної влади не можуть втручатись у здійснення цього права, за винятком випадків, коли втручання здійснюється згідно із законом і є необхідним у демократичному суспільстві в інтересах національної

та громадської безпеки чи економічного добробуту країни, для запобігання заворушенням чи злочинам, для захисту здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб» [7]. Наголосимо, що цитована стаття є черговою ілюстрацією поширеного в міжнародно-правових актах та в більшості сучасних конституцій [8, с. 380] певного конфлікту між ліберальним закріпленням прав людини (ч. 1) і вимушеним обмеженням їхньої реалізації з підстав, що мають в переважній більшості чітко виражений комунітаристський відтінок (ч. 2).

Хартія основних прав Європейського Союзу 2000 р. проголошує в ст. 7, що «кожна людина має право на повагу її приватного і сімейного життя, на недоторканність житла і таємницю кореспонденції», фактично дослівно повторюючи формулювання ч. 1 ст. 8 ЄКПЛ. Натомість важливою новелою Хартії (порівняно з Конвенцією) є положення її ст. 8, присвячені захисту відомостей особистого характеру, що вочевидь є підтвердженням поширеної у вітчизняних і зарубіжних наукових колах позиції (з якою ми солідарні), за котрою основою права на приватність є питання, пов'язані зі здобуттям і поширенням інформації про особу, про її персональні дані.

З огляду на це не можна не згадати про такі міжнародні документи, як Конвенція Ради Європи (далі – РЄ) «Про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних» (1981 р.), Директива 95/46/ЄС Європейського Парламенту і Ради «Про захист фізичних осіб при обробці персональних даних і про вільне переміщення таких даних» (1995 р.), Директива № 2002/58/ЄС Європейського Парламенту і Ради ЄС щодо обробки персональних даних і захисту конфіденційності в секторі електронних засобів зв'язку (2002 р.).

Згідно з п. а ст. 2 Конвенції РЄ «Про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних», «персональні дані» означають будь-яку інформацію, яка стосується конкретно визначеної особи або особи, що може бути конкретно визначеною («суб'єкт даних»)» [9]. При цьому Законом України «Про ратифікацію Конвенції про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних та Додаткового протоколу до Конвенції про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних стосовно органів нагляду та транскордонних потоків даних» від 06.07.2010 р. № 2438-VI до підпункту «а» пункту 2 статті 3 Конвенції було внесено таке застереження: «Україна не буде застосовувати цю Конвенцію до персональних даних, які обробляються фізичними особами виключно для професійних особистих чи побутових потреб» [10].

Слушною також видається висловлена у вітчизняній літературі теза про те, що універсальні міжнародні договори містять лише зміст

права на приватне життя й *не торкаються питання про можливість та шляхи його обмеження*. Це дає змогу розглядати ці договори як такі, що не посягають на культурологічні й законодавчі особливості національного законодавства держав, які є їх сторонами. Регіональні міжнародні договори про права людини (ЄКПЛ, Американська конвенція про права людини, Африканська хартія прав людини), навпаки, не оминають питання про обмеження права. Це обумовлено певною культурною єдністю держав, які уклали ці договори, й дає можливість підвищити рівень міжнародного контролю за дотриманням проголошених прав індивідууму [11, с. 14].

Як зазначає В. Серьогін, «право на недоторканність приватного життя необхідно розглядати у трьох аспектах: 1) як право індивіда на своє власне життя, на дії щодо самого себе; дане право безпосередньо пов'язане з індивідуальністю конкретної людини, а відповідно, й із захистом від втручання з боку всіх суб'єктів права; 2) як неприпустимість втручання у приватне життя особи з боку держави, організацій, юридичних і фізичних осіб (дуже тонкою видається лінія розмежування між першим і другим аспектами – *О.П.*); 3) як право, суміжне з іншими правами, а саме: з правом на недоторканність сімейного життя, правом на недоторканність житла, правом на недоторканність кореспонденції. Однак, звертаючись до останнього аспекту, слід мати на увазі, що перелічені права можна розглядати і як примикаючі до права на недоторканність приватного життя елементи, і як самостійні права» [3, с. 538]. Останнє зауваження видається слушним і щодо формулювання ст. 8 Конвенції.

З цього приводу Б. Неделек вказує, що ця «стаття проголошує чотири види прав, спільним для яких є те, що вони стосуються особистої сфери життя людини: приватне життя, сімейне життя, житло, кореспонденція» [12, с. 347].

Проте ми не можемо не зауважити, що в тексті самої Конвенції вживається однина як у назві статті («Право на повагу до приватного і сімейного життя»), так і в тексті її ч. 2 («Органи державної влади не можуть втручатись у здійснення *цього права...*»), тобто, виходячи з філологічного аналізу, йдеться все-таки про одне право – з чотирма його різними аспектами, складовими.

Ба більше, С. Шевчук, узагальнюючи відповідну практику ЄСПЛ, виокремлює чотири основні складові права на повагу до приватного життя:

- інформаційну (що охоплює такі аспекти, як поширення відомостей про особу, збір та обробку персональних даних);
- фізичну (тобто захист фізичної недоторканності особи);

- комунікативну (безпеку та приватність листування, електронної пошти, телефонних розмов та інших видів приватних комунікацій);
- просторову (яка охоплює поняття дому, робочого місця, тобто безпосереднього середовища особи) [13, с. 362].

В Основному Законі України різним аспектам права на приватність присвячено декілька статей (30–32). Центральною серед них (генеральною клаузулою) є ст. 32, котра в ч. 1 проголошує: «Ніхто не може зазнавати втручання в його особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією України», а в ч. 2 встановлює заборону на «збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини».

У Рішенні Конституційного Суду України № 2-рп/2012 від 20.01.2012 р. наголошується, що «право на приватне та сімейне життя є засадничою цінністю, необхідною для повного розквіту людини в демократичному суспільстві, та розглядається як *право фізичної особи на автономне буття незалежно від держави, органів місцевого самоврядування, юридичних і фізичних осіб*» (п. 3.1) [14, ст. 332].

Прикметно, що Національною стратегією у сфері прав людини (далі – Стратегія), виходячи з аналізу очікуваних результатів її реалізації в частині забезпечення права на приватність, останнє розуміється *вужче*, аніж Конституційним Судом України, Парламентською Асамблеєю РЄ і ЄСПЛ, що суперечить навіть власній задекларованій *стратегічній меті* «забезпечення встановлених (ким? – *О. П.*) стандартів захисту права на приватність» [15]!

На підтвердження наших слів змушені навести декілька розлогіх цитат з офіційних документів. Отож, у загальній частині Стратегії наголошено: «Удосконалення системи захисту прав і свобод людини здійснюватиметься з урахуванням як вітчизняного досвіду, так і напрацьованих та апробованих міжнародною спільнотою засад і принципів. У цьому зв'язку буде взято до уваги та активно використовуватиметься досвід Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, правозахисних організацій України, Організації Об'єднаних Націй, *Ради Європи*, Організації з безпеки і співробітництва в Європі, інших міжнародних організацій, а також практика *Європейського суду з прав людини*» [15]. З іншого боку, один із найважливіших очікуваних результатів формулюється так: «Мінімізовано та чітко регламентовано законом випадки *втручання держави у право на приватність*».

Порівняємо це положення із позицією РЄ, яка у Резолюції Парламентської Асамблеї 1165 (1998 р.) зазначала: «Право на приватність

... Асамблея вже розглядала у своїй декларації про ЗМІ та права людини ... як «*право жити своїм особистим життям з мінімальним стороннім втручанням*». З огляду на нові комунікаційні технології, які роблять можливим збереження і використання інформації приватного характеру, *право особи контролювати інформацію про себе* має бути додано до цього визначення (п. 5). Асамблея наголошує, що право на приватність, яке закріплене у ст. 8 Європейської конвенції з прав людини, повинно захищати приватне життя особи *не лише від втручання влади, але й від подібних дій з боку інших осіб чи інститутів, зокрема ЗМІ* (п. 12) [16].

«Не дотягують» очікувані результати Стратегії й до стандартів, сформульованих в практиці ЄСПЛ. Як наголошує Страсбурзький суд, «хоча метою ст. 8 є головним чином захист особи від свавільного втручання державної влади, вона (ст. 8) *не просто зобов'язує Державу утримуватися від такого втручання*: в доповнення до цього основного негативного обов'язку вона може означати *й позитивні зобов'язання*, невід'ємні від справжньої поваги приватного і сімейного життя» (*McGinley et Egan*, 98) [17, с. 530]. На жаль, мусимо констатувати, що Стратегія – важливий вітчизняний офіційний документ у сфері забезпечення прав людини – обмежилася лише визнанням негативних обов'язків держави, ігноруючи еволюцію правових позицій ЄСПЛ, практика якого, нагадаємо, законодавчо визнана джерелом права [18, ст. 792].

В українській правовій літературі під правом на приватність розуміють особисте немайнове право фізичної особи, що забезпечує її життєдіяльність у сфері сімейних, побутових, особистих, інтимних та інших відносин, вивільнених від виконання покладених на неї публічних функцій, а також надає можливість визначати межі й режим доступу до цієї приватності, дозволяти чи забороняти поширювати інформацію щодо неї [19, с. 182].

Своєю чергою, В. О. Серьогін наводить таку дефініцію: «Приватне життя – це сфера життєдіяльності людини, що являє собою сукупність явищ, які характеризують існування і визначають розвиток людини як приватної (пересічної) особи, стосуються тільки її, не пов'язані з виконанням нею публічних функцій і вилучені з поля зору громадськості» [3, с. 194].

На думку харківської дослідниці І. Михайленко, «узагальнено приватне життя можна визначити як фізичну й духовну царину, яка формується й контролюється самою людиною і яка є вільною від зовнішнього втручання» [20, с. 60]. Гадаємо, радше *має бути* вільною. Окрім того, згадана авторка, вважаючи, що «саме право на приватність

не містить чітко сформованого ядра, а об'єднує в собі невизначене коло інтересів, які важко описати одним поняттям» [20, с. 191], пропонує як один із центральних елементів свого дослідження висновок «про недоцільність вичерпного визначення права на недоторканність приватного життя» [20, с. 8]. Видається, що цей висновок є дискусійним, вже хоча б тому, що за такою логікою спроба дати будь-яке визначення в загальній теорії права і держави може вважатися «недоцільною».

Назагал доречно погодитися із влучним і дотепним висловом професора Д. Янга про те, що «приватне життя, як слон – воно швидше впізнається, ніж описується» [13, с. 359].

Висновки. Підсумовуючи наведене, зазначимо, що в Україні необхідність подальших розвідок проблем, які стосуються реалізації права на приватність, визначається низкою вагомих обставин:

- по-перше, надзвичайно швидким поступом науково-технічного прогресу, що зумовлює появу щораз нових небезпек для вказаного права;

- по-друге, необхідністю сприйняття кращого європейського досвіду та завданням приведення вітчизняного законодавства у відповідність до міжнародно-правових стандартів;

- по-третє, важливістю чіткого визначення змісту права на приватність, його структурних елементів і форм прояву й потребою глибокого наукового аналізу меж можливого втручання з боку держави і суспільства у сферу приватного життя;

- по-четверте, необхідністю розробки ефективних юридичних засобів, за допомогою яких це право забезпечувалося би належним чином. У цьому контексті є надважливим аналіз відповідної практики ЄСПЛ, що й має бути метою наступних досліджень.

1. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посібник / П. М. Рабінович. – Вид. 10-е, доп. – Львів: Край, 2008. – 224 с.

2. Прайвеси // Юридический словарь [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://dic.academic.ru/dic.nsf/lower/17418>

3. Серьогін В. О. Право на недоторканність приватного життя у конституційно-правовій теорії та практиці: монографія / В. О. Серьогін. – Х.: ФІНН, 2010. – 608 с.

4. Гевінсон Р. Приватність / Р. Гевінсон // Енциклопедія політичної думки / пер. з англ. – К.: Дух і Літера, 2000. – С. 303–304.

5. Загальна декларація прав людини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_015

6. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995043>

7. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_004

8. Панкевич О. З. Філософсько-правові засади обмежування прав людини у міжнародно-правових та конституційних актах / О. З. Панкевич // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. – Львів: ЛьвДУВС, 2016. – Вип. 1. – С. 373–383.

9. Конвенція про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_326

10. Про ратифікацію Конвенції про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних та Додаткового протоколу до Конвенції про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних стосовно органів нагляду та транскордонних потоків даних: Закон України від 06.07.2010 р. № 2438-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2438-17>

11. Мішуровська С. Т. Міжнародно-правовий захист права на приватне життя (сучасна практика): автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. юрид. наук: 12.00.11 / С. Т. Мішуровська. – Х., 2011. – 21 с.

12. Неделек Б. Стаття 8 Європейської конвенції про захист прав людини та основних свобод / Б. Неделек // Європейська конвенція з прав людини: основні положення, практика застосування, український контекст; за ред. О. Л. Жуковської. – К.: ВППОЛ, 2004. – С. 347–400.

13. Шевчук С. Судовий захист прав людини: Практика Європейського Суду з прав людини у контексті західної правової традиції / С. Шевчук. – Вид. 2-е, випр., доп. – К.: Реферат, 2007. – 848 с.

14. Рішення Конституційного Суду України від 20.01.2012 р. № 2-рп/2012// Офіційний вісник України. – 2012. – № 9. – Ст. 332.

15. Національна стратегія у сфері прав людини. Затверджено Указом Президента України від 25 серпня 2015 р. № 501/2015 // Урядовий кур'єр. – 2015. – № 160.

16. Резолюція 1165 (1998) «Право на приватність» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cedem.org.ua/library/rezolyutsiya-1165-1998-pravo-na-privatnist/>

17. Де Сальвіа М. Прецеденты Европейского Суда по правам человека. Руководящие принципы судебной практики, относящиеся к Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод. Судебная практика с 1960 по 2002 г. / М. де Сальвіа. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2004. – 1072 с.

18. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України // Офіційний вісник України. – 2006. – № 12. – Ст. 792.

19. Посикалюк О. О. Особисте немайнове право фізичної особи на приватність: компаративістський підхід / О. О. Посикалюк // Наукові читання. Присвячені пам'яті В. М. Корецького: зб. наук. праць; Київський ун-т права НАН України. – К.: Вид-во Європ. ун-ту, 2008. – С. 182–184.

20. Михайленко І. В. Право людини на недоторканність приватного життя: поняття, аспекти, механізми реалізації: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 / І. В. Михайленко. – Х., 2014. – 231 с.

Панкевич О. З. Право на приватність: сфера незалежності особистості

Осуществлен анализ права на приватность – одного из важнейших личностных прав. Указаны причины недостаточного внимания в Украине к праву как политико-правовому феномену. Акцентируется, что в условиях развития новейших технологий право на приватность, основу которого составляют вопросы получения и распространения информации о лице, подвергается постоянным угрозам его нарушения.

Ключевые слова: право на приватность, приватность, персональные данные, Совет Европы, Национальная стратегия в сфере прав человека.

Pankevych O. Z. Right to privacy: realm of individual independence

The article is devoted to general theoretical analysis of the right to privacy most clearly reflecting the human freedom being, in the author's opinion, one of the most important personal rights. The personal rights are emphasized to ensure autonomy of individuals, personal potency of their development and self-definition, to protect from interference into private life and personal freedom both by the state and other parties. It is noted that the study of the right to privacy is of great importance both for legal science, and for lawmaking and law enforcement practice related to the protection of human rights and freedoms and their individuality development. Attention is drawn to the fact privacy in the Ukrainian state as a political and legal phenomenon remains largely terra incognita. The case is not only that the term «privacy» is a «shortcut» for a special legal category in the English and American legal systems and has no analogues in the Ukrainian language. It may mean private life in some cases, the right to privacy – in the second cases, and the right to protection of private life – in the third, etc.

Another important reason for the above situation is that privacy issues were ignored during the Soviet period: since a human was considered only a «screw» in the state mechanism of the totalitarian political machine. Thus, of course, no attention was paid to the problems of the individual either in theory or in practice; it was thought at that time that the latter simply does not deserve such attention! The theory was developing by giving absolute priority to such concepts as «working people», «Soviet people» that led to «neglecting» individuals ignoring their needs and interests. This situation is unacceptable in today's civilized world.

It is particularly emphasized that right to privacy, «core» issue of which is related to gaining, keeping and disseminating information about a person, is exposed to constant threats of abuse in the rapid development of the latest technology.

Key words: right to privacy, privacy, personal data, the Council of Europe, National strategy for human rights.

Стаття надійшла 21 квітня 2017 р.

РОЛЬ ЦЕРКВИ ТА КАНОНІЧНОГО ПРАВА У РЕГУЛЮВАННІ ОПІКИ В УКРАЇНСЬКОМУ ФЕОДАЛЬНОМУ СУСПІЛЬСТВІ (X–XV ст.)

Досліджено вплив Церкви та канонічного права на становлення інституту опіки в українському феодальному суспільстві. Проаналізовано джерела канонічного і світського права, які регулювали опікунські відносини, їхній вплив на встановлення опіки представникам різних суспільних верств. Вказано на об'єктивні причини взаємодії світської та релігійної влади щодо встановлення, припинення опіки і нагляду за нею. З'ясовано позитивні сторони втручання Церкви в опікунські процеси.

Ключові слова: опіка, Церква, дитина, сирота, хрещені батьки.

Постановка проблеми. Проблема належної опіки за сиротами тією чи іншою мірою турбувала будь-яке суспільство впродовж усього історичного розвитку. Українське феодальне суспільство також звертало увагу на потребу забезпечення прав сиріт, що відображалось у правових джерелах того часу. Зважаючи на недосконалість правового регулювання опікунських відносин в українських феодальних державах (Київській Русі, Галицько-Волинському князівстві та Великому князівстві Литовському, Руському і Жемайтійському до XVI ст.), Церква сприяла організації опіки шляхом і впровадження канонічного права, і поширення християнських морально-етичних учень.

Стан дослідження. Питання впливу Церкви та канонічного права на регулювання опіки в українському феодальному суспільстві має значну історіографію. Найбільш пізнавальними, з нашого погляду, є праці В. С. Кульчицького [4], О. І. Карпенка [2], Я. Н. Щапова [19–21], М. О. Ошаніна [10], Н. С. Нижника [9] та ін.

Мета статті – провести ретельний аналіз світських і канонічних правових джерел у частині регулювання опікунських відносин; дослідити вплив канонічного права на організацію опіки та ступінь імплементації його в державне право; визначити роль і місце Церкви у встановленні, контролі та припиненні опіки в українському феодальному суспільстві стосовно різних суспільних верств; розглянути повноваження церковних сановників, які слідкували за провадженням опіки; з'ясувати юрисдикцію хрещених батьків у встановленні опіки та дати об'єктивну оцінку ролі Церкви в процесі забезпечення опіки в українському феодальному суспільстві (X–XV ст.).

Виклад основних положень. Особливу роль у формуванні правової системи Київської Русі відігравала християнська релігія, яку впроваджувала Церква. Вже у XII–XIII ст. на Русі йшла велика робота з адаптації та опрацювання збірників церковного права, що безперечно свідчить про намагання використати правову спадщину Візантії, але перейняти її не цілком, у вигляді системи, а лише в тому обсязі і в тих формах, які були актуальними для Русі, виходячи з внутрішніх потреб розвитку її суспільства та держави [19, с. 11]. Церква починає втручатись у регулювання інституту шлюбу, розлучення, опіки та піклування, статусу членів сім'ї, майнових прав членів сім'ї, тобто у ті сфери життєдіяльності, які найменш урегульовані державою і, як правило, тісно пов'язані з релігією.

Як зазначає Я. Н. Щапов, для Русі характерне значне поширення церковної юрисдикції, котра охоплювала суттєвий спектр суспільних відносин. Він передбачав, зокрема, і право суду над окремими групами людей, не лише кліриками і церковниками, але і представниками окремих професій ранньофеодального суспільства [19, с. 253]. Очевидним є і той факт, що юрисдикція Церкви поширювалась паралельно з рівнем сприйняття нової релігії та рівнем підтримки її з боку держави, адже конкурувати церковним канонам доводилось із звичаєвим правом.

Ще в 996 році князь Володимир Великий доручає піклування і нагляд за сиротами, убогими та подорожніми представникам духовенства [8, с. 6]. Причому турбота про дітей-сиріт з боку князя не обмежувалася покладанням цих обов'язків на Церкву. Великий князь Ярослав заснував сирітське училище, в якому «призиревал» і навчав на своєму утриманні 300 юнаків [2, с. 31]. Сама опіка, турбота про сиріт здійснювалась за релігійним, моральним покликанням, розглядалась як «богоугодна акція», про що свідчить приказка того часу: «Не постись, не молись, а призри сироту» [10, с. 2]. Саме такого ставлення до нужденних вимагали, як бачимо, світська та церковна влада.

З XI ст. Церква починає активно перебирати на себе повноваження щодо регулювання суспільних відносин у сфері опіки. Цей процес відбувався шляхом запозичення окремих норм візантійського права, вивчення та сприйняття цілої низки правових джерел як світського, так і церковного походження.

Найбільший вплив та поширення на території Київської Русі мали Номоканон (у Київській Русі перекладений і став основою т. зв. Кормчих книг), Прохірон, кодекс Еклога (збірка законодавства), Кодекс Юстиніана. Зустрічаємо і посилання на Мойсееве право, яке засновувалось на Святому Письмі. Для древнього руського церковного

права раннього періоду (XI–XII ст.) характерний тісний зв'язок з нормами княжого, світського права.

Кормчі книги поширювалися територією Русі (від Галицької до Володимиро-Суздальської Русі) з другої половини XI ст. [19, с. 245–246]. В них чітко закріплювалась юрисдикція Церкви. Зокрема, в архетип Синодально-Волинської групи включені ті, «хто в кліросі», причому в переліку значаться діти священника і диякона [20, с. 101]. За принципами феодального права, на таких дітей світська влада зі своїми законами вже не поширювалась. У разі потреби встановлення опіки дітям священників і дияконів цим безпосередньо займалася Церква. Але цікавим є той факт, що встановлення опіки регулювалося нормами Еклоги, тобто кодексом світського походження, який розмежовував юрисдикцію церковної та світської влади. За ним, якщо опіку здійснює церковна установа, то на неї відповідно покладається обов'язок збереження майна померлого [6, с. 92]. Можемо зробити припущення, що Церква намагалася поєднувати норми світської влади та свої внутрішні канони.

Неможливо встановити, якою мірою Мойсееве право мало вплив на регулювання опікунських правовідносин і чи взагалі такий вплив був, але незаперечним є той факт, що воно було невід'ємною частиною християнської релігії і разом з нею привнесене в Київську Русь. За Мойсеевим правом, юридичний статус дітей у домі батьків визначався як стан вільних особистостей, залежність яких від інших осіб обмежувалась лише необхідними умовами керівництва та покровительства [5, с. 27]. Очевидно, такий статус могли мали діти з привілейованих станів, оскільки дитині у феодальному суспільстві властивий високий ступінь безправ'я.

Важко встановити міру впливу церковного права на норми Руської Правди, адже, як справедливо зазначає Н.С. Нижник, у Руській Правді відсутні згадки про виховання дітей-сиріт, про роль церковної влади в опіці малолітніх [9, с. 71].

Але точно відомо, що в Уставах князів Володимира та Ярослава проводиться санкціонування застосування норм церковного законодавства та встановлюється обсяг юрисдикції Церкви. Устави також спрямовані на боротьбу з язичництвом у шлюбно-сімейних стосунках. Беззаперечним є і те, що в цих документах ми не знаходимо норм регулювання питань опіки. Немає їх ні у Львівській, ні у Волинській редакції Кормчих книг [21, с. 59–69].

Оцінюючи наведений факт, вважаємо, що найбільш доцільним буде розгляд особливостей співіснування церковної та світської влади у Візантії, яка мала місце і в Київській Русі. Відповідно до візантійсь-

кого традиційного способу співіснування монарха та Церкви, на Русі склалась така система, за якої князь був покровителем Церкви [15, с. 153]. Норми Руської Правди, які регулювали питання опіки, не суперечили морально-етичним засадам християнської віри і тому цілком влаштували Церкву.

Для розуміння ролі Церкви в українському феодальному суспільстві загалом та щодо опіки зокрема цікавим є трактат «Правило про церковних людей» (XIII ст.), який містить перелік благочинних справ, що вимагають зусиль Церкви: «...нищих кормление и чад мног, странным прилежание, сиротам и убогим промышление, вдовам пособие, девицам потребы, обидным заступление...» [20, с. 105]. Тобто Церква, відповідно до християнських морально-етичних канонів, що почали впроваджуватись у життя і суспільну свідомість, намагається закріплювати турботливе ставлення з боку суспільства до малозабезпечених верств та осиротілої дитини зокрема.

Особливу позицію Церква зайняла стосовно жінок, які після смерті чоловіка втрачали свого опікуна, і тому рекомендувала дбайливо до них ставитись. Часто заповідач спеціально прописував у заповіті «передачу» дружини під опіку близького родича по чоловічій лінії чи духовного сановника [14, с. 99]. У Повісті врем'яних літ знаходимо згадку про те, як князь Володимир після вбивства брата Ярополка почав жити з його дружиною, котра була вагітною від Ярополка. Вона народила сина Святополка, який після смерті свого вітчима Володимира зійшов на престол [13, с. 58]. Тобто ще до хрещення Русі вдовиця та її дитина підпадають не лише під опіку, а знаходяться у повній залежності (аж до примусового одруження) від ближчого родича. Це, вірогідно, обумовлювалось язичницькими поглядами на сім'ю, в якій допускалась полігамія. Причому дружина з дітьми не обов'язково переходили до найближчого родича. У 1022 році тмутороканський князь Мстислав перед битвою з касоським князем Редедою отримав від нього пропозицію не губити власні війська, а вирішити конфлікт, поборовшись самим. Переможцю діставалось не лише майно і земля переможеного, а також його жінка та діти [13, с. 89]. Християнська релігія на той час вже активно почала поширюватись у Київській Русі і підтримувала лише моногамну сім'ю. Як свідчить Повість, Мстислав під час битви молився Пречистій Богородиці, обіцяючи збудувати храм у разі перемоги [13, с. 89]. Тож припускаємо, що він був охрещений і після перемоги забрав дружину та дітей князя Редеди. Гадаємо, в такому разі князь мав опікуватися ними, бо будь-які інші дії суперечили уявленням Церкви про сім'ю. Ст. 9 Устава князя Ярослава Володимировича проголошує укладення другого шлюбу без розірвання першого недійс-

ним; чоловік у такому випадку повинен продовжувати жити з першою дружиною, а друга передавалась під опіку Церкви [11, с. 196].

Якщо ж удається до Руської Правди, то за її нормами вдова могла сама ставати опікуном, причому з досить широким спектром прав. Вона мала право залишатися пожиттєво на господарстві покійного чоловіка (очевидно, з молодшим сином, оскільки, за законом, саме він успадковує батьківський двір), не зважаючи на протести її дітей, право вільно розпоряджатися своїм майном (визначити, кому воно перейде у спадок) [15, с. 119–120]. Ці права давали змогу вдові повноцінно опікуватись дітьми, маючи відповідні гарантії свого добробуту в старості. Треба ж зважати і на зворотній зв'язок матері з дітьми, коли вже вони піклуватимуться про неї в старості, отримавши при цьому її майно. То був своєрідний стимул, заохочення, адже матір мала змогу заповісти власне майно тому з дітей, хто краще за нею доглядав. У контексті цього підтримуємо думку Л.Ю. Міхеевої про те, що турбота про престарілих, інвалідів і осіб з психічними розладами здійснювалась, як зазвичай, поза правовим регулюванням чи відповідно до норм звичаєвого права [7, с. 258].

Такий різносторонній статус жінки – як опікуваної та опікунки в Київській Русі XI ст. очевидно обумовлений переходом від язичництва до християнства, від звичаєвого права до офіційного, писаного та формально вираженого у Руській Правді права (хоча і ця збірка містила значну кількість норм звичаєвого права).

Відкритим залишається питання ролі Церкви у контролі за процесом здійснення опікуном своїх прав і обов'язків, адже держава ще не створила органів, які б займалися відстеженням таких справ. Руська Правда не згадує, які установи керували справами опіки і чи взагалі такі існували. Як стверджує В. Сергеевич, спочатку турбота про малолітніх дітей є справою сім'ї, а не держави, держава ж лише з плином часу приходиться до розуміння обов'язку опікуватись малолітніми дітьми [17, с. 510]. На нашу думку, до хрещення Русі ці повноваження контролю повністю покладалися на громаду, члени якої відслідковували процес встановлення опіки (були свідками при передачі майна опікунові) та належного виконання опікуном своїх обов'язків. З хрещенням Русі, на думку І. Я. Терлюка, Церква починає керувати справами опіки [18, с. 27], причому не лише в Київській Русі, але і відіграла важливу роль у нагляді за здійсненням опіки у Галицько-Волинському князівстві [4, с. 252].

Ми теж дотримуємося точки зору, що в цей період Церква безпосередньо починає займатися шлюбно-сімейними справами, зокрема й опікою. При цьому не відкидаємо ролі громадських зборів в опікун-

ських справах. Але, з уваги на феодальне розшарування суспільства, під юрисдикцію Церкви не потрапили привілейовані класи, зокрема представники княжих родів. Підтвердженням цього може служити угода Галицько-Волинського князя Романа, підписана із королем Угорщини Андрієм II про допомогу дітям і патронат у разі смерті одного із володарів [3, с. 105]. Фактично опіка над малолітніми княжичами встановлювалась відповідно до звичаєвого монархічного права, яке ґрунтувалося на змішанні династичних родів і оформлювалось у міжнародний договір.

На практиці ж Церква не завжди втручалась у справи опіки. Про це свідчить випадок, описаний у Києво-Печерському Патерику. Друзі Іоанн і Сергій, побачивши в церкві Богонареченій світло сильніше від сонця, духовно побратались. Іоанн, важко захворівши, помер, залишивши сина Захарія, якому було 5 років. Перед смертю він покликав ігумена Никона, через якого заповів майно та малолітнього сина духовному братові своєму – Сергієві, висловивши побажання, коли син змужніє, віддати йому золото і срібло. Коли виповнилось Захарії 15 років, то захотів він забрати свій спадок у опікуна, але той сказав йому, що батько все майно віддав Богові, а йому нічого не заповідав [12, с. 24].

Очевидно батько припускав недобросовісність опікуна (сума спадку була значна – 1000 гривень сріблом і 100 золотом), тому і передав заповіт через духовного сановника, сподіваючись на належний контроль Церкви за самим процесом опіки та спадкування. Патерик не описує, як безпосередньо здійснювалась опіка, але наводить момент припинення опіки і порушення опікуном батьківського заповіту. Роль Церкви у відновленні в правах опікуваного Захарія зводиться до того, що Захарій пропонує присягнути на іконі своєму колишньому опікунові на правдивість його слів про спадок. Сергій намагався присягнути, але не зміг і під тиском «Божого прозріння» віддав усе належне майно Захарієві [12, с. 24].

Отже, як засвідчує цей випадок, Церква не завжди втручалась в опікунські справи, хоча і безпосередньо мала це робити (батько свій заповіт передав через ігумена Никона), але відновити опікуваного в правах допомогла присяга (лжесвідчення перед Богом було дуже важким гріхом), та й навряд чи хтось зважився б на такий крок.

У пізньофеодальних правових джерелах (грамоті 1494 р., даній київським міщанам) зустрічаємо чіткий порядок спадкування та призначення опікуна малолітнім дітям та жінці-удові. Опікунські норми цієї грамоти дуже схожі з аналогічними нормами Руської Правди, за одним винятком: контролювати опікунство мала вже Церква, особливо

те, як опікун розпоряджається майном, описавши попередньо, під час прийняття опіки, все майно опікуваних та своє власне [16, с. 166]. Очевидно, в такий спосіб було простіше відслідковувати прибутки і видатки як опікуна, так і опікуваного. Також, на наше переконання, ця грамота свідчить, що Церква наприкінці XV ст. посідає важливе місце в опікунських справах також і в містах.

Зміцнення домінування впливів Церкви на сім'ю спричинило охоплення нею кумів, яким Церква присвоїла статус хрещених батьків і, прирівнюючи їх до кровних родичів, заборонила шлюби з ними та їхніми нащадками, – подібно, як заборонялися шлюби в межах заснованої на кровній спорідненості родини [1, с. 138]. Не з'ясованим залишається питання про роль хрещених батьків у встановленні опіки для їхніх похресників, адже очевидним є те, що, за задумом Церкви, інститут кумівства вводився для піклування за дітьми в разі, якщо рідні батьки цього зробити не зможуть. Гадаємо, тут присутній певний конфлікт Церкви і держави. Держава через законодавство, а Церква відповідно до своїх канонів намагаються регулювати питання опіки. Задля справедливості вкажемо, що завдяки добросовісному виконанню своїх обов'язків як офіційними опікунами, так і хрещеними батьками (цей інститут зберігся до наших днів) вирає лише сирота.

Висновки. У підсумку можемо констатувати, що основи інституту опіки в Україні були закладені ще за часів Київської Русі і здійснювалися за безпосередньої участі Церкви. Державне правове регулювання опіки доповнювалося канонічними нормами та християнськими морально-етичними вченнями, що, звісно, сприяло захисту прав опікуваного незалежно від його соціального (класового) статусу.

1. Історія української культури: у 5 т. – Т. 2: Українська культура XIII – першої половини XVII ст. / за ред. Я. Д. Ісаєвича. – К.: Наукова думка, 2001. – 848 с.

2. Карпенко О. І. Правові засади утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 / Ольга Іванівна Карпенко. – К., 2001. – 191 с.

3. Котляр М. Ф. Історія дипломатії Південно-Західної Русі / М. Ф. Котляр. – К., 2002. – 348 с.

4. Кульчицький В. Галицько-волинська держава (1199–1349): монографія / В. Кульчицький. – Львів, 2005. – 280 с.

5. Лопухин А. П. Законодательство Моисея / А. П. Лопухин; под. ред. В. А. Томсинова. – М.: Зерцало, 2005. – 328 с.

6. Милов Л. В. Исследования по истории памятников средневекового права: сб. статей / Л. В. Милов. – М.: Российская энциклопедия, 2009. – 336 с.

7. Михеева Л. Ю. Проблемы правового регулирования отношений в сфере опеки и попечительства: дисс. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.03 / Л. Ю. Михеева. – М.: РГБ, 2003. – 406 с.

8. Нечаева А. Н. Охрана детей-сирот в России (история и современность) / Анна Николаевна Нечаева. – М.: Дом, 1994. – (Проблемы детства: наука и практика). – 176 с.

9. Нижник Н. С. Правовое регулирование семейно-брачных отношений в русской истории / Н. С. Нижник. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2006. – 272 с.

10. Ошанин М. О призрении покинутых детей / М. Ошанин. – Ярославль, 1912. – 283 с.

11. Памятники русского права / под ред. С. В. Юшкова. – М.: Гос. изд-во юрид. лит-ры, 1952. – 288 с.

12. Патерик Києво-Печерський / упор., адаптувала укр. мовою, авт. прим. та дод. І. Жиленко; відп. ред. В.М. Колпаков. – 2-ге вид. – К.: KM Academia, 2001. – 348 с.

13. Повесть врем'яних літ. – Харків: Фоліо, 2008. – 317 с.

14. Пушкарева Н. Л. Женщины Древней Руси / Н. Л. Пушкарева. – М.: Мысль, 1989. – 286 с.

15. Российское законодательство X–XX веков: в 9 т. – Т. 1. Законодательство Древней Руси. – М.: Юрид. лит., 1984. – 432 с.

16. Сас П. М. Феодалные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. / П. М. Сас. – К.: Наукова думка, 1989. – 232 с.

17. Сергеевич В. Лекции и исследования по истории русского права / В. Сергеевич. – СПб., 1883. – 630 с.

18. Терлюк І. Я. Держава і право в Україні: сторінки історії / І. Я. Терлюк. – Львів: Сполом, 2008. – 354 с.

19. Шапов Я. Н. Византийское и южнославянское правовое наследие на Руси в XI–XIII вв. / Я. Н. Шапов. – М.: Наука, 1978. – 270 с.

20. Шапов Я. Н. Государство и церковь Древней Руси X–XIII вв. / Я. Н. Шапов. – М.: Наука, 1989. – 232 с.

21. Шапов Я. Н. Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв. / Я. Н. Шапов. – М.: Наука, 1976. – 240 с.

Рудый Н. Я. Роль Церкви и канонического права в регулировании опеки в украинском феодальном обществе (X–XV вв.)

Исследуется влияние Церкви и канонического права на становление института опеки в украинском феодальном обществе. Анализируются источники канонического и светского права, регулирующие опекунские отношения, их влияние на установление опеки представителям различных общественных слоев. Указываются объективные причины взаимодействия светской и религиозной власти по установлению, прекращению опеки и надзора за ней. Определены положительные стороны вмешательства Церкви в опекунские процессы.

Ключевые слова: опека, Церковь, ребенок, сирота, крестные отцы.

Rudyi N. Y. Role of Church and Canonic Law in the Regulation of Tutelage in Ukrainian-Feudal Society (X-XVc.)

The problem of proper tutelage of orphan worried to a considerable extend any society during all historical development. Ukrainian feudal society also paid attention to the requirements of providing rights of orphans, what were reflected in the legal sources of that time. Taking into consideration imperfection of legal regulation of tutorial relations in Ukrainian feudal states (Kyiv Rus, Galych-Volynsk principality, Lithuanian, Rus and Zhemantiysk principality till XVI c.), the church facilitated the organization of tutelage, enforcing canonic law as well as extending Christian moral-ethic doctrine.

Researching the influence of the Church and canonic law on the formation of the institution of tutelage in Ukrainian feudal society promotes the better understanding of the whole mechanism of tutelage. The resources of canonic and temporal law, which regulated the tutorial relations, their influence on establishing tutelage not only by different social population groups, but also by gender feature are analyzed in the work. The specific examples of establishing the tutelage, where the Church was involved as surveillance institution or the guarantor of the proper fulfillment of tutelage are given. The examples of tutorial relations not under church jurisdiction are also distinguished in the research.

The general conformity of the cooperation between temporal and religious power dealing with the establishment, stopping and supervision of the tutelage are indicated as well as the role and power of the church dignitary, who take care of the fulfillment of the tutelage are considered in the article. Also established the origin of the institution of God parents and their jurisdiction concerning the orphans. The objective factors, which characterized the advantages and disadvantages of religious intervention into the process of assurance of tutelage in Ukrainian feudal society (X-XV c.) are determined in the work.

Key words: *tutelage, church, a child, an orphan, God parents.*

Стаття надійшла 21 квітня 2017 р.

УДК 342.7:1(430)»17/18»(092)

**О. В. Ряшко,
Л. О. Остапенко**

**ПРАВА І СВОБОДИ ЛЮДИНИ
В ФІЛОСОФІЇ ГЕГЕЛЯ**

Проаналізовано деякі питання щодо прав і свобод людини в багатоаспектній теоретичній діяльності великого німецького філософа Г.В.Ф. Гегеля. Констатовано, що проблему прав і свобод людини він тісно пов'язував з обов'язками і відповідальністю, суворим дотриманням кожною особою морально-правових норм. Висвітлено глибини і всебічність Гегелевого аналізу діалектики взаємо-

зв'язку держави і людини, необхідності кожного громадянина захищати свою державу, її незалежність і суверенітет. Доведено, що філософсько-теоретичні ідеї німецького мислителя є досі актуальними, надто в нинішній час.

Ключові слова: держава, суспільство, людина, мораль, діяльність, права, свобода, закон, обов'язок, відповідальність.

Постановка проблеми. У теоретико-філософських працях Гегеля важливе місце посідає проблема сутності людини, її розвитку і діяльності. Свою філософію людини він тісно пов'язував з її правами і свободами, відповідальністю перед суспільством і державою за виконання нею вимог законів і норм моралі. Георг Вільгельм Фрідріх Гегель розглядав людину як складну соціально-біологічну і суспільно-соціальну істоту, вперше сформулював багато цікавих ідей, спрямованих на формування й удосконалення її творчого й інтелектуального потенціалу та морального самовдосконалення.

Питання прав і свобод людини і громадянина нині є найважливішою проблемою внутрішньої та зовнішньої політики всіх держав світової співдружності. Саме стан справ у сфері забезпечення прав і свобод особи, їхньої практичної реалізації є тим критерієм, за яким оцінюється рівень демократичного розвитку будь-якої держави і суспільства загалом. Конституція України наголошує, що «права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави».

Філософсько-правові ідеї Гегеля щодо ролі і місця людини в прогресивному розвитку суспільства, захисту її прав і свобод є актуальними і для України. Це впливає, найперше, з проблем стосовно розбудови в Україні демократичної, соціальної і правової держави, входження її до європейського політико-правового простору, адже «людина, її життя ... честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю» [1] – підкреслюється в Основному Законі держави.

Історія розвитку суспільства переконує в тому, що доленосні питання незалежності, суверенітету держави тісно пов'язані з проблемою захисту прав і свобод людини.

Стан дослідження. Науково-теоретична творчість Гегеля завжди була в центрі уваги дослідників у багатьох галузях, серед яких є не тільки прихильники його ідей, але й критики. Аспекти гегелівської концепції прав і свобод людини в різні періоди розглядали західно-європейські дослідники: Н. Аббоньяно, Г. Арендт, І. Берлін, Ю. Габермас, П. Козловські, Є. Левінас, І. Кристол, К. Поппер, Дж. Ролз, Р. Рорті, К. Фішер та ін. З-поміж російських учених слід назвати розвідки

В. Асмуса, В. Бачиніна, А. Гулиги, А. Дворцова, Б. Маньковського, В. Нерсисянца, Т. Ойзермана, А. Піонгковського, Е. Ситковського. Серед вітчизняних науковців деякі аспекти проблеми розглядали П. Копнін, В. Лисий, М. Попович, Д. Чижевський, В. Шинкарук.

Метою статті є аналіз діалектики взаємозв'язку прав і свобод людини в філософії Гегеля.

Виклад основних положень. З іменем геніального німецького мислителя Гегеля пов'язано більш глибоке, ніж у його попередників, тлумачення проблеми прав і свобод людини та її ролі в розвитку та функціонуванні суспільства і держави. Слід вказати й на те, що проблема людини, її життя, права і свободи були в центрі уваги філософів, починаючи від античних (Сократ, Платон, Арістотель, Епікур, Геракліт, Демокрит, Зенон, Сенека та ін.). Серед мислителів Нового часу – Р. Декарт, Б. Спіноза, Дж. Локк, Ш. Л. Монтеск'є, Ж. Ж. Руссо та ін. Ця проблема займала важливе місце у творах представників німецької класичної філософії: І. Канта, Й. Фіхте, Л. Фейєрбаха, В. Шеллінга, К. Маркса.

У своїй філософській системі Гегель розглядає людину не як абстрактну категорію, а як соціально активну особистість, професійно задіяну у всіх сферах суспільного життя. Надзвичайно велику увагу він приділяє аналізу проблеми прав і свобод людини, яку творчо розглядає у таких фундаментальних працях, як «Енциклопедія філософських наук», «Філософія права», «Філософія релігії» та ін.

Розглядаючи проблему прав і свобод людини, Гегель щонайперше прагне всебічно й діалектично описати сутність людини як індивіда і особистість. Мислитель вказує на те, що людина – надзвичайно складна істота, яка володіє не тільки фізичним, але й морально-інтелектуальним потенціалом, об'єктивно включена в соціально-політичні, правові, економічні, духовно-культурні і релігійні відносини.

Людину Гегель розглядає як багаторівневу істоту, як надзвичайно складний соціально-природний феномен, у якому діалектично поєднані суспільно-політичні, правові, економічні, моральні, релігійні та естетичні чинники. В людині, за Гегелем, діалектично поєднуються суб'єктивне, об'єктивне і абсолютне. Вона і конкретний суб'єкт зі своїми індивідуально-природними особливостями, і елемент системи суспільних відносин.

У «Феноменології духу» Гегель робить висновок про те, що тільки із цілісної системи знань про природну і соціально-духовну дійсність може бути отримана відповідь про людину, її природу і сенс буття. В людині діалектично поєднується як низьке, негативне, так

і високе, гуманне, прогресивне. Індивід, зазначає німецький мислитель, не може стати вище своєї епохи і досягнути свободи, оминаючи свободу суспільного цілого, але він може реалізувати скриті потенції свого часу. Такими потенціями, на думку Гегеля, володіють видатні особистості.

Формування особистості має базуватись на її бажанні оволодіти передовсім знаннями, всім пластом світової культури та науки. Так Гегель прагне спрямувати волю й інтелект людини до високих ідеалів.

Наука, просвітництво, на думку філософа, повинні формувати особистість, яка в суспільстві і державі мусить стати загальнокорисним і загальнопридатним членом суспільства. «Людина, – заявляє Гегель, – повинна поважати саму себе і визнавати себе достойною найвищого» [2, с. 83].

Для Гегеля – людина володіє найвищою соціальною цінністю. Суспільство, вважає філософ, тоді розвивається успішно, якщо його члени не тільки прагнуть оволодіти наукою, а й активно трудяться над своїм інтелектуальним і моральним удосконаленням. Значну увагу в своїй науковій творчості німецький мислитель надавав ролі і місцю права в розвитку і функціонуванні суспільства.

Отже, неодмінною умовою подальшого прогресивного розвитку суспільства, формування не лише інтелектуального, а й духовно-морального розвитку особистості, має бути моральне вдосконалення людини.

Право і свободу Гегель розглядає як діалектично взаємопов'язані категорії: «Ідея права є свобода <...> Система права є царством реалізованої свободи» [3, с. 59, 67].

Гегель висновує, що право ґрунтується на свободі: «У світі не існує нічого вище права» [3, с. 394].

Єдиний принцип обов'язку і права – особиста свобода людини: «В основі права лежить свобода окремої людини». Право, на думку Гегеля, ніяк не повинно посягати на гідність людської особистості. Воно не має служити знаряддям залякування або помсти. Якщо порушуються законні права окремої людини, тоді заподіюється образа її праву [4, с. 36].

Гегель не ставить знак рівняння між природним і позитивним правом. Для нього «право як закон», або «позитивне право», створене та запроваджене законодавцем, не є абсолютним. Внутрішній голос людини може вступити з ним у суперечку або погодитися з ним. Позитивне право може бути породженням сваволі, насильства і тиранії. Гегель підкреслює, що тоді воно суперечить сутності людини і не є правом.

Гегель пов'язує свободу людини не тільки з правом, але й з державою: «В державі дух народу – звичаї, закони – є панівним началом. Тут людину визнають і з нею поводяться як з розумним творінням, як з вільною, як з особистістю; і кожна окрема людина зі свого боку робить з себе достойну такого визнання тим, що, долаючи, переборюючи природність своєї самосвідомості, підкоряється всезагальному, в-собі-і-для-себе – сущій волі, закону, – отже, стосовно інших поводитьься так, як належить поводитись всім, – визнає їх тим, чим сама хотіла би бути визнаною, тобто вільною людиною, особистістю» [5, с. 243].

«Тільки в державі, – провадить далі Гегель, – людину визнають розумною істотою, особистістю. В державі громадянин отримує належну йому честь завдяки посаді, на яку він поставлений, завдяки професії, якою він займається, і своїй трудовій діяльності» [5, с. 243].

«Гегель, – пише В. Нерсесянц, – славить, звеличує державу як ідею (тобто дійсність) права. Як правову державу, як таку організацію свободи, в якій механізм насильства і апарат політичного панування обмежені правом, введені в правове поле і функціонують в державно-правових формах» [6, с. 294].

Гегель наголошує на тому, щоб люди не сприймали державу як щось чуже й невідне, не «як кайдани», а як вищу моральну необхідність: «Вища честь для народу полягає в тому, щоб створити державу і бути, таким чином, незалежним» [3, с. 479].

Реалізувати свої права і свободи індивід може тільки в суспільстві і державі.

Мислитель вказує на те, що призначення держави полягає в забезпеченні, захисті свободи і власності кожного громадянина і що тільки в державі особистість втілює свою істинну свободу.

«Державний устрій, – наголошує Гегель, – повинен захищати свободу, служити перешкодою свавілля, сприяти благу цілого, щастю, задоволенню людей» [3, с. 466].

Гегель замислюється над проблемою, як уникнути конфліктів і боротьби між суспільством і людиною, як гармонізувати ці відносини, і доходить висновку, що тільки держава є гарантом прав і свобод, де вирішується ця складна проблема. «Держава – це моральний універсум, – заявляє мислитель. – Держава як реалізація й здійснення розуму відповідає розумній волі кожного індивіда» [3, с. 462]. Тільки в розумній державі, на думку Гегеля, людина може реалізувати себе як особистість.

Аналізуючи гегелівську діалектику взаємозв'язку держави і особистості, деякі радянські вчені вважали, що філософ ставив

державу понад інтереси особистості. «Це означало, – писав А. Піонтковський, – ідеологічне зміцнення влади експлуататорських класів. Гегель прагне зобразити свою розумну державу як державу справжньої свободи» [7, с. 385].

Критики Гегеля часто однобічно і тенденційно, помилково характеризували ідеї мислителя як реакційні, особливо з приводу «вихваляння ним Пруської монархії і монархічного правління», де вся влада зосереджується в руках монарха [8, с. 39]. Скажімо, К. Поппер називає Гегеля «першим офіційним філософом пруссацтва» [9, с. 36].

Слід вказати й на те, що деякі критики Гегеля звинувачували філософа в тому, що він «ігнорував конкретну людину, яку він віддав на поталу тотальності». Наприклад, К. Поппер у своїй книзі «Відкрите суспільство та його вороги» заявляє, що у Гегеля інтереси окремої особистості повністю підпорядковуються інтересам державної політики. У нього відсутній соціальний і політичний захист людини, її права і свободи обмежені законами держави [9, с. 133].

«Сама «Філософія права» Гегеля, – розмірковує В. Нерсисянц, – незважаючи на наявність у ній відмінних аспектів, не є тоталітарною теорією і не слугує основою для «тоталітарних» інтерпретацій. Доречно, зважаючи на це, відзначити, що ні в фашистській Італії, ні в нацистській Німеччині неогегелянство не стало офіційною доктриною або «державною філософією» [10, с. 23].

Замислюючись над проблемою прав і свобод людини, Гегель заявляє: «Слава Богу, у наших державах кодекси можна починати з дефініції людини як правоздатного індивіда, не боячись наштовхнутися на права і обов'язки людини, які б суперечили поняттю людини» [3, с. 385].

Тільки в державі «свобода досягає найвищого і прийнятного їй права. «Вища честь для народу, – пише Гегель, – полягає в тому, щоби створити державу і бути, отож, незалежним» [3, с. 479].

На думку Гегеля, держава володіє найвищим правом щодо окремої особистості, але ж остання, по суті, є її членом. Призначення держави полягає в забезпеченні захисту власності й особистої свободи окремого громадянина, але й він відповідає перед державою за свою діяльність. Тільки в державі досягається єдність об'єктивної свободи, тобто всезагальної волі і суб'єктивної свободи окремої особистості, яка в свої діях керується законами і морально-етичними основоположеннями, що мають всезагальне значення. «Досконала держава, – каже Гегель, – це світ свободи ... де кожний отримує своє право» [3, с. 481].

Мислитель схиляється до думки про те, що якщо держава створює належні соціально-економічні, політичні, правові, духовно-

культурні умови, тоді свобода розкриває перед індивідом величезну можливість реалізувати свої таланти у всіх сферах суспільного життя.

Гегель вважає, що лишень в державі особистість може досягнути не тільки свободи в правовому полі, але й моральної свободи. Тому в державі і знаходять своє вираження як суб'єктивні інтереси людини, так і всезагальна воля, загальні інтереси. Тільки такий взаємозв'язок людини і держави, на думку мислителя, забезпечує процес розвитку свободи людини як індивіда і громадянина.

Свободу особистості філософ тісно пов'язує з моральною свободою. Моральна свобода в його розумінні означає діяльність згідно з вимогами суспільства і держави. Він піддає гострій критиці уявлення про свободу людини як про особисте свавілля, як про формальний вибір, безвідносний до вимог моралі: «Звичайна людина вважає, що вона вільна, якщо їй дозволено поступати свавільно, але якраз у свавіллі полягає причина її несвободи». «Коли кажуть, – продовжує Гегель, – що свобода полягає в тому, щоб робити все що завгодно, то таке уявлення свідчить про повну відсутність культури думки», – є «примітивним і поверхневим уявленням» [3, с. 355].

«Моральна людина, – на думку філософа, – усвідомлює зміст своєї діяльності як потребу своїх прав і свобод і діє розумно, оскільки свобода має своєю умовою необхідність. Завдяки такій свідомості свобода стає дійсною і змістовною, на відміну від сваволі. Чим вищий рівень моральності, тим менше завдається шкода свободі людини». «В праві, – заявляє Гегель, – людина... повинна розглядати розумність права» [3, с. 57].

Кожна особистість, зауважує Гегель, «зобов'язана присвятити себе моральному закону». Трактуючи проблему свободи, Гегель тісно пов'язує її з філософсько-правовою категорією необхідності.

Аналізуючи діалектику свободи і необхідності, Гегель доходить висновку, що свобода й необхідність є діалектично взаємопов'язані. Критикуючи метафізику, він констатує, що вона свободу підпорядкувала необхідності. Філософ вказує на те, що свобода й необхідність не протистоять одна одній. «Свобода, – пише Гегель, – яка не містить в собі ніякої необхідності, і одна лише гола необхідність без свободи є абстрактні, а отже, неістинні визначення» [2, с. 143].

Як відомо, Гегель активний прихильник як свободи, так і відповідальності кожної людини за свої вчинки. Він гостро критикує свавілля як заперечення прав і свобод людини та громадянина, вимагає від суду гласності, публічності, змагальності. Гегель замислюється над проблемою, який соціально-політичний устрій реально може забезпе-

чити права і свободи громадян. Мислитель вважає, що таким устроєм є конституційна монархія.

Спіраючись на історію розвитку суспільства, Гегель зауважує, що всі люди від природи рівні, з точки зору природного права. Він розцінював расистські теорії про право одних народів панувати над іншими, в яких заперечувались їхні права і свободи, як антигуманні: «Людина сама по собі є розумною; в цьому полягає рівноправність усіх людей» [5, с. 59]. Але за своєю природою люди не є рівними – що за фізичними силами, що за духовними здібностями» [4, с. 50].

Гегель помічає, що в суспільстві і державі люди володіють різним соціальним статусом, і залежно «від матеріального благополуччя в суспільстві спостерігається нерівність прав і обов'язків» [5, с. 79]. Філософ наголошує на тому, що в демократичних державах всі громадяни є рівними перед Законом і в цьому полягає велика справедливість.

Мислитель – активний прихильник добросовісного виконання обов'язків перед законом кожним громадянином. Гегель вважає, що якщо громадяни знаходяться в однакових матеріально-економічних умовах, тобто існує «рівність щодо майна, віку, фізичної сили, таланту, вміння», то це дає підстави поводитися зі всіма громадянами перед вимогами закону стосовно податків, військового обов'язку, допущення до державної служби, покарань – як з рівними [5, с. 353].

Філософ підкреслює, що в суспільстві існує не лише бідність і злидні, але й «величезні багатства в небагатьох руках». Тому у черні з'являється зло, яке полягає в тому, що у неї відсутня честь, – що принижує людину через неможливість забезпечити своє існування власною працею... як на своє право» [3, с. 271].

Гегель відкрито засуджує прагнення особи до багатства, гонитву за розкішно, що призводить до втрати людьми моральності. Якщо на одному полюсі існує багатство, розкіш, то на іншому – бідність і злидні, які спричиняють «моральний занепад» [3, с. 433].

Замислюючись над проблемою прав, свобод, честі й гідності людини, Гегель висновок: якщо людина не в змозі внаслідок об'єктивних причин забезпечити гідний рівень свого існування, це призводить до «втрати почуття права і ... честі» [3, с. 271].

Індивід, який живе в розумній державі, де існує законність і справедливість, для якої характерними ознаками є «благополуччя, порядність, і достаток підданих» [11, с. 86], володіє не тільки правами і свободою, а й гідністю і честю. Завдяки честі, зауважує Гегель, людина стає цілісністю і особистістю [11, с. 319].

«Хто злісно посягає на честь іншого, – казав німецький філософ Фіхте, – той сам втрачає свою власну честь» [12, с. 182]. Гегель, як і Фіхте, суворо дотримується положення щодо права особистості на захист своєї честі і гідності.

Він прихильник активної участі громадян у громадському і політичному житті в державі і суспільстві. Гегель пристає не тільки на захист прав і свобод, а й закликає знати свої права і вміти їх відстоювати.

«Право, – говорить він, – торкається свободи, найдостойнішого і священного в людині, і вона сама, оскільки воно для неї є обов'язковим, повинна знати його» [3, с. 253].

Людина мусить не лише знати свої права, але й уміти реалізувати «свою свободу, в цьому полягає сенс її діяльності» [3, с. 418].

Ці положення великого німецького філософа є актуальними і для України, з огляду на підвищення рівня правової свідомості і правової культури громадян, забезпечення їхніх прав і свобод, захисту честі і гідності.

Замислюючись над проблемою прав і свобод людини, Гегель схиляється до думки, що той народ і держава, які нехтують своєю безпекою і суверенітетом, не в змозі забезпечити власну свободу і безпеку. Попри це за свою як особисту, так і суспільну свободу, заявляє філософ, треба боротися.

«Держава, – наголошує мислитель, – яка в мирний час не дбає про свою обороноздатність ... неминуче ... стане свідком знищення своєї незалежності» [11, с. 98].

Гегель доходить висновку, що свобода держави, її незалежність і суверенітет залежать від багатьох чинників, серед яких стрижневим є діяльність державного діяча, талант полководця. Їм «досить сказати лише слово, щоб народи пішли за ними» [13, с. 202].

Мислитель надзвичайно високо цінував Наполеона не тільки як великого полководця, а й як талановитого державного діяча. Наприклад, у листі до свого друга Нітхаммера він писав: «Я бачив Наполеона, цю світову душу, в той час, коли він проїжджав містом на рекогносцировку. Переживаєш надзвичайно дивне почуття, споглядаючи на таку особистість, яка сидить тут верхи на коні, охоплює увесь світ і керує ним» [14, с. 57].

«Жодний народ, – наголошував філософ, – не може обійтися без таких індивідів, він породжує їх, як тільки вони стають йому потрібні» [3, с. 483].

Гегель переконався в тому, що держави, які в мирний час не піклуються про свою безпеку, оборону і суверенітет, можуть стати

легкою здобиччю агресора. «Тільки за допомогою боротьби, – резюмує, – може бути завойована свобода»[5,с. 241]. Ця константа німецького мислителя є особливо актуальною зараз для України.

Гегель не тільки глибоко розкрив діалектику взаємозв'язку людини і держави, але й мудро застеріг про те, що права і свободи громадян напряму залежать від суверенітету і незалежності держави, у поневоленій державі вони втрачаються.

Висновки. У своїх філософсько-теоретичних концепціях німецький мислитель Гегель важливу роль відводив аналізу проблеми прав і свобод людини. Філософ був переконаний в тому, що їх реалізація можлива тільки в так званій розумній, демократичній, цивілізованій державі, яка захищає права, свободи, честь і гідність людини. Тільки в такій державі особистість реалізує свою істинну свободу. Мислитель є активним прихильником демократичної цивілізованої держави, яка відповідає перед своїми громадянами за свою діяльність. Замислюючись над діалектикою взаємовідносин людини і держави, Гегель останній відводить головну роль, але від людини вимагає суворого дотримання законів і вимог держави. Ці теоретичні концепції філософа сприймалися його критиками як підпорядкування прав і свобод людини інтересам держави.

Гегель схиляється до думки, що держава повинна створювати необхідні соціально-економічні, політичні, правові, духовно-культурні умови для всебічного, духовного, інтелектуального розвитку особистості. Свободу особистості Гегель тісно пов'язує з моральною свободою. Моральна людина не тільки суворо дотримується принципів і вимог існуючої моралі і християнських чеснот, а й також добросовісно виконує вимоги держави та існуючих законів, що є запорукою її свободи.

Мислитель є прибічником і свободи, і відповідальності людини за свої вчинки та виконання своїх громадянських обов'язків. Гегель виступає активним захисником права людини висловлювати свою думку. Він прихильник активної участі громадян у громадському і політичному житті в суспільстві та державі.

Діалектику права і свободи людини німецький мислитель тісно пов'язує з потребою захисту громадянами незалежності і суверенітету своєї держави. Він мудро застерігає, що ті народи і нації, які не піклувались про свою свободу і незалежність, ставали легкою здобиччю агресора. Ці ідеї мислителя є надзвичайно актуальними для України, яка в боротьбі за свій суверенітет і незалежність захищає свою територіальну цілісність від агресивних бойових дій з боку Російської Федерації.

Сьогодні філософсько-теоретичні концепції Гегеля щодо прав і свобод людини є актуальними не тільки з погляду вивчення історичного минулого, але й тому, що це дає можливість, спираючись на його теоретико-методологічні положення, більш глибоко і всебічно, вивчаючи і творчо застосовуючи досвід передових країн світу, ефективно реалізувати права і свободи людини та громадянина України.

1. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. – К.: Україна, 1996. – 54 с.

2. Гегель. Наука логіки / Г. В. Ф. Гегель // Енциклопедія філософських наук. – Т. 1. – М.: Мысль, 1974. – 452 с.

3. Гегель Г. В. Ф. Філософія права / Г. В. Ф. Гегель; пер. с нем.: ред. и сост. Д. Ф. Керимов и В. С. Нерсесянц; авт. вступ. ст. и примеч. В. С. Нерсесянц. – М.: Мысль, 1990. – 524 с.

4. Гегель. Філософская пропедевтика. Работы разных лет: в 2-х т. / Г. В. Ф. Гегель; сост., общ. ред. и авт. вступ. ст. А. В. Гулыга. – Т. 2. – М.: Мысль, 1973. – 630 с.

5. Гегель. Філософія духа. Енциклопедія філософських наук / Г. В. Ф. Гегель; отв. ред. Е. П. Ситковский; ред. кол.: Б. М. Кедров и др. – Т. 3. – М.: Мысль, 1977. – 471 с.

6. Нерсесянц В. С. Філософія права: диалектика об'єктивного духа / В. С. Нерсесянц // Філософія Гегеля: проблеми диалектики. – М.: Наука, 1987. – С. 287–295.

7. Пионтковский А. А. Ученые Гегеля о праве и государстве и его уголовно-правовая теория / А. А. Пионтковский. – М.: Государственное изд-во политической литературы, 1963. – 468 с.

8. Нерсесянц В. С. Філософія права: история и современность / В. С. Нерсесянц // Гегель Г. В. Ф. Філософія права; пер. с нем. – М.: Мысль, 1990. – С. 3–43.

9. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. Спалах пророцтва: Гегель, Маркс та послідовники / Карл Поппер. – Т. 2. – К.: Основи, 1999. – 494 с.

10. Нерсесянц В. С. Гегелевская диалектика политики / В. С. Нерсесянц // Вопросы философии. – 1970. – № 8. – С. 16–24.

11. Гегель. Политические произведения / Г. В. Ф. Гегель. – М.: Наука, 1978. – 438 с.

12. Пионтковский А. А. Уголовно-правовые воззрения Канта, А. Фейербаха и Фихте / А. А. Пионтковский. – М.: Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1940. – 191 с.

13. Дільтей В. Історія молодого Гегеля / Вільгельм Дільтей. – К.: ВПЦ «Три крапки», 2008. – 304 с.

14. Гулыга А. В. Гегель / А. В. Гулыга. – М.: Молодая гвардия, 1970. – 272 с.

Ряшко Е. В., Остапенко Л. А. Права и свободы человека в философии Гегеля

Анализируются некоторые вопросы относительно прав и свобод человека в многоаспектной теоретической деятельности великого немецкого философа Г. В. Ф. Гегеля. Констатируется, что проблему прав и свобод человека он тесно связывал с обязанностями и ответственностью, строгим соблюдением каждой личностью морально-правовых норм.

Освещается глубина и обстоятельность Гегелевого анализа диалектики взаимосвязи государства и человека, необходимости каждому гражданином защищать свое государство, его независимость и суверенитет. Доказывается, что философско-теоретические идеи немецкого мыслителя актуальны до сих пор, в особенности сейчас.

Ключевые слова: государство, общество, человек, деятельность, права, свобода, мораль, закон, обязанность, ответственность.

Ryashko O. W., Ostapenko L. O. Human Rights and Freedoms of Hegel's Philosophy

Brilliant German philosopher G.Hegel has left great spiritual heritage to the humanity. He paid much attention in his multi-aspect theoretical activities to the study of human essence in all spheres of social and political, legal, economic, and cultural and spiritual life.

In this aspect the thinker laid emphasis on analysis of human rights and freedoms problem. He interlinked the problem of human rights and freedoms with the obligations and responsibilities, strict observance of moral and legal norms by each individual.

The philosopher has deeply and comprehensively studied the dialectics of interrelation between state and people. The state holds an utmost right in relation to an individual, and the purpose of the state is first of all to secure the protection of property and personal freedom of an individual, and this is only the state where an individual exercises his or her true freedom.

There is only the state where a unity of objective freedom can be achieved, i.e. the universal liberty and subjective freedom of an individual, who should be governed in his or her actions by laws of the state and ethical and moral principles.

In Hegel's opinion, right should by no means trench upon human honor and dignity, and certainly it should not be a minister of vengeance and intimidation. The thinker links toward the idea that if the state creates all necessary social and economic, political, legal, spiritual and cultural conditions, then freedom offers an individual a great challenge to unlock talents in all spheres of social life.

The philosopher interlinks individual freedom with moral freedom. Moral freedom in his understanding means activity in compliance with the requirements of society and the state. Hegel is a strong advocate of both freedom and responsibility of each person for his or her actions. An individual who lives in a reasonable state where there is law and justice, which are characterized by welfare and happiness of the citizens, exercises not only rights and freedoms but also dignity and honor.

Thinking over the problem of human rights and freedoms, Hegel links toward the idea that the nation and the state neglecting their security and sovereignty are not able to ensure own freedom and safety. The philosopher sends a message that rights and freedoms of the citizens are in direct dependence upon sovereignty and independence of the state. They lose all their rights and freedoms in an enslaved state. This Hegel's provision is especially urgent for today's Ukraine.

Philosophical and theoretical ideas of the great German thinker have not lost their urgency now, which is of prime importance for the building of Ukraine, which is regaining its independence and right for sovereignty in rough political, economic and social conditions, and needs talented individuals in all spheres of the state building and administration as well as defense of the Motherland.

Key words: *the state, society, human, ethics, activism, rights, freedom, law, duty, responsibility.*

Стаття надійшла 22 квітня 2017 р.

Розділ 2

ТРУДОВЕ ПРАВО. ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО. ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО

УДК 349.2

Р. Я. Бутинська

ПРОЕКТ ТРУДОВОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ: ЗАГАЛЬНИЙ ОГЛЯД

Здійснено спробу аналізу перемін у трудовому законодавстві, які обумовлені майбутнім прийняттям Трудового кодексу, що має з'явитися на зміну чинному Кодексу законів про працю України, прийнятому ще 1971 року.

Запропоновано та обґрунтовано власне бачення деяких змін до проекту ТК, які назагал по-новому та прогресивніше, на думку автора, врегулюють трудові відносини. Акцентовано, що проект трудового договору містить цікаві пропозиції і новели, проте потребує децю новішого, прогресивнішого, європейського підходу до реалізації громадянами права на працю.

Ключові слова: право на працю, оплата праці, відпустка, трудовий договір, примусова праця.

Постановка проблеми. Сьогодні Україна є єдиною пострадянською державою, у якій продовжує діяти Кодекс законів про працю України, що був прийнятий ще 1971 року. За своє тривале існування він зазнав чимало змін і доповнень, проте не відображає повною мірою задекларованого нашою державою європейського напрямку розвитку. Характерною особливістю сучасного трудового законодавства є те, що до нього входить значна кількість підзаконних нормативно-правових актів, у яких містяться тисячі норм трудового права, при цьому окремі нерідко суперечать актам, які є вищими за юридичною силою.

Крім того, в Україні продовжують застосовувати деякі законодавчі акти колишнього Союзу РСР або їхні певні положення (деякі ще з 1930, 1933, 1974 років). На практиці це ускладнює реалізацію трудового законодавства, особливо у сфері захисту прав найманого працівника. Тому, як влучно зауважив П. Д. Пилипенко, підготовка проекту Трудового кодексу (далі – ТК) є неможливою без проведення «інвентаризації» та «ревізії» чинного законодавства про працю. Це

сприятиме, своєю чергою, не тільки виявленню суперечностей у нормативно-правових актах, але й дасть змогу визначити, які норми законодавства повинні увійти до нового кодифікованого акту, а які мають бути взагалі скасовані [1].

Стан дослідження. Зміст проекту Трудового кодексу неодноразово був предметом наукових дискусій. Зокрема, цьому присвячено праці таких вчених, як П. Д. Пилипенко, А. Р. Мацюк, Г. І. Чанишева, О. В. Стасів, В. С. Венедиктова, Н. М. Хуторян та ін. Однак безліч питань залишаються дискусійними та вимагають нового вирішення.

Мета статті – дослідити проект Трудового кодексу і запропонувати нові, відмінні від діючих, принципи та методи регулювання трудових і тісно пов'язаних із ними відносин, які повною мірою відповідали би потребам сучасної ринкової економіки.

Виклад основних положень. Конституція України у статті 43 закріпила право на працю, що означає можливість заробляти собі на життя працюю, яку кожен вільно обирає або на яку вільно погоджується. Натомість у запропонованому М. М. Папієвим проекті ТК, прийнятому в першому читанні Верховною Радою України ще 5 листопада 2015 року, пропонується закріпити свободу праці, що, своєю чергою, передбачає право на працю, яку кожен вільно обирає або на яку вільно погоджується. Останній варіант фактично закріплює принцип свободи праці, що є більш коректнішим, оскільки саме у такому вигляді відповідатиме більшості норм міжнародних і європейських актів, які ратифіковані Україною, а також відобразить сутність напрямів нашої державної політики в часі переходу до ринкової економіки.

Традиційно право на працю шляхом укладення трудового договору за проектом ТК може реалізувати особа, котра досягла шістнадцятирічного віку. Тимчасом зазначено, що для окремих категорій працівників законом може бути встановлено вищі вимоги до віку (п. 2 ст. 19 ТК).

Крім того, окреслено ті ж випадки зменшення вікового цензу, що і у діючому законодавстві. Наприклад, у трудові відносини можуть вступати особи, які досягли п'ятнадцяти років, за наявності письмової згоди одного з батьків або особи, яка їх замінює (п. 3 ст. 19 ТК, п. 2 ст. 188 КЗпП). При цьому трудові відносини настають з дня початку працівником роботи за наказом (розпорядженням) чи з дозволу роботодавця. Дозволом роботодавця вважається дозвіл, наданий особою, яка уповноважена від його імені укладати трудові договори. Таке положення повертає нас до вже скасованого у Кодексі законів про працю фактичного допуску до роботи, що був особливістю виникнення трудових відносин.

Містить проект ТК і свої новели щодо змісту умов трудового договору. Приміром, стаття 32 закріплює перелік обов'язкових і додаткових умов, які з першого погляду нічим не відрізняються від діючих. Наприклад, ст. 36 проекту ТК закріплює, що трудова функція працівника визначається в трудовому договорі та наказі (розпорядженні) про прийняття на роботу з посиланням на одну з професій, передбачених класифікацією професій, що встановлюється центральним органом виконавчої влади, який реалізує державну політику у сфері стандартизації за погодженням з уповноваженими представниками всеукраїнських об'єднань організацій роботодавців та уповноваженими представниками всеукраїнських об'єднань профспілок.

Нагадаємо, що на сьогодні обов'язковим є класифікатор професій при визначенні назви професії у штатному розписі. Натомість проект ТК передбачає, що зміст трудової функції за кожною професією та відповідною кваліфікацією визначається законодавством, а в частині, яка не визначена законодавством, – кваліфікаційними характеристиками, котрі затверджуються центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сферах трудових відносин, соціального захисту населення.

Крім того, вважаємо неприпустимим визначати в ТК п. 2 ст. 67 так: «Зміна найменування посади, яку обіймає працівник, без зміни обов'язків, що покладаються на працівника, не вважається зміною умов трудового договору і не вимагає згоди на це працівника», адже посада характеризує трудову функцію працівника, яка є основною умовою трудового договору і зміна якої обов'язково потребує згоди працівника.

Не до кінця зрозумілою є позиція авторів проекту ТК і щодо необхідності збереження трудових книжок, від яких уряд нашої країни запропонував відмовитися, проте стаття 51 і далі визначає необхідність їхнього застосування.

Нагадаємо, що трудовий стаж, потрібний для нарахування пенсії, починаючи з 2000 року, міститься у «єдиній базі даних» – реєстрі застрахованих осіб. Нарухування пенсії здійснюється на основі цієї інформації. Крім того, підтвердження досвіду роботи, який посвідчували записи трудової книжки, мають замінити рекомендації попередніх роботодавців. Утім, якщо виникне необхідність, можна буде і отримати довідку з реєстру: для цього до бази даних пенсійного фонду пропонується не лише вносити дату прийому на роботу і звільнення, а також розмір страхових внесків, але і вказувати посаду. Відмова від трудової книжки є потребою часу, оскільки вона втратила своє значення, а на її зміну прийшло страхове свідоцтво, яке

підтверджує весь страховий стаж, що його має особа, в тому числі набутий під час виконання трудового договору [2].

Водночас стаття 4 проекту ТК вперше у національному законодавстві закріплює визначення примусової праці. Приміром, ч. 1 ст. 4 зазначає, що забороняється застосування примусової праці, тобто праці, для якої особа не запропонувала добровільно своїх послуг і виконання якої вимагається від неї під погрозою покарання, застосування насильства тощо [3]. Ця норма фактично продублювала зміст ст. 2 Конвенції Міжнародної організації праці (далі – МОП) № 29 «Про примусову чи обов’язкову працю» [4], а також доповнила її випадками, де не можна застосовувати таку працю: як засіб політичного впливу чи виховання або як засіб покарання за наявність чи висловлювання певних політичних поглядів або ідеологічних переконань; з метою підтримання трудової дисципліни; як метод мобілізації працівників і використання праці для потреб економічного розвитку; як засіб будь-якої дискримінації у сфері праці; як засіб покарання за участь у страйку.

Проте нормативне закріплення таких випадків вважаємо недодільним, тому що заборона примусової праці є абсолютною (ч. 3 ст. 43 Конституції України). Це означає, що не вважається примусовою працею військова або альтернативна (невійськова) служба, а також робота чи служба, яка виконується особою за вироком чи іншим рішенням суду або відповідно до законів про воєнний і про надзвичайний стан [5], а всі інші випадки, коли особа не запропонувала добровільно своїх послуг і виконання яких вимагається від неї під погрозою покарання чи застосування насильства, потрібно вважати примусовою працею.

У цьому розрізі навряд чи можуть застосовуватися до працівника будь-які переведення на іншу роботу без його згоди. Наприклад, у ст. 72 проекту ТК зазначено, що роботодавець має право перевести працівника строком до одного місяця на іншу роботу, не обумовлену трудовим договором, без його згоди з оплатою праці за виконану роботу, але не нижче середнього заробітку за попередньою роботою, якщо така робота не протипоказана працівникові за станом здоров’я, лише для запобігання або ліквідації наслідків стихійного лиха, епідемій, епізоотій, виробничих аварій, а також усунення інших обставин, які становлять або можуть становити загрозу життю чи умовам життєдіяльності людей. І хоча така норма цілком відповідає Конвенції МОП № 29, проте суперечить ст. 43 Конституції України, оскільки випадки, які не вважаються примусовою працею, в ній чітко визначені.

Цікаво, проте не без суперечностей, у проекті ТК вирішено питання щодо поняття заробітної плати та оплати праці. З першого погляду, проектом ТК знято неузгодженість із приводу застосування

термінів «заробітна плата» та «оплата праці», оскільки глава 5 проекту називається «Заробітна плата», на відміну від чинного Кодексу законів про працю, де глава 7 – «Оплата праці». В цих актах застосовуються обидва, хоча пропонується дефініція тільки заробітної плати, а оплати праці відсутня. Очевидно, що ці поняття і надалі законотворцем вважаються тотожними, проте думки науковців різняться. Скажімо, одні вважають, що вони співвідносяться між собою як частина і ціле. Причому «оплата праці» є ширшою за значенням, її призначення спрямоване на організацію оплати праці, а також регламентацію окремих елементів та всієї системи правових засобів у цій сфері, а поняття «заробітна плата» виражає право працівника на отримання грошової винагороди [6]. Інші вчені дотримуються позиції, що оплата праці є ширшим за своїм значенням поняттям і охоплює собою заробітну плату. Отже, заробітна плата – це плата, визначена трудовим договором, яка надається працівникові за виконану ним роботу. А оплата праці, окрім заробітної плати, передбачає також виплату працівникові доплат, надбавок, премій, гарантійних виплат тощо. І ті, і інші науковці наводять переконливі аргументи на свою користь. Отож дискусія з приводу змісту цих термінів мала вирішитися в проекті ТК, що, на жаль, так і не зроблено.

Вважаємо позитивним відступ у проекті ТК від радянської доктрини, за якою заробітна плата тлумачиться як винагорода за працю. Адже визначати її таким чином почали ще за радянських часів, коли праця розглядалася як обов'язок кожної людини і про заробітну плату як винагороду було доречно говорити [7]. Але оскільки працівник виконує роботу, передбачену трудовим договором, який є оплатним, то розраховує саме на «плату».

Позитивним вважаємо і те, що автори проекту ТК дослухалися до думки науковців [2; 8] і все ж таки у ст. 196 визначили структуру заробітної плати, обмежившись основною і додатковою, не включивши разом до неї гарантійні та компенсаційні виплати. Адже гарантійні виплати – це грошові виплати за час, коли працівник не виконує трудових обов'язків із передбачених законодавством поважних причин. Вони встановлені законом з метою збереження працівнику за цей час середнього заробітку. Отже, такі гарантовані виплати охороняють заробітну плату працівника від її зниження, якщо він з поважної, зазначеної у законодавстві, причини не працює, наприклад, залучений до виконання державних чи громадських обов'язків. Гарантійні виплати не повинні входити до структури заробітної плати, оскільки їхнє цільове призначення полягає в запобіганні можливим втратам у заробітку. Головне значення цих виплат – збереження працівникові

його рівня життя. Натомість компенсаційні виплати здійснюються у передбачених законом випадках для відшкодування працівникам додаткових витрат, яких вони зазнали внаслідок виконання трудових обов'язків чи переведення на роботу в іншу місцевість, особливого характеру роботи та ін. До них належать виплати у разі відрядження, переведення, приймання, направлення на роботу в іншу місцевість, за використання інструмента, що належить працівнику, за невидані спецодяг і спецвзуття тощо (ст. 125 КЗпП України та ін.).

Водночас для працівників, які реалізували своє право на працю шляхом укладення трудового договору, проект ТК містить низку новел, що стосуються часу відпочинку. Приміром, традиційну щорічну основну відпустку пропонується називати по-новому, тобто щорічну трудову відпустку, та поділяти на щорічна основну трудову відпустку мінімальної тривалості та щорічну основну відпустку подовженої тривалості. Проте змістовне наповнення цієї відпустки залишилося в проекті ТК те саме, що і у діючому КЗпП.

Тимчасом наша держава прагне стати повноцінним європейським партнером і для цього чинне законодавство повинно реформуватися з огляду на європейські цінності. Науковці уже доволі довго звертають увагу нормотворця на невідповідність тривалості щорічної основної відпустки в Європейській соціальній хартії (переглянутій) та сучасному Кодексі законів про працю [9]. Наприклад, у ч. 3 ст. 2 Хартії пропонується встановити щорічну оплачувану відпустку тривалістю не менше чотирьох тижнів, а це 28 календарних днів, а не 24, як закріплено у нашому трудовому законодавстві та пропонується залишити у проекті Трудового кодексу.

Окрім того, згідно з проектом, працівникам з вищою освітою, які мають намір здобути наступну вищу освіту, додаткова оплачувана відпустка надається тільки у разі їх направлення на навчання роботодавцем (стаття 181). Така норма фактично враховує тільки інтереси роботодавця, і повністю нівелюються можливості працівника здобути іншу вищу освіту. Також у проекті ТК відсутня відпустка через профспілкове навчання строком до 6 днів, яка передбачена у статті 252 чинного КЗпП.

Окрім щорічної трудової відпустки, проект ТК пропонує встановити уже традиційні види відпусток, зокрема творчі (ст. 177), соціальні (ст. 182–187), відпустки в зв'язку з навчанням (ст.ст. 179–181) тощо. Скажімо, у ст. 167 проекту ТК закріплюється щорічна додаткова трудова відпустка залежно від стажу роботи. Здавалося би, пропозиція такого виду відпусток є досить важливим як для працівника, так і для роботодавця, оскільки першого стимулює працювати на одного робо-

тодавця тривалий час. Проте такі відпустки рекомендується встановлювати тільки для певних категорій працівників. У науці трудового права такі відпустки називаються щорічні основні відпустки подовженої тривалості. Наприклад, п. 2 ч. 1 ст. 167 ТК визначає, що працівникам воєнізованих гірничорятувальних служб встановлюється відпустка тривалістю 2 календарні дні за кожні два відпрацьовані роки, але не більше 4 календарних днів. Натомість Закон України «Про відпустки» у ч. 5 ст. 6 закріплює надання щорічної основної відпустки воєнізованому особовому складу гірничорятувальних частин тривалістю 30 календарних днів, невоєнізованим працівникам гірничорятувальних частин – 24 календарні дні зі збільшенням за кожні два відпрацьовані роки на 2 календарні дні, але не більше 28 календарних днів.

Наявність у проєкті ст. 178, яка закріплює можливість надання працівникам заохочувальної відпустки, має рекомендаційний характер, оскільки такі відпустки пропонується встановлювати переважно у локальних актах (колективному договорі, нормативному акті роботодавця) і їхня наявність залежить від ініціативи роботодавця або працівників, що фактично стосується сфери договірної регулювання. Інша річ – встановлення таких відпусток за виконання державних або громадських обов'язків законами, але вони радше матимуть компенсаційний, а не заохочувальний характер.

Одночасно у проєкті ТК містяться не тільки норми щодо порядку реалізації та гарантій здійснення права на працю, але й встановлюється дещо по-новому відповідальність для сторін трудового договору за його невиконання. Відомо, що чинний КЗпП у ст. 147 встановлює стягнення за порушення трудової дисципліни. При цьому зазначається, що законодавством, статутами і положеннями про дисципліну можуть бути передбачені для окремих категорій працівників й інші види дисциплінарних стягнень. Проте при застосуванні цієї статті виникають деякі непорозуміння. Наприклад, відомо, що Кодекс законів про працю у статті 147 встановлює два види дисциплінарних стягнень, які можуть застосовуватися до працівника за порушення трудової дисципліни – це догана та звільнення. Водночас для працівників залізничного транспорту діє Положення про дисципліну працівників залізничного транспорту, яке затверджено Постановою Кабінету Міністрів України. В цьому акті, окрім традиційних дисциплінарних стягнень, визначено додаткове спеціальне дисциплінарне стягнення, це позбавлення машиністів права керування локомотивом з наданням роботи помічником машиніста, а також позбавлення свідоцтва водія моторно-рейкового транспорту незнімного типу та свідоцтва помічника машиніста локомотива з наданням роботи, не пов'язаної з керуванням локомотивом

і моторно-рейковим транспортом, на строк до одного року, що фактично погіршує правове положення працівника, окреслене у КЗпП, а отже, йому суперечить.

У проєкті ТК в ст. 332 здійснено спробу усунути цю неузгодженість і у її частині 2 зазначається, що для окремих категорій працівників тільки законами можуть встановлюватися інші види дисциплінарних стягнень, а частина 3 зазначає, що не допускається застосування дисциплінарних стягнень, не передбачених цим Кодексом та законами.

Також, окрім традиційних дисциплінарних стягнень (догани та звільнення), проєкт наводить ще й третє – попередження (ч. 1 ст. 332). До того ж, порядок застосування таких стягнень пропонується не змінювати [3].

Предбачено проєктом ТК і відповідальність роботодавця за порушення норм трудового законодавства, невиконання умов колективних договорів і угод. На відміну від діючого КЗпП, в проєкті зафіксовано намагання виокремити цілу главу «Відповідальність роботодавця», яка міститиме різні види відповідальності. Зокрема, у ч. 1 ст. 344 описано притягнення до дисциплінарної, матеріальної, адміністративної чи кримінальної відповідальності згідно з законом.

Статті 345–347 ТК закріплюють випадки притягнення роботодавця до матеріальної відповідальності. Скажімо, роботодавець зобов'язаний забезпечити збереження майна працівника, якщо такий обов'язок покладено на нього трудовим законодавством, колективним або трудовим договором, а також у випадках, якщо знаходження майна працівника на території, в приміщеннях роботодавця або на місці виконання робіт є звичним, а працівник не має можливості його зберігати, навіть коли він був позбавлений такої можливості тимчасово. За цих умов незабезпечення роботодавцем збереження майна працівника у зазначених випадках, а також пошкодження майна працівника внаслідок неналежних умов праці покладає на роботодавця обов'язок відшкодувати в повному обсязі вартість майна або оплатити суму, на яку його вартість зменшилась. Розмір шкоди регламентується відповідно до роздрібних цін, що склалися в певній місцевості на день відшкодування шкоди. За згоди працівника шкода може бути відшкодована в натурі.

Також стаття 348 проєкту ТК закріплює і відповідальність роботодавця за заподіяння моральної шкоди. Зокрема, зазначається, що роботодавець зобов'язаний відшкодувати моральну шкоду, заподіяну працівникові власними діями або бездіяльністю, які порушують права працівника, відповідно до цивільного законодавства. До речі, він має

теж відшкодувати таку шкоду і в разі невиконання свого обов'язку шанувати честь, гідність та інші особисті права працівника.

Очевидно, що глава 2 проекту ТК «Відповідальність роботодавця» нічого нового щодо особливостей та підстав відповідальності роботодавця не встановлює. А часом навіть вносить деякий дисонанс. Скажімо, не зрозуміло, хто має притягувати роботодавця до дисциплінарної відповідальності і в чому виражатимеся зміст такої відповідальності. Заразом варто зауважити, що, згідно зі ст. 22 проекту ТК, роботодавець – це юридична (підприємство, установа, організація) або фізична особа, яка в межах трудових відносин використовує працю фізичних осіб. Якщо фізичну особу можна притягнути до дисциплінарної відповідальності, то юридичну особу неможливо.

Новим у трудовому законодавстві є запровадження типових і зразкових трудових договорів. Типові трудові договори затверджуються у випадках, передбачених законом, центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сферах трудових відносин, соціального захисту населення. Положення типових трудових договорів є обов'язковими, якщо інакше не передбачено законом, а, укладаючи такий договір на підставі типового, сторони можуть увести до нього умови, які не передбачені типовим трудовим договором, але не суперечать йому. Зразкові трудові договори затверджуються центральним органом виконавчої влади з питань праці і мають рекомендаційний характер [3].

Однією із новел проекту ТК є і відсутність у ньому контракту, який в діючому КЗпП у ч. 3 ст. 21 тлумачиться як особлива форма трудового договору, в якому строк його дії, права, обов'язки і відповідальність сторін (в тому числі матеріальна), умови матеріального забезпечення і організації праці працівника, умови розірвання договору, зокрема достроково, можуть встановлюватися угодою сторін. При цьому законодавець, визначивши контракт як форму трудового договору, однозначно припустився помилки, оскільки форма – це зовнішня форма його виразу, спосіб, за допомогою якого сторони висловлюють свою волю на укладення договору. Тому в цьому випадку доцільно говорити про контракт як особливий вид трудового договору, який характеризується певними ознаками:

- укладається виключно у випадках, передбачених законами України;
- має строковий характер;
- у письмовій формі;
- можуть визначатися умови матеріального забезпечення і умови праці робітників;

- передбачає додаткові соціальні пільги та гарантії;
- конкретизує взаємні права і обов'язки сторін трудових правовідносин;
- містить додаткові підстави для його розірвання, які не передбачені чинним законодавством [10, с. 87–88].

Про доцільність існування контракту вже довгий час точиться дискусія серед науковців. Одні вважають, що це випробуваний на Заході варіант найму на роботу, який стимулює працівника до творчої та самовідданої праці. Завдяки йому наймач має можливість формувати доволі кваліфікований кадровий потенціал і позбавлятися від несумлінних працівників, що порушують трудову дисципліну. Але в дійсності, на практиці, замість того, щоб стимулювати працівника, відбувалось елементарне порушення його трудових прав [11]. Дехто вважає, що існування контракту стало реакцією на невиразний, нечіткий і занадто загальний зміст трудових договорів, які не враховують ні особистих якостей працівника, ні специфіку його діяльності, ні рівень професійності. А поява контракту стала одним зі способів поглиблення індивідуального договірної характеру найманої праці за допомогою чіткого й повного врегулювання умов праці та її оплати, підвищення відповідальності за покладені на працівника обов'язки [11]. Існує й дещо відмінна думка, згідно з якою контракт має залишитися у трудовому законодавстві, проте його сфера застосування мусить бути істотно звужена.

Зокрема, пропонується його укладати тільки із працівниками, які займаються розумовою діяльністю, що стимулює їхній творчий підхід до роботи, а також із працівниками, діяльність яких сама по собі вимагає від таких працівників підвищеного відповідального ставлення до своєї роботи, адже в іншому разі можуть порушуватись права та законні інтереси решти осіб (насамперед це стосується керівних посад). Такий підхід здатен наблизити національне законодавство до міжнародних стандартів, оскільки, відповідно до Рекомендації МОП № 166 від 22 червня 1982 р., визнається доцільним обмежити застосування договорів найму на певний строк такими випадками, коли, зважаючи на характер подальшої роботи чи умови її виконання, або інтереси самого працівника, ці трудові відносини не можуть установлюватися на невизначений строк [12].

Таким чином, автори проекту ТК, зваживши всі наведені аргументи, вирішили не виокремлювати контракт як окремий вид трудового договору. Водночас деякі його ознаки віднесли до випадків, у яких обов'язково укладається строковий трудовий договір. Наприклад, п. 9 ч. 1 ст. 59 ТК до таких випадків відносить укладення строкового

трудового договору із керівником юридичної особи. Натомість на сьогодні контракт укладається з керівниками підприємств, що є у державній власності (Постанова Кабінету Міністрів України від 19 березня 1993 р. «Про застосування контрактної форми трудового договору з керівником підприємства, що є у державній власності»). Крім того, у перехідних положеннях проекту зазначено, що після набрання чинності Трудовим кодексом України раніше укладені трудові договори у формі контракту вважаються трудовими договорами, укладеними на визначений у них строк.

Висновки. Проект Трудового договору містить цікаві пропозиції і новели, але загалом потребує дещо новішого, прогресивнішого, європейського підходу до реалізації працівниками права на працю. Адже ті зміни, які пропонується запровадити цим актом, дещо нагадують зміни і доповнення до чинного Кодексу законів про працю України. Попри це хотілося би, щоб новий ТК відображав якнайповніше європейський напрям розвитку нашої держави.

1. Пилипенко П. Д. Кодифікаційні процеси у сфері трудового права України / П. Д. Пилипенко // Проблеми державотворення і захисту прав людини: матеріали ІХ регіональної конференції. – Львів, 2003. – С. 354–355.

2. Трудове право України: акад. курс: підручник для студ. вищ. навч. закл. / П. Д. Пилипенко, В. Я. Бурак, З. Я. Козак та ін.; за ред. П. Д. Пилипенка. – 5-те вид., перероб. і доп. – К.: Ін Юре, 2014. – С. 188.

3. Проект ТК від 26.12.2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=53221

4. Конвенція МОП № 29 «Про примусову чи обов'язкову працю»: ратиф. 10.08.1956 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/993_136

5. Конституція України: тлум. від 15.03.2016 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>

6. Лившиц Р. З. Заработная плата в СССР (Правовое исследование) / Р. З. Лившиц. – М.: Наука, 1972. – с. 7; Болотіна Н. Б. Трудове право України: підручник / Н. Б. Болотіна. – 5-те вид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2008. – С. 298.

7. Лаптії І. Оплата праці і заробітна плата: щодо питання термінології / І. Лаптії // Право України. – 2005. – № 7 – С. 81–84.

8. Стасів О. В. Сучасне розуміння конституційного права на оплату праці / О. В. Стасів // Вісник Львівського університету. Серія юрид. – 2014. – Вип. 59. – С. 278.

9. Стасів О. В. Право на відпочинок: поняття та види / О. В. Стасів // Актуальні питання реформування правової системи України: зб. наук. ст. за матеріалами VII Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Луцьк, 4–5 червня 2010 р.);

укл. Н. І. Вознюк, Т. Д. Климчик та ін. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2010. – С. 522–523.

10. Усачев В. Контракт и трудовой договор: дискуссионные вопросы соотношения / В. Усачев // Управление персоналом. – 1998. – № 11. – С. 86–93.

11. Трудовое право Украины в вопросах и ответах: учеб.-справ. пособие / Г. С. Гончарова, В. В. Жернаков, С. Н. Прилипко; под ред. В. В. Жернакова. – Изд. 4-е, перераб. и доп. – Х.: Одиссей, 2005. – 592 с. – С. 87–94.

12. Яковенко О. А. Тенденції правового регулювання контракту як особливого виду трудового договору / О. А. Яковенко // Часопис Київського університету права. – 2014. – № 1. – С. 392.

Бутинская Р. Я. Проект Трудового кодекса Украины: общий обзор

Предпринята попытка анализа изменений в трудовом законодательстве, обусловленных будущим принятием Трудового кодекса, который должен сменить действующий Кодекс Законов о труде Украины, принятый еще в 1971 году.

Предложено и обосновано собственное видение некоторых изменений в проекте ТК, способных по-новому и прогрессивнее, по мнению автора, урегулировать трудовые отношения. Акцентируется, что проект трудового договора содержит интересные предложения и новеллы, но в целом требует несколько нового, европейского подхода к реализации гражданами права на труд.

Ключевые слова: право на труд, оплата труда, отпуск, трудовой договор, принудительный труд.

Butynska R. J. Draft Labour Code of Ukraine: a general survey

The article deals with investigating changes in the labour legislation stipulated by the future adoption of the Labour Code, which must amend the current Labour Code of Ukraine, passed in 1971.

A characteristic feature of the modern labour legislation is the fact that it includes a significant number of by-laws and regulations, which contain thousands of norms of labour law, and some of them often come into conflict with acts that have a higher legal force.

Ukraine continues to apply certain legislative acts of the former USSR or their specific provisions (passed in 1930, 1933, and 1974). In practice, this complicates the application of the labour legislation, particularly for the protection of an employee's rights.

The own view of some changes to the Draft Labour Code was proposed and substantiated. In general, these changes will regulate labour relations in a new way. The positive result is the retreat in the Labour Code from the Soviet doctrine, according to which salary is defined as pecuniary reward for work. After all, such definition was given in Soviet times, when labour was considered as an obligation of every human being and salary was appropriate for reward. The worker carries out the job, provided by a labour agreement, which is paid, and he counts on «remuneration».

It is proven that the structure of salary should be limited to basic and surplus, not to include guarantees and compensations to it.

It is concluded that the draft labour agreement contains interesting suggestions and novels, but generally requires a slightly newer and more progressive European approach to implementation of the right to labour by workers. After all, the changes, which are proposed to establish by this Act, resemble rather changes and amendments to the current Labour Code of Ukraine. We would like to see a new Labour Code reflecting the European development of our country.

Key words: *right to work, salary, vacation, labour agreement, forced labour.*

Стаття надійшла 11 квітня 2017 р.

УДК 347.952.7

У. Б. Воробель

ІНСТИТУТ ОКРЕМОГО ПРОЖИВАННЯ ПОДРУЖЖЯ (СЕПАРАЦІЯ): ІСТОРИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ

Висвітлено деякі історичні аспекти зародження та розвитку інституту окремого проживання подружжя (сепарації). На основі аналізу нормативно-правової регламентації інституту сепарації у різноманітних актах кодифікації цивільного законодавства на українських землях проілюстровано процес еволюції цього інституту від узаконення окремого проживання жінки (дружини) від свого чоловіка до самостійного правового режиму, що існує паралельно з інститутом розірвання шлюбу. Також зацентовано на правовій регламентації самої процедури встановлення сепарації у різних правових пам'ятках України.

Ключові слова: *окреме проживання подружжя, сепарація, відлучення від стола і ложа, припинення шлюбу, розлучення.*

Постановка проблеми. Сім'я, як первинний та основний осередок суспільства, завжди була під особливою охороною держави. Незмінним це залишилося й зі здобуттям Україною незалежності. Наприклад, у ст. 51 Конституції України проголошується, що сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою. Це конституційне положення детальніше розкривається у ст. 5 Сімейного кодексу України (далі – СК України) [1], один із постулатів якої зазначає, що держава охороняє сім'ю, дитинство, материнство, батьківство, створює умови для зміцнення сім'ї. Важливим проявом такої охорони є створення державою максимально допустимої системи гарантій

збереження цілісності сім'ї, зокрема і шляхом правової регламентації таких механізмів, спрямованість котрих націлена на сприяння подружжю у збереженні їхнього шлюбу. Нині з-поміж таких інститутів сімейного законодавства слід визнати інститут окремого проживання подружжя, більш відомий у світовій практиці як сепарація.

Стан дослідження. Інститут окремого проживання подружжя (сепарація) був об'єктом розвідок багатьох науковців. Та й сама кількість наукових доробків за минулі роки дає можливість констатувати, що інтерес учених до цього інституту сімейного права тільки зростає.

Скажімо, у науковій площині дослідження правового регулювання сімейних відносин, що виникають у зв'язку зі встановленням, дією та припиненням режиму окремого проживання подружжя, істотний вплив мали роботи О. О. Білик, Л. В. Липець, П. Касприка, С. М. Лепех, І. Е. Ревуцької, З. В. Ромовської, В. М. Старчука, О. В. Старчук, В. І. Труби, В. І. Цимбалюка. Однак, на жаль, питання зародження і становлення інституту окремого проживання подружжя (сепарації), еволюція правового регулювання цього сімейно-правового інституту залишалася поза увагою.

Метою статті є висвітлення історії становлення інституту окремого проживання подружжя (сепарації) від найдавніших часів і дотепер, зокрема передумов та етапів його розвитку.

Виклад основних положень. Інститут окремого проживання подружжя (сепарація) має давню і складну історію. Витоки інституту сепарації сягають своїм корінням ще XVI століття. Вважається, що режим окремого проживання подружжя був започаткований у шлюбно-сімейних відносинах у Західній Європі в 1563 р., коли Тридентський собор Римської католицької церкви (канони 863–866, 1378–1382 Кодексу канонів східних церков) остаточно заборонив розлучення: «Того, що з'єднав Господь, не може роз'єднати людина». А замість розірвання шлюбу було дозволено встановлення сепарації – режиму окремого проживання (*separation a mensa et thoro, separation a thovo et mensa*) – відлучення від столу і ложа, яке не прирівнювалося до розірвання шлюбу, однак дозволяло подружжю жити окремо. При цьому відлучення від столу означало припинення майнових відносин між ними, зокрема звільнення чоловіка від обов'язку утримувати дружину. Відлучення від ложа означало припинення обов'язків та прав на інтимні стосунки між подружжям, що започаткувало презумпцію «не батьківства» чоловіка щодо дитини, зачатої в період такого відлучення, тобто дитина, зачата в період такого відлучення, не вважалася такою, що походить від чоловіка.

Однак встановлення цього режиму не давало подружжю права вступати в новий шлюб [2, с. 208; 3, с. 78; 4, с. 30; 5, с. 23; 6, с. 164].

Л. В. Липець, аналізуючи підстави застосування режиму сепарації (зокрема, канони 863–866 Кодексу канонів східних церков виокремлювали такі підстави для застосування режиму сепарації: чужолозство (зрада одного з подружжя); реальна загроза життю та здоров'ю одного з подружжя (бійки, знущання, інші ситуації); загроза душі одного з подружжя чи їхніх дітей (наприклад, перебування іншого з подружжя у секті, примушування ним інших членів сім'ї до цього); небезпека для спільних дітей (наприклад, знущання над ними, примушування їх до бродяжництва, безвідповідальне ставлення до них) тощо [7, с. 451–453]), доходить висновку, що, встановлюючи режим окремого проживання, метою церкви було не просто збереження сім'ї, яка перебуває на межі розлучення, як прийнято вважати юристами, – оскільки розлучення церквою не дозволялось як таке, бо шлюб, взятий перед Богом, укладався довічно, – а церква намагалася захистити гідність, фізичне та психічне здоров'я, а іноді навіть життя іншого з подружжя та дітей [8, с. 26].

У правовому ж полі, на думку І. Й. Бойка, основне призначення сепарації полягало у легалізації окремого проживання подружжя, бо одним із норм тогочасного шлюбного права був обов'язок спільного сімейного проживання [2, с. 208; 3, с. 78]. Такої точки зору дотримується і З. В. Ромовська, зазначаючи з цього приводу: «Суть такого відлучення полягала у дозволі подружжю жити окремо (на той час дружина зобов'язана була жити з чоловіком і всюди слідувати за ним, тобто мала, за словами доцента Львівського національного університету С. Е. Базилевича, «статус чемоданчика»). Отже, формально залишаючись у шлюбі, жінка та чоловік могли отримати право не підтримувати шлюбних стосунків між собою» [25, с. 234].

У 1772 р. внаслідок першого поділу Речі Посполитої Галичина була приєднана до складу австрійських володінь. Остаточне входження Галичини до складу Австрії було юридично оформлено договором між Австрією, Пруссією та Росією 3 травня 1815 року. За Кючук-Кайнарджійським мирним договором 1774 року, укладеним між Росією та Туреччиною, до складу Австрії було приєднано також Буковину. У складі Габсбурзької монархії з 1526 року перебувала Угорщина, яка ще з 1326 року захопила населене українцями Закарпаття [9, с. 8]. Після закінчення роботи над складанням повного цивільного кодексу, його декретом від 17 лютого 1797 року під назвою Галицького цивільного кодексу було запроваджено у Західній, а декре-

том від 8 вересня 1797 року – і у Східній Галичині [10, с. 91] (слід зазначити, що в науковій літературі цей кодифікований акт ще відомий як «Цивільний кодекс Східної Галичини» [11], «Цивільний кодекс Західної Галичини» [12, с. 32; 13] або «Австрійський цивільний кодекс» [9]).

Глава III Цивільного кодексу 1797 року, яка мала назву «Про право шлюбу», врегульовувала правила застосування режиму окремого проживання подружжя. Отож, відповідно до положень цього розділу, сепарація (щоправда, кодекс оперував терміном «відлучення від столу і ложа») могла встановлюватися за згодою обидвох з подружжя (однак навіть у цьому разі мала буди дотримана передбачена законом процедура, оскільки в іншому випадку такий правовий режим проживання подружжя мав бути скасований на користь постраждалої сторони (§ 103 Цивільного кодексу 1797 року), або ж за клопотанням лише одного з них. Зокрема, відповідно до § 108 Цивільного кодексу 1797 року, «відлучення від столу і ложа» у разі, коли одна сторона клопотала про це, а інша заперечувала, допускалося: по-перше, якщо одним із подружжя було вчинено подружню зраду; по-друге, якщо один із подружжя покинув другого і не з'являвся протягом одного року після того, як рішенням суду або державним указом було встановлено, що його місцезнаходження є невідоме; по-третє, якщо один із подружжя непорядно і негуманно ставився до іншого і внаслідок цього життя, здоров'я, істотна частина майна або ж добре ім'я останнього із подружжя були поставлені у скрутне становище.

Подружжя, які за взаємною згодою прийняли рішення розлучитись або перебувати в стані «відлучення від столу і ложа», повинні були повідомити про таке рішення і його підстави своєму священнослужителю (§ 104 Цивільного кодексу 1797 року). На священнослужителя покладалася обов'язок тричі нагадати подружжю про взаємні обітниця у вірності, що були дані при здійсненні священного обряду вінчання, про подружні узи, а також неодноразово і з усією серйозністю наголошувати подружжю про згубні наслідки можливого розлучення. Після трикратного марного нагадування мало бути вчинено письмове засвідчення про наполегливе бажання подружжя, котрих не переконали у протилежному жодні доводи, розлучитися (§ 105 Цивільного кодексу 1797 року) [11, с. 65–69].

На лівобережних землях, що увійшли під протекторат Московської держави 1654 року, діяла система місцевого «малоросійського права», одне з вагомих місць серед пам'яток кодифікації котрого зайняло Зібрання малоросійських прав 1807 року, яке мало поширювати свою чинність на Київську, Чернігівську і Полтавську губернії.

І не зважаючи на те, що його написання не було доведено до кінця і воно фактично не діяло, ця пам'ятка українського права найповніше висвітлювала норми, що стосувалися майнових, шлюбно-сімейних і спадкових відносин, з огляду на що серед науковців вона вважається першим проектом цивільного кодексу України [14, с. 577–578; 15, с. 147].

Зібрання малоросійських прав 1807 року поділяло розставання подружжя на два види. Приміром, Глава V «Про шлюб» виділяла розставання те, яке могло спричиняти «відлучення від спільного столу і ложа», і те, що вело до абсолютної розлученості подружжя. Отож, відповідно до § 135 Зібрання, «відлучення від столу і ложа» дозволялось у випадку: 1) якщо чоловік чи дружина добровільно чистоту зберегти обіцяли (йшлося про целібат одного з подружжя); 2) якщо один із подружжя вчинив перелюбство; 3) якщо один із подружжя став еретиком; 4) якщо один із подружжя посягав на життя іншого. Унаслідок такого розставання допускалось окреме проживання подружжя, однак шлюб залишався в силі [16, с. 48].

Абсолютне ж розставання подружжя допускалось у разі: 1) якщо кому дівиця обіцяна, а інша йому була дана; 2) коли один з подружжя від віри відступив або коли обоє невірні були, а один би з них до віри християнської звернувся, інший же в невірі залишився; 3) коли вільний на невольниці або невольник на вільній з невідання одружувався; 4) якщо особа дала подружню обітницю під примусом. Унаслідок описаного розставання особи вважалися такими, що не укладали шлюб, і кожен із них міг окремо вступати у новий шлюб (§ 136 Зібрання малоросійських прав 1807 року) [16, с. 48–49].

Інститут сепарації містився і в Австрійському цивільному кодексі 1811 року (він ще відомий як Австрійське загальне цивільне уложення), юрисдикція якого поширювалася на Галичину та Володимирію (Лодомерію), Буковину [17, с. 153; 18, с. 256]. Зокрема, Глава II «Про шлюбне право» (*von dem Eherechte*) закріплювала дві процедури «відлучення від столу і ложа» (*Scheidung von Tisch unb Bett*): за взаємною згодою подружжя та за відсутності такої згоди. Отож, відповідно до ст.ст. 103–106 Австрійського цивільного кодексу 1811 року, у разі взаємної згоди подружжя на сепарацію (відлучення від столу і ложа) і визначення ними умов їхнього окремого проживання суд допускав її застосування лише у випадку дотримання сторонами (подружжям) чітко регламентованої процедури застосування цього інституту. Процедура полягала у тому, що спершу подружжя зобов'язане було повідомити про намір їхнього окремого проживання і про причини, що спонукали до цього своєму священникові. Останній мусив провести

з ними розмови, під час яких мав нагадати про взаємні шлюбні обітниці, дані під час вінчання, і неодноразово та наполегливо повідомляти подружжю про шкідливі наслідки розлуки. Такі розмови священнослужитель мав провести тричі у різний час. Якщо вони були безуспішними і подружжя надалі бажало розстатися, то священник повинен був письмово засвідчити про це. З цим документом подружжю слід було звернутись до суду, якому вони були підсудні, та клопотати про встановлення для них окремого проживання.

Подружжя повинно було з'явитись особисто на суд, де мусило підтвердити своє бажання на розставання, а також те, що всі питання про майно та утримання вирішені ними за взаємною згодою. За цих умов суд без подальшого дослідження приймав рішення про дозвіл на окреме проживання подружжя, що і зазначав у судовому акті.

Тут доречно сказати, що, відповідно до приписів Австрійського цивільного кодексу 1811 року, той з подружжя, який був неповнолітнім або перебував під правовою опікою, мав право самостійно висловлювати згоду на сепарацію, однак для врегулювання питань щодо майна подружжя або утримання, а також щодо забезпечення дітей потрібна була згода законного представника і опікунського суду [19, с. 1036].

Друга процедура встановлення сепарації, що врегулювалась ст. 107–109 Австрійського цивільного кодексу 1811 року, використовувалась тоді, коли встановленню режиму окремого проживання суперечив один із подружжя.

Підставами, що давали можливість встановити сепарацію лише за клопотанням одного із подружжя, були: 1) визнання одного із подружжя винним у подружній зраді або іншому злочині; 2) умисне залишення другого із подружжя напризволяще; 3) введення одним із подружжя марнотратного способу життя, внаслідок чого зазнала збитків власність постраждалої сторони; 4) небезпечний замах на життя і здоров'я другої сторони; 5) нанесення тяжких тілесних ушкоджень або постійної тяжкої образи з приводу каліцтва [20, с. 88]; 6) тривалі тілесні недуги, пов'язані з небезпекою зараження [19, с. 1036].

Як і у першому випадку, перед зверненням до суду подружжя мало пройти процедуру розмов зі своїм священником і лише у разі, коли такі розмови залишалися безрезультатними або коли винна сторона ухилялася від них, то прохання про окреме проживання разом із письмовим засвідченням священника про дії винної сторони подавали до відповідного суду, котрий мав розглянути справу та прийняти рішення у ній. Суд ще до завершення розгляду справи міг дозволити покрив-

дженій стороні мати окреме місце проживання (*anständiger Wohnort*) [19, с. 1036].

За Австрійським цивільним кодексом 1811 року, встановлення для подружжя сепарації мало всі наслідки розлучення, крім права вступати у повторний шлюб. Подружжя яке перебувало у сепарації, могло знову возз'єднатися, про таке рішення вони повідомляли місцевий окружний суд [17, с. 153; 18, с. 256].

У Російській імперії розлучення допускалося за спеціальними підставами і здійснювалося не світським, а духовним судом. Процес розірвання шлюбу проходив для більшості населення Росії (осіб православного віросповідання) в духовних консисторіях. У законі були строго обмежені причини, за якими могло відбутися розлучення, – перелюбство, позбавлення всіх прав стану тощо. Шлюбозрозлучний процес провадився на основі статуту духовних консисторій і відрізнявся від цивільного процесу низкою правил, які мали характер розслідування, що вкрай уповільнювало процес. Для більшості населення процес розірвання шлюбу фактично був майже недосяжним, і це унеможлилювало як припинення попереднього шлюбу, так і появу нової сім'ї, укладення нового шлюбу.

Не допускалося укладення жодних зобов'язань чи вчинення актів між подружжям, які б розривали шлюб без суду, тільки за взаємною згодою подружжя. Цивільним відомствам, а також священнослужителям заборонялося затверджувати, посвідчувати такі зобов'язання чи акти та писати розлучні листи (ст.ст. 46, 103 Зводу законів цивільних Російської імперії) [21, с. 41].

Останньою спробою кодифікації українського цивільного законодавства у складі Російської імперії був Звід місцевих законів західних губерній 1837 року. І хоча сам він не набув статусу офіційного нормативно-правового акта, однак залишається видатною пам'яткою кодифікації цивільного права на українських землях, оскільки Звід 1837 року, як авторитетне джерело діючого на території України права в першій половині XIX ст., слугував безцінним джерелом для тлумачення, розкриваючи походження та сутність відповідних правових інститутів. Згодом окремі положення Зводу 1837 року взагалі стали джерелом спеціальних статей для Полтавської і Чернігівської губерній, вміщених у т. X Зводу законів Російської імперії 1842 року видання, отримавши таким чином формальне визнання та практичне застосування [22, с. 60–63].

Параграф 247 Відділення IV «Про припинення шлюбу» Розділу I «Про шлюбний союз» Книги першої «Про сімейні права та обов'язки» Частини другої «Цивільні закони» Зводу місцевих законів

західних губерній 1837 року передбачав, що шлюбне співжиття припинялось відлученням подружжя від столу та ложа на певний або невизначений час за рішенням духовної влади в таких випадках: 1) за перелюбство; 2) у разі залишення одним із подружжя римо-католицької віри і прийняття іншого віросповідання; 3) за жорстоке поводження; 4) коли один з подружжя був звинувачений у вчиненні злочину або у підготовці до нього; 5) за взаємною згодою, коли двоє із подружжя або один із них побажають вступити до монастиря, прийняти сан священства, з інших важливих причин; 6) у разі тривалої заразливої хвороби.

Припинення шлюбу з перелічених підстав не могло ґрунтуватися лише на бажанні подружжя, а встановлювалось унаслідок розгляду та прийняття з цього приводу рішення духовною владою. Окрім цього, не допускалося укладення або затвердження жодних зобов'язань між подружжям чи вчинення інших актів, які б містили у собі умови окремого їхнього прожиття чи будь-якого іншого бажання, що би схиляло до розриву подружнього союзу (§ 248–249 Зводу місцевих законів західних губерній 1837 року) [23, с. 279–280].

Інститут сепарації був передбачений і у Проекті Цивільного уложення Російської імперії 1905 року. Скажімо, у Розділі X «Дозвіл окремого проживання подружжя» Книги другої «Сімейне право» зазначеної правової пам'ятки передбачалося, що на прохання одного з подружжя цивільний суд дозволяє йому окреме проживання від іншого, якщо для прохача спільне подружнє співжиття є нестерпним унаслідок жорстокого поводження другого з подружжя з ним або дітьми, нанесення прохачеві тяжких образ, сифілітичної або іншої «припливої, огидної хвороби» іншого з подружжя, розпусного чи ганебного його способу життя, постійного пияцтва або безрозсудного і руйнівного для сім'ї марнотратства, а також у випадку хвороби дружини, за якої продовження подружнього співжиття може бути небезпечним для її життя або здоров'я.

Окреме проживання подружжя також могло бути дозволено внаслідок зловмисного залишення прохача іншим з подружжя, якщо воно продовжувалося не менше року і якщо подружнє співжиття не було відновлене з вини відповідача протягом трьох місяців після звернення до нього прохача з вимогою про відновлення спільного життя.

Окрім цього, встановлювалось, що дружині за її клопотанням дозволялось окреме проживання від чоловіка, коли він не мав постійного місця проживання, відмовляв прохачці і дітям у необхідному утриманні або через недостатність наданих ним засобів перешкоджав

дружині власною працею здобувати засоби для життя (ст.ст. 261–263 Проекту Цивільного уложення Російської імперії 1905 року).

Окреме проживання подружжя дозволялось на термін від одного року до трьох років або на невизначений час. Встановлений судом строк окремого проживання подружжя в подальшому міг бути продовжений знову на три роки або замінений рішенням про окреме проживання на невизначений строк. Однак окреме проживання подружжя не могло бути встановлене виключно на підставі спільної домовленості про це подружжя (ст.ст. 264–265 Проекту Цивільного уложення Російської імперії 1905 року) [24, с. 195–196].

Таким чином, поступова демократизація життя призвела до того, що у більшості законодавчих актів поряд зі сепарацією були визначені і підстави для розірвання шлюбу. Завдяки цьому з часом сепарація перетворилася зі заперечення розлучення в альтернативу розлученню [25, с. 234].

Під впливом суспільної думки 12 березня 1914 року прийняли Закон, яким було доповнено Звід Законів Російської імперії положеннями про особисті і майнові права заміжньої жінки та про відносини подружжя між собою, а також стосовно дітей. Закон поміж інших норм, які урівнювали права жінок з правами чоловіків, надавав можливість встановлення окремого проживання подружжя – вимога одного з подружжя про відновлення спільного життя може бути відхилена іншим з подружжя, якщо спільне проживання стає для нього нестерпним (жорстоке поводження з ним або дітьми, явне зловживання належними йому в силу шлюбу правами, безчесна чи порочна поведінка, тяжка хвороба тощо) [6, с. 164; 21, с. 41]. Нестерпним спільне проживання могло бути визнане у випадку жорстокого з ним або з його дітьми поводження іншого з подружжя, через завдання тяжкої образи і взагалі явного порушення іншим з подружжя обов'язків, заснованих на шлюбі, або явного зловживання належними йому в силу шлюбу правами, або безчесної чи порочної його поведінки, а також у випадку, якщо один із подружжя одержимий тяжкою душевною хворобою, або такою заразною і огидною хворобою, яка є небезпечною для життя чи здоров'я іншого з подружжя або їхнього потомства. Окрім цього, спільне життя могло бути визнане нестерпним для дружини, якщо вона хворіла такою хворобою, яка становила небезпеку для її життя або здоров'я у разі продовження подружнього співжиття [21, с. 41–42].

У післявоєнний період інститут сепарації під впливом радянської правничої доктрини не був включений у нове сімейне законодавство країн «соціалістичного табору» [25, с. 234]. Приміром, чинні в Україні в період існування Радянського Союзу Кодекс законів про

сім'ю, опіку, шлюб і про акти громадянського стану УРСР 1926 року [26] і Кодекс про шлюб та сім'ю України 1969 року [27], врегульовуючи розлучення, не містили норм про встановлення режиму окремого проживання подружжя [21, с. 42], оскільки радянська ідеологія вважала його канонічною нормою католицької церкви [28, с. 27], яка забороняла розлучення.

Таким чином представники нової прокомуністичної влади намагалися всіляко довести переваги світських інститутів, які, зокрема, охоплювали розлучення [29, с. 25].

З. В. Ромовська акцентує, що абсолютній більшості радянських юристів навіть сам термін «сепарація» був невідомий, оскільки у жодному з підручників зі сімейного права про нього не було й згадки: перешкоджали ідеологічні погляди, оскільки, як вже зазначалося, сепарація була інститутом канонічного права [25, с. 234].

За часів уже незалежності інститут сепарації в українському законодавстві уперше з'явився після ратифікації Верховною Радою України Угоди між Україною і Турецькою Республікою «Про правову допомогу та співробітництво в цивільних справах», один із пунктів якої безпосередньо стосувався сепарації [30, с. 275]. У ньому було зазначено, що питання сепарації регламентується законом місця проживання. На його включенні до угоди наполягала турецька сторона. І це було зроблено, хоча на час ратифікації цієї угоди Верховною Радою України (5 липня 2001 року) відповідної норми в українському законодавстві ще не існувало, та й проти запровадження цього правового інституту в українське законодавство виступило і Міністерство юстиції України, оскільки це наче суперечило Конституції України [25, с. 235]. Однак спроби Міністерства юстиції України вилучити статті, присвячені інституту сепарації, не увінчалися успіхом. На їхню підтримку стало, зокрема, Міністерство закордонних справ України [5, с. 23], на думку котрого, введення такого інституту полегшило б застосування міжнародних договорів України про правову допомогу, які містять положення щодо сепарації, а також сприяло би зближенню законодавства України із законодавством багатьох держав, надто європейських [25, с. 235]. Саме після цих подій і почали з'являтися думки про запровадження режиму окремого проживання подружжя і в Сімейному кодексі України [30, с. 275].

На законодавчому ж рівні ідея закріплення інституту сепарації в сімейному праві уперше була відображена у тексті проекту Сімейного кодексу, автором якого стала відомий львівський правник, науковець і громадський діяч професор З. В. Ромовська. А 10 січня 2002 року з прийняттям Сімейного кодексу України цей інститут набув

легітимного статусу, знайшовши своє закріплення у ст.ст. 119–120 зазначеного нормативно-правового акта.

Висновки. Як бачимо, історія становлення інституту окремого проживання подружжя (сепарація) була тривалою та непростю. Витоки інституту сепарації сягають своїм корінням ще XVI століття, коли у 1563 р. Тридентський собор Римської католицької церкви заборонив розлучення, а замість цього дозволив установаження сепарації – режиму окремого проживання подружжя. Інститут сепарації зародився як легалізація окремого проживання подружжя, зокрема, як узаконення права дружини жити окремо від її чоловіка, оскільки одним із обов'язків подружжя, що закріплювався в нормах тогочасного шлюбного права, було спільне їх проживання, а дружини – слідування за своїм чоловіком. Такі ж акти кодифікації цивільного законодавства, запроваджені на українських землях, як Цивільний кодекс 1797 року, Австрійський цивільний кодекс 1811 року, трактували інститут сепарації як заперечення інституту розлучення подружжя певного віросповідання, хоча він давав змогу подружжю реалізувати своє право на роздільне їхнє проживання, зберігаючи водночас сам шлюб і відповідно усі наслідки, що були пов'язані з його укладенням, зокрема неможливість укладення нового шлюбу, обов'язки з утримання та виховання спільних дітей, а також обов'язок надання утримання іншому з подружжя у випадках, передбачених законом.

Поступова демократизація життя призвела до того, що у більшості законодавчих актів поряд зі сепарацією були визначені і підстави для розірвання шлюбу. Наприклад, у таких визначних пам'ятках українського права, як Зібрання малоросійських прав 1807 року, Звід місцевих законів західних губерній 1837 року, Проект Цивільного уложення Російської імперії 1905 року, – поряд із інститутом сепарації паралельно існував і врегульовувався інститут розлучення подружжя, завдяки чому сепарація перетворилася зі заперечення розлучення у його альтернативу. Та й у самому Сімейному кодексі України 2002 року закріплено модель, що ґрунтується на самостійності інститутів сепарації та розірвання шлюбу.

1. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 р. із змінами та доповненнями // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 21–22. – Ст. 135 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua>

2. Бойко І. Й. Джерела та характерні риси права в Галичині у складі Польського Королівства (1387–1569): монографія / Ігор Йосипович Бойко. – Львів: ВЦ ЛНУ ім. І. Франка, 2010. – 344 с.

3. Бойко І. Й. Правове регулювання цивільних відносин в Україні (ІХ–ХХ ст.): навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів / Ігор Йосипович Бойко. – К.: Атіка, 2013. – 348 с.
4. Бойко І. Й. Правове регулювання шлюбно-сімейних відносин у Галичині в складі Польського королівства (1349–1569 рр.) / Ігор Йосипович Бойко // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Юридические науки». – 2007. – Т. 20 (59). – № 2. – С. 28–33.
5. Ромовська З. Україна творить європейське сімейне право / Зореслава Ромовська // Право України. – 2013. – № 10. – С. 9–29.
6. Цимбалюк В. І. Актуальні питання правового регулювання режиму окремого проживання подружжя в сімейному законодавстві України / Валерій Іванович Цимбалюк // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція». – 2014. – Вип. 10-2. – Т. 1. – С. 164–166.
7. Кодекс канонів східних церков: проголошений Іваном Павлом II / пер. з лат. Й. Кобів. – Рим: Вид-во оо. Василіян, 1993. – 845 с.
8. Липець Л. В. Сепарація (режим окремого проживання) подружжя в Україні і світі / Людмила Володимирівна Липець // Юридична наука. – 2015. – № 7. – С. 26–40.
9. Бойко І. Й. Австрійський цивільний кодекс 1797 р. та його застосування у Східній Галичині / Ігор Йосипович Бойко // Часопис Київського університету права. – 2015. – № 3. – С. 8–11.
10. Бойко І. Й. Правове регулювання цивільних відносин на українських землях у складі Австрії та Австро-Угорщини (1772–1918) / І. Й. Бойко // Вісник ЛНУ. Серія юридична. – 2013. – Вип. 57. – С. 88–96.
11. Гражданский кодекс Восточной Галиции 1797 г. = Codex civilis pro Galicia Orientali anni MDCCXCVII / пер. с лат. А. Н. Гужвы; под ред. О. Д. Кутателадзе, В. М. Зубаря. – М.; Одесса: Статут, 2013. – 536 с.
12. Ковалик Г. І. Правове регулювання сервітутів за Цивільним кодексом Австрії 1811 року / Г. І. Ковалик // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція». – 2015. – Вип. 15. – Т. 1. – С. 32–35.
13. Шутко Н. І. Структура, джерела та основні положення Цивільного кодексу Західної Галичини / Н. І. Шутко // Порівняльно-аналітичне право. – 2014. – № 2. – С. 62–66.
14. Бойко І. Й. Історія правового регулювання цивільних, кримінальних та процесуальних відносин в Україні (ІХ–ХХ ст.): навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів / І. Й. Бойко. – Львів: ВЦ ЛНУ ім. І. Франка, 2014. – 904 с.
15. Ткач А. П. Історія кодифікації дореволюційного права України / А. П. Ткач. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1968. – 170 с.
16. Собрание малороссийских прав 1807 г. / упор.: К. А. Вислобоков, А. П. Ткач, І. Б. Усенко, В. А. Чехович. – К., 1993. – 368 с.
17. Балко О. О. Інститут шлюбу за римським правом та його рецепція у континентальному типі правової системи: дис... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 / Олеся Олексіївна Балко. – Львів, 2015. – 185 с.

18. Ліпак Г. М. Рецепція Австрійського цивільного кодексу 1811 р. в чинному Сімейному кодексі України / Г. М. Ліпак // Тези Міжнародної науково-практичної конференції «Сімейний кодекс України в системі європейського сімейного законодавства» // Вісник Академії адвокатури України. – 2012. – № 3 (25). – С. 255–256.

19. Кодифікація цивільного законодавства на українських землях: Т. 1 / уклад.: Ю. В. Білоусов, І. Р. Калаур, С. Д. Гринько та ін.; за ред. Р. О. Стефанчука та М. О. Стефанчука. – К.: Правова єдність, 2009. – 1168 с.

20. Онишко О. Б. Розірвання шлюбу за шлюбно-сімейним законодавством Другої Речі Посполитої (1918–1939 рр.) / Оксана Богданівна Онишко // Науковий вісник ЛьвДУВС. Серія юридична. – 2008. – № 3. – С. 84–93.

21. Труба В. І. Проблеми правового регулювання та перспективи розвитку встановлення режиму окремого проживання подружжя / В'ячеслав Іванович Труба // Вісник Одеського національного університету. Серія «Правознавство». – 2008. – Т. 13. – Вип. 10. – С. 40–47.

22. Блажівська О. Є. Звід місцевих законів західних губерній як пам'ятка кодифікації цивільного законодавства на українських землях / О. Є. Блажівська // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2014. – № 3. – С. 60–68.

23. Кодифікація цивільного законодавства на українських землях: Т. 2 / уклад.: Ю. В. Білоусов, І. Р. Калаур, С. Д. Гринько та ін.; за ред. Р. О. Стефанчука та М. О. Стефанчука. – К.: Правова єдність, 2009. – 1236 с.

24. Гражданское уложение. Книга 2. Семейственное право: проект Высочайше учрежденной Редакционной комиссии по составлению Гражданского Уложения (с объяснениями, извлеченными из трудов Редакционной комиссии) / под ред. И. М. Тютрюмова; сост. А. Л. Саатчиан. – М.: Волтерс Клувер, 2008. – 664 с.

25. Ромовська З. В. Українське сімейне право: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / Зореслава Василівна Ромовська. – К.: Правова єдність, 2009. – 500 с.

26. Кодекс законів про сім'ю, опіку, шлюб і про акти громадянського стану УРСР від 31.05.1926 р. // Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського уряду України. – 1926. – № 67–69. – Ст. 440.

27. Кодекс про шлюб та сім'ю України: від 20.06.1969 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1969. – № 26. – Ст. 204.

28. Онишко О. Б. Режим окремого проживання подружжя у сімейному праві України / Оксана Богданівна Онишко // Митна справа. – 2010. – № 3 (69). – Ч. 2. – С. 26–29.

29. Kasprzyk P. Instytucja separacji małżeńskiej w świetle ustawy z dnia 21 maja 1999 roku / Piotr Kasprzyk. – Lublin: Sandomierz, 1999. – 141 s.

30. Ревуцька І. Е. Режим окремого проживання подружжя / Ірина Еміліївна Ревуцька // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». – 2010. – Вип. 14. – Ч. 2. – С. 274–277.

Воробель У. Б. Институт отдельного проживания супругов (сепарация): историко-правовые аспекты

Отражены некоторые исторические аспекты зарождения и развития института отдельного проживания супругов (сепарации). На основании анализа нормативно-правовой регламентации института сепарации в различных актах кодификации гражданского законодательства на украинских землях проиллюстрирован процесс эволюции этого института от узаконивания отдельного проживания женщины (жены) от своего мужчины (мужа) к самостоятельному правовому режиму, который существует параллельно с институтом расторжения брака. Также акцентируется внимание на правовой регламентации самой процедуры установления сепарации в разных правовых памятниках Украины.

Ключевые слова: *отдельное проживание супругов, сепарация, отлучение от стола и ложа, прекращение брака, развод.*

Vorobel U. B. Institute of martial separation: historical and legal aspects

According to the analysis of the institute of martial separation legal regulation in the Ukrainian outstanding legal documents, it has been found that the historical formation of the martial separation institute had been long and difficult. The origins of the institute of separation come from 16th century when in 1563 Trent Roman Catholic Church forbade divorce, but, allowed instead to establish martial separation – regime of separate residence of spouses. Institute of separation originated as legalization of marital separation, particularly as legalization of the wife's right to live separately from her husband, since their joint residence was one of the responsibilities of marriage, which was fixed in the norms of marriage law of that time, moreover, the wife had responsibility to follow her husband.

Such acts codification of civil law, which were introduced in the Ukrainian land, as 1797 Civil Code, 1811 Austrian Civil Code, treated martial separation as denial of the divorce institute of the particular spouse on religious grounds, which could allow couples to realize their right to separate their residence, while maintaining this marriage itself and therefore all the consequences that were related to its conclusion, including the inability to conclude a new marriage, the responsibility for maintenance and education of children together, as well as the duty to provide maintenance to another spouse in cases established by law.

The gradual democratization of life led to identification the reasons for divorce along with separation in the most of legal acts. For example, in such outstanding Ukrainian legal documents as the 1807 Assembly of Littlerussian Rights, 1837a Set of Local Laws in Western Provinces, the project of the 1905 Civil Code of the Russian Empire along with the Institute of separation there existed parallel institute of divorce, and therefore the separation turned in the alternative of divorce instead of being its objection. Finally, in the 2002 Family Code of Ukraine the model based on autonomy of institutions of separation and divorce is fixed.

Key words: *martial separation, separation, separation from table and bed, termination of marriage, divorce.*

Стаття надійшла 3 березня 2017 р.

МАЙНОВА ШКОДА ЯК ОБ'ЄКТИВНА ОЗНАКА ТРУДОВОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ ПРАЦІВНИКА

Досліджено категорію майнової шкоди як об'єктивної ознаки трудового правопорушення, вчиненого працівником. Розглянуто трактування шкоди у соціальному, юридичному та фактичному аспектах. Висвітлено співвідношення понять майнової шкоди і збитків; обґрунтовано, що під другим слід розуміти грошовий вираз майнової шкоди.

Зосереджено увагу на категорії «пряма дійсна шкода», вказано її ознаки. Вироблено відповідні пропозиції до трудового законодавства щодо можливості використання поняття реальних збитків замість складної конструкції «пряма дійсна шкода».

Ключові слова: *трудове правопорушення, шкода, майнова шкода, збитки, пряма дійсна шкода, реальні збитки, причинно-наслідковий зв'язок.*

Постановка проблеми. Уніфікація розуміння майнової шкоди як одного з негативних наслідків різного виду правопорушень належить до тих правових явищ, які завжди привертала увагу науковців. У доктрині трудового права основні підходи до сутності майнової шкоди, розмірів відшкодування, співвідношення з поняттям збитків подані, як правило, в межах дослідження матеріальної відповідальності сторін трудового договору. Тимчасом доводиться констатувати, що законодавець залишає поза увагою такі ключові поняття, як «пряма дійсна шкода» (ч. 1 ст. 130 Кодексу законів про працю України (далі – КЗпП) України), «збитки» (ч. 2 ст. 252-5 КЗпП) [1], зі змісту наведених законодавчих положень доволі складно зрозуміти їхнє співвідношення. Крім того, внаслідок внесення змін до КЗпП шляхом прийняття Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо захисту прав інвесторів» від 13 травня 2014 р. [2] суттєво зужується одна із ключових гарантій матеріальної відповідальності працівників – відшкодування ними лише прямої дійсної шкоди, адже згаданим Законом встановлюється відповідальність працівників, що є посадовими особами, за не одержані роботодавцем доходи. З метою створення ефективного механізму захисту заробітної плати працівників від безпідставних відрахувань у законодавстві повинні бути чітко й однозначно вирішені окреслені проблеми правового регулювання

відшкодування майнової шкоди, заподіяної внаслідок трудового правопорушення працівника.

Стан дослідження. Заподіяну майнову шкоду як умову матеріальної відповідальності сторін трудового договору активно досліджували представники науки трудового права, з-поміж яких О. Т. Барабаш, О. С. Белінський, Д. О. Карпенко, О. М. Коротка, О. М. Лук'янчиков, П. Д. Пилипенко, О. І. Процевський, П. Р. Ставицький, Н. М. Хуторян, В. Д. Чернадчук та чимало ін. Віддаючи належне серйозним і ґрунтовним науковим розробкам учених у сфері трудових правовідносин з відшкодування шкоди, заподіяної їх суб'єктами, можемо констатувати відсутність достатньої уваги до характеристики майнової шкоди саме як складової об'єктивної сторони трудового правопорушення працівника.

Мета статті полягає в тому, щоб на основі теоретичних напрацювань та аналізу чинного трудового законодавства ідентифікувати поняття шкоди, майнової шкоди та збитків, провести їхнє розмежування, а також розкрити особливості прямої дійсної шкоди як негативних наслідків трудового правопорушення працівника.

Виклад основних положень. Шкода, заподіяна трудовим правопорушенням працівника, має об'єктивний характер, і тому вона належить до об'єктивної сторони вказаного правопорушення. Цей об'єктивний характер обумовлюється й тим, що шкода, будучи заподіяна особі, існує незалежно від волі і свідомості правопорушника.

Отож, як зазначає О. Т. Барабаш, об'єктивну сторону порушення трудової дисципліни становлять: а) невиконання чи неналежне виконання трудових обов'язків; б) протиправність невиконання чи неналежного виконання трудових обов'язків; в) шкода для трудової дисципліни; г) причинний зв'язок між невиконанням чи неналежним виконанням трудових обов'язків та шкодою, яка настала [3, с. 15]. Оскільки наявність шкоди характеризує трудове правопорушення з об'єктивного боку, видається доцільним дослідити це явище саме в аспекті об'єктивної ознаки останнього.

Виокремлюючи шкоду серед наведених об'єктивних ознак трудового правопорушення працівника, варто зазначити, що вона є явищем доволі складним і неоднозначним. Зокрема, у Великому тлумачному словнику сучасної української мови під поняттям «шкода» розуміються: 1) матеріальні втрати, збитки; 2) збитки, втрати, неприємності тощо, що є наслідком яких-небудь дій, учинків; 3) іноді як те саме, що вина [4].

На думку Р. О. Стефанчука, термін «шкода» походить від польського «*szkoda*» та від давньонімецького «*scado*» – втрата, збиток

і в загальнотеоретичному розумінні означає зменшення або знищення майнової, немайнової чи іншої сфери потерпілого [5].

З погляду В. Т. Смірнова та А. А. Собчака, термін «шкода» вживають для позначення наслідків правопорушення, що виражаються у пошкодженні чи знищенні майна або смерті. Іноді цей термін використовується для позначення душевних, моральних страждань і переживань особи – і тоді йдеться про моральну шкоду. Під поняттям «шкоди» згадані вчені розуміють несприятливі наслідки, які настають при ущемленні належних потерпілому особистих прав і благ [6, с. 58].

Найперше слід зазначити, що категорію шкоди тлумачать у соціальному, юридичному та фактичному аспектах. Власне, соціальний аспект шкоди полягає у тому, що в кінцевому результаті протиправне діяння посягає на суспільні відносини та заподіює шкоду суспільству загалом, а не лише окремій особі, і розкривається через ознаку суспільної шкідливості правопорушення. Проте у юридичній літературі галузевого спрямування справедливо підкреслюється, що соціальний аспект шкоди нерозривно пов'язаний із юридичним, тобто якщо благо не охороняється законом – навіть відчутні соціальні наслідки не можуть бути підставою відшкодування шкоди [7, с. 13].

Що стосується так званої «фактичної шкоди», то вона визначається як применшення будь-якого майнового чи немайнового охоронюваного правом блага [8, с. 138], включаючи у свій зміст і шкоду, завдану майну, і моральну (немайнову) шкоду [9, с. 36].

І. С. Канзафарова вважає, що шкода може бути як майновою так і немайновою, поділяючи другу на фізичну та моральну шкоду [8, с. 199]. Окремі представники науки цивільного права, назагал дотримуючись розподілу шкоди на майнову та немайнову, не розмежовують останню на фізичну і моральну [10, с. 214].

Роз'яснюючи склад трудового правопорушення працівника, А. М. Лушніков та М. В. Лушнікова зазначають, що воно заподіює роботодавцю шкоду, яка має організаційний та майновий характер [11, с. 750].

Власне, під майновою шкодою Р. О. Стефанчук розуміє будь-яке зменшення чи знищення майнового суб'єктивного права, охоронюваного законом інтересу чи майнового блага, що спричиняє втрати у потерпілого [5].

Інколи майнову шкоду визначають як різницю між майновим станом особи до завдання шкоди та після. Тимчасом у цивільному законодавстві поряд з поняттям «майнова шкода» застосовується поняття «збитки». Збитки, відповідно до ст. 22 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України), – це втрати, яких особа зазнала у зв'язку зі

знищенням або пошкодженням речі, а також витрати, що особа зробила або мусить зробити для відновлення свого порушеного права (реальні збитки), та доходи, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушено (упущена вигода) [12].

Проблема співвідношення поняття майнової шкоди і збитків становить науковий інтерес й у сфері трудового права. Це зумовлено тим, що у ч. 2 ст. 252-5 КЗпП зазначається, що власник або уповноважений ним орган встановлює конкретні підрозділи і працівників, винних у заподіянні збитків, що їх зазнало підприємство, доводить про це до відома трудового колективу і покладає на конкретні підрозділи і працівників майнову (матеріальну) відповідальність згідно зі законодавством. До того ж слід зауважити, що притягнення працівників до матеріальної відповідальності регулюється також Законом України «Про визначення розміру збитків, завданих підприємству, установі, організації розкраданням, знищенням (псуванням), недостачею або втратою дорогоцінних металів, дорогоцінного каміння та валютних цінностей», який використовує категорію «збитки» для позначення негативних наслідків майнового характеру, спричинених протиправним діянням працівника [13]. Але відповіді на питання, яке ж співвідношення між поняттями «збитки» та «майнова шкода», законодавець не дає.

З погляду О. М. Серебреннікової, потреба використання поняття «збитки» замість поняття «шкода» обумовлюється тим, що інститут матеріальної відповідальності покликаний забезпечити відшкодування потерпілому майнової шкоди, тобто шкоди, яка підлягає грошовій оцінці [7, с. 84].

Як стверджує І. С. Канзафарова, грошова оцінка шкоди визнається збитком, який і підлягає компенсації (відшкодуванню) за умови неможливості, недоцільності або відмови потерпілого від відшкодування шкоди в натурі [10, с. 200]. Під збитками А. В. Янчук розглядає вартість втраченого особою матеріального блага, а також грошову суму, на яку зменшилась вартість матеріального блага внаслідок часткової втрати ним цінності (зокрема, в разі пошкодження), або вартість відновлення матеріального блага (реальні збитки) [14, с. 8]. Отже, вважаємо за доцільне погодитися із розумінням збитків як грошового вираження майнової шкоди.

Однак матеріальна відповідальність працівників полягає в їхньому обов'язку відшкодувати не будь-яку майнову шкоду, а лише пряму дійсну майнову шкоду, заподіяну внаслідок їхньої протиправної дії чи бездіяльності.

Чинний КЗпП не містить дефініції поняття прямої дійсної шкоди, яка підлягає відшкодуванню працівником. Своєю чергою, за п. 4 Постанови Пленуму Верховного Суду «Про судову практику в справах про відшкодування шкоди, заподіяної підприємствам, установам, організаціям їх працівниками» від 29.12.1992 р. № 14, під прямою дійсною шкодою, зокрема, слід розуміти втрату, погіршення або зниження цінності майна, необхідність для підприємства, установи, організації провести затрати на відновлення, придбання майна чи інших цінностей або провести зайві, тобто викликані внаслідок порушення працівником трудових обов'язків, грошові виплати [15].

З огляду на визначення, наведене Пленумом Верховного Суду України, Н. М. Хуторян доходить висновку, що воно не охоплює всіх випадків заподіяння прямої дійсної шкоди, а лише окремі, про що наголошується в самому роз'ясненні. У зв'язку з цим, як стверджує вчена, таке роз'яснення не можна віднести до дефінітивних понять, оскільки воно охоплює лише окремі випадки прямої дійсної шкоди [16, с. 192–193].

У юридичній літературі галузевого спрямування пропонується під прямою дійсною шкодою розуміти шкоду, що може бути: наслідком зіпсуття чи знищення майна роботодавця (обладнання, транспортних засобів та ін.); недобором грошових сум; знеціненням документів унаслідок пропуску строку позовної давності і неможливості через це стягнення за документами, які підтверджують наявність заборгованостей; знеціненням документом є також неналежно складений акт на приймання продукції [17, с. 374].

Недоліком наведеного роз'яснення Пленуму Верховного Суду щодо розуміння поняття прямої дійсної шкоди, на думку О. М. Лук'янчикова, є й те, що у ньому під прямою дійсною шкодою розуміються три принципово різні елементи: 1) втрата і порушення майна (натуральні наслідки правопорушення); 2) зниження цінності майна, затрати на відновлення, придбання майна чи інших цінностей (грошовий еквівалент натуральних наслідків правопорушення); 3) зайві грошові виплати (суми, сплачені роботодавцем третім особам як штрафи, відшкодування шкоди та ін.).

Далі вчений зазначає, що до категорії «пряма дійсна шкода» з наведеного вище переліку можна віднести лише втрату і порушення майна. А «зниження цінності майна, затрати на відновлення, придбання майна чи інших цінностей» та «зайві грошові виплати» – це збитки. Майнову шкоду і збитки О. М. Лук'янчиков трактує як різні правові категорії, які не можуть бути об'єднані в одне поняття «пряма дійсна шкода» [18].

У Листі Вищого Спеціалізованого Суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ «Про практику застосування судами законодавства, що регулює матеріальну відповідальність працівників за шкоду, заподіяну роботодавцю» від 11 грудня 2015 р. [19] надається розгорнуте роз'яснення категорії «пряма дійсна шкода». Отож до прямої дійсної шкоди слід відносити: недостачу, втрату, знищення, пошкодження, зіпсуття матеріальних цінностей; неможливість стягнути вартість матеріальних цінностей, яких не вистачає, з постачальника (перевізника), що передав матеріальні цінності з недостачею. Прямою дійсною шкодою слід вважати також шкоду, спричинену незаконним продажем товарів за зниженою ціною, якщо можливість стягнення відповідних сум з контрагента за договором, що придбав товари за зниженою ціною, втрачена. До переліку випадків заподіяння прямої дійсної шкоди, наведеного Вищим Спеціалізованим Судом, належать і зайві грошові виплати, здійснені роботодавцем за цивільно-правовими договорами, на користь державного місцевого бюджету, спеціальних фондів соціального страхування, на користь працівників тощо, коли втрачено можливість стягнення таких виплат (переплат) зі суб'єктів, котрі їх одержали. До прямої дійсної шкоди віднесено нестягнуту з боржника дебіторську заборгованість і нестягнуту шкоду (за винятком тієї частини шкоди, яка належить до категорії неoderжаного прибутку), якщо можливість їх стягнення втрачена у зв'язку зі закінченням строку позовної давності чи з інших причин. Проте нестягнута з боржника неустойка не може бути віднесена до прямої дійсної шкоди. Це – неoderжаний прибуток (абз. 5 п. 4).

У своїй монографії Н. М. Хуторян проводить розмежування таких понять, як «пряма шкода» та «дійсна шкода». Зокрема, науковець зазначає, що під прямою шкодою слід розуміти шкоду, яка є результатом протиправної поведінки сторони трудових правовідносин і перебуває з цією поведінкою в належному зв'язку. Дійсну шкоду Н. М. Хуторян розглядає як фактичне зменшення майна та майнових прав сторони трудових правовідносин. Дійсна шкода проявляється у втраті, погіршенні або зниженні цінності майна роботодавця, зменшенні його майнових прав, а також у здійсненні витрат для відновлення, придбання майна чи інших цінностей, або у здійсненні непередбачених грошових витрат [16, с. 195].

Згідно зі ст. 130 КЗпП, неoderжані або списані в доход держави прибутки з підстав, пов'язаних із неналежним виконанням працівником трудових обов'язків (так само як і інші неoderжані прибутки), не можуть включатися до шкоди, яка підлягає відшкодуванню. До прямої дійсної майнової шкоди не включаються доходи, які роботода-

вещ міг би реально одержати за звичайних обставин, якби його право не було порушено (ч. 2 ст. 335 проекту Трудового кодексу [20]).

Отже, працівник зобов'язаний відшкодувати роботодавцю лише реальні збитки, до яких О. М. Лук'янчиков відносить: вартість втраченого та знищеного майна, визначена відповідно до вимог законодавства; витрати, які особа зробила або мусить зробити для відновлення свого порушеного права; додаткові витрати (штрафні санкції, відшкодування шкоди третім особам тощо), яких зазнала сторона трудового договору внаслідок невиконання (неналежного виконання) трудових обов'язків іншою стороною [18].

Як бачимо, таке визначення реальних збитків відрізняється від наведеного у ст. 22 Цивільного кодексу України. За висновком науковця, до них належать усі додаткові витрати (штрафні санкції, сплачені іншим суб'єктам, відшкодування шкоди третім особам), понесені стороною, яка зазнала збитків внаслідок порушення трудових обов'язків другою стороною. Назагал не заперечуємо можливість використання поняття реальних збитків у сфері матеріальної відповідальності працівника, за умови, якщо трудове законодавство чітко й однозначно визначатиме їхній обсяг, оскільки це суттєво впливає на розмір збитків.

Що стосується згаданої дефініції прямої шкоди, запропонованої Н. М. Хуторян, то варто зазначити, що в її основу лягли висновки представника науки цивільного права Г. К. Матвеева. На його думку, слід розрізняти прямі та непрямі збитки, де прямим визнається збиток, що перебуває в необхідному зв'язку з протиправною дією (бездіяльністю); дія в цьому випадку є істотною причиною конкретного збитку, причиною, без наявності якої цей збиток не настав би [21, с. 49–51].

Виходячи з наведеного, можемо сказати, що розмежування прямої та непрямой майнової шкоди знаходиться у площині встановлення причинно-наслідкового зв'язку між протиправним діянням і такою шкодою. Приміром, у п. 4 Інформаційного Листа Вищого Спеціалізованого Суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ «Про практику застосування судами законодавства, що регулює матеріальну відповідальність працівників за шкоду, заподіяну роботодавцю» від 11 грудня 2015 р. констатовано, що причинний зв'язок між протиправною і винною дією чи бездіяльністю працівника і майновою шкодою, яка сталася, повинен бути прямим (безпосереднім). Прямий зв'язок – це такий зв'язок, за якого майнова шкода безпосередньо, з неминучістю впливає з дій чи бездіяльності працівника. У будь-якому разі працівник мусить нести матеріальну відповідальність лише за ту частину шкоди, яка безпосередньо впливає з його дій чи бездіяльності [19].

Інший підхід визначення причинно-наслідкового зв'язку міститься у ч. 3 ст. 335 проекту Трудового кодексу України [20], де пряма дійсна майнова шкода вважається заподіяною діями (бездіяльністю) працівника, якщо за відсутності цих дій (бездіяльності) цієї шкоди не було би заподіяно. Відмінність між КЗпП і проектом Трудового кодексу полягає у тому, що у першому йдеться про причинний зв'язок як умову матеріальної відповідальності, а в проекті базового закону фактично ж закріплюється правило встановлення причинного зв'язку, яке означає, що якщо припустити зникнення причини (протиправного діяння), то зникає наслідок (шкідливий результат).

Аналізуючи зазначене положення проекту Трудового кодексу, Д. М. Кравцов доходить висновку, що законодавець має на увазі всі види причинного зв'язку – як необхідний, так і випадковий. Вчений вважає це безумовним позитивом Трудового кодексу, адже правильне встановлення всіх видів причинного зв'язку протиправного діяння зі шкодою, що настала, дає змогу чітко встановити особу або коло осіб, на яких має бути покладена матеріальна відповідальність, оскільки законодавець покладає відповідальність не тільки на безпосередніх заподіювачів шкоди, а й на осіб, чії дії (бездіяльність) були лише приводом (умовою) у розвитку причинно-наслідкового зв'язку, лише створили обстановку, в якій «спрацювала причина», і такі особи можуть притягатися до відповідальності у частині не відшкодованої безпосередніми заподіювачами шкоди [22, с. 211–212]. Наведене означає, що і за непряму майнову шкоду, пов'язану лише побічно, випадково з невиконанням чи неналежним виконанням працівником своїх трудових обов'язків, його можна притягнути до матеріальної відповідальності. Однак з такою точкою зору важко погодитись, адже в цьому випадку відшкодування тільки прямої дійсної шкоди є однією з ключових гарантій трудових прав працівників.

Висновки. Підсумовуючи проведене дослідження, вважаємо цілком можливим замінити складну конструкцію «пряма дійсна шкода» на поняття «реальні збитки» і використовувати його на позначення грошового виразу майнової шкоди. Тому пропонуємо передбачити у проекті Трудового кодексу такі положення: «За заподіяну роботодавцеві майнову шкоду внаслідок винного протиправного невиконання чи неналежного виконання працівником своїх трудових обов'язків на нього може бути покладено матеріальну відповідальність у вигляді відшкодування реальних збитків. До реальних збитків включаються: вартість втраченого та знищеного майна, визначена відповідно до вимог законодавства; витрати, які особа понесла для відновлення свого порушеного права; додаткові витрати (штрафні санкції, відшкодування

шкоди третім особам тощо), понесені стороною трудового договору внаслідок невиконання (неналежного виконання) трудових обов'язків іншою стороною. Працівник відшкодовує реальні збитки за умови, якщо його винне протиправне діяння є істотною причиною їх настання, без наявності якої ці збитки б не настали. Покладання на працівника матеріальної відповідальності за неoderжані роботодавцем доходи (упущену вигоду) не допускається. Відшкодування реальних збитків, якщо їхній розмір перевищує середньомісячну заробітну плату працівника, обмежується розміром останньої, за винятком випадків, коли він, згідно зі законом, несе повну матеріальну відповідальність». А щодо способів відшкодування майнової шкоди слід передбачити таке: «Майнова шкода може також бути відшкодована працівником за згодою роботодавця шляхом надання йому іншої речі чи поладження за свій рахунок ушкоджені речі. За згодою сторін трудового договору відшкодування реальних збитків може бути здійснене із розстрочкою платежу».

1. Кодекс законів про працю України: Закон України від 10.12.1971 р. № 322-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/322-08>

2. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо захисту прав інвесторів: Закон України від 13 травня 2014 р. № 1255-VII // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 27. – Ст. 912.

3. Барабаш А. Т. Ответственность за нарушение трудовой дисциплины / А. Т. Барабаш. – К.: Вища школа, 1977. – 48 с.

4. Великий тлумачний словник сучасної української мови / укл. і гол. ред. В. Т. Бусел. – К.: ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.

5. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: Укр. енцикл., 1998 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://leksika.com.ua/10680728/legal/shkoda>

6. Смирнов В. Т. Общее учение о деликтных обязательствах в советском гражданском праве: учеб. пособие / В. Т. Смирнов, А. А. Собчак. – Л.: ЛГУ, 1983. – 122 с.

7. Серебренникова Е. М. Категория вреда в трудовом праве России: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.05 / Е. М. Серебренникова. – Екатеринбург, 2007. – 202 с.

8. Тархов В. А. Ответственность по советскому гражданскому праву / В. А. Тархов. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1973. – 456 с.

9. Ківалова Т. С. Щодо характеристики шкоди як підстави виникнення недоговірних зобов'язань / Т. С. Ківалова // Актуальні проблеми держави і права. – 2008. – № 42. – С. 34–42.

10. Канзафарова І. С. Теорія цивільно-правової відповідальності: монографія / І. С. Канзафарова. – Одеса: Астропринт, 2006. – 264 с.

11. Лушников А. М. Курс трудового права: учебник: в 2 т. / А. М. Лушников, М. В. Лушникова. – Т. 2. – М.: Статут, 2009. – 1151 с.

12. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № № 40–44. – Ст. 356.

13. Про визначення розміру збитків, завданих підприємству, установі, організації розкраданням, знищенням (псуванням), недостачею або втратою дорожочінних металів, дорожочінного каміння та валютних цінностей: Закон України від 06.06.1995 р. № 217/95-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 22. – Ст. 173.

14. Янчук А. В. Відшкодування збитків як спосіб захисту цивільних прав та інтересів: автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 / А. В. Янчук; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2011. – 20 с.

15. Про судову практику в справах про відшкодування шкоди, заподіяної підприємствам, установам, організаціям їх працівниками: Постанова від 29.12.1992 р. № 14 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: rada.gov.ua/laws/show/v0014700-92

16. Хуторян Н. М. Теоретичні проблеми матеріальної відповідальності сторін трудових правовідносин: монографія / Н. М. Хуторян. – К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. – 264 с.

17. Трудове право України: академічний курс / за ред. П. Д. Пилипенка. – К.: Ін Юре, 2007. – 536 с.

18. Лук'янчиков О. М. Прямая дійсна шкода: проблеми розуміння / О. М. Лук'янчиков [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://lukonik.com/publ/prjama_dijsna_shkoda_problemi_rozuminnja/1-1-0-10

19. Про практику застосування судами законодавства, що регулює матеріальну відповідальність працівників за шкоду, заподіяну роботодавцю: Інформаційний лист Вищого Спеціалізованого Суду України з розгляду цивільних та кримінальних справ від 11.12.2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://sc.gov.ua/ua/uzagalnennja_sudovoji_praktiki.html

20. Проект Трудового кодексу від 26.12.2014 р. за № 1658/П, доопрацьований 20.05.2016 р., прийнятий у першому читанні 05.11.2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=53221.

21. Матвеев Г. К. Вина в советском гражданском праве / Г. К. Матвеев; Киевский гос. ун-т им. Т. Г. Шевченко. – К.: Изд-во Киевского гос. ун-та им. Т. Г. Шевченко, 1955. – 307 с.

22. Кравцов Д. М. Матеріальна відповідальність працівників за проектом Трудового кодексу України / Д. М. Кравцов // Державне будівництво та місцеве самоврядування. – 2012. – Вип. 23. – С. 208–215.

Годованец Ю. С. Имущественный вред как объективный признак трудового правонарушения работника

Исследуется категория имущественного ущерба как объективного признака трудового правонарушения, совершенного работником. Рассматри-

ається трактовка вреда в соціальному, юридическому і фактическому аспектах. Вияснюється соотношення понять імуцественного вреда и ущерба; обосновується, что под другим следует понимать денежное выражение имуцественного вреда. Сосредоточено внимание на категории «прямой действительный вред», указаны его признаки. Выработаны соответствующие предложения к трудовому законодательству о возможности использования понятия реального ущерба вместо сложной конструкции «прямой действительный вред».

Ключевые слова: трудовое правонарушение, вред, имуцественный вред, ущерб, прямой действительный вред, реальный ущерб, причинно-следственная связь.

Hodovanets Yu. S. Property damage as an objective feature of the employee's labour offence

The article deals with the category of property damage as an objective feature of the labour offence committed by an employee. The interpretation of harm is considered in the social, legal and factual aspects. The author defines a social aspect of harm that is the wrongful act infringes on public relations and injures the society in general, not merely a particular person; and it is revealed through the feature of social harmfulness of the offence. The author investigates the legal aspect of harm that is the negative consequences of illegal acts in the form of belittling the good protected by law.

Within the article, we carried out the correspondence between property damage and losses. It is proved that in labour law losses are monetary expression of property damage.

A special attention is paid to study of the category of «direct actual damage» and its features. The court practice of the specified problem is analyzed. The author supports the position that legal construction «direct actual damage» covers two separate concepts of actual property damage and direct property damage. Proposals to the labour legislation regarding the use of the concept of actual damages instead of the complex construction «direct actual damage» are made. It is suggested to provide for employee's financial responsibility for caused property damage in the form of the compensation paid.

Property damage can also be awarded with the consent of the employer by giving him another thing or repairing damaged items. The paper describes the composition of actual damages, which we understand as losses, that person has suffered in result of the destruction of or damage to things, as well as expenses that a person has done to restore his violated rights; additional costs (penalties, damages to third parties, etc.) incurred by a party of a labour agreement due to non-fulfillment (improper performance) of labour duties by the other side. It is inappropriate to implement the employee's responsibility for outstanding income (loss of profit) in labour law.

Key words: labour offence, harm, property damage, losses, direct actual damage, actual damages, causal relation.

Стаття надійшла 10 лютого 2017 р.

СПЕЦИФІКА ПРАВОВОГО РЕЖИМУ СУДОВОГО РІШЕННЯ У ГОСПОДАРЬСЬКОМУ ПРОЦЕСІ

Розкрито сутність та елементи юридичної категорії «правовий режим». На основі аналізу ознак сформульовано поняття правового режиму судового рішення у господарському процесі, а також його теоретичне і практичне значення. Обґрунтовано зміст правового режиму судового рішення та елементи, які становлять його складову.

З'ясовано відповідність правового режиму судового рішення вимогам законодавства.

Розглянуто дефініцію правового режиму судового рішення у господарському процесі в контексті зазначених нормами права форми та змісту судового рішення, вимог, що до нього ставляться, порядку прийняття рішення та набрання ним законної сили.

Ключові слова: *правовий режим, рішення господарського суду, елементи правового режиму, зміст правового режиму, правові засоби, суб'єктний склад, процесуально-правовий режим, вимоги, які висуваються до рішення господарського суду.*

Постановка проблеми. Зазначена проблема є актуальною, насамперед тому що розвиток сучасного суспільства набирає стрімких обертів, як наслідок – розширюється сфера правової регламентації суспільних відносин, що, своєю чергою, зумовлює необхідність застосування комплексного та системного розв'язання проблем за допомогою забезпечення правопорядку і законності, оновлення якості регулювання.

Саме правовий режим в змозі забезпечити оптимальне врегулювання суспільних відносин та досягнення соціально значущого результату, а саме: створення сприятливого режиму для правомірних дій у реалізації суб'єктами власних інтересів та несприятливого режиму для протиправних. Іншими словами, це законодавчо встановлена державою модель суспільних відносин, яка забезпечується за допомогою системи правових засобів.

Стан дослідження. Студії щодо правового режиму судового рішення у господарському процесі знайшли втілення у дисертації Вікторії Василівни Григор'євої «Правовий режим судового рішення у господарському процесі».

Також значну увагу тематиці приділив Олександр Васильович Кот, теж у дисертації – «Судові акти в господарському процесі України», яка є першим комплексним дослідженням правового режиму судових актів (рішень, ухвал, постанов тощо) у господарському процесі в Україні.

Цю проблему ще вивчали С. С. Алексеєв, Н. І. Матузов, А. В. Малько, Г. С. Беляєва, С. І. Вільнянський, М. А. Гурвич, В. В. Лазарєв, Д. І. Полумордвінов, М. С. Строгович, Н. О. Чечина, М. Г. Александрова.

Метою статті є дослідження правового режиму судового рішення у господарському процесі, яке передбачає: аналіз поняття правового режиму судового рішення у господарському процесі та уточнення змісту його елементів; з'ясування відповідності правового режиму судового рішення вимогам законодавства.

Виклад основних положень. За визначенням І. А. Балюка, рішення господарського суду – це акт суду, яким суд на підставі достовірно встановлених у судовому розгляді фактів у суворій відповідності з нормами процесуального і матеріального права вирішує справу по суті, тобто задовольняє позовні вимоги повністю або відмовляє в їх задоволенні [1, с. 131].

Під правовим режимом судових актів пропонується розуміти сукупність встановлених господарським процесуальним законом ознак (елементів), що характеризують судовий акт як акт правосуддя у господарських правовідносинах [2].

Розкрити сутність правового режиму та визначити його як особливий порядок правового регулювання суспільних відносин можна за допомогою аналізу низки ознак. Такими ознаками правового режиму є специфічна мета, обов'язкове нормативне правове закріплення, особливий порядок регулювання, системний і комплексний характер, особлива структура, створення певних умов для задоволення інтересів суб'єктів права [3].

Доцільно детально розглянути деякі з ознак. Приміром, метою правового режиму є врегулювання суспільних відносин і досягнення соціально значущого результату, а саме: створення вигідного режиму для правомірних дій у реалізації суб'єктами власних інтересів та невикладного режиму для протиправних.

У структурі правового режиму можна виокремити правові засоби різного складу та рівня (різних груп, елементарні та комплексні), засоби діяння та встановлення, а саме: елементи механізму правового регулювання, принципи і способи правового регулювання, гарантії реалізації правового режиму [3].

Системність правового режиму характеризується як інструмент у системі правового регулювання, у рамках якої правові засоби тісно пов'язані та створюють власну підсистему. Комплексність правових режимів – це таке поєднання правових засобів, коли залучено комплекс систем у межах часу та простору. Саме системність і комплексність правових режимів передбачає певний стан правового регулювання для задоволення інтересів суб'єктів права, які за допомогою створення умов надають переваги для суб'єктів права або обмежують їхні суб'єктивні права та свободи [3].

Зміст правового режиму судових актів охоплює такі встановлені господарським процесуальним законодавством елементи: поняття і види судових актів; форма, зміст та інші вимоги щодо певних видів судових актів; порядок і місце прийняття судових актів; порядок оголошення та момент набрання законної сили судовими актами; правові наслідки набрання законної сили судовими актами, властивості (компоненти) законної сили судових актів та об'єктні і суб'єктні межі її дії; порядок усунення недоліків судових актів судами, що винесли ці акти; підстави та порядок оскарження і подання заяв про перегляд судових актів до судів вищих інстанцій; межі втручання судів вищих інстанцій у зміст судових актів, що переглядаються; процедура виконання судових актів органами Державної виконавчої служби.

Наведені елементи правового режиму судових актів дають можливість охарактеризувати їх всебічно, беручи до уваги особливості правового режиму судових рішень і ухвал суду першої інстанції, а також постанов і ухвал судів апеляційної і касаційної інстанцій.

Відповідно до ст. 82 Господарського процесуального кодексу України (далі – ГПК України), рішення господарського суду приймається по суті спору. Воно визначається заявленими позовними вимогами та запереченнями, тобто предметом, про який сперечаються сторони та з приводу якого господарський суд висловлює своє судження у рішенні після закінчення судового розгляду.

На підставі статті 124 Конституції України, частини першої статті 4⁵, частини першої статті 84 ГПК України судові рішення ухвалюються іменем України, складаються зі вступної, описової, мотивувальної і резолютивної частин і є обов'язковими до виконання на всій її території. Рішення господарського суду має ґрунтуватись на повному з'ясуванні такого: чи мали місце обставини, на які посилаються особи, що беруть участь у процесі, та якими доказами вони підтверджуються; чи не виявлено у процесі розгляду справи інших фактичних обставин, що мають істотне значення для правильного вирішення спору, і доказів на підтвердження цих обставин; яка правова кваліфікація

відносин сторін, виходячи з фактів, установлених у процесі розгляду справи, та яка правова норма підлягає застосуванню для вирішення спору [4].

Правильність рішення залежить не тільки від того, повно чи поверхнево з'ясовано обставини справи, правильно чи хибно застосовано норми матеріального права, вірно чи ні розв'язана справа по суті, але й від того, як складено і викладено процесуальний документ, наскільки відповідає вимогам закону його зміст [5, с. 142].

З огляду на вимоги частини першої статті 4 ГПК України, господарський суд у прийнятті судового рішення керується (та, відповідно, зазначає у ньому) не лише тими законодавчими та (або) нормативно-правовими актами, що на них посилалися сторони та інші учасники процесу, а й тими, на які вони не посилалися, але якими регулюються спірні правовідносини у конкретній справі (якщо це не змінює матеріально-правових підстав позову). Рішення може прийматися тільки тим суддею (суддями), який брав участь у розгляді справи з його початку.

Специфіка рішення господарського суду пов'язана зі суб'єктним складом судового розгляду; сторонами у справі є перш за все суб'єкти господарської діяльності. Правом звернення до господарського суду володіють підприємства, установи, організації, інші юридичні особи (зокрема іноземні), громадяни, які здійснюють підприємницьку діяльність без створення юридичної особи і в установленому порядку набули статусу суб'єкта підприємницької діяльності (ст.1 ГПК України). Також специфіку зумовлює те, що джерелом судового рішення є діяльність суду, яка здійснюється згідно з процесуальним законодавством і спрямована на захист порушених суб'єктивних інтересів шляхом застосування норм матеріального права до конкретних суспільних відносин.

Згідно зі статтею 4 ГПК України, господарський суд вирішує господарські спори на підставі Конституції України, Господарського процесуального кодексу України, інших законодавчих актів України, міжнародних договорів; у випадках, передбачених законом або міжнародним договором, застосовує норми права інших держав; у разі відсутності законодавства, що регулює спірні відносини за участю іноземного суб'єкта підприємницької діяльності, господарський суд може застосовувати міжнародні торговельні звичаї [6].

Отже, судові рішення підсумовує застосування судом матеріальних та процесуальних норм. Звідси впливає, що процесуальні норми регламентують діяльність суду і забезпечують тим самим правильність застосування норм матеріального права.

Відповідно до ст. 85 ГПК України, прийняте рішення оголошується господарським судом у судовому засіданні після закінчення розгляду справи.

Порядок набрання рішенням господарського суду законної сили визначається приписами статті 85 ГПК України. Якщо апеляційну скаргу на судові рішення не подано у строк, передбачений частиною першою статті 93 ГПК України, відповідне рішення набирає законної сили. У разі, коли на рішення суду першої інстанції, яке набрало законної сили із закінченням встановленого частиною першою статті 93 ГПК України строку, подано апеляційну скаргу і суд апеляційної інстанції відновив цей строк та прийняв скаргу до провадження, то таке рішення місцевого господарського суду до завершення апеляційного розгляду не вважається таким, що набрало законної сили [7].

Господарським процесуальним законодавством передбачено спеціальні стадії оскарження рішень господарських судів: провадження в апеляційній інстанції за скаргами на рішення місцевих господарських судів, яке не набрало законної сили; провадження в суді касаційної інстанції за скаргами на рішення місцевих господарських судів, що набрало законної сили, та постанову апеляційного господарського суду; перегляд судових рішень Верховним Судом України.

Одним із важливих завдань вважаємо визначення видів правових режимів. Для з'ясування цього питання слід звернути увагу на наявність основних підходів до класифікації правових режимів: наукового та нормативного.

У контексті наукового підходу одну з перших класифікацій навів С. С. Алексєєв, який запропонував розмежування залежно: від типів правового регулювання (зобов'язуючі, загальнодозвільні і розмежувальні); від юридичної своєрідності галузі (галузеві правові режими); від техніко-юридичних прийомів (загальний правовий режим, правовий режим виключень) [8, с. 2].

З розширенням досліджень у теорії права були запропоновані й інші підстави для класифікації, а саме залежно:

- від юридичної природи – матеріальні та процесуальні;
- від функцій права – особливого регулювання й особливої охорони;
- від змісту – валютний, митний, військовий та ін. [9, с. 347–350].

Нормативний підхід, а саме сформований законодавчою практикою, використовується в нормативних актах різного рівня стосовно певних правових об'єктів і станів. У нормативній сфері режимне

регулювання застосовується дуже часто у визначені спеціальних режимів: податків, військового стану, надзвичайного стану, робочого часу, перебування іноземних громадян і осіб без громадянства, митного, прикордонного режиму, права власності, майна подружжя та чимало інших [10, с. 24].

Одним із видів правового режиму було визначено процесуальний правовий режим, однак його здебільшого розглядали як допоміжний режим, що забезпечує діяльність правоохоронних і судових органів. Із загальних уявлень про правовий режим можна стверджувати, що процесуальному режиму властиві всі ознаки, але з особливостями, а саме: процесуальне законодавство, суб'єктний склад, специфічна мета, особливий порядок регулювання, особлива структура.

Правові засоби, що входять у структуру процесуального правового режиму, закріплені в нормах процесуального права, процесуальних документах і діях, спрямовані на вирішення нормативно закріплених процесуальних цілей та завдань, мають системний і комплексний характер, взаємодіючи один з одним, вони групуються в правові механізми.

Цілком точно встановлено, що процесуально-правовий режим – це особливий порядок процесуально-правового регулювання діяльності суб'єктів та учасників юридичного процесу, заснованого на певному поєднанні правових засобів та способів правового регулювання, гарантій і принципів, спрямованого на оптимальне вирішення юридичних справ [10, с. 24].

Висновки. На підставі здійсненого дослідження можна дійти певних висновків. Як зазначає у своїй праці В. В. Григор'єв, рішення господарського суду являє собою складне явище, яке містить різні ознаки матеріального та процесуального характеру.

Рішення є офіційним актом правосуддя, яке ухвалюється компетентним органом, а саме господарським судом, у передбачених законом процесуальному порядку й формах, та спрямоване на вирішення господарської справи по суті.

Правовий режим судового рішення є законодавчо закріплений комплекс певних юридичних засобів, котрими стимулюють учасників господарського процесу для розв'язання та прийняття рішення господарським судом спору, в якому втілено ставлення держави до сутності спору між господарюючими суб'єктами.

Вибір певного режиму правового регулювання здійснюється залежно від змісту відносин, які регулюються, а також деяких інших умов, що потребують від законодавця вибору такого способу їх юридичної побудови, за наявності якого правове регулювання буде

найбільш доцільним, ефективним і сприятливим для реалізації принципів господарського процесу.

1. Балюк І. А. Господарське процесуальне право: навч. посібник / І. А. Балюк. – К.: КНЕУ, 2008. – С. 224.

2. Кот О. В. Судові акти в господарському процесі України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.04 / Олександр Васильович Кот. – К., 2011. – С. 21 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=ARD&P21IDBN=ARD&Z21ID=&Image_file_name=DOC/2011/11KOVGP_U.zip&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1.

3. Григор'єв В. В. Правовий режим судового рішення: теоретико-правовий аспект / В. В. Григор'єв. – 2014. – № 3 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pap.in.ua/3_2014/20.pdf.

4. Про судові рішення: Постанова Пленуму Вищого господарського суду України від 23.03.2012 р. № 6 // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0006600-12>.

5. Каминка А. И. Очерки торгового права / А. И. Каминка. – М.: ЮрИнфор, 2002. – С. 545. – (Библиотека «ЮрИнфор». Серия «Научное наследие»).

6. Господарський кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 року № 436-IV (із змінами і доповненнями) // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/436-15>.

7. Про внесення змін до Інформаційного листа ВГСУ від 11.04.2005 р. № 01-8/344 «Про деякі питання практики застосування норм ГПК України, порушені у доповідних записках про роботу господарських судів у 2004 році»: Інформаційний лист Вищого господарського суду України від 14.03.2016 р. № 01-06/494/16 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.arbitr.gov.ua/news/2203/>.

8. Алексеев С. С. Проблемы теории права: в 2-х т. / С. С. Алексеев. – Свердловск: Свердл. юрид. ин-т, 1973. – Т. 2. – 401 с.

9. Матузов Н. И. Теория государства и права / Н. И. Матузов, А. В. Малько. – М.: Юристъ, 2004. – 512 с.

10. Беляева Г. С. Правовой режим: общетеоретическое исследование: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук / Г. С. Беляева. – Курск, 2013. – 36 с.

Мелех Л. В., Визняк Е. В. Специфика правового режима судебного решения в хозяйственном процессе

Раскрыты сущность и элементы юридической категории «правовой режим». На основании анализа признаков сформулировано понятие правового режима судебного решения в хозяйственном процессе, а также его теорети-

ческое и практическое значение. Обоснованы содержание правового режима судебного решения и элементы, являющиеся его составляющей. Установлено соответствие правового режима судебного решения требованиям законодательства. Рассмотрена дефиниция правового режима судебного решения в хозяйственном процессе в контексте указанных нормами права формы и содержания судебного решения, предъявляемых к нему требований, порядка принятия решения и вступления его в законную силу.

Ключевые слова: правовой режим, решение хозяйственного суда, элементы правового режима, содержание правового режима, правовые средства, субъектный состав, процессуально-правовой режим, требования, предъявляемые к решению хозяйственного суда.

Melekh L. V., Vizniak O. V. The peculiarity of the legal regime of the judicial decision in the economic procedure

The article deals with the essence and elements of the legal category of «legal regime». Based on the analysis, the concept of the legal regime of the judicial decision in the economic procedure is formed, as well as its theoretical and practical importance.

The essence of the legal regime is revealed by means of the analysis of features. The content of the legal regime of the judicial decision and its elements are substantiated. The conformity of the legal regime of the judicial decision with the requirements of the legislation is analyzed. The definition of the legal regime of the judicial decision in the economic procedure in the context of the form and content of the judicial decision, requirements that refer to it, the decision-making procedure and coming it into legal force are considered.

This problem is relevant, as the development of the modern society is gaining rapid momenta, because of expanding the scope of the legal regulation of social relations that, in turn, creates the need for use of comprehensive and systematic solving problems, by means of enforcement and legality, renovating the quality of regulation. Only the legal regime is able to ensure the optimal regulation of social relations and the achievement of socially meaningful result, namely the creation of a favorable regime for lawful actions of the subjects in implementation of their own interests and an unfavorable regime for illegal actions. In other words, it is a legislative model of social relations established by the state, and it is provided by the system of legal means.

A study of the legal regime of the judicial decision in the economic procedure is reflected in the scientific papers of such scholars as O. Kot, V. Hryhorieva, S. Aleksieiev, M. Matuzov, O. Malko, H. Beliaieva, S. Vilnianskyi, M. Hurvych, N. Chechina, V. Lazariev, D. Polumordvinov, M. Strohovych, and M. Aleksandrova.

Key words: legal regime, decision of the economic court, elements of the legal regime, content of the legal regime, legal means, subjective elements, procedural and legal regime, requirements for the decision of the economic court.

Стаття надійшла 22 квітня 2017 р.

УМОВИ ПРИЗНАЧЕННЯ КОМПЕНСАЦІЙНИХ ВИПЛАТ ЗА НАДАННЯ СОЦІАЛЬНИХ ПОСЛУГ В УКРАЇНІ

Досліджено особливості призначення компенсаційних виплат непрацюючим фізичним особам, які безкоштовно надають соціальні послуги. З'ясовано умови та порядок надання цього виду соціального забезпечення; обґрунтовано, що умовою отримання компенсації є відсутність будь-якого доходу протягом часу надання соціальних послуг за винятком результату від праці вдома на підставі трудових правовідносин та підтвердження факту здійснення постійного догляду, одним із яких запропоновано вважати обов'язкове проведення обстеження матеріально-побутових умов надання соціальних послуг.

Проаналізовано положення чинного законодавства України, держав зарубіжжя, матеріали судової практики, наукові напрацювання та пропозиції щодо вдосконалення правового регулювання у сфері призначення компенсаційних виплат за надання соціальних послуг.

Ключові слова: компенсація, соціальна послуга, соціальне забезпечення, соціальне обслуговування, отримувач соціальної послуги, надавач соціальної послуги.

Постановка проблеми. Із 2016 року оптимізація та стандартизація системи надання соціальних послуг увійшли в наступний етап законодавчого оновлення з метою покращення роботи важливого напрямку соціального забезпечення громадян, які опинилися у скрутних життєвих обставинах, зокрема тих, хто не здатен до самообслуговування й потребує постійного стороннього догляду. Нерідко такі соціальні послуги надаються фізичними особами, які задля постійної турботи про рідних і знайомих покидають офіційне працевлаштування та повністю присвячують себе соціальній роботі, з одного боку, добровільно, з іншого – вимушено, на додаток безвідплатно, навзамін здебільшого одержуючи лиш вдячність отримувачів соціальної послуги. Саме для таких працівників соціальної сфери державою гарантується можливість отримати соціальну допомогу за свою працю, яка вочевидь покликана компенсувати особі втрачену можливість заробляти собі на життя працюю, яку вона вільно обрала або на яку вільно погодилась.

Стан дослідження. Питанню соціальних гарантій у сфері соціального обслуговування громадян приділено належну увагу

у вітчизняній науці права соціального забезпечення. Чимало науковців, зокрема Н. Б. Болотіна, В. Я. Бурак, В. С. Венедиктов, В. О. Гончаров, С. М. Синчук, С. А. Сільченко, Б. І. Сташків, С. М. Прилипко, В. І. Прокопенко, О. І. Процевський, О. В. Тищенко, Л. П. Шумна, О. М. Ярошенко та інші, зверталися до правових питань надання соціальних послуг в Україні.

Сьогодні правові аспекти соціального обслуговування посідають важливе місце у доктрині права соціального забезпечення. Посилена увага науковців до проблем надання соціальних послуг в Україні загалом осторонь залишає проблеми реалізації права на компенсаційні виплати фізичними особами, які надають соціальні послуги, більшість із яких стосуються умов та порядку призначення компенсації для осіб, котрі здійснюють постійний сторонній догляд у системі соціальної роботи. Ці правові аспекти є ще не достатньо вивченими та вирішеними, що обумовлює актуальність обраної теми дослідження.

Мета статті – обґрунтувати необхідність дослідження законодавчих положень і висловити пропозиції з усунення законодавчих прогалин у сфері призначення компенсаційних виплат за надання соціальних послуг.

Виклад основних положень. Згідно зі ст. 7 Закону України «Про соціальні послуги» від 19.06.2003 р. № 966-IV [1], фізичним особам, які надають соціальні послуги, призначаються і виплачуються компенсаційні виплати в порядку та розмірах, встановлених Кабінетом Міністрів України [2].

Проблематика компенсаційних виплат не є комплексно дослідженою у праві соціального забезпечення. Питання їх віднесення до видів соціального забезпечення все ще залишається предметом наукової дискусії.

В. Рудик вказує на таку ознаку соціальної компенсації, як мета відшкодування додаткових витрат. Науковець зазначає, що компенсація повинна відповідати вартості фактичній або умовній, для відшкодування якої вони призначаються. Оскільки вони призначаються незалежно від інших видів допомог, то можна визнати їх як самостійний вид соціального забезпечення [3, с. 80].

На переконання А. А. Казанчана, компенсація – це вид соціального забезпечення, що передбачає заходи матеріального або іншого характеру, які вчиняються стосовно непрацездатних громадян, завдяки чому стає можливим покращення їхнього соціального становища, компенсація втрат, яких вони зазнали. Вчений, посилаючись на Б. І. Сташківа, зазначає, що він до видів соціального забезпечення

відносить пенсію, грошову допомогу, компенсацію, субсидію, пільгу, соціальна послугу [4, с. 2, 20].

Отже, компенсаційна виплата за надання соціальних послуг, як видається, мала би передбачати відшкодування додаткових витрат, які понесла фізична особа у зв'язку з наданням соціальних послуг. Відповідно йдеться про певний еквівалент компенсації, коли отримане відшкодування рівноцінне втратам, що мали місце.

Порядок і виплата компенсації за надання соціальних послуг затверджені постановою Кабінету Міністрів України від 29.04.2004 р. № 558. Тут у п. 1 передбачено, що непрацюючим фізичним особам, які постійно надають соціальні послуги громадянам похилого віку, інвалідам, дітям-інвалідам, хворим, які не здатні до самообслуговування і потребують постійної сторонньої допомоги (крім осіб, що обслуговуються соціальними службами), призначається щомісячна компенсаційна виплата.

Поміж тим фізична особа, яка надає соціальні послуги, має право одержувати тільки одну компенсацію незалежно від кількості обслуговуваних осіб, видів та обсягу послуг (п. 3 Порядку призначення та виплати компенсації фізичним особам, які надають соціальні послуги) [2].

Викладене дає підстави для висновку, що ці положення встановлюють умови призначення компенсаційної виплати за надання соціальних послуг. Право на їхнє отримання має лише та фізична особа, яка є непрацюючою і надає соціальні послуги постійно певним категоріям громадян, котрі не здатні до самообслуговування та потребують сторонньої допомоги (є непрацездатними за станом здоров'я). Також потрібно наголосити, що критерій працездатності фізичної особи, яка надає соціальні послуги, та родинні стосунки з отримувачем соціальної послуги юридичного значення для призначення виплат не мають.

Компенсація за надання соціальних послуг є щомісячною грошовою допомогою, яка виплачується за кошти місцевих бюджетів протягом періоду надання соціальних послуг.

Зокрема, згідно з п. 8 Порядку призначення та виплати компенсації фізичним особам, які надають соціальні послуги, вони призначаються на час встановлення групи інвалідності – інвалідам I групи, інвалідність яких встановлена безстроково та які згідно з довідкою до акта огляду медико-соціальною експертною комісією потребують постійного стороннього догляду; або на час, протягом якого особа, що подала заяву про необхідність отримання соціальних послуг, потребуватиме постійного стороннього догляду [2].

Розмір компенсаційної виплати встановлено п. 2 цього підзаконно-нормативного акта, де передбачено певний відсоток від прожиткового мінімуму для працездатних осіб і тих, які втратили працездатність (залежно від того, до якої категорії відносять надавача соціальних послуг).

Відтак непрацездатність особи не може бути причиною відмови у призначенні компенсаційних виплат за надання соціальних послуг. Але йдеться тільки про такі обставини, як досягнення пенсійного віку, визначеного статтею 26 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 09.07.2003 р. № 1058-IV [5], та інвалідів. При цьому група інвалідності теж очевидно юридичного значення не має.

У законодавстві встановлено такі розміри компенсації за надання соціальних послуг:

- 15 відсотків – фізичним особам, які надають соціальні послуги інвалідам I групи;

- 10 відсотків – фізичним особам, які надають соціальні послуги громадянам похилого віку, які за висновком лікарсько-консультаційної комісії потребують стороннього догляду і не здатні до самообслуговування, інвалідам II групи та дітям-інвалідам;

- 7 відсотків – фізичним особам, які надають соціальні послуги інвалідам III групи та хворим, які за висновком лікарсько-консультаційної комісії потребують постійного стороннього догляду і не здатні до самообслуговування [2].

Визначальною умовою, необхідною для призначення компенсації за надання соціальних послуг, на наше переконання, є критерій непрацюючої особи.

Згідно зі ст. 4 Закону України «Про зайнятість населення» від 05.07.2012 р. № 5067-VI, до зайнятого населення належать особи, які працюють за наймом на умовах трудового договору (контракту) або на інших умовах, передбачених законодавством, особи, які забезпечують себе роботою самостійно (у тому числі члени особистих селянських господарств), проходять військову чи альтернативну (невійськову) службу, на законних підставах працюють за кордоном та мають доходи від такої зайнятості, а також особи, що навчаються за денною формою у загальноосвітніх, професійно-технічних і вищих навчальних закладах та поєднують навчання з роботою.

До зайнятого населення також належать:

- 1) непрацюючі працездатні особи, які фактично здійснюють догляд за дитиною-інвалідом, інвалідом I групи або за особою похилого віку, яка за висновком медичного закладу потребує постійного

стороннього догляду або досягла 80-річного віку, та отримують допомогу, компенсацію та (або) надбавку відповідно до законодавства;

2) батьки – вихователі дитячих будинків сімейного типу, прийомні батьки, якщо вони отримують грошове забезпечення відповідно до законодавства;

3) особа, яка проживає разом з інвалідом I чи II групи внаслідок психічного розладу, який за висновком лікарської комісії медичного закладу потребує постійного стороннього догляду, та одержує грошову допомогу на догляд за ним відповідно до законодавства [6].

Якщо зіставити наведене законодавче положення з відповідною нормою Порядку призначення та виплати компенсації фізичним особам, які надають соціальні послуги, то впливає логічний висновок: до зайнятого населення можуть належати тільки ті фізичні особи, які надають соціальні послуги дитині-інваліду, інваліду I групи, особі похилого віку чи такій, яка досягла 80-річного віку, і отримують одну компенсацію за надання соціальних послуг. Усі інші надавачі соціальних послуг до зайнятого населення не належать.

Дефініцію зайнятості пропонує ст. 1 Закону України «Про зайнятість населення», де передбачено, що зайнятість – не заборонена законодавством діяльність осіб, пов'язана із задоволенням їхніх особистих та суспільних потреб, з метою одержання доходу (заробітної плати) у грошовій або іншій формі, а також діяльність членів однієї сім'ї, які здійснюють господарську діяльність або працюють у суб'єктів господарювання, заснованих на їхній власності, у тому числі безоплатно [6].

Натомість у п. 4 Порядку призначення та виплати компенсації фізичним особам, які надають соціальні послуги [2], передбачено підстави, за яких відповідні виплати не можуть бути призначені. Аналіз цих положень наводить на висновок, що всі вони переважно характеризують стан зайнятості особи, зокрема отримання нею певного доходу.

Також компенсація не призначається фізичним особам, котрі надають соціальні послуги громадянам, яким призначено:

– державну соціальну допомогу на догляд відповідно до Закону України «Про державну соціальну допомогу особам, які не мають права на пенсію, та інвалідам» або надбавку на догляд до державної соціальної допомоги згідно із Законом України «Про державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам»;

– надбавку на догляд або державну соціальну допомогу на догляд відповідно до Законів України «Про пенсійне забезпечення»

і »Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб»;

– відшкодування витрат на надання послуг по догляду відповідно до Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності».

Також компенсація не призначається:

1) фізичним особам, які надають соціальні послуги і отримують допомогу на догляд відповідно до Закону України «Про психіатричну допомогу»;

2) фізичним особам, які надають соціальні послуги на платній основі;

3) самозайнятим особам;

4) фізичним особам, які проходять альтернативну (невійськову) службу;

5) фізичним особам, які надають соціальні послуги громадянам похилого віку, інвалідам, хворим, котрі за висновком лікарсько-консультаційної комісії потребують постійного стороннього догляду і не здатні до самообслуговування та перебувають у трудових відносинах, у тому числі на умовах неповного робочого дня (крім роботи вдома) [2].

Вважаємо, що виплата соціального забезпечення отримувачу соціального забезпечення не може бути підставою для ненадання чи припинення компенсаційної виплати для надавача соціальної послуги. Адже тоді втрачає значення мета цього виду соціальної допомоги, яка полягає у тому, аби компенсувати людині втрачений заробіток у зв'язку з об'єктивними обставинами (надання соціальних послуг), через які вона в принципі не може працювати.

Особливого значення набуває той факт, що, отримуючи компенсаційні виплати, особа може працювати на умовах трудового договору надомником, який виконує роботу вдома. Якщо ж ідеться про цивільно-правовий договір, то хоч і прямої вказівки в законі немає, така угода характеризує самозайнятість особи відповідно до змісту ст. 14 п. 14.1.226 Податкового кодексу України від 02.12.2010 р. № 2755-VI. Аналогічне правило можна застосовувати і до осіб, які є членами особистого селянського господарства, займаються творчою діяльністю, тощо.

Доречно наголосити, що призначення розглянутої компенсаційної виплати теж має свої особливості. Зокрема, згідно з п. 5 Порядку призначення та виплати компенсації фізичним особам, які надають соціальні послуги, компенсація призначається і виплачується струк-

турним підрозділом з питань соціального захисту населення районної, районної у м. Києві державної адміністрації, виконавчого органу міської ради (далі – місцеві органи соціального захисту) за місцем проживання, перебування особи, якій надаються соціальні послуги, з дня подання фізичною особою, яка надає соціальні послуги, та особою, яка їх потребує, заяв разом із належними документами.

Відповідний місцевий орган соціального захисту видає заявнику розписку про прийняття заяв і документів із зазначенням дати їх прийняття. Днем подання заяв для призначення компенсації вважається день реєстрації місцевим органом соціального захисту заяв з необхідними документами. Якщо заяви та документи надсилаються поштою, днем подання заяв для призначення компенсації вважається дата, вказана на поштовому штампелі місця відправлення.

У разі коли до заяв не додані всі належні документи, місцевий орган соціального захисту письмово протягом трьох днів повідомляє заявнику, які документи слід подати додатково. Якщо вони будуть додані не пізніше трьох місяців з дня одержання такого повідомлення, днем подання заяв вважатиметься день їх прийняття або відправлення.

Місцевий орган соціального захисту протягом десяти днів після одержання заяв із необхідними документами розглядає їх та приймає рішення про призначення компенсації чи про відмову в її призначенні із зазначенням причини відмови та порядку оскарження цього рішення, про що інформує заявника письмово упродовж п'яти днів після прийняття відповідного рішення [2].

З наведеного можна зробити висновок, що процедура призначення компенсаційної виплати відбиває загальнозастосований порядок виникнення відносин у сфері соціального забезпечення. Щоправда, процедура призначення компенсації за надання соціальних послуг передбачає необхідність отримання згоди на проведення виплат як надавача, так і отримувача соціальної послуги, без якої реалізація права на цей вид соціального забезпечення є неможливою. В такий спосіб формуються обставини для можливого зловживання своїм правом з боку отримувача соціальних послуг, який може в силу різних причин не погодитися на призначення компенсаційних виплат.

На нашу думку, цю правову прогалину можна заповнити, запровадивши законодавчий порядок обов'язкового обстеження матеріально-побутових умов, у яких здійснюється догляд.

Скажімо, у Республіці Білорусь згоди отримувача соціальної послуги не потрібно. Натомість спеціальна комісія, що розглядає подані документи, встановлює факт здійснення догляду за непрацездатним громадянином, який підтверджується актом огляду, рішенням

суду або довідкою місцевої ради (стосовно осіб у сільській місцевості). В акті вказуються дані про здійснений догляд на основі опитування осіб (сусідів, родичів тощо) під їхню особисту розписку. Крім цього, якщо догляд не здійснюється, то має бути підтвердження отримувача соціальної послуги, теж під розписку (в разі неможливості особи підписатися за станом здоров'я в акті вказується причина відсутності підпису). Також під здійсненням догляду розуміється спільне фактичне проживання або в одному населеному пункті надавача і одержувача соціальної послуги догляду. Проте навіть проживання у різних населених пунктах комісія може взяти до уваги з урахуванням конкретних обставин [7].

Важливо відзначити, що прийняттю рішення про відмову чи призначення компенсації фізичним особам в Україні передують отримання відомостей, які підтверджують відсутність даних про доходи фізичної особи, котра надає соціальні послуги. Для цього вивчаються відомості Державного реєстру фізичних осіб – платників податків, що отримані в порядку щоквартального електронного інформаційного обміну між Мінсоцполітики і ДФС з урахуванням відповідних вимог, які передбачені Порядком обміну інформацією [8].

Зазначимо, що аналіз змісту п. 2 спільного наказу Мінсоцполітики та Міністерства фінансів України, яким затверджено Порядок надання Державною фіскальною службою України інформації з Державного реєстру фізичних осіб – платників податків про наявність доходів та джерела їх отримання фізичними особами, які надають соціальні послуги, від 08.05.2015 р. № 492/497 [8], дає підстави для висновку, що йдеться про доходи від здійснення підприємницької або провадження незалежної професійної діяльності.

Тимчасом огляд судової практики свідчить про існування дещо ширшого тлумачення законодавчих положень з приводу відсутності доходу. Суди трактують надання соціальних послуг як безвідплатну діяльність, яка характеризує відсутність будь-якої матеріальної вигоди за соціальне обслуговування. Як приклад можна навести одне зі судових рішень, у якому оплатність соціальної послуги розкриває укладення договору про довічне утримання, відповідно до якого надавач соціальної послуги взяв на себе зобов'язання забезпечувати довічним утриманням отримувача соціальної послуги взамін набуття ним права власності на належний йому будинок [9].

Окрім безоплатності соціальної послуги, правом на компенсації за надання соціальних послуг володіють лише непрацюючі особи. Приміром, надавачу соціальної послуги суд відмовив у компенсаційній виплаті, мотивуючи тим, що фізична особа навчається за денною

формою навчання. Тому особа може здійснювати постійний догляд тільки у місяці, коли навчання не відбувається.

Водночас факт отримання особою, яка надає соціальні послуги, певного доходу не є підставою для відмови у призначенні компенсаційної виплати. Як-от суд у своєму рішенні № 2-а/1970/3149/12 зазначив, що «компенсація призначається непрацюючій особі, яка може постійно надавати соціальні послуги. При цьому суд звертає увагу, що виплата компенсації пов'язується саме із можливістю постійного надання соціальної послуги, а не з отриманням чи не отриманням цією особою іншого виду доходу, в тому числі і стипендії» [10].

До обставин, які впливають на призначення компенсаційної виплати, суди відносять також похідний дохід. Зокрема, йдеться про оренду майна особи. Наприклад, як вбачається з судового рішення № 2-А-554/09 від 02.07.2009 р., «зазначена інформація підтверджується Довідкою ВАТ «Сосницький райагροхім» № 15 від 22 червня 2009 року, в якій вказується, що ОСОБА_3 мала дохід від здавання земельного паю в оренду в 4-му кварталі 2007 року» [11], і суд постановив стягнути з особи передплачені суми виплаченої компенсації.

До доходів особи, як впливає з матеріалів судової практики, належить також і певний вид соціального забезпечення, що може отримувати особа. Наприклад, таким доходом вважається виплата допомоги з безробіття [12].

Також доцільно зазначити, що компенсація особам за безоплатне надання послуг не може не надаватися з вмотивуванням відсутності коштів у місцевому бюджеті. У судовому рішенні № 2-а-5 від 03.05.2007 р. суд вважає, що «відсутність коштів у місцевому бюджеті не є підставою для невиконання Закону України «Про соціальні послуги» та відмови у виплаті позивачу компенсації за надані ним соціальні послуги, які, крім того, уже є нарахованими відповідно до діючого законодавства, тому що для державного органу є неприпустимим виправдання неможливості виконання закону відсутністю належного фінансування. Крім того, фінансові труднощі держави не повинні перешкоджати виконанню вимог закону і держава є відповідальною за борги юридичних осіб, яких вона фінансує чи адміністративно контролює» [13].

Аналогічні формулювання містяться в інших судових рішеннях. Наприклад, «реалізація особою права, що пов'язане з отриманням бюджетних коштів, яке базується на спеціальних та чинних на час виникнення спірних правовідносин нормативно-правових актах національного законодавства, не може бути поставлена у залежність від бюджетних асигнувань» [14].

Звертає увагу на себе і та обставина, що малозабезпеченість надавача соціальної послуги не є підставою для призначення йому більш вищого розміру компенсаційної виплати. Особливо це важливо тоді, коли постійний догляд зумовлений наданням соціальних послуг у поєднанні з родинними стосунками між суб'єктами.

Скажімо, у Республіці Молдові передбачена соціальна допомога для малозабезпечених сімей, де усі повнолітні особи здійснюють догляд за членом/членами, які є інвалідами I групи та потребують догляду згідно з висновком Консилиуму лікарської експертизи життєздатності, а також здійснюють догляд за дитиною (дітьми-інвалідами) або за особою старше 75 років з тої ж сім'ї – за висновком Консультативного медичного консилиуму [15].

При цьому уповноваженою особою на такий вид соціального забезпечення є також» сім'ї, члени яких отримують дохід від заробітної плати за повний чи неповний робочий час або від підприємницької діяльності за умови, що інші повнолітні члени сім'ї здійснюють відповідний догляд. Допомога надається строком не більше 24 календарних місяців, а потім за потреби може знову призначатися за заявою отримувача допомоги [15].

Натомість у Республіці Білорусь право на отримання допомоги по догляду мають працездатні непрацюючі особи, які здійснюють догляд за інвалідом I групи або особами, що досягли 80 років, котрі потребують постійного догляду. Тим часом отримувачі компенсації не займаються підприємницькою діяльністю, не навчаються у навчальних закладах на денній формі навчання, не отримують пенсії, допомоги з безробіття, щомісячної страхової виплати у зв'язку з нещасним випадком на виробництві або професійним захворюванням, щомісячної грошової допомоги згідно зі законодавством про державну службу та здійснюють постійний догляд за непрацездатними громадянами [7].

На нашу думку, зарубіжний досвід є суттєвим чинником, який доцільно враховувати під час оновлення правового регулювання означених відносин. Адже утвердження у законодавстві України правових основ для допомоги фізичним особам, що надають соціальні послуги, сприяло б посиленню соціального захисту тих осіб, які зазнали соціального ризику малозабезпеченості і, як наслідок, втрати доходу у зв'язку зі здійсненням догляду за непрацездатними громадянами.

Висновки. З огляду на викладене, вважаємо доречним, що компенсаційна виплата за надання соціальних послуг у тому розмірі, в якому вона виплачується, є лише засобом додаткової грошової підтримки для фізичних осіб, котрі є непрацюючими внаслідок здійснення

безоплатного догляду за отримувачами соціальних послуг, що не здатні до самообслуговування і потребують постійної сторонньої допомоги (крім осіб, що обслуговуються соціальними службами). Адже таке відшкодування не виконує основної ролі цього виду соціальної підтримки, яка би мала полягати у відшкодуванні особі втрати доходу, позаяк вона не має можливості працювати і назагал перебуває в стані так званої вимушеної зайнятості.

1. Про соціальні послуги: Закон України від 19.06.2003 р. № 966-IV // Офіційний вісник. – 2003. – № 29. – Ст. 52.

2. Про затвердження Порядку призначення і виплати компенсації фізичним особам, які надають соціальні послуги: Постанова Кабінету Міністрів України від 29.04.2004 р. № 558 // Офіційний вісник України. – 2004. – № 17. – Ст. 83.

3. Рудик В. Понятійний апарат в системі соціальних виплат / В. Рудик // Юридична Україна. – 2012. – № 8. – С. 78–82.

4. Казанчан А. А. Види соціального забезпечення громадян в Україні: проблемні питання / А. А. Казанчан // Вісник Запорізького юридичного інституту Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ / гол. ред. С. М. Алфьоров. – Запоріжжя, 2010. – № 3. – С. 11–20.

5. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування: Закон України від 09.07.2003 р. № 1058-IV // Офіційний вісник України. – 2003. – № 33. – Ст. 126.

6. Про зайнятість населення: Закон України від 05.07.2012 р. № 5067-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 24. – Ст. 1284.

7. О пособия по уходу за инвалидом I группы либо лицом, достигшим 80-летнего возраста: Постановление Совета Министров Республики Беларусь от 06.09.2006 г. № 1149 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.pravo.by/document/?guid=3871&p0=C20601149>

8. Про затвердження Порядку надання Державною фіскальною службою України інформації з Державного реєстру фізичних осіб – платників податків про доходи фізичних осіб на запити Національного антикорупційного бюро України: Наказ Міністерства фінансів України від 08.09.2016 р. № 815/250 // Офіційний вісник України. – 2016. – № 80. – Ст. 119.

9. Судова справа № 2-а-9443 від 24.12.2009 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/7665206>

10. Судова справа № 2-а/1970/3149/12 від 05.10.2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/29023369>

11. Судова справа № 2-А-554/09 від 02.07.2009 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/15870350>

12. Судова справа № 1522/26585/12 від 20.03.2003 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/30336829>

13. Судова справа № 2-а-5 від 03.05.2007 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/3857249>

14. Судова справа 22а-13090/11 від 21.06.2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/18843649>

15. Об утверждении Положения о порядке установления и выплаты социального пособия: Постановление Правительства Республики Молдова № 1167 от 16.10.2008 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://lex.justice.md/viewdoc.php?action=view&view=doc&id=333589&lang=2>

Мокрицкая Н. П., Фаль М. О. Условия назначения компенсационных выплат за предоставление социальных услуг в Украине

Исследуются особенности назначения компенсационных выплат неработающим физическим лицам, которые бесплатно предоставляют социальные услуги. Определены условия и порядок предоставления этого вида социального обеспечения. Обосновывается, что условием получения компенсации является отсутствие любого дохода в течение времени предоставления социальных услуг, за исключением результата от работы на дому на основании трудовых правоотношений и подтверждения факта осуществления постоянного ухода, одним из которых предлагается считать обязательное проведение обследования материально-бытовых условий предоставления социальных услуг.

Анализируются положения действующего законодательства Украины, государств зарубежья, материалы судебной практики, научные наработки; приводятся предложения по совершенствованию правового регулирования в сфере назначения компенсационных выплат за предоставление социальных услуг.

Ключевые слова: компенсация, социальная услуга, социальное обеспечение, социальное обслуживание, получатель социальной услуги, лицо, оказывающее социальную услугу.

Mokrytska N. P., Fal M. O. Terms of compensatory payments for rendering of social services in Ukraine

The article deals with the features of the allotment of compensatory payments to unemployed physical persons who provide social services to disabled citizens free of charge. The paper considers the conditions and procedure for granting this type of social security. It is concluded that a monthly monetary compensation is appointed to the provider of social services during the time when he is providing services and excluding his financial state.

Such compensation provides additional material support at the expense of local budgets in order to reimburse lost earnings (income) to the provider of social services. Social services are connected with the exercise of the regular care of the elderly, the disabled, and children with disabilities, the sick who are not capable to self-service and need constant outside assistance (except those who are served by social services).

It is proved that the condition for obtaining compensation is the lack of any material benefits for the social services, except for the work at home based

employment relations. The implementation of the right to the compensatory payment depends on not only the declaration of the provider's will but also a recipient of social services or his legal representative, which is expressed by an application for the need of the provision of social services. This legislation does not provide ways to confirm the fact of realization of constant care, one of which is the Act of examination of the material and domestic conditions for the provision of social services.

The provisions of the current legislation of Ukraine and foreign countries, the records of the court practice are analyzed. The suggestions of improving the legal regulation in the field of the allotment of the compensatory payments for rendering social services are made.

Key words: *compensation, social service, social security, social care, recipient of social service, provider of social service.*

Стаття надійшла 3 лютого 2017 р.

УДК 346.2:334.722.8

**О. А. Туркот,
В. С. Рурак**

ЩОДО ПРИБУТКУ АКЦІОНЕРНОГО ТОВАРИСТВА ТА ЙОГО РОЗПОДІЛУ

Проаналізовано вітчизняне законодавство, яким визначено поняття та види прибутку акціонерного товариства. Встановлено, що воно не містить роз'яснення понять «чистий прибуток» і «балансовий прибуток», тож це спричиняє довільне трактування наведених норм. На підставі тверджень науковців розкрито сутність вказаних понять та виокремлено шляхи розподілу прибутку акціонерного товариства, також запропоновано внести відповідні зміни у законодавство. Особливу увагу зосереджено на виплаті дивідендів як основному етапі розподілу прибутку.

Ключові слова: *прибуток, чистий прибуток, балансовий прибуток, дивіденди, розподіл прибутку.*

Постановка проблеми. Основною метою діяльності акціонерного товариства (далі – АТ) є одержання прибутку. Про це зазначено у нормах Цивільного кодексу України, Господарського кодексу України (далі – ГК України), Закону України «Про господарські товариства» (далі – ЗУ «Про ГТ») та Закону України «Про акціонерні товариства» (далі – ЗУ «Про АТ»). Проте у законодавстві немає чітко встановлених визначень понять балансового і чистого прибутку

та не регламентовано порядок і джерела формування прибутку суб'єктів господарювання.

Стан дослідження. Визначення понять «прибуток», «розподіл прибутку», виокремлення його видів та проведення аналізу шляхів його розподілу обрали предметом дослідження чимало вчених і практиків, зокрема: В. І. Блонська, М. А. Болюх, О. М. Вінник, В. І. Іващенко, К. В. Павлюк, Г. В. Смолин, О. А. Туркот, В. С. Щербина, О. В. Щербина та ін. Тож вважаємо, що варто провести узагальнення доробків, які були напрацьовані, виокремити основні аспекти та запропонувати шляхи подальшого вдосконалення законодавства.

Мета статті – на основі законодавства та положень учених провести аналіз понять «прибуток», «розподіл прибутку», виокремити види прибутку та зазначити шляхи його розподілу, запропонувати відповідні зміни до законодавства.

Виклад основних положень. Для проведення характеристики джерел прибутку та визначення шляхів його розподілу спершу потрібно окреслити саме поняття «прибуток».

Дефініцію поняття «прибуток суб'єкта господарювання» наведено у ст. 142 ГК України – це показник фінансових результатів його господарської діяльності, що визначається шляхом зменшення суми валового доходу суб'єкта господарювання за певний період на суму валових витрат та суму амортизаційних відрахувань [1]. Відповідно до Національного положення (стандарту) бухгалтерського обліку 1 «Загальні положення до фінансової звітності» (далі – Положення), затвердженого Наказом Міністерства фінансів України від 07.02.2013 р. № 73, прибуток – то сума, на яку доходи перевищують пов'язані з ними витрати [2]. Для правильного розуміння предмета дослідження слід розмежувати поняття доходу та прибутку відповідно до вказаного Положення та п. 134.1 ст. 134 Податкового кодексу України (далі – ПК України) [3], ст.ст. 135–142 ПК України.

В.І. Блонська роз'яснює, що прибутком є різниця між ціною товару і витратами на виготовлення товару – його собівартістю. Саме таке розуміння прибутку закладено в усіх законодавчих актах України [4, с. 123]. Варто частково не погодитися з думкою науковиці, адже з прибутку відраховують валові витрати та амортизаційні відрахування.

Аналізуючи поняття «прибуток», доходимо висновку, що в законодавстві України та підзаконних нормативних актах немає єдиного підходу до його визначення.

Виокремлюють різні форми (види) прибутку АТ за ЗУ «Про АТ» [5] та ЗУ «Про ГТ». У ст. 15 ЗУ «Про ГТ» визначено дві форми прибутку товариства: балансовий прибуток та чистий прибуток [6].

Зокрема, в ЗУ «Про ГТ» вказано, що чистий прибуток, одержаний після зазначених розрахунків та сплати дивідендів, залишається у повному розпорядженні товариства, яке відповідно до установчих документів визначає напрям його використання [6].

Доцільно проаналізувати й поняття балансового прибутку та чистого прибутку. Науковці пропонують таке визначення поняття «балансовий прибуток» – це загальна сума прибутку всіх видів виробничо-господарської діяльності за вирахування збитків, яких зазнало підприємство за певний період [7, с.99]. На нашу думку, з балансового прибутку вираховують не лише збитки підприємства. Відповідно до ст. 15 ЗУ «Про ГТ», з балансового прибутку сплачують проценти за кредитами банків, облігаціями, податки та інші платежі до бюджету.

Балансовий прибуток як кінцевий фінансовий результат виявляється на підставі бухгалтерського обліку всіх господарських операцій підприємства та оцінки статей балансу [8, с. 203]. Доречно погодитись із наведеним науковцями, оскільки балансовий прибуток треба обчислювати після проведення господарських операцій на підставі оцінки статей балансу та бухгалтерського обліку господарських операцій суб'єкта господарювання.

Чистий прибуток – це частина балансового прибутку, яка залишається в розпорядженні підприємства після сплати податків, рентних та інших обов'язкових платежів до бюджету, виплати відсотків за кредити тощо. Одержаним чистим прибутком суб'єкти господарювання мають право розпоряджатися на свій розсуд [7, с. 99]. Гадаємо, до вказаного визначення поняття слід додати те, що основною метою розпорядження чистим прибутком є виплата дивідендів, що відповідає ЗУ «Про АТ».

У законодавстві України не визначено поняття «балансовий прибуток» і «чистий прибуток», тому виникають неточності та довільне трактування цих термінів. На нашу думку, необхідно у ЗУ «Про ГТ» та у ЗУ «Про АТ» навести дефініцію понять і балансового прибутку, і чистого прибутку.

Є ще декілька форм (видів) прибутку, які розрізняють учені, але вони чітко не відображені в законодавстві. К.В. Павлюк визначає іншу форму прибутку – «нерозподілений прибуток», який, на гадку науковця, є частиною чистого прибутку, а також формою резерву власних фінансових ресурсів АТ, що забезпечує його виробничий розвиток у наступному періоді [9, с.44]. У Словнику фінансово-правових термінів визначено прибуток нерозподільний – річний прибуток фірми після оподаткування, що не розподілений на дивіденди акціонерам, а залишається у справі [10, с. 408]. Слід не погодитися з таким визначенням,

адже нерозподілений прибуток є тими коштами, з яких здійснюється виплата дивідендів, а не навпаки. Наведений висновок можна підтвердити посиланням на ст. 30 ЗУ «Про АТ», а саме: виплата дивідендів здійснюється з чистого прибутку звітного року та (або) нерозподіленого прибутку [5].

Також, виходячи з економічної літератури, можна виокремити «засновницький прибуток» – це прибуток, що його отримують засновники АТ у вигляді різниці між сумою, отриманою від продажу акцій цього товариства, і величиною вкладеного в товариство капіталу [11]. Він є джерелом збагачення засновників товариства. Засновницький прибуток – одна із форм прибутку, який за своєю суттю є капіталістичним підприємницьким доходом [7, с. 275]. Вважаємо, що слід ввести поняття «засновницького прибутку» в ЗУ «Про АТ» для покращення регулювання отримання та розподілу прибутку в АТ.

Вчені також вирізняють як форму прибутку результат виробничої діяльності [7, с. 276]. Прибуток – це підсумковий показник, результат фінансово-господарської діяльності суб'єктів господарювання [12, с. 45]. Варто погодитися з цим визначенням, адже результат виробничої діяльності є первинним джерелом прибутку АТ.

Отже, з'ясувавши поняття «прибутку» та проаналізувавши його види, спробуємо розкрити, як здійснюється розподіл прибутку та на які цілі його використовують.

Спершу треба визначити поняття «розподіл прибутку». Дослідники стверджують, що розподіл прибутку – це відрахування до бюджету і використання його за статтями на підприємстві [13, с. 281]. Варто погодитись із науковцями, оскільки визначення хоч і має загальний характер, але у ньому чітко роз'яснено, що саме необхідно розуміти під поняттям «розподіл прибутку».

К.В. Павлюк вважає, що розподіл прибутку являє собою процес формування напрямів його подальшого використання відповідно до цілей і завдань розвитку АТ, який здійснюється згідно зі спеціально розробленою політикою, в основі котрої лежить дивідендна політика [9, с. 43]. Доцільно погодитись із вказаним науковцем, позаяк він, визначаючи поняття «розподіл прибутку», наголошує на цілях і меті розподілу прибутку АТ, а саме щодо виплати дивідендів.

Роз'яснюючи шляхи розподілу прибутку, передусім слід визначити момент утворення прибутку та початок його розподілу. Відповідно до ч. 5 ст. 85 ГК України, прибуток товариства утворюється з надходжень від його господарської діяльності після покриття матеріальних та прирівняних до них витрат і витрат на оплату праці [1]. Науковці наголошують, що першим (початковим) етапом розподілу

прибутку є розподіл прибутку між державою й АТ [12, с. 81]. Частково з ними можна погодитись, адже початком розподілу прибутку вважається сплата податків. У законодавстві та літературі цей прибуток називають балансовим.

Відповідно до ст. 15 ЗУ «Про ГТ», з балансового прибутку товариства сплачуються проценти по кредитах банків та по облігаціях, а також вносяться передбачені законодавством України податки й інші платежі до бюджету [6].

Проаналізувавши законодавство та погляди науковців, можна зрозуміти, що момент утворення балансового прибутку і початок його розподілу у законодавстві чітко не окреслено.

О. М. Вінник та В. С. Щербина вважають, що після зазначених розрахунків (процентів по кредиту банків, податків та інших платежів до бюджету) формується чистий прибуток [14, с. 83]. Отже, погоджуючись із ученими, можна констатувати, що після утворення балансового прибутку та його розподілу, залишається чистий прибуток.

У науковій літературі чистий прибуток поділяють на певні частини за його розподілом. К. В. Павлюк пише, що чистий прибуток, який залишається у розпорядженні АТ після задоволення зобов'язань перед кредиторами та державою, надходить у власність акціонерів і за рішенням вищого органу управління – загальних зборів акціонерів розподіляється на дві частини: дивіденди і нерозподілений прибуток [9, с. 44]. Ми частково не розділяємо такого твердження, бо чистий прибуток охоплює дещо ширший розподіл. Окрім дивідендів, АТ мусить щорічно відраховувати не менше 5 відсотків від суми чистого прибутку за рік у резервний капітал (фонд) [5]. Науковці розрізняють інші види розподілу чистого прибутку – з двох частин: першої, що розподіляється між акціонерами товариства як дивіденди по акціях, і другої, яка не розподіляється між згаданими особами, а залишається у розпорядженні АТ і використовується для формування різних фондів, а також спрямовується на розвиток виробництва, на соціальні програми і преміювання працівників АТ [14, с. 84]. Ми погоджуємося з цією думкою, вона більш ширше висвітлює розподіл чистого прибутку АТ.

Важливою формою розподілу прибутку та основним інтересом акціонера чи іншої особи, яка інвестує кошти в АТ, є виплата дивідендів. Варто зазначити, що одним із прав акціонерів (власників простих та привілейованих акцій) є право на отримання дивідендів. Відповідно до ч. 1 ст. 30 ЗУ «Про АТ», дивіденди – це частина чистого прибутку АТ, що виплачується акціонеру з розрахунку на одну належну йому акцію певного типу та (або) класу [5].

У законодавстві є певні неточності у формуваннях механізму розподілу, що призводить до неоднозначного їх розуміння. Проаналізувавши законодавство та наукову літературу, можна виділити певні проблеми у механізмі виплат дивідендів. Згідно з п. 3 ч. 1 ст. 88 ГК України та ЗУ «Про АТ», учасники господарського товариства мають право брати участь у розподілі прибутку товариства та одержувати його частку (дивіденди). Ця форма розподілу прибутку є вкрай важливою, адже отримання дивідендів для акціонера – чи не основне його право. Акціонери, яким не виплачують справно дивіденди, не є зацікавленими у зберіганні своїх акцій, вони у будь-який момент можуть продати їх рейдерам, котрі здебільшого скуповують за ціну, вищу за номінальну вартість [15, с. 102–103].

Згідно зі ст. 15 ЗУ «Про ГТ», чистий прибуток, одержаний після зазначених розрахунків та сплати дивідендів, залишається у повному розпорядженні товариства [6]. А в ЗУ «Про АТ» встановлено, що виплата дивідендів за простими акціями здійснюється з чистого прибутку [5]. Отже, в одній нормі закону регламентовано, що чистий прибуток – це прибуток, одержаний після сплати дивідендів, а інша норма закріплює виплату дивідендів з чистого прибутку. Переконані, що слід внести зміни до законодавства України, зокрема до ЗУ «Про ГТ» та ЗУ «Про АТ», визначивши: порядок та джерела формування прибутку; з якого саме прибутку здійснюють виплату дивідендів акціонерам.

Відповідно до ЗУ «Про АТ», виплати дивідендів поділено на два види: за простими та привілейованими акціями.

М. Богуш у своїй праці вбачає проблему в несправедливому розподілі прибутку, позаяк АТ зобов'язане виплатити дивіденди тільки привілейованому акціонеру, а виплати дивідендів за простими акціями не гарантує [16, с.101]. Слід погодитися з цим науковцем, адже різниця під час виплати дивідендів полягає в тому, що у разі відсутності або недостатності чистого прибутку та (або) нерозподіленого прибутку виплата за привілейованими акціями здійснюється коштами резервного капіталу товариства, або спеціального фонду для виплати дивідендів за привілейованими акціями (вказана норма відображена в п. 4 ч. 2 ст. 30 ЗУ «Про АТ»). Варто зауважити, що у разі відсутності чи недостатності чистого та (або) нерозподіленого прибутку власник простих акцій дивідендів не отримуватиме.

Також законодавець забороняє надання будь-яких гарантій щодо отримання дивідендів за простими акціями згідно з п. 3 ч. 7 ст. 6 Закону України «Про цінні папери та фондовий ринок» [17]. На нашу думку, в законодавстві на сьогодні виникла доволі глибока та виразна прогалина, адже право на дивіденди передбачено законом, а гарантії

отримання простих акцій є заборонені. М. Богуш влучно зазначає, що така ситуація є абсурдною, адже право не може існувати без гарантій реалізації останнього, інакше таке право перетворюється у звичайну декларацію [16, с. 101]. Слушною є думка цього науковця й у тому, що міноритарні акціонери нині є незахищеними від порушень їхніх прав щодо виплати дивідендів. У законодавстві України прописано право на виплату дивідендів, але не зазначено гарантії реалізації вказаного права. Тож не викликає сумніву, що слід внести зміни до Закону України «Про цінні папери та фондовий ринок», вилучивши норму про заборону гарантій щодо виплати дивідендів за простими акціями. А також необхідно внести зміни до ЗУ «Про АТ» стосовно можливості виплат дивідендів у разі відсутності чистого прибутку та (або) нерозподіленого прибутку.

Слід врахувати також положення ч. 1 ст. 19 ЗУ «Про АТ»: «у господарському товаристві створюється резервний (страховий) фонд, який формується з чистого або нерозподіленого прибутку шляхом щорічних відрахувань, які не можуть бути менше п'яти відсотків від суми чистого прибутку» [5].

Г. В. Смолин описує потребу формування й іншого фонду, наприклад, фонду сплати дивідендів. На думку науковця, фонд сплати дивідендів формується з чистого прибутку, тобто прибутку, що залишається у розпорядженні товариства після сплати податків та інших платежів [18, с. 335].

Без сумніву, створення такого фонду, як фонд сплати дивідендів, забезпечить певні гарантії для акціонерів. Вважаємо, що доцільно встановити обов'язок АТ здійснювати щорічні відрахування до такого фонду, аналогічно як до механізму формування резервного (страхового) фонду.

Висновки. Проаналізувавши наукову літературу та законодавство України, ми торкнулися певних проблем у законодавстві, яке регулює діяльність АТ з отримання прибутку, визначення його видів і шляхів розподілу.

З метою усунення прогалин запропоновано внести зміни до ЗУ «Про АТ», ЗУ «Про ГТ» та Закону України «Про цінні папери та фондовий ринок»: щодо визначення понять балансового та чистого прибутку, встановлення порядку та джерел формування прибутку; визначити, з якого саме прибутку належить здійснювати виплату дивідендів акціонерам; у разі відсутності чистого прибутку та (або) нерозподіленого прибутку зобов'язати АТ здійснювати щорічні відрахування до такого фонду, аналогічно як до механізму формування резервного (страхового) фонду для виплати дивідендів.

Варто зауважити, що у статті не проаналізовано всіх проблем, які стосуються цього питання, тому вони потребують подальшого дослідження та аналізу.

1. Господарський кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 року № 435-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/436-15>

2. Про затвердження Національного положення (стандарту) бухгалтерського обліку 1 «Загальні вимоги до фінансової звітності»: Наказ Міністерства фінансів України від 07.02.2013 року № 73 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/z0336-13>.

3. Податковий кодекс України: Закон України від 02 грудня 2010 року № 2755-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2755-17/print1491310840259854>

4. Блонська В. І. Вдосконалення формування та використання прибутку підприємства / В. І. Блонська, О. І. Вужинська // Науковий вісник НЛТУ України. – 2008. – № 18.1. – С. 122–128.

5. Про акціонерні товариства: Закон України від 17 вересня 2008 року № 514-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/514-17>

6. Про господарські товариства: Закон України від 19 вересня 1991 року № 1576-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1576-12>

7. Політична економія: підручник / В. Г. Федоренко, О. М. Діденко, М. М. Руженський, О. Ф. Іткін; за ред. В. Г. Федоренка. – К.: Алерта, 2008. – 487 с.

8. Економіка підприємства: навч. посібник / І. П. Хунгурєєва, Н. Е. Шабікова, І. Ю. Унгаєва. – Улан-Уде: Вид-во ВСГТУ, 2004. – 240 с.

9. Павлюк К. В. Особливості розподілу прибутку акціонерних товариств / К. В. Павлюк // Наукові праці НДФІ. – 2006. – Вип. 4 (37). – С. 43–49.

10. Словник фінансово-правових термінів. / за заг. ред. Л. К. Вороної. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: Алерта, 2011. – 558 с.

11. Економічна енциклопедія: у 3 т. – Т. 1. / редкол.: С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. – К.: ВЦ «Академія», 2000. – 864 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ecodn.info/text/Econom/encyclo/str/E-280.htm>

12. Фінанси підприємств: підручник / А. М. Поддєрьогін, Л. Д. Буряк, Г. Г. Нам та ін.; кер. авт. кол. і наук. ред. А. М. Поддєрьогін. – 3-тє вид., перероб. та доп.– К.: КНЕУ, 2000. – 460 с.

13. Гринчуцький В. І. Економіка підприємства: навч. посібник / В. І. Гринчуцький, Е. Т. Карапетян, Б. В. Погріщук. – К.: Центр учбової літератури, 2010. – 304 с.

14. Акціонерне право: навч. посібник / О. М. Вінник, В. С. Щербина; за ред. В. С. Щербини. – К.: Атіка, 2000. – 544 с.

15. Туркот О. А. Правовий захист акціонерних товариств від посягань на їх майно та органи управління: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.04 / Ольга Андріївна Туркот. – Кривий Ріг, 2015. – 240 с.

16. Богуш М. Проблеми правового механізму реалізації корпоративних прав на отримання дивідендів / М. Богуш // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2013. – № 95. – С. 100–103.

17. Про цінні папери та фондовий ринок: Закон України від 23 лютого 2006 року № 3480-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3480-15>

18. Господарське право України. Загальна частина: навч. посібник / Г. В. Смолин. – Львів: ЛьвДУВС, 2008. – 467 с.

Туркот О. А., Рурак В. С. Касательно прибыли акционерного общества и ее распределения

Анализируется отечественное законодательство, которым определяются понятие и виды прибыли акционерного общества. Установлено, что оно не содержит разъяснения понятий «чистая прибыль» и «балансовая прибыль». В связи с этим возникает произвольная трактовка указанных норм. На основании мнений ученых раскрывается сущность указанных понятий и выясняются пути распределения прибыли акционерного общества; также предлагается внести соответствующие изменения в законодательство. Особое внимание сосредоточено на выплате дивидендов как основном этапе распределения прибыли.

Ключевые слова: *прибыль, чистая прибыль, балансовая прибыль, дивиденды, распределение прибыли.*

Turkot O. A., Rurak V. S. As for the profit of the joint-stock company and its distribution

The joint-stock company defines, that the main purpose is receiving profit. The profit is divided into the following types: the balance profit and the net profit. These types are defined in the law. The concept of «the balance profit» and «the net profit» are not defined in the law. The lawyers can arbitrarily interpret the rules, because legislators have not determined the concept of «the balance profit» and «the net profit» in the law.

In the article the authors analyzes the concept of «the balance profit» and «the net profit», they determines the types of the profit under the laws and the opinions of the scientists. The authors suggests to take corresponding changes into the Law of Ukraine «On economic societies» and the Law of Ukraine «On the joint-stock companies» concerning the determination of the concept of «the balance profit» and «the net profit».

The joint-stock company and the shareholders have different interests in the distribution of the profit. The joint-stock company uses its profits for the increase and development of production, the main funds and the creation of the insurance, social or other funds. The lawmakers did not define in the law the moment of the formation and the ways of distribution of the profit.

The authors also suggests to take corresponding changes into the Law of Ukraine «On economic societies» and the Law of Ukraine «On the joint-stock companies» concerning the determination of the order and the sources of the formation of the profit, to determine the profit, which is used to carry out the payment of dividends to shareholders.

The authors determines the payment of the dividends, as the main stage of the distribution of the profit. The authors suggests to take corresponding changes into the Law of Ukraine «On the joint-stock companies» concerning the payment of the dividends even if the company has not the net profit and other changes.

Key words: *profit, net profit, balance profit, dividends, distribution of the profit.*

Стаття надійшла 13 квітня 2017 р.

УДК 346.26(477)

**Л. В. Хомко,
Н. В. Зозуля**

ПРАВОВІ ЗАСАДИ СТВОРЕННЯ ЛОМБАРДІВ В УКРАЇНІ

Здійснено ґрунтовну спробу дослідження поняття «ломбард» в українському законодавстві. З'ясовано, що неодмінною умовою діяльності ломбарду є не тільки внесення його до Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань, а й отримання Свідоцтва про реєстрацію фінансової установи. Визначено особливості та порядок створення ломбарду в Україні.

Констатовано, що сьогодні не існує жодного законодавчого акту, який би комплексно врегулював найважливіші питання, що виникають під час створення та діяльності ломбардів.

Ключові слова: *ломбард, повне товариство, засновницький договір, державна реєстрація, фінансова установа.*

Постановка проблеми. В Україні щораз більшого розвитку набуває діяльність ломбардів, які здійснюють операції з кредитування громадян під заставу майна. На сьогодні ломбарди є одними з інституцій, які задовольняють споживчі фінансові потреби громадян. Вітчизняний ринок ломбардних послуг розвивається швидкими темпами. Однією з причин є «періодичні» економічні кризи та низька купівельна спроможність населення. Станом на перше січня 2017 року в Україні діяло 455 ломбардів. Ломбарди орієнтовані на видачу дрібних та короткострокових кредитів. Середній розмір такого кредиту становить

близько 1 тис. грн. Нетривалий період, на який беруть кредити в ломбардах, можна пояснити високою відсотковою ставкою за ними. Середньозважена річна відсоткова ставка за фінансовими кредитами ломбардів становить майже 200%. Пріоритетними напрямками діяльності зазначених суб'єктів господарювання є торгівля не викупленим із застави майном, скупка, ремонт, виготовлення і торгівля ювелірними виробами й надання супутніх послуг. До супутніх послуг ломбарду віднесено оцінку заставленого майна; посередницькі послуги зі страхування предмета застави та реалізацію заставленого майна.

Ломбарди як кредитні установи мають свої переваги і недоліки. Головною перевагою цих установ є можливість в короткий термін, швидко отримати ліквідні фінансові кошти на будь-які потреби. Однак можливість швидкого отримання коштів призводить до того, що кредити ломбардів є надзвичайно дорогими порівняно з позиками банківських установ чи кредитних спілок та повинні бути забезпечені надзвичайно ліквідною заставою. Отож дослідження інституту заснування ломбардів є необхідним і вагомим елементом удосконалення правового регулювання суб'єктів підприємництва. А для з'ясування порядку створення такого суб'єкта господарювання важливо визначити особливості правового статусу ломбарду.

Проблеми створення та діяльності ломбардів віднедавна набули в Україні особливої актуальності в зв'язку з законопроектною ініціативою щодо прийняття комплексного Закону про ломбарди та ломбардну діяльність (законопроект № 1800 від 20.01.2015р.). Це вкотре спровокувало дискусію з приводу доцільності й необхідності окремого законодавчого регулювання ломбардів в Україні.

Стан дослідження. Питання правового регулювання ломбардної діяльності є об'єктом дослідження у працях багатьох учених, зокрема Е. Е. Бекірової, О. Р. Кібенко, Н. В. Козлової, В. М. Коссака, В. Н. Кураєва, І. М. Кучеренко, В. К. Мамутова, Т. В. Мельникової, О. С. Шеремета, С. В. Фомічевої, Ю. М. Юркевича та ін.

Метою статті є дослідження правових засад створення ломбарду та розробка пропозицій з удосконалення правового регулювання ломбардної діяльності в Україні у напрямі збільшення довіри до цього суб'єкта підприємницької діяльності, практичного використання вказаної організаційно-правової форми та підвищення ефективності господарювання.

Виклад основних положень. З історичного екскурсу становлення ломбардів можна дізнатися, що діяльність їх із надання кредитів є одним із найстаріших видів кредитування населення. Батьківщиною ломбарду вважають Ломбардію – область на півночі Італії, де в XIII ст.

виникли банківські контори, що видавали позики під заставу. Перший ломбард в Україні з'явився в кінці XVIII століття і видавав позики під золоті та срібні речі [1, с. 154].

Причиною появи небанківських фінансових установ, серед яких – досліджуваній суб'єкт господарювання, є погіршення життя громадян, їхні потреби в отриманні фінансових послуг, у додаткових фінансових ресурсах для забезпечення свого існування. Саме запити людей у фінансових послугах, спрямовані на покращення умов життя, їх діяльність із задоволення цих вимог сприяють створенню ломбардів.

Правові засади щодо діяльності та надання послуг ломбардами в Україні регламентуються Господарським і Цивільним кодексами України, законами України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг», «Про заставу», «Про захист прав споживачів» та іншими нормативно-правовими актами.

Відповідно до зазначеного, ломбард – це фінансова установа, виключним видом діяльності якої є надання на власний ризик фінансових кредитів фізичним особам за рахунок її власних або залучених коштів, під заставу майна, на визначений строк і під процент та надання супутніх послуг ломбарду. Супутніми послугами ломбарду вважаються ті, які є передумовою надання фінансового кредиту або випливають з його надання. До них належать оцінка заставленого майна, надання посередницьких послуг зі страхування предмета застави та реалізація заставленого майна [2].

У проекті Закону «Про ломбарди та ломбардну діяльність» зазначено, що ломбард – це небанківська фінансова установа, виключними видами діяльності якої є надання на власний ризик фінансових кредитів за рахунок власних або залучених коштів під заставу рухомого майна на визначений строк і під проценти та інша діяльність [3].

Під час започаткування будь-якої господарської діяльності виникає питання щодо вибору організаційно-правової форми здійснення підприємництва. Відповідно до законодавства України, ломбард створюють у формі повного товариства [4].

Спробуємо проаналізувати правову природу ломбарду крізь призму господарського товариства та з'ясувати особливості правового становища повного товариства.

Відповідно до ч. 1 ст. 66 Закону України «Про господарські товариства», повне товариство – це товариство, всі учасники якого займаються спільною підприємницькою діяльністю і несуть солідарну відповідальність за зобов'язаннями товариства усім своїм майном [5]. Варто пам'ятати, що повне товариство є персональним об'єднанням, яке передбачає особисту складову у відносинах між учасниками.

До характерних ознак ломбарду як повного товариства можна віднести:

- наявність установчого документа – засновницького договору;
- повну відповідальність ломбарду за власними зобов'язаннями, тобто усім майном, що належить йому на праві власності;
- солідарну відповідальність учасників ломбарду за зобов'язаннями усім своїм майном, на яке може бути звернене стягнення;
- відсутність органів управління товариства, оскільки управління справами товариства здійснюється самими учасниками в порядку, визначеному засновницьким договором товариства. При цьому можна використовувати такі схеми управління: а) управління здійснюється всіма учасниками; б) управління доручається або одному, або частині учасників (т. зв. уповноважені учасники);
- обмежений рух учасників.

У згаданому законопроекті зазначено, що ломбарди створюються у формі господарського товариства з урахуванням особливостей (ч. 1 ст. 3). Однак вважаємо, що це положення потребує деталізації та чіткої вказівки на організаційно-правову форму ломбарду. Для прикладу, за законодавством Польщі ломбарди створюють як товариство з обмеженою відповідальністю або акціонерне товариство.

Ломбард, як і будь-який інший суб'єкт господарювання, набуває правосуб'єктності з моменту державної реєстрації та внесення відомостей до Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань (далі – ЄДР). Українське законодавство трактує процедуру державної реєстрації як обов'язковий елемент легітимації будь-якого суб'єкта підприємницької діяльності.

Правова природа ломбарду, на нашу думку, має подвійну характеристику. З одного боку, ломбарду притаманні ознаки повного товариства, з іншого – відбиток накладає фінансова діяльність суб'єкта господарювання. Отже, окреслюючи правовий статус ломбарду, доречно зважати на обидві складові.

Оскільки ломбард є фінансовою установою, процес його легітимації відбувається фактично в два етапи.

Перший – державна реєстрація юридичної особи у державного реєстратора. Другий – реєстрація ломбарду як фінансової установи шляхом внесення відповідних даних до реєстру фінансових установ, із подальшим отриманням Свідоцтва про реєстрацію фінансової установи. Таку реєстрацію здійснює Державна комісія з регулювання ринків фінансових послуг України.

Для державної реєстрації ломбарду подаються такі документи:

- 1) заява про державну реєстрацію юридичної особи;

2) заява про обрання юридичною особою спрощеної системи оподаткування та (або) реєстраційна заява про добровільну реєстрацію як платника податку на додану вартість (за бажанням заявника);

3) засновницький договір ломбарду [6].

Відповідно до Положення про порядок надання фінансових послуг ломбардами від 26.04.2005 р. № 3981, ломбард повинен мати власний капітал у розмірі не менше ніж 500 тисяч гривень, а у разі наявності у ломбарду відокремлених підрозділів – не менше ніж 1 мільйон гривень [2].

Законопроект «Про ломбарди та ломбардну діяльність» у ст. 6 зазначає, що власний капітал ломбарду не повинен бути меншим мінімального розміру статутного (складеного) капіталу ломбарду, який встановлюється у сумі 500 тисяч гривень. Якщо ж власний капітал ломбарду стає меншим мінімального розміру статутного (складеного) капіталу, ломбард зобов'язаний протягом наступного звітного кварталу довести розмір власного капіталу до окреслених вимог, оскільки невиконання ломбардом цієї норми є підставою для вилучення ломбарду з Державного реєстру фінансових установ [3].

До відокремлених підрозділів ломбарду віднесено філії та відділення, які розташовані поза його місцезнаходженням та які здійснюють усі або частину функцій з надання фінансових і супутніх послуг ломбарду.

Ломбард має право на відкриття рахунків у банку. Порядок відкриття рахунків регулюється Інструкцією про порядок відкриття, використання і закриття рахунків у національній та іноземних валютах, затвердженою постановою Правління Національного Банку України від 12.11.2003 р. № 492 [7].

Установчим документом ломбарду є засновницький договір. Оскільки ломбард створюється у формі повного товариства, основні вимоги щодо змісту засновницького договору містяться у Господарському та Цивільному кодексах України, Законі України «Про господарські товариства».

Відтак засновницький договір ломбарду повинен містити відомості про:

- найменування та вид товариства;
- місцезнаходження;
- предмет і цілі діяльності товариства;
- склад засновників (учасників), водночас визначається зобов'язання учасників створити товариство;
- порядок їхньої спільної діяльності щодо його створення, умови передавання товариству майна учасників;

– органи управління товариством, їхню компетенцію, порядок прийняття ними рішень, включаючи перелік питань, з яких необхідна одностайність або кваліфікована більшість голосів;

– порядок вступу до товариства та виходу з нього;

– розмір і склад складеного капіталу товариства;

– розмір частки кожного з учасників, форму їхньої участі у справах товариства, розмір, склад і порядок внесення ними вкладів, розмір та порядок зміни часток кожного з учасників у складеному капіталі.

Порушення встановлених законодавством вимог щодо змісту засновницького договору повного товариства є підставою для відмови у його державній реєстрації.

Після внесення відомостей про суб'єкта підприємництва до ЄДР ломбард набуває статусу суб'єкта господарювання. Однак одного лише статусу для провадження ломбардної діяльності недостатньо. Законодавством передбачено необхідність отримання ломбардом статусу фінансової установи.

Відповідно до Закону України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг», ломбард належить до фінансових установ [8]. Тож юридична особа, котра має намір надавати фінансові послуги, зобов'язана звернутися до відповідного органу державного регулювання ринків фінансових послуг протягом тридцяти календарних днів із дати державної реєстрації для включення її до державного реєстру фінансових установ.

Національна комісія фінансових послуг (далі – Нацкомфінпослуг) вносить заявника до Реєстру фінансових установ у разі, якщо заявник відповідає таким вимогам:

1) в установчих документах заявника зазначений вичерпний перелік видів фінансових послуг, які буде надавати заявник, як виключний вид його діяльності з урахуванням вимог законодавства, у тому числі з урахуванням обмежень щодо суміщення окремих видів фінансових послуг;

2) наявність у заявника внутрішнього документа, що регламентує порядок надання фінансових послуг, та примірних договорів зі споживачами фінансових послуг, які мають відповідати вимогам законодавства та затверджуватись уповноваженим органом заявника відповідно до його установчих документів;

3) наявність системи бухгалтерського обліку, що відповідає вимогам законодавства;

4) наявність облікової та реєструючої систем (програмного забезпечення та спеціального технічного обладнання), які мають відпо-

відати вимогам, установленим Нацкомфінпослуг, і передбачають ведення обліку операцій з надання фінансових послуг споживачам та подання звітності до Нацкомфінпослуг;

5) формування заявником статутного (складеного, пайового) капіталу грошовими коштами, а також відповідність розміру статутного (складеного, пайового) та (або) власного капіталу заявника вимогам законодавства у разі, якщо такі вимоги встановлені (крім фінансової установи – юридичної особи публічного права);

6) відповідність керівника і головного бухгалтера заявника професійним вимогам до керівників та головних бухгалтерів фінансових установ;

7) наявність у заявника умов, необхідних для надання споживачам фінансових послуг, а саме: власного або орендованого приміщення за місцезнаходженням заявника, зазначеним в Єдиному державному реєстрі юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань; відповідної комп'ютерної техніки, яка дає змогу забезпечити виконання вимог щодо подання до Нацкомфінпослуг інформації, встановленої законодавством, що регулює діяльність з надання фінансових послуг, і засобів зв'язку (телефону, Інтернету, електронної пошти) [9].

До спеціальних умов можна віднести: присутність у повному найменуванні ломбарду слова «ломбард»; наявність приміщення (на правах власності або користування) площею не менше ніж 5 квадратних метрів, призначеного для надання фінансових послуг та супутніх послуг ломбарду і спеціального місця зберігання заставленого майна. Спеціальне місце зберігання заставленого майна – окреме приміщення, окрема територія, інше місце з обмеженим доступом, які мають відповідати вимогам, установленим законодавством, бути розташованими за місцезнаходженням ломбарду чи його відокремленого підрозділу або за іншою адресою та бути обладнаними необхідними засобами, які мають забезпечити збереження предметів застави та утримування предметів застави в належному стані.

Слід наголосити, що забороняється розташування приміщення ломбарду в малих архітектурних формах, тимчасових або некапітальних спорудах.

Ломбард має право здійснювати діяльність із надання фінансових послуг, що зазначені в його установчих документах, у порядку, встановленому законодавством, тільки після внесення інформації про нього до Державного реєстру фінансових установ та отримання Свідоцтва про реєстрацію фінансової установи. Кожний відокремлений підрозділ ломбарду має право здійснювати діяльність з надання

відповідних фінансових послуг виключно після отримання відповідної довідки про внесення інформації про відокремлений підрозділ ломбарду до Державного реєстру фінансових установ.

Відповідно до Закону України «Про ліцензування видів господарської діяльності», надання фінансових послуг підлягає ліцензуванню. Постановою Кабінету Міністрів України від 07.12.2016 р. № 913 затверджено Ліцензійні умови провадження господарської діяльності з надання фінансових послуг (крім професійної діяльності на ринку цінних паперів) [10]. Згідно з новими Ліцензійними умовами, всі ломбарди, які до 10.12.2016 р. були внесені до Державного реєстру фінансових установ у строк до 10.06.2017 р., зобов'язані отримати ліцензії на кожен із видів фінансових послуг, які надає компанія (в тому числі ломбарди на видачу позик), та увідповіднити свою діяльність із вимогами Ліцензійних умов і подати до Нацкомфінпослуг належні документи й відомості [10].

Висновок. На підставі аналізу норм вітчизняного законодавства вважаємо необхідним звернути увагу на те, що процес створення ломбардів та організації ломбардної діяльності доволі складний. Адже охоплює три головні етапи легітимації: 1) державну реєстрацію в Єдиному державному реєстрі юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань, тобто реєстрацію як суб'єкта господарювання; 2) внесення відомостей до Державного реєстру фінансових установ; 3) отримання ліцензії на провадження господарської діяльності з надання фінансових послуг.

Отож переконані, що прийняття запропонованого проекту Закону України «Про ломбарди та ломбардну діяльність» надасть можливість провадити ефективне державне регулювання ломбардної діяльності в Україні, зокрема втілити неодмінні правові механізми створення ломбардів та реалізації ломбардами їхніх функцій. Окрім цього, вважаємо, що у зазначеному законопроекті має бути визначено вид (або види) господарського товариства, у якому належить створювати ломбарди.

1. Ксьондз С. М. Діяльність ломбардів як учасників ринку цінних паперів / С. М. Ксьондз // Вісник Хмельницького національного університету. – 2013. – № 6. – Т. 2. – С. 154–159.

2. Положення про порядок надання фінансових послуг ломбардами: Постанова Кабінету Міністрів України від 26.04.2005 р. № 3981 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0565-05>

3. Про ломбарди та ломбардну діяльність: проект Закону від 20.01.2015 р. № 1800 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=53640

4. Про підприємництво: Закон України від 07.02.1991 р. № 887-ХІІ (втратив чинність, крім ст. 4) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/887-12>

5. Про господарські товариства: Закон України від 19.09.1991 р. № 1576-ХІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1576-12>

6. Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань: Закон України від 25.05.2003 р. № 755-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/755-15>

7. Інструкція про порядок відкриття, використання і закриття рахунків у національній та іноземних валютах: постанова Правління Національного Банку України від 12.11.2003 р. № 492 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/z1172-03

8. Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг: Закон України від 12.07.2001 р. № 2664-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу: URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2664-14>

9. Положення про Державний реєстр фінансових установ: Постанова Кабінету Міністрів від 28.08.2003 р. № 41 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z0797-03/page>

10. Ліцензійні умови провадження господарської діяльності з надання фінансових послуг: Постанова Кабінету Міністрів України від 07.12.2016 р. № 913 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/913-2016-%D0%BF/page?text=%EB%EE%EC%E1%E0%F0%E4>

Хомко Л. В., Зозуля Н. В. Правовые основы создания ломбардов в Украине

Предпринята основательная попытка исследования понятия «ломбард» в украинском законодательстве. Установлено, что необходимым условием деятельности ломбарда является не только внесение его в Единый государственный реестр юридических лиц, физических лиц-предпринимателей и общественных формирований, но и получение Свидетельства о регистрации финансового учреждения. Определяются особенности и порядок создания ломбарда в Украине.

Констатируется, что сегодня не существует ни одного законодательного акта, который бы комплексно регулировал важнейшие вопросы, возникающие при создании и деятельности ломбардов.

Ключевые слова: *ломбард, полное общество, учредительный договор, государственная регистрация, финансовое учреждение.*

Khomko L. V., Zozulya M. V. Legal principles of creating pawn shops in Ukraine

The author investigates the concept «pawn shop» in the Ukrainian legislation. It is shown that the essential conditions of the pawn shop are not only entering the pawn shops in the unified State Register of legal entities, physical

persons-entrepreneurs and public organizations but receiving a certificate of registration of a financial institution.

The cause of creating non-bank financial institutions, including pawn shops is deterioration of the life of citizens, their need for getting financial services, additional financial resources to ensure their existence. The needs of people for financial services aimed at improving the living conditions, their activities to meet these needs have contributed to the creation of pawn shops.

A pawn shop is a financial institution; its exclusive kind of activities is giving financial loans against security to individuals at the expense of their own or borrowed funds, under pledge of personal property for a specified period and at a specified rate of interest, and the provision of related services to the pawn shop.

At present there is no legislative act regulating the most important issues that arise during the creation and activities of pawn shops. Pawn shops are considered to be the least-regulated financial market of Ukraine, which is in the sight of the State Commission for Regulation of Financial Services Markets.

The process of creating pawn shops and organizing pawn activities is quite complicated. It includes 3 main stages of legitimation: 1) the state registration in the Unified State Register of legal entities, natural persons-entrepreneurs and public organizations, i.e., registration as an economic entity; 2) making information in the State Register of financial institutions; 3) licensing to conduct economic activities with the provision of financial services.

In our opinion, the adoption of the Law of Ukraine «On Pawn Shops and Pawn Activities» will provide the opportunity to implement an effective state regulation of pawn activities in Ukraine, including the necessary legal mechanisms for creating pawn shops and fulfilling their functions.

Key words: *pawn shop, universal partnership, establishment agreement, state registration, financial institution.*

Стаття надійшла 11 квітня 2017 р.

Розділ 3

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

УДК 342.351.99

**В. А. Бондаренко,
Н. О. Пустова**

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ПИТАННЯ ЕЛЕКТРОННОГО ПРАВОСУДДЯ В ІНФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Розглянуто теоретико-правові питання електронного правосуддя в інформаційному суспільстві. На підставі аналізу чинного законодавства України, інших нормативно-правових актів розкрито сутність електронного правосуддя у контексті розвитку інформаційно-комунікаційних технологій і систем. З позиції інформаційного права, з огляду на методологічні засади розвитку інформаційного суспільства висвітлено процесуальні аспекти застосування інформаційних технологій у судочинстві.

Ключові слова: електронне судочинство, інформаційно-комунікаційні технології, процесуальне право, адаптація національного законодавства.

Постановка проблеми. Асоціація України і Європейського Союзу передбачає подальший розвиток судової системи, спрямований на забезпечення відкритості, прозорості та доступності правосуддя, на підвищення якості й ефективності роботи судової системи, посилення гарантій самостійності судів і незалежності суддів, приведення національного законодавства у відповідність з нормами міжнародного права і міжнародних стандартів. Одним із напрямів удосконалення судової системи є впровадження електронного забезпечення правосуддя. Для створення ефективного електронного судочинства як способу здійснення правосуддя, заснованого на використанні інформаційних технологій, потрібні подальша інформаційно-технічна модернізація судової системи, підвищення рівня культури роботи з електронними засобами працівників судів, введення в судову систему електронного діловодства, а також прийняття правових норм, що дають змогу однозначно ідентифікувати інститут електронного судочинства, поняття і статус електронного документа.

Стан дослідження. Теоретичні аспекти запровадження електронного судочинства знайшли відображення у працях відомих учених: В. Авер'янова, Г. Атаманчука, О. Андрійка, О. Бандурки, Ю. Битяка, Л. Білої, В. Гаращука, Т. Коломоєць, В. Колпакова, А. Комзюка, О. Кузьменко, О. Остапенка, Д. Приймаченка, М. Тищенко та ін. Зважаючи на те, що національна юридична наука традиційно пов'язує аналіз впровадження інформаційних технологій з різними напрямками юридичної діяльності, доцільно розглянути теоретико-правові питання електронного правосуддя в контексті розвитку інформаційного суспільства в Україні.

Метою статті є аналіз теоретико-правових питань електронного правосуддя в інформаційному суспільстві.

Виклад основних положень. Стратегія розвитку судової системи в Україні на 2015–2020 роки вказує на необхідність застосування в судочинстві інформаційно-комунікаційних технологій, що зумовлено інформатизацією суспільства, розвитком нових форм взаємодії в соціально-економічній сфері і цивільному обігу з використанням електронних засобів комунікацій, мережі Інтернет, мобільних і супутникових систем зв'язку та ін. [1, с. 24].

Існування нового віртуального способу здійснення правосуддя в Україні, стрімке підвищення інформатизації судової системи внаслідок використання Інтернету змінює усталений світогляд щодо правових основ існування судової влади і коригує формування правової та політичної системи держави. Перехід країн-членів Європейського Союзу від індустріального до інформаційного суспільства супроводжується інтеграцією національних автоматизованих інформаційних систем за проектами електронної держави.

Інтеграція судових автоматизованих інформаційних систем в країнах Європейського Союзу передбачає організаційні та якісні інституційні зміни, спрямовані на поліпшення якості інформаційних послуг громадянам, структурам бізнесу, на розвиток демократичних процесів і зміцнення підтримки публічної політики завдяки впровадженню принципу транспарентності, залученню інститутів громадянського суспільства у сферу публічного управління. Підвищення ролі інформаційно-комунікативних аспектів взаємодії органів влади та суспільства в епоху трансформації суспільних відносин, розвиток інформаційного суспільства вимагають нових підходів до нормативно-правового регулювання інформаційних процесів [2, с. 174].

Політичний чинник, що впливає на розроблення нормативно-правового регулювання впровадження електронного правосуддя, виражається як прояв наслідків реалізації Стратегії розвитку інформа-

ційного суспільства в Україні та Концепції електронного урядування (e-government).

Як зазначають М. Ковалів і В. Яремко, управління, незалежно від характеру систем, у яких воно триває, може бути успішно здійснене лише на базі інформаційних процесів [3, с. 140]. У колі інтересів особистості в інформаційному суспільстві – повноцінний процес інтерактивної взаємодії громадян з державними органами влади під час надання останніми державних послуг.

Електронні сервіси змінюють природу відносин між громадянами і державою. Досвід країн Європейського Союзу демонструє, що для реалізації продуктивного інформаційного обміну в галузі публічного управління потрібні послідовність і координація всіх ініціатив і проєктів. Інформаційні технології в такому разі виступають інструментом, який дає змогу створити потенціал зростання, а наскільки цей потенціал буде реалізований, залежить від сукупності організаційно-політичних чинників.

Початок реалізації Концепції електронного урядування ознаменовано заснуванням Єдиного державного порталу адміністративних послуг <https://poslугy.gov.ua>. Сьогодні Єдиний портал державних послуг стрімко збільшується. Це свідчить про те, що електронне урядування в Україні переходить зі стадії становлення на новий етап – розвиток і функціонування.

Згідно з Концепцією, формування в Україні електронного урядування до 2010 року трактувалося як нова форма організації діяльності органів державної влади, що забезпечує шляхом широкого застосування інформаційно-комунікаційних технологій якісно новий рівень оперативності й зручності отримання громадянами державних послуг та інформації про результати діяльності державних органів.

Національна правова доктрина в осмисленні цього поняття дотримується підходу, запропонованого в європейській науковій літературі. І кращою вбачається позиція тих авторів, які не зводять це явище до однієї лише його технічної складової – електронної інфраструктури держави. Незважаючи на різні підходи до вивчення цього поняття, всіх їх об'єднує думка про те, що електронне урядування формується на етапі переходу суспільства до постіндустріального розвитку, коли відбуваються якісні зміни.

Реалізація в Україні Концепції електронного урядування не може не відбитися на суб'єктивному уявленні особи про соціальний статус судової влади. Можна прогнозувати зміну сприйняття судової влади особами, що звертаються по судовий захист. Отримавши принципово нові техніко-технологічні та формально-процесуальні засоби звернен-

ня до суду, заявники починають сприймати його діяльність в іншому ракурсі. Психологічно це цілком зрозуміло, адже в умовах електронного звернення до суду і подальшого розгляду справи у режимі он-лайн заявник і суддя знаходяться в одному інформаційному потоці, не встановлюючи особистих відносин.

Як зазначають М. Сегал, О. Цимбрівська, Л. Гуменюк, С. Батрин, Л. Лазебний, практика країн Європейського Союзу щодо проведення реформування судової системи шляхом введення в неї науково-технічних засобів призводить до її централізації й об'єднання в одне загальне віртуальне поле з основними державними інститутами [4, с. 2].

Очевидно, що всі подібні концептуальні зміни не могли не вплинути на зміст процесуального законодавства і судово-процесуальної форми. Розвиток електронного правосуддя, зокрема таких сервісів, як «повідстка SMS», «судове діловодство», судова статистика, дають змогу вивчати судові рішення в електронному вигляді, виявляти певні закономірності у формуванні текстів судових актів.

На думку Л. Сердюк, повномірне запровадження електронного судочинства не тільки зробить судовий захист доступнішим, а й зменшить навантаження на суддів і, як наслідок, на працівників апаратів судів [5, с. 129].

Застосування інформаційних технологій у процесуальній діяльності призводить до того, що судовою практикою виробляються єдині стандарти сукупності доказів, достатніх для винесення законного і обґрунтованого судового рішення або іншого процесуального акта, тобто своєрідні стандарти доведеності.

Важливу роль у формуванні єдиної судової практики відіграють процесуальні акти вищих судових інстанцій, які є орієнтирами для вирішення інших аналогічних справ, тобто, по суті, мають значення прецедентів. Національне законодавство не допускає мотивування судових актів за допомогою доводів, запозичених із судових рішень у інших справах, тому в судових постановках не можна посилатися на прецеденти.

У національному законодавстві прецедент може використовуватися як правовий аргумент у судовому акті лише у випадках, передбачених законом, і тільки для певних ситуацій: наприклад, коли йдеться про визначення та зміст зарубіжного права або рішення Європейського Суду з прав людини, як зазначають автори Інформаційно-методичного збірника рішень Європейського суду з прав людини, щодо яких до Національної школи суддів України надходили звернення Урядового уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини у 2015–2016 роках [6].

В інших випадках кожен суддя в судовому акті повинен висловлювати правові доводи самостійно. Використання суддями в своїх доводах про законність винесеного судового акта положень вищих судів є показником впливу інформації на формування однакової судової практики.

Використання принципово нового сприйняття правосуддя у цивільних справах, обумовлене впровадженням інформаційно-комунікаційних форм процесуального спілкування суду з учасниками процесу, також буде взаємно зумовлено посиленням ролі приватноправових засад. На такий же висновок наштовхує аналіз сутності реформи приватного права, що має своєю метою привести цивільне законодавство у відповідність з вимогами законодавства Європейського Союзу.

Слід погодитися з думкою В. Бойка про те, що забезпечення доступу до правосуддя відображає вплив концепції прав людини, яка перетворилася на цілком самостійний напрям розвитку всієї системи правосуддя як яскраво виражену тенденцію розвитку процесуального права, що прямо впливає на модель правосуддя загалом і на її деталі [7, с. 11].

Сучасною наукою правогенез характеризується як продукт соціокультурних закономірностей, об'єктивно обумовлений конфліктом особистих і суспільних інтересів [8, с. 83].

Цивільне процесуальне право поєднує в собі приватні та публічні засади, які безпосередньо впливають на процедурні форми прояву процесуальної діяльності. Необхідність зміни процесуальної форми обговорюється в публікаціях фахівців з цивільного процесу [9].

Це зумовлено тим, що інституціональний підхід до судового захисту значно сприяв формуванню нормативістського розуміння правосуддя як виключно публічно-владної діяльності, що має певним чином встановлений процесуальний порядок, який не залежить від волі сторін.

В умовах технічних можливостей це доцільно розцінювати як негативне явище, що ускладнює шлях до судового захисту та блокує розвиток нової якості цивілістичного процесу. Європейський розвиток цивілістичного процесу передбачає акцентування приватноправових методів регулювання, що зовні виражається в різноманітті судових процедур усередині процесу, вибір яких в переважній більшості випадків будується на пріоритеті зацікавлених осіб. Приватноправовий компонент стає критерієм внутрішнього розвитку процесу, зумовленого поступовм застосуванням інформаційно-комунікаційних технологій у судочинстві.

Необхідність змін зумовлюють певні чинники, а саме:

- адаптація національної економічної системи до європейських умов є об'єктивним процесом, що прискорюється завдяки Угоді про асоціацію між Україною, з одного боку, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншого;
- стан соціальної системи та оновлення її розшарування за економічними, ідеологічними, географічними ознаками;
- ліберальна філософія трансформації державної участі (втручання) у вищезазначені процеси, реформування державного управління у публічне з метою зменшення негативного впливу наслідків командно-адміністративної економіки на розвиток соціуму.

Все це спонукає до появи нових форм використання інформаційно-комунікаційних технологій.

Характеризуючи науковий чинник впровадження електронного правосуддя, доцільно розглянути його вплив на методологічному рівні, в основу якого закладено принцип синергетики. Розвиток інформаційно-комунікаційних технологій, поява інтерактивної реальності та інші техніко-технологічні досягнення людства призвели до зародження нового напрямку правового регулювання – інформаційного права. У цьому контексті при взаємодії інформаційно-комунікаційних технологій та права відбувається комп'ютеризація технологій управління, причому не тільки в процедурах щодо приватного права як внутрішнього формаційного менеджменту, але й державного та місцевого управління.

Електронне судочинство, як і електронний документообіг, є лише окремими елементами такого нового типу управління, яким є управління за допомогою комп'ютерних мереж. Засновані на цьому підході, широко застосовуються форми електронного урядування, що являють собою результат взаємодії нових інформаційних технологій та права. Все це свідчить про те, що настає нова ера правового регулювання, яка гостро потребує на цій стадії нового підходу в самій ідеології регулювання.

Суб'єкти інформаційного суспільства формують віртуальну реальність, яка стає альтернативною щодо традиційної та досягається за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій і систем. Економічні, політичні, соціальні, правові і виробничі відносини суттєво трансформуються при цьому. Процеси віртуальної реальності поєднують сучасні технології, які дають змогу формувати свідомість нового типу – інформаційну. Іншими словами, методологія всього наукового пізнання стала визначатися інформаційно-комунікаційною

реальністю нашої щоденної діяльності. Сформовано новий, зумовлений інформаційними технологіями і системами методологічний контекст, який став визначати і напрям, і методи теоретичного пошуку рішень усіх юридичних завдань, зокрема й стосовно творення процесуального права.

Отож електронне правосуддя, як передовий продукт інформатизації судової системи, на сучасному етапі свого існування не тільки забезпечує ефективний механізм реалізації захисту своїх прав громадянами, а й виступає інструментом розвитку інформаційного суспільства.

Його інструменти роблять окремі процесуальні дії учасників судочинства віртуальними завдяки використанню інформаційно-комунікаційних технологій.

Регулювання таких відносин не в повному обсязі закріплено у чинних процесуальних законах, що зумовлює потребу оновлення та прийняття нових нормативних правових актів.

Висновки. Науково-технічний прогрес і впровадження нових технологій у процесі становлення правосуддя дали змогу суттєво змінити традиційні способи забезпечення правосуддя, сформувати нові підходи у доступності, прозорості та гласності правосуддя, сприяли розвитку в Україні електронного правосуддя. Електронне правосуддя треба розглядати не тільки як певне технологічне рішення з організації судочинства, а як інформаційно-правовий механізм перетворення держави і соціуму шляхом забезпечення сталого інформаційного обміну між судовою системою та громадянами. Під електронним правосуддям доцільно розуміти способи та форми здійснення учасниками судочинства процесуальних дій з використанням інформаційних технологій. Високі темпи віртуалізації судової системи позитивно впливають на становлення інформаційного суспільства, одним із принципів якого є право на однаковий доступ до інформації, уточнення положень процесуального законодавства під впливом алгоритму здійснення проєктів електронного правосуддя.

Найбільш успішним результатом електронного правосуддя в Україні є забезпечення доступу до судових рішень в електронному вигляді. Формування інформаційних баз даних як самостійних інформаційних систем, правовий режим яких визначається нормами інформаційного права, що охоплюють судову практику, відображає прагнення держави до однакового застосування законодавства. Впровадження інформаційних засобів, електронного документообігу, використання цифрових доказів, застосування алгоритмів у процесі доказування, залучення всіх або більшості судових актів до єдиної

аналітичної системи (банку судових рішень) створюють прогресивні умови для розвитку інформаційного права.

1. Стратегія розвитку судової системи в Україні на 2015–2020 роки (Проект Європейського Союзу «Підтримка реформ у сфері юстиції в Україні»). – 2015. – К. – 32 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.justicereformukraine.eu/wp-content/uploads/2015/02/Karen_ua.pdf

2. Єсімов С. С. Правове регулювання застосування інформаційних технологій для формування довіри до органів державної влади / С. С. Єсімов // Наук. вісник Львівського держ. ун-ту внутрішніх справ. Серія юридична. – 2015. – № 1. – С. 173–184.

3. Ковалів М. В. Інформаційне забезпечення діяльності органів виконавчої влади / М. В. Ковалів, В. Я. Яремко // Наук. вісник Львівського держ. ун-ту внутрішніх справ. Серія юридична. – 2014. – Вип. 3. – С. 139–147.

4. Сегал М. Представники правничих професій у цифрову та відеоеру (Проект Європейського Союзу «Підтримка реформ у сфері юстиції в Україні») / М. Сегал, О. Цимбрівська, Л. Гуменюк, С. Батрин та ін. – 2016. – Березень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.justicereformukraine.eu/wp-content/uploads/2016/03/Digital_Training-Manual.pdf

5. Сердюк Л. Р. Електронне судочинство через призму верховенства права: окремі питання теорії й практики / Л. Р. Сердюк // Науковий вісник Херсон. держ. ун-ту. Серія «Юридичні науки». – 2016. – Вип. 1. – Т. 4. – С. 126–129.

6. Інформаційно-методичний збірник рішень Європейського суду з прав людини, щодо яких до Національної школи суддів України надходили звернення Урядового уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини у 2015–2016 роках / Т. І. Фулей, О. М. Кучів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://nsj.gov.ua/files/1487056601%D0%86%D0%BD%D1%84%D0%BE%D1%80%D0%BC%D0%B0%D1%86%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%BE%D0%BC%D0%B5%D1%82%D0%BE%D0%B4%D1%87%D0%B8%20%2017%20\(1\).pdf](http://nsj.gov.ua/files/1487056601%D0%86%D0%BD%D1%84%D0%BE%D1%80%D0%BC%D0%B0%D1%86%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%BE%D0%BC%D0%B5%D1%82%D0%BE%D0%B4%D1%87%D0%B8%20%2017%20(1).pdf)

7. Бойко В. Б. Забезпечення доступу до правосуддя на стадії пред'явлення позову / В. Б. Бойко // Форум права. – 2106. – № 2. – С. 11–17.

8. Моїсеєнкова С. О. Генеза права як соціального явища: до постановки проблеми / С. О. Моїсеєнкова // Актуальні проблеми держави і права. – 2015. – Вип. 75. – С. 77–84.

9. Керноз Н. Є. Проблемність визначення «цивільного судочинства» та його видів у Цивільному процесуальному кодексі України / Н. Є. Керноз // Молодий вчений. – 2016. – № 2. – С. 193–201.

Бондаренко В. А., Пустовая Н. А. Теоретико-правовые вопросы электронного правосудия в информационном обществе

Рассматриваются теоретико-правовые вопросы электронного правосудия в информационном обществе. На основании анализа действующего

законодавства України, других нормативно-правових актів розкривається сутність електронного правосуддя в контексті розвитку інформаційно-комунікаційних технологій і систем. С позиції інформаційного права, с точки зору на методологічні основи розвитку інформаційного общества освітаються процесуальні аспекти застосування інформаційних технологій в судопроизводстві.

Ключевые слова: електронне судопроизводство, інформаційно-комунікаційні технології, процесуальне право, адаптація національного законодавства.

Bondarenko V. A., Pustova N. O. Theoretical and legal issues of electronic justice in the information society

The article deals with the theoretical and legal issues of electronic justice (e-justice) in the information society. The essence of electronic justice based on the analysis of the current legislation of Ukraine, other regulatory legal acts are revealed in the context of the development of information and communication technologies and systems.

In terms of information law, the methodological bases of the development of the information society, the procedural aspects of the application of information technologies in proceedings are examined.

Scientific and technical progress, introduction of new technologies in the process of establishing the justice gave the opportunity to substantially change traditional ways of ensuring justice, form new approaches to accessibility, transparency, and publicity of justice and contributed to the development of e-justice. E-justice should be considered not only as a specific technological solution for the organization of justice, but as information and legal mechanism of the transformation of the state and society by ensuring sustainable information exchange between the judicial system and citizens.

Electronic justice concerns ways and forms of exercising procedural actions with using information technologies by participants in proceedings. High rates of virtualization of the judicial system have a positive influence on the formation of the information society, the principles of which are the right to equal access to information, clarifying the provisions of procedural law under the influence of the algorithm of implementing the projects of e-justice.

The most successful result of e-justice in Ukraine is providing access to court decisions electronically. Formation of informational databases as independent information systems, legal regime of which is determined by the provisions of information law, reflects striving of the state for the equal application of the legislation. Implementation of information means, electronic document control, use of digital evidence, inclusion of all or most of the judgments in a single analytical system (Bank of judicial decisions) create the conditions for the progressive development of information law.

Key words: *electronic proceedings, information and communication technologies, procedural law, adaptation of the national legislation.*

Стаття надійшла 11 квітня 2017 р.

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПОСЛУГ, ЩО НАДАЮТЬСЯ МВС УКРАЇНИ

Висвітлено проблеми нормативно-правового забезпечення інформаційних адміністративних послуг, що надаються МВС України. На підставі аналізу законодавства України, інших нормативно-правових актів розкрито сутність надання адміністративної послуги як функції управління. Роз'яснено інформаційні послуги МВС України у контексті законодавства про адміністративні послуги. Наведено рекомендації з підвищення ефективності адміністративно-правового регулювання надання адміністративних послуг у системі МВС України.

Ключові слова: адміністративні послуги, інформаційні послуги, МВС України, управлінська функція.

Постановка проблеми. Реформування системи державного управління є однією з важливих умов прискорення соціально-економічного розвитку країни, оскільки за ефективністю державного управління та якості публічних послуг Україна перебуває на одному рівні з країнами, які значно поступаються їй в економічному розвитку. Державні адміністративні послуги (далі – адміністративні послуги) являють собою нормативно встановлений спосіб забезпечення прав і свобод, законних інтересів громадян та організації державними органами влади. Їхніми атрибутивними ознаками є: індивідуальний характер надання (послуга надається конкретній фізичній або юридичній особі, має адресний характер); наявність взаємодії клієнта з органом державної влади з приводу реалізації його прав, законних інтересів, обов'язків. Розвиток адміністративних послуг має на меті сформувати структури, орієнтовані на споживачів, поставити в центр їхньої діяльності обслуговування інтересів і задоволення потреб пересічних громадян.

Стан дослідження. Теоретичні аспекти надання адміністративних послуг відображені у працях відомих учених: В. Б. Авер'янова, Г. В. Атаманчука, О. Ф. Андрійко, О. М. Бандурки, Ю. П. Битяка, Л. Р. Білої, В. М. Гарашука, Т. О. Коломєць, В. К. Колпакова, А. Т. Комзюка, О. В. Кузьменко, О. І. Остапенка, Д. В. Приймаченка, В. В. Середи, М. М. Тищенко та ін. Зважаючи на те, що національна правова наука традиційно пов'язує аналіз адміністративних послуг

з поняттям адміністративний процес, доцільно розглянути окремі питання з погляду застосування інформаційно-комунікаційних технологій.

Метою статті є аналіз нормативно-правового забезпечення інформаційних адміністративних послуг, що надаються МВС України.

Виклад основних положень. Складовими механізми адміністративно-правового регулювання інформаційно-аналітичної діяльності у контексті надання адміністративних послуг є адміністративні процедури та адміністративні дії, алгоритм реалізації яких визначається за допомогою відповідних адміністративно-правових актів.

Висвітлюючи специфіку надання адміністративних послуг в сучасних умовах, треба спиратися на те, що вони найперше означають адміністративну дію посадової особи, передумовою якої є встановлена законом форма обов'язкового звернення по відповідну послугу. Підставою для звернення в загальному сенсі є право зацікавленої особи, якому відповідає певний обов'язок державного органу, виражений у належній поведінці, визначеній чинним нормативно-правовим актом.

Згідно зі ст. 40 Конституції України, громадяни України мають право звернутися особисто або через свого законного представника, направити індивідуальне або колективне звернення в державні органи, органи місцевого самоврядування та їхнім посадовим особам.

Конституційне право громадян на звернення отримало своє безпосереднє втілення в Законі України від 2 жовтня 1996 року № 393/96-ВР «Про звернення громадян». Установлений цим законом порядок розгляду звернень громадян поширюється на всі звернення громадян, за винятком звернень, які підлягають розгляду в порядку, встановленому іншими законами. Громадяни реалізують право на звернення вільно і добровільно. Здійснення ними права на звернення не повинно порушувати права і свободи інших осіб.

Розгляд звернень громадян здійснюється безкоштовно. Стаття 3 Закону України «Про звернення громадян» під зверненням громадянина розуміє спрямовані у державний орган, орган місцевого самоврядування або посадовій особі письмові пропозиції, заяви чи скарги, усне та електронне звернення громадянина до державного органу, орган місцевого самоврядування. Зазначена стаття Закону розкриває такі поняття:

– пропозиція (зауваження) – рекомендація громадянина щодо вдосконалення законів та інших нормативних правових актів, діяльності державних органів і органів місцевого самоврядування, розвитку суспільних відносин, поліпшення соціально-економічної та інших сфер діяльності держави та суспільства;

– заява (клопотання) – прохання громадянина про сприяння в реалізації його конституційних прав і свобод або конституційних прав і свобод інших осіб, або повідомлення про порушення законів та інших нормативно-правових актів, недоліки в роботі державних органів, органів місцевого самоврядування та посадових осіб, або критика діяльності зазначених органів і посадових осіб;

– скарга – прохання громадянина про відновлення або захист його порушених прав, свобод чи законних інтересів або прав, свобод або законних інтересів інших осіб;

– електронна петиція – особлива форма колективного звернення громадян до Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, органу місцевого самоврядування, яка подається та розглядається в порядку, передбаченому статтею 23-¹ Закону «Про звернення громадян» [1].

Під час розгляду звернення державним органом, органом місцевого самоврядування або посадовою особою громадянин має право:

– подавати додаткові документи та матеріали або звертатися з проханням про їх витребування;

– знайомитися з документами та матеріалами, що стосуються розгляду звернення, якщо це не зачіпає права, свободи та законні інтереси інших осіб, коли у зазначених документах і матеріалах не містяться відомості, що складають державну або іншу охоронювану законом таємницю;

– одержувати письмову відповідь по суті порушених у зверненні питань, повідомлення про переадресацію письмового звернення до державного органу, органу місцевого самоврядування або посадовій особі, до компетенції яких належить вирішення поставлених у зверненні питань;

– звертатися зі скаргою на прийняте за зверненням рішення або дію (бездіяльність) у зв'язку з розглядом звернення в адміністративному і (або) в судовому порядку згідно з законодавством України;

– звертатися із заявою про припинення розгляду звернення.

При цьому Закон гарантує безпеку громадянина у зв'язку з його зверненням. Забороняється переслідування громадянина у зв'язку з його зверненням до державного органу, органу місцевого самоврядування або посадової особи з критикою діяльності зазначених органів або посадової особи або в цілях відновлення чи захисту своїх прав, свобод і законних інтересів або інших осіб. Під час розгляду звернення не допускається розголошення відомостей, які містяться у зверненні, відомостей, що стосуються приватного життя громадянина, без його згоди. Не є розголошенням відомостей, що містяться у зверненні,

направлення письмового звернення до державного органу, органу місцевого самоврядування або посадовій особі, до компетенції яких належить вирішення поставлених у зверненні питань.

Державою забезпечується захист прав громадян на звернення. Згідно із Законом «Про звернення громадян» встановлена цивільна, адміністративна та кримінальна відповідальність за порушення норм вказаного закону.

Неправомірна відмова в прийнятті чи розгляді звернень громадян, прийняття завідомо необґрунтованого, незаконного рішення, надання недостовірної інформації або розголошення відомостей про приватне життя громадянина, інші порушення тягнуть відповідальність винних посадових осіб, державних службовців посадових осіб місцевого самоврядування, відповідно до чинного законодавства України. Громадянин має право звернутися до суду із заявою про відшкодування матеріальної шкоди, про компенсацію моральної шкоди, заподіяних йому внаслідок порушення органом або посадовою особою законодавства про звернення громадян.

Робота зі зверненнями громадян в апараті та територіальних органах МВС України є окремим напрямом, покликаним забезпечити захист конституційних прав, свобод і законних інтересів громадян [2].

Відповідно до Закону України «Про Національну поліцію» [3], вона зобов'язана: приймати та реєструвати (зокрема в електронній формі) заяви та повідомлення про злочини, про адміністративні правопорушення, про події; видавати заявникам на підставі особистих звернень повідомлення про прийняття та реєстрацію письмових заяв про злочини, адміністративні правопорушення, події; здійснювати відповідно до підвідомчості перевірку заяв і повідомлень про злочини, адміністративні правопорушення, події та вживати за заявами та повідомленнями заходів, передбачених законодавством України, інформувати заявників про хід розгляду заяв і повідомлень у строки, встановлені законодавством України; передавати (надсилати) заяви та повідомлення про злочини, адміністративні правопорушення, події в державні та місцеві органи, організації або посадовій особі, до компетенції яких належить вирішення відповідних питань, з повідомленням про це заявника; інформувати відповідні державні та місцеві органи, організації та посадових осіб цих органів та організацій про факти, що стали відомі поліції і які потребують оперативного реагування.

На виконання цього положення і норм, що містяться в Законі України «Про звернення громадян», наказом МВС України від 10 жовтня 2004 року № 1177 було затверджено Положення про порядок роботи зі зверненнями громадян і організації їх особистого прийому

в системі Міністерства внутрішніх справ, яке встановлює єдиний порядок розгляду звернень громадян [4]. Порядок розгляду звернень громадян до територіального органу МВС України регулюється вказаним Положенням, а порядок прийому заяв, повідомлень про скоєні правопорушення, злочини та інші дії протиправного характеру регулюється Інструкцією, затвердженою Наказом МВС України від 1 грудня 2015 року № 1377 [5].

Слід звернути увагу на те, що поняття звернення громадянина до державного органу ширше за змістом, ніж поняття звернення громадянина по надання адміністративної послуги. Надання адміністративної послуги – це адміністративна дія або процедура, спрямована на фактичну реалізацію права громадянина на отримання такої послуги, а адміністративна дія, натомість, являє собою управлінську дію з реалізації встановлених законом повноважень.

У контексті викладеного форму управління можна трактувати як опосередкований зовнішнім виразом зміст управління, обмежений рамками безпосередніх управлінських дій та цілей, які втілюються певними органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування. Істотною частиною управлінської діяльності публічного органу або його структурних підрозділів та їхніх посадових осіб є форма управління.

Будь-яка форма управління охоплює комплекс певних дій, що здійснюються конкретними суб'єктами управління, коли ці дії специфічно розкривають сутність безпосереднього управлінського впливу. Нормативно-правовий акт встановлює юридичний зміст конкретної форми управління, водночас така форма управління буде вважатися правовою. Однак бувають і неправові форми управління, зміст яких не встановлюється нормами права. Зовні виражена і юридично оформлена дія органу управління виконавчої влади або його посадової особи, здійснювана в межах передбаченої законом компетенції, що спричиняє наслідки правового характеру, є правовою формою управління.

Функції та методи управління реалізуються на практиці та виражаються у формі управління, будучи конкретною управлінською дією, що вчиняється в процесі виконання органами публічної влади її адміністративної компетенції. З огляду на викладене доречно констатувати, що надання адміністративної послуги є правовою формою управління, спрямованою на досягнення визначених юридичних наслідків.

У цьому разі юридичними наслідками можуть бути такі: відмова у наданні адміністративної послуги чи прийняття адміністративного рішення про надання зазначеної послуги. Роз'яснюючи цю вельми

складну концепцію, деякі вчені вдаються до загального поняття правової процедури.

Як вважає А. Школик, адміністративну процедуру можна розглядати як вид правової процедури, під якою розуміється особливий нормативно встановлений порядок здійснення юридичної діяльності, що забезпечує реалізацію норм матеріального права та заснованих на них матеріальних правовідносин, які охороняються від порушень правовими санкціями [6, с. 186]. Н. Галіцина пов'язує адміністративну процедуру з порядком вчинення дій, необхідних для виконання будь-якої справи, вирішення завдання [7, с. 173].

Ю. Фролов конкретизує дефініцію адміністративної процедури як нормативно встановлений порядок послідовно здійснюваних дій суб'єктів права для реалізації їхніх прав і обов'язків [8, с. 694].

Важливо зауважити, що, по-перше, ці визначення відбивають процес регулювання правотворчої, правозастосовної, зокрема і юрисдикційної, діяльності органів виконавчої влади; по-друге, адміністративні процедури пов'язані з процесом реалізації демократичних принципів здійснення державного управління.

В. Серета, М. Гурковський, М. Ковалів, Ю. Назар зазначають, що суттєва кількість адміністративних процедур реалізується органами внутрішніх справ у контексті дозвільної системи [9].

Повертаючись до характеристики сутності та змісту терміна «процедура», слід зауважити, що це сукупність запропонованих упорядкованих дій, які тривають у часі, тому державна послуга не може бути просто дією. Будь-яка адміністративна процедура регламентована відповідним актом. Надання адміністративної послуги територіальним органом МВС України регулюється нормативно-правовими актами Кабінету Міністрів України та відомчими нормативними актами.

У контексті інформаційно-аналітичної діяльності центрального апарату та територіальних органів МВС України можна виокремити такі види адміністративних послуг, як-от: видача ліцензій на провадження охоронної діяльності; видача довідок про наявність (відсутність) судимості; видача архівних довідок; видача, заміна паспорта громадянина України, інші види, зазначені у розділі «Громадянство, міграція, переїзд» на платформі Єдиного державного порталу адміністративних послуг (<https://posluga.gov.ua>); видача дозволу на зберігання та використання зброї й інші види, зазначені у розділі «Безпека та захист» на платформі Єдиного державного порталу адміністративних послуг (<https://posluga.gov.ua>) [10; 11].

Цікавим є питання: якщо надання адміністративних послуг є визначеним Законом України від 6 вересня 2012 року № 5203-VI «Про

адміністративні послуги» обов'язком посадових осіб, котрі повинні зареєструвати звернення та у визначений законом період прийняти рішення, – то чи є з урахуванням викладеного прийом заяв, повідомлень та іншої інформації про злочини, адміністративні правопорушення, події адміністративною послугою?

Інструкцію про порядок ведення єдиного обліку в органах поліції заяв і повідомлень про вчинені кримінальні правопорушення та інші події прийнято відповідно до Положення про Національну поліцію, постанови Кабінету Міністрів України від 16 вересня 2015 року № 730 «Про утворення територіальних органів Національної поліції та ліквідацію територіальних органів Міністерства внутрішніх справ» [12; 13]. В Інструкції про порядок ведення єдиного обліку в органах поліції заяв і повідомлень про вчинені кримінальні правопорушення та інші події наведено таке [5]: предметом регулювання Інструкції є прийом і реєстрація в територіальних органах Національної поліції заяв, повідомлень та іншої інформації про злочини, адміністративні правопорушення, події. Інструкція визначає терміни, послідовність дій (адміністративних процедур) під час здійснення повноважень щодо прийому, реєстрації заяв і повідомлень про злочини та події.

Отже, адміністративна послуга – це діяльність органу виконавчої влади, що здійснює державну послугу, яка виражається у здійсненні дій і (або) прийнятті рішень, що тягнуть виникнення, зміну або припинення правовідносин або виникнення документованої інформації (документа) у зв'язку зі зверненням громадянина чи організації у цілях реалізації їхніх прав, законних інтересів або виконання покладених на них нормативними правовими актами обов'язків.

У контексті Закону України «Про адміністративні послуги» у зазначеній Інструкції містяться загальні положення про суб'єктів одержувачів адміністративної послуги, посадових та інших осіб, опис вимог до адміністративних процедур під час надання послуги: способи звернення, подальші адміністративні дії посадових осіб, строки, підстави для відмови, елементи процедури, детальний опис послідовності адміністративних процедур, які поділяються залежно від виду звернення на різні варіанти чітко регламентованих адміністративних дій, форми контролю за належним виконанням процедур Інструкції вищими посадовими особами. Водночас Закон України «Про адміністративні послуги» передбачає ведення Реєстру адміністративних послуг, наявність технологічних карток адміністративних послуг.

Описана вище процедура надання адміністративної послуги відбиває специфіку надання інформаційних послуг центральним апаратом і територіальними органами МВС України, що полягає в стан-

дартизації та уніфікації процедур, встановлення єдиних інформаційних ресурсів у розрізі Концепції розвитку системи електронних послуг в Україні [14].

Різноманіття та диференціація адміністративних процедур, адміністративне свавілля під час використання дискреційних повноважень, що існувало до періоду застосування інформаційно-комунікаційних технологій, були замінені фундаментальною регламентацією юридичних дій, які здійснюються за допомогою інформаційно-комунікаційної мережі «Інтернет», на платформі Єдиного державного порталу адміністративних послуг [10], що дає змогу узагальнювати, аналізувати інформацію в оптимальні строки та в достатньому обсязі.

Незважаючи на ефективність реформи надання адміністративних послуг, досі існує проблема в регулюванні процедури оскарження, спричинена відсутністю єдиної нормативної бази. На думку деяких учених, основою державного нагляду та контролю у сфері надання адміністративних послуг повинен бути законодавчо затверджений стандарт діяльності з надання адміністративних послуг. Стандартизація адміністративних послуг і відповідної діяльності з їхнього надання, насамперед, передбачає наявність низки обов'язкових для виконання правил, установлених на користь одержувача послуг, що передбачають сукупність елементів адміністративної послуги, які загалом визначають можливість задоволення відповідних потреб приватних осіб щодо процесу та результату обслуговування при стабільних витратах ресурсів.

На сучасному етапі розвитку інституту адміністративних послуг, що охоплює систему певних пов'язаних контрольних і наглядових функцій в органах публічної влади, відповідна нормативно-правова база являє собою надлишковий, суперечливий і недостатньо визначений комплекс норм, які стосуються досліджень, обстежень, перевірок, різних експертиз і аналізу первинної інформації. Ба більше, зазначені нормативно закріплені функції перетинаються з наглядовими (проведення перевірок, накладення стягнень, ліцензування, видача дозволів, реєстрація, припинення діяльності тощо). Це призводить до посилення адміністративного тиску, збільшення кількості адміністративних обмежень діяльності організацій, також підприємницької діяльності.

Відповідно до Закону України від 10.12.2015 р. № 888-VIII «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо розширення повноважень органів місцевого самоврядування та оптимізації надання адміністративних послуг», здійснюється розробка необхідних нормативно-правових актів, що закріплюють поділ наглядових і контрольних повноважень органів публічної влади та місцевого самоврядування. Організації, які безпосередньо здійснюють випробування, вимірю-

вання, експертизу і водночас є акредитованими у відповідних органах, вважаються такими, що виконують контрольні функції, а органи виконавчої влади мають право здійснювати наглядові повноваження (в системі МВС України – це Експертна служба [15]).

З огляду на це слід зважити, що якість наданої адміністративної послуги мусить спиратися не тільки на єдині технічні стандарти, а й на можливість такого ж стандартизованого контролю якості з боку вищих або незалежних виконавчих органів. В умовах адаптації національного законодавства до вимог ЄС забезпечити ефективне юридичне регулювання можливо лише шляхом віднайдення принципово нових підходів до його організації, що не виключають наявних соціально-економічних реалій і враховують об'єктивно наявні відмінності механізмів дії права. Це складна проблема, яка потребує теоретичного осмислення з погляду на складові адміністративного права: фінансове, податкове, бюджетне, інформаційне [16, с. 139].

Висновки. Зважаючи на викладене, доцільно підкреслити, що саме інформаційно-комунікаційні технології, які впроваджуються в сферу надання адміністративних послуг органами МВС України, дають можливість забезпечити їхню якість, надійність і контроль з боку незалежних операторів електронних ресурсів як складових єдиного інформаційного простору. Надання МВС України та його територіальними органами адміністративних послуг є найважливішим напрямом реалізації положень статті 14 «Верховенство права та повага до прав людини і основоположних свобод» Угоди про асоціацію між Україною, з одного боку, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншого, та одним із перспективних напрямів інформаційно-аналітичної діяльності на основі сучасних інформаційно-комунікаційних технологій. Вдосконалення організаційно-правових основ і назагал адміністративно-правового регулювання інформаційно-аналітичної діяльності МВС України зумовлює нагальну потребу уніфікації інфраструктури міжвідомчої взаємодії шляхом уведення в адміністративно-правові акти відповідних адміністративних процедур, розробки адміністративних актів на міжвідомчих рівнях, а також оптимізацію контролю виконання адміністративно-правових актів та використання механізмів судового оскарження.

1. Про внесення змін до Закону України «Про звернення громадян» щодо електронного звернення та електронної петиції: Закон від 02.07.2015 р. № 577-VIII // Відомості Верховної Ради України. – 2015. – № 35. – Ст. 341.

2. Про затвердження Положення про Міністерство внутрішніх справ України: Постанова Кабінету Міністрів України від 28.10.2015 р. № 878 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/795-2007-%D0%BF>

3. Про Національну поліцію: Закон України від 02.07.2015 р. № 580-VIII // Відомості Верховної Ради України. – 2015. – № 40–41. – Ст. 379.

4. Про затвердження Положення про порядок роботи зі зверненнями громадян і організації їх особистого прийому в системі Міністерства внутрішніх справ України: Наказ МВС України від 10.10.2004 р. № 1177 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z136104?test=XNLMf5x.qwJgdqYwZizt1/4PHI42ws80msh8Ie6>

5. Про затвердження Інструкції про порядок ведення єдиного обліку в органах поліції заяв і повідомлень про вчинені кримінальні правопорушення та інші події: Наказ МВС України від 01.12.2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z1498-15>

6. Школик А. Адміністративна процедура та її співвідношення з суміжними поняттями / А. Школик // Вісник ЛНУ ім. І. Франка. Серія юридична. – 2014. – Вип. 59. – С. 185–193.

7. Галіцина Н. В. Адміністративна процедура як інститут адміністративного процесу / Н. В. Галіцина // Форум права. – 2010. – № 4. – С. 163–177.

8. Фролов Ю. М. Адміністративні процедури: зміст та особливості / Ю. М. Фролов // Форум права. – 2013. – № 3. – С. 692–698.

9. Адміністративна діяльність органів внутрішніх справ. Особлива частина: навч. посібник / В. В. Серета, М. П. Гурковський, М. В. Ковалів, Ю. С. Назар і ін.; за заг. ред. В. В. Середи. – Львів: ЛьвДУВС, 2015. – 582 с.

10. Єдиний державний портал адміністративних послуг [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://posluga.gov.ua/>

11. Про затвердження переліку платних послуг, які надаються підрозділами Міністерства внутрішніх справ, Національної поліції та Державної міграційної служби, і розміру плати за їх надання: Постанова Кабінету Міністрів України від 04.06.2007 р. № 795 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/795-2007-%D0%BF>

12. Про затвердження Положення про Національну поліцію: Постанова Кабінету Міністрів України від 28.10.2015 р. № 877 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/877-2015-%D0%BF>

13. Про утворення територіальних органів Національної поліції та ліквідацію територіальних органів Міністерства внутрішніх справ: Постанова Кабінету Міністрів України від 16.09.2015 р. № 730 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/730-2015-%D0%BF>

14. Про схвалення Концепції розвитку системи електронних послуг в Україні: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 16.11.2016 р. № 918-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=249570503>

15. Про організацію взаємодії підрозділів Експертної служби МВС із територіальними органами з надання сервісних послуг МВС: Наказ МВС

Україні від 18.01.2016 р. № 28 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z0204-16>

16. Бондаренко В. А. Окремі аспекти підвищення ефективності норм адміністративного права у період адаптації законодавства до вимог Європейського Союзу / В. А. Бондаренко // Наук. вісник ЛьвівДУВС. – 2016. – № 3. – С. 134–142.

Есимов С. С. Нормативно-правовое обеспечение информационных административных услуг, предоставляемых МВД Украины

Рассматриваются проблемы нормативно-правового обеспечения информационных административных услуг, предоставляемых МВД Украины. На основании анализа законодательства Украины, других нормативно-правовых актов раскрывается сущность предоставления административной услуги как функции управления. Разъясняются информационные услуги МВД Украины в контексте законодательства об административных услугах. Приводятся рекомендации по повышению эффективности административно-правового регулирования предоставления административных услуг в системе МВД Украины.

Ключевые слова: административные услуги, информационные услуги, МВД Украины, управленческая функция.

Yesimov S. S. Normative and legal ensuring of information administrative services provided by the Ministry of Internal Affairs of Ukraine

Reforming the system of public administration is one of the most important conditions for raising socio-economic development of the country, because taking into account the efficiency of public administration and public services, Ukraine is in line with countries much inferior to it in economic development.

State administration services (administrative services) represent a statutory method of ensuring human rights and freedoms, and legal interests of citizens and organizations by the State authorities. Their attributive features are: individual character (service is provided to a particular physical or legal entity and has targeted character); the presence of the customer's interaction with the body of State authority concerning implementation of their rights, interests, and duties.

The development of administrative services aims to form a structure focused on consumers, to put interests and needs of average citizens at the center of their service. It should be emphasized that information and communication technologies are being introduced into the field of the provision of administrative services by the bodies of Internal Affairs of Ukraine; they will ensure their quality, reliability, and control by the independent operators of electronic resources as components of a unified information space.

Provision of the Ministry of Internal Affairs and its territorial bodies of administrative services is the most important direction in the implementation of Article 14 of the Association Agreement between Ukraine and the European Union, and one of the perspective directions of informational and analytical activities on the basis of the modern information and communication technologies.

Improvement of the organizational and legal grounds and administrative and legal regulation of the informational and analytical activities of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine stipulates the need to unify the infrastructure of interagency interaction by incorporating the respective administrative procedures into the administrative regulations, the development of administrative regulations on interdepartmental levels; optimization of control over administrative-legal acts and the use of mechanisms for pretrial appeal.

Key words: *administrative services, information services, Ministry of Internal Affairs, managerial function.*

Стаття надійшла 1 березня 2017 р.

УДК 352.075

**О. В. Ільницький,
Н. В. Ільків**

ЮРИДИЧНИЙ АСПЕКТ ЗАЛУЧЕННЯ ГРОМАДЯН ДО УПРАВЛІННЯ В ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

Заналізовано проблеми реалізації форм прямої та представницької демократії, закріплених у законодавстві України, з метою забезпечення здійснення реального народовладдя. Досліджено стан правового регулювання централізованого та локального характеру референдумів, виборів, загальних зборів, місцевих ініціатив, громадських слухань, органів самоорганізації населення; наведено висновок, що сучасні форми є недосконалими та складними у застосуванні і у поєднанні із громадянською пасивністю та низьким рівнем правової культури набувають декоративного значення у системі реалізації політичних прав громадян в Україні. Констатовано, що прогалини законодавства можуть бути виправлені шляхом локальної нормотворчості завдяки прийняттю статутів територіальних громад або відповідних положень органами місцевого самоврядування.

Ключові слова: *територіальна громада, місцеве самоврядування, пряма (безпосередня) та представницька демократія, референдум, вибори, громадська рада.*

Постановка проблеми. Ст. 25 Міжнародного пакту ООН про громадянські та політичні права 1966 р. проголошує, що кожний громадянин повинен мати без будь-якої дискримінації, згаданої у ст. 2 цього ж Пакту, і без необґрунтованих обмежень право і можливість брати участь у веденні державних справ як безпосередньо, так і за посередництва вільно обраних представників.

Преамбула Європейської Хартії місцевого самоврядування від 15 жовтня 1985 р., ратифікована Законом України від 15 липня 1997 р., свідчить про переконання серед учасників Ради Європи в тому, що це право найбільш безпосередньо може здійснюватися саме на місцевому рівні, а існування органів місцевого самоврядування, наділених реальними функціями, здатне забезпечити ефективне і близьке до громадянина управління.

З уваги на положення цих міжнародно-правових актів, з позицій забезпечення політичних прав особи, місцеве самоврядування виступає закономірним результатом соціально-правової еволюції, спрямованої на втрату державою монополії на публічну владу й на забезпечення максимального доступу громадян до управління. Проголошена Україною децентралізація як один із принципів побудови нової політико-правової системи лише підвищує роль і відповідальність місцевого самоврядування у системі організації суспільства. Отже, інститутам залучення громадян до здійснення права на управління в рамках місцевого самоврядування слід приділяти особливу увагу.

Стан дослідження. Проблематика цього наукового дослідження має тривалу міждисциплінарну історію в роботах дослідників у галузі конституційного та адміністративного права. Водночас новітні реалії потребують оновлення підходів та актуалізації результатів досліджень.

Мета статті – сформулювати рекомендації щодо підвищення рівня правового регулювання залучення громадян до здійснення управління у діяльності органів місцевого самоврядування задля реалізації народовладдя.

Виклад основних положень. Традиційно, аналізуючи питання реалізації права на участь в управлінні державними справами (куди відносять і участь у місцевому самоврядуванні), міжнародні та національні конституційні стандарти (ст. 38 Конституції України) розглядають його з позицій реалізації форм прямої (безпосередньої) та представницької демократії. І переважно основна увага акцентується на останніх – діяльності органів місцевого самоврядування (ради або зборів, члени яких вільно обираються таємним голосуванням на основі прямого, рівного, загального виборчого права та які можуть мати підзвітні їм виконавчі органи (ч. 2 ст. 3 Європейської хартії місцевого самоврядування та ч. 3 ст. 140 Конституції України).

Водночас місцеве самоврядування є тим правовим інститутом, що надає широкі можливості для застосування форм прямої (безпосередньої) демократії, оскільки за онтологією та визначеною природою максимально наближене до особи у прямому та опосередкованому значенні.

На підставі міжнародних нормативних стандартів демократії національне законодавство серед основних форм визначає місцеві референдуми та участь у виборах до органів місцевого самоврядування. Незважаючи на конституційне значення вказаних форм, в Україні доводиться констатувати грубе порушення з боку держави вказаних форм реалізації важливих політичних прав своїх громадян. Це відбувається як шляхом постійних і безсистемних змін виборчої системи на місцевих виборах, що йдуть урозріз із принципами виборчого права та не дозволяють розглядати їх як справжній інструмент формування демократичних органів у системі публічного управління, так і загалом через відсутність нормативної бази для реалізації права на участь у місцевому референдумі.

Згідно зі ст. 7 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21 травня 1997 р., порядок призначення та проведення місцевого референдуму, а також перелік питань, що вирішуються виключно референдумом, визначаються законом про референдуми. Таким законом до 2012 року був Закон України «Про всеукраїнський та місцеві референдуми» від 03 липня 1991 р., що втратив чинність із прийняттям Закону України «Про всеукраїнський референдум» від 06 листопада 2012 р., фактично залишивши місцеві референдуми поза межами нормативно-правового регулювання.

Експерти Програми Ради Європи «Посилення місцевої демократії та підтримка реформ місцевого самоврядування в Україні» ще у 2010 році у своєму звіті про відповідність національного українського законодавства положенням Хартії відзначали, що положення ст. 143 Конституції України про можливість територіальних громад безпосередньо виконувати самоврядні функції є суто декларативним, оскільки механізмів для цього не існує; єдиний дієвий інструмент безпосередньої демократії згідно з чинним на той час українським законодавством, на їхню думку, – місцевий референдум – є занадто складним [1]. Сьогодні ж громада фактично позбавлена і такого механізму, незважаючи на тривалі доктринально-нормотворчі потуги щодо створення відповідного завданням та призначенню правового механізму [2].

Чинне законодавство України про місцеве самоврядування визначає можливість використання альтернативних форм прямої демократії на місцевому рівні – загальні збори громадян (ст. 8 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні»), місцеві ініціативи (ст. 9 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні»), громадські слухання (ст. 13 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні»), органи самоорганізації населення (ч. 6 ст. 140 Конституції України, ст. 14 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні»).

У всіх наведених випадках конкретні процедури використання тієї чи іншої форми прямої демократії не деталізовані у централізованому законодавстві, водночас право на визначення цих порядків Закон надав самим територіальним громадам шляхом закріплення відповідного регулювання у статутах територіальних громад чи в інших рішеннях представницьких органів місцевого самоврядування (місцевих рад). Зважаючи на широку диспозитивність у прийнятті вказаних порядків, місцеві ради та громади практично не обмежені у вирішенні процедурних питань регулювання вказаних форм демократії, проте мусять пам'ятати про основне їхнє призначення – забезпечити можливість вільного доступу членів громади до прийняття управлінських рішень, створити реальну альтернативу та підтримку формалізованим органам місцевого самоврядування, забезпечити адекватний прямий зворотній зв'язок із громадою.

З аналізу прийнятих статутів територіальних громад можна дійти висновку, що вони, регулюючи вказані питання, зосереджують увагу на основних, як-от:

- суб'єктний склад вказаних форм діяльності (не повинні створюватися перешкоди навіть незначній групі членів громади у реалізації їхніх прав та водночас не має спотворюватися реалізація інституту через можливість неконструктивного використання вказаних інститутів);
- порядок конституювання ініціаторів та підтвердження підтримки їхньої ініціативи серед громади (через збір списків чи підписні листи);
- темпоральні характеристики та організаційні і матеріально-технічні аспекти реалізації ініціативи (часові межі та джерела фінансування проведення заходів);
- порядок інформування про проведення відповідних заходів та їхні результати;
- документування та зберігання документів за наслідками зборів, ініціатив чи слухань;
- впровадження рішень за результатами ініціатив і контроль за їхнім виконанням.

Тимчасом у вже згаданому звіті експертів Програми Ради Європи «Посилення місцевої демократії та підтримка реформ місцевого самоврядування в Україні» [1] звертається увага на те, що вказані механізми у контексті українського законодавства мають винятково консультативне значення, а отже, не можуть вважатися ефективними стосовно забезпечення участі громади у реалізації права на місцеве самоврядування.

Ще одним елементом безпосередньої демократії на місцевому рівні є діяльність *органів самоорганізації населення*. Згідно з ч. 6 ст. 140 Конституції України та ст. 14 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», сільські, селищні, міські, районні в місті (у разі їх створення) ради можуть дозволяти за ініціативою мешканців створювати будинкові, вуличні, квартальні та інші органи самоорганізації населення і наділяти їх частиною власної компетенції, фінансів, майна. Правовий статус, порядок організації та діяльності органів самоорганізації населення за місцем проживання визначаються законом. Закон України «Про органи самоорганізації населення», який був прийнятий ще 11 липня 2001 р., основними завданнями будинкових, вуличних, квартальних комітетів, комітетів мікрорайонів, комітетів районів у містах, сільських, селищних комітетів визначає створення умов для участі мешканців у вирішенні питань місцевого значення в межах Конституції і законів України, задоволення соціальних, культурних, побутових та інших потреб мешканців шляхом сприяння у наданні їм відповідних послуг, участь у реалізації соціально-економічного, культурного розвитку території, інших місцевих програм.

Ґрунтовний аналіз змісту ст. 14 вказаного Закону, яка встановлює перелік власних повноважень органів самоорганізації населення дозволяє дійти висновку, що основною сферою їхньої діяльності є питання соціально-побутового характеру, а основною формою діяльності – організація надання допомоги у їхньому вирішенні. Водночас суттєвіші повноваження, наприклад, щодо представництва інтересів жителів відповідної території, згідно з юрисдикцією органів самоорганізації населення, разом із депутатами, сприяти додержанню Конституції і законів, вносити пропозиції до місцевих програм чи контрольні повноваження – не забезпечені реальними механізмами їхньої реалізації. Таким чином, централізованим законодавством зазначені органи перетворено у «соціальний актив» у кращих радянських традиціях, без реального владного впливу та можливості втручатися у здійснення управління територією, що зумовлює невисоку привабливість застосування цієї форми. Нечисленні приклади застосування такої форми організації частини громади обумовлені і невиправданою складністю процедури створення органів самоорганізації населення та неготовністю членів територіальної громади брати на себе відповідальність за стан справ через низький рівень знань, поінформованості та дефіцит фінансових ресурсів.

Виправити таку ситуацію можливо і на місцевому рівні шляхом визначення відповідними місцевими радами додаткових інструментів

реалізації власних повноважень органів самоорганізації населення, а також широкого впровадження делегування частини власних повноважень місцевих рад на засадах прогресивної децентралізації разом з належним фінансово-матеріальним підґрунтям у порядку, що передбачено ст. 15 Закону України «Про органи самоорганізації населення».

Перелічені форми прямої (безпосередньої) демократії не єдині, які можуть бути використані в Україні. Дослідження статутів територіальних громад наводить такі заходи, як *консультативні опитування членів територіальної громади* (за аналогією з консультативним місцевим референдумом), *консультації та обговорення* з громадою питань прийняття нормативно-правових актів та формування і реалізації управлінської політики (особливо, що стосується прийняття регуляторних актів в силу прямої вимоги Закону України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» від 11 вересня 2003 р.; Типовий Порядок проведення консультацій з громадськістю з питань формування та реалізації державної політики, рекомендований для застосування і органам місцевого самоврядування, затверджений Постановою Кабінету Міністрів України від 03 листопада 2010 р. № 996 «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики»), *ініціювання та проведення громадських експертиз діяльності органів місцевого самоврядування* тощо. Зважаючи на те, що йдеться про реалізацію політичних прав на безпосередню участь в управлінні, допускаються будь-які форми діяльності, якщо вони не порушують вимог Конституції України.

У переважній більшості статутів територіальних громад до форм участі в управлінні віднесено також реалізацію передбаченого ст. 39 Конституції України права на *мирні зібрання*. Конституційна норма містить лише вимогу щодо повідомного характеру проведення будь-якого мирного зібрання громадян, який при тому, за тлумаченням Конституційного Суду України у Рішенні № 4-рп/2001 від 19.04.2001 р., не може розглядатися як форма обмеження права, а для забезпечення органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування належної реалізації цього права, та можливість обмеження права винятковими обставинами в судовому порядку – в інтересах національної безпеки та громадського порядку – з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей. Аналіз нормативно-правового регулювання та його застосування в частині реалізації права на мирні зібрання демонструє, що доволі часто органи влади зловживають нечіткістю підстав обмеження цього права, з огляду на відсутність спеціального закону. Останнє ілюструє одну з гострих проблем у частині виконання

Україною її міжнародних зобов'язань щодо забезпечення політичних прав і свобод. Однак, з іншого боку, слід констатувати, що норма Основного Закону, будучи нормою прямої дії, з позицій домінуючого праворозуміння, є гарантією можливості звернення громадянами уваги суб'єктів публічного управління на проблеми, шляхом вільного проведення мітингів, походів, демонстрацій, пікетів тощо.

Фактично описані вище форми прямої (безпосередньої) демократії не є новими для прогресивних західних демократій. У більшості своїй вказані інститути використовуються в європейських державах та США, щоправда, характеризуються певними особливостями.

Наприклад, у Німеччині право на участь у прийнятті владних рішень жителями територіальних одиниць реалізується шляхом подання спеціальних заявок, а громадянами – шляхом подання громадянських вимог і рішень.

Підписана 5% жителів заявка зобов'язує місцеву раду розглянути питання, що в ній уміщені, та прийняти відповідне рішення по них; громадську вимогу повинні підписати від 10 до 100 громадян, що свідчить про їхній намір замість ради самостійно вирішити певне місцеве питання [3, с. 72].

За наявності реального бажання почути громаду та врахувати її думку, активно використовуються неформальні опитування за допомогою карток опитування громадянського суспільства (наприклад, у Польщі, Вірменії, Словаччині), за результатами яких формуються карти пріоритетних напрямів розвитку населених пунктів, що лягають в основу місцевих програм або ж цілісних планів розвитку міста.

Як би не парадоксально нині це звучало для України, однак найширше в Європі застосування заходів прямої (безпосередньої) демократії, на думку громадян Швейцарії, дає змогу зберегти єдність їхній федеративній державі: від заміни на рівні комун виборних органів загальними зборами жителів територіальної одиниці до можливості виносити на голосування на референдумі практично будь-який закон, прийнятий парламентом, чи вносити громадську ініціативу в межах територіальної одиниці, яка може зумовити зміну швейцарської Конституції або запроваджувати новий вектор державної політики [4, с. 196–198].

Досліджуючи питання залучення громадян до управління в діяльності органів місцевого самоврядування, доцільно звернути увагу і на механізми впливу окремих осіб чи частин територіальних громад на прийняття управлінських рішень через процедури діяльності відповідних представницьких і виконавчих органів місцевого самоврядування.

Окрім можливості реалізації свого активного чи пасивного виборчого права під час формування органів місцевого самоврядування, формою реалізації права на доступ до управління є також участь у діяльності цих органів. Законодавство усіх демократичних держав на різних рівнях ставить однозначні вимоги щодо забезпечення для громадян відкритості у діяльності органів місцевого самоврядування: від Конституції Королівства Норвегії, у якій чітко визначено право кожного на доступ до документів муніципальної адміністрації (ч. 5 ст. 100), до законодавства про місцеве самоврядування Швеції, яке з 1994 року вимагає проведення відкритих засідань комітетів в органах місцевого самоврядування [4, с. 42–43], Німеччини – в якій кожен громадянин має право бути присутнім на засіданнях місцевих рад, а в регламенті відводиться спеціальний час для відповіді на запитання та інформування населення про найважливіші проблеми громади [3, с. 72], США – де право присутності та виступу на засіданнях муніципальних органів обмежується лише вимогою попереднього запису та регламентованим часом тривалості виступу [5, с. 146].

Формально українське законодавство також декларує відкритість, гласність та прозорість діяльності органів місцевого самоврядування, водночас, негативні приклади штучних перешкод у доступі членів громади до засідань органів місцевого самоврядування (виставлення охорони, турнікетів, відсутність умов для доступу осіб з інвалідністю до залів засідань, спеціальна акредитація для участі в засіданнях) та відсутність позитивних зобов'язань у регламентних нормах щодо забезпечення участі членів громади лише підтверджують декларативність вказаних принципів.

Щоправда, останні зміни, які відбулися у нормативно-правовому регулюванні у сфері інформації, істотно підвищили рівень відкритості діяльності органів місцевого самоврядування.

По-перше, кожна особа в Україні може скористатися власним правом на подання індивідуального чи колективного звернення, що закріплено у ст. 40 Конституції України та регулюється Законом України «Про звернення громадян» від 02 жовтня 1996 р. Направлення заяви, пропозиції чи скарги, які обов'язково підлягають розгляду та вимагають відповіді від її адресата, є офіційним способом звернути увагу на певні питання, вирішення яких вважають необхідними члени громади.

Зміни до законодавства, внесені у 2015 році, доповнили наведений перелік сучасною прогресивною формою комунікації між органами публічного управління та громадянами – *електронною петицією*. Громадяни можуть звернутися до Президента України, Верховної Ради

України, Кабінету Міністрів України, органу місцевого самоврядування з електронними петиціями через офіційний веб-сайт органу, якому вона адресована, або веб-сайт громадського об'єднання, яке здійснює збір підписів на підтримку електронної петиції.

Зважаючи на те, що більшість інформації, яка використовується та є наслідком діяльності органів місцевого самоврядування, є публічною за своєю природою, важливе значення для підзвітності і підконтрольності територіальній громаді відповідних органів мають нормативні механізми забезпечення доступу до публічної інформації. Закон України «Про доступ до публічної інформації» від 13 січня 2011 р. нормативно забезпеченими шляхами доступу до неї називає *систематичне та оперативне оприлюднення інформації* в офіційних друкованих виданнях, на офіційних веб-сайтах мережі Інтернет, на єдиному державному веб-порталі відкритих даних, на інформаційних стендах, будь-яким іншим способом, а також надання інформації за *запитами на інформацію*. Останні тенденції демонструють реальне значення цього інструменту щодо отримання хоча б оперативного інформаційного доступу громадян до управлінських процесів у державі та місцевому самоврядуванні.

Законом України «Про відкритість використання публічних коштів» від 11 лютого 2015 р. під особливий контроль поставлено доступність інформації про використання публічних коштів – через функціонування єдиного веб-порталу E-data та вимоги щодо оприлюднення фінансово-звітних документів на офіційних Інтернет-представництвах розпорядників та одержувачів бюджетних коштів.

Участь громадян у діяльності депутатів місцевих рад та інших виборних посадових осіб місцевого самоврядування не повинна завершуватися із завершенням виборів та оголошенням їхніх результатів. Згідно з ч. 2 ст. 2 Закону України «Про статус депутатів місцевих рад» від 11 липня 2002 р., *депутат місцевої ради як представник інтересів територіальної громади, виборців свого виборчого округу зобов'язаний виражати і захищати інтереси відповідної територіальної громади та її частини – виборців свого виборчого округу, виконувати їхні доручення в межах своїх повноважень, наданих законом, брати активну участь у здійсненні місцевого самоврядування. Відповідно до цього, перелічені у ст. 10 вказаного Закону обов'язки депутата місцевої ради у виборчому окрузі спрямовані на закріплення вимоги щодо постійної комунікації між обранцем і його виборцями.*

Особливими механізмами у цій сфері є *звіт депутата* у порядку ст. 16 Закону України «Про статус депутатів місцевих рад» та *доручення виборців* (ст. 17). Тож доручення виборців, які підтримані

більшістю учасників зборів, на яких вони дані, повинні бути елементом визначення вектору роботи депутата у відповідній місцевій раді. Рада та її органи аналізують доручення виборців, надані депутатам, та з урахуванням матеріальних, зокрема фінансових, можливостей ухвалюють відповідні рішення щодо їх реалізації. Доручення виборців враховуються у розробці планів і програм економічного та соціального розвитку відповідної території, місцевих економічних програм, складанні бюджету, а також під час підготовки рішень з інших питань. Депутат місцевої ради періодично інформує своїх виборців про результати розгляду радою та її виконавчими органами доручень виборців та особисту участь в організації їх виконання.

Отже, чинне законодавство встановлює чіткий нормативно-правовий зв'язок між депутатом та його виборцями, а вказані механізми однозначно мають бути застосовані в порядку забезпечення участі громадян у прийнятті управлінських рішень через своїх демократичних представників.

Ч. 2 ст. 10 вказаного Закону визначає, що депутат місцевої ради, який не виправдав довір'я виборців, може бути у будь-який час відкликаний ними у встановленому цим Законом порядку. Саме в цьому, на нашу думку, криється на сьогодні статичність і саботаж існування усіх перелічених можливостей співпраці між депутатом та його електоратом. Тривала та забюрократизована процедура відкликання депутата місцевої ради за народною ініціативою та її орієнтування на умови формування складу ради за мажоритарною виборчою системою в одномандатних округах, які на сьогодні збереглися лише у сільських та селищних радах, робить вказаний захід політичної відповідальності неідеальним. У результаті, за час існування вказаного порядку він жодного разу не був зреалізований.

З 1970-х років у розвинутих демократичних державах поширилася практика щодо залучення до діяльності органів публічного управління представників громадськості з метою отримання адекватної оцінки політики, яку реалізують правлячі сили, серед виборців у міжвиборчу каденцію. Щоб уберегти себе від кроків, завідомих не адекватних чи однозначно не сприйнятих суспільством, у Канаді, США, країнах Європи впроваджувалася практика широких громадських консультацій, а для фаховості, організованості і оперативності їх проведення почали утворюватися постійні *громадські ради* при органах публічного управління різного рівня [6, с. 25–27].

З прийняттям 3 листопада 2010 року Постанови Кабінету Міністрів України № 996 «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» вказана практика набула

нормативної легітимізації і в Україні як на рівні органів виконавчої влади, для яких вказана постанова стала обов'язковою, так і для органів місцевого самоврядування, які можуть послуговуватися Порядком проведення консультацій з громадськістю з питань формування та реалізації державної політики та Типовим положенням про громадську раду при міністерстві, іншому центральному органі виконавчої влади, Раді міністрів Автономної Республіки Крим, обласній, Київській та Севастопольській міській, районній, районній у м. Києві та Севастополі державній адміністрації, затвердженими вказаним підзаконним нормативно-правовим актом.

Громадська рада є тимчасовим консультативно-дорадчим органом, утвореним для сприяння участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики. Положення про громадську раду розробляється громадською радою та затверджується органом, при якому її утворено. Положення про громадську раду оприлюднюється на офіційному веб-сайті органу протягом трьох робочих днів з моменту затвердження.

Основними завданнями громадської ради є: сприяння реалізації громадянами конституційного права на участь в управлінні державними справами; здійснення громадського контролю за діяльністю органу; сприяння врахуванню органом громадської думки під час формування та реалізації державної політики.

Існування громадських рад є корисним не лише для громадськості, а й для самого органу, оскільки дає змогу забезпечити максимальну відкритість діяльності, адекватний зворотній зв'язок зі суспільством та громадою щодо власної політики, без зайвого політичного популізму та зі завідомо вищим рівнем професійності обраних учасників від інститутів громадянського суспільства до складу такої громадської ради.

На жаль, навіть порівняно із вітчизняною системою органів виконавчої влади, впровадження цього інституту у діяльності органів місцевого самоврядування відбувається надзвичайно повільно через відсутність політичної волі та пасивність самих громад, які не намагаються відстояти власні можливості. Водночас зарубіжний досвід засвідчує високий потенціал такої форми діяльності.

У США міська влада самостійно формує громадські комісії з представників, які працюють на громадських засадах, відповідно до потреб міста у різних напрямках (транспорт, розвиток міської інфраструктури, парків тощо), інформують населення про діяльність місцевої влади, а також доводять до останньої вимоги та пропозиції мешканців міста. З громадських комісій можуть бути утворені окремі

комітети для вивчення окремих питань, що готують рекомендації за спектрами напрямів діяльності громади. Крім того, можуть утворюватися тимчасові спеціальні комісії з представників громадськості та посадових осіб муніципалітетів для окремих нагальних і стратегічних питань (наприклад, внесення змін до статутів) [5, с. 146].

Чи не найуспішнішим досвідом розбудови та функціонування системи подібних інститутів володіє Румунія. З 2000 року у містах Румунії за заінтересованістю місцевої влади утворюються різноаспектні громадські дорадчі комітети. Хоча формальної законодавчої бази для їхнього функціонування немає. Серед таких громадських дорадчих комітетів найяскравішими прикладами є: комітет у сфері громадського транспорту у місті Брасові (14 волонтерів, які допомагають місцевій раді у розбудові транспортної інфраструктури, вирішенні питання альтернативної тарифної політики за послуги перевізників), комітет з питань бюджету в Турну Магуреле (9 осіб, які під час складання проекту бюджету аналізують його на предмет врахування першочергових соціальних запитів та в подальшому здійснюють моніторинг виконання бюджету від імені громадськості), комітет з питань освіти в Турну Магуреле (членами якого є директори шкіл, метою діяльності котрих стала побудова ефективної системи комунікації між школами міста, а також із місцевою владою про розподіл шкільних бюджетів), комітет у справах пенсіонерів у Медіасі та Пітетсі (учасниками якого є активні пенсіонери, що взяли на себе допомогати у впровадженні соціальних ініціатив щодо вирішення проблем міста в сфері охорони навколишнього природного середовища, підготовці до свят, прибиранні вулиць, вивезенні сміття, догляді за бродячими собаками тощо) [6, с. 25–27].

Висновки. Окреслені механізми та наведений досвід повинні бути використані в Україні. Залучення активу громади здатне допомогти вибудувати ефективну систему управління на місцевому рівні у дусі кооперації, взаємної довіри та досягти синергетичного ефекту (прогресивного збільшення вкладених одиничних зусиль сторін внаслідок їхнього об'єднання).

Низка прогалин законодавства може бути виправлена шляхом локальної нормотворчості у формі статутів територіальних громад або відповідних положень місцевих рад. У разі, якщо вирішення питання перебуває поза межами компетенції місцевої влади, слід у співпраці та за посередництва відповідних недержавних структур (наприклад, Асоціації міст України) чітко та однозначно ставити завдання перед державою, особливо зважаючи на сучасну соціально-політичну кон'юнктуру.

Водночас необхідним є зростання активності та підвищення рівня суспільної свідомості й відповідальності з боку самої громади, оскільки якщо в обраних механізмах не зацікавлені самі громадяни, то навіть за умови ідеального правового регулювання вони залишатимуться декорацією демократії на місцевому рівні.

1. Середньостроковий звіт про діяльність Програми Ради Європи «Посилення місцевої демократії та підтримки реформ місцевого самоврядування в Україні» у 2010 році [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.slg-coe.org.ua/wp-content/uploads/2012/10/Середньостроковий-звіт_2010.pdf

2. Федоренко В. Законодавче регулювання місцевих референдумів в Україні: досвід, проблеми та перспективи / Владислав Федоренко // Вісник Центральної виборчої комісії. – 2014. – № 1 (28). – С. 64–69.

3. Элерс Д. Местное управление в Германии / Д. Элерс // Государство и право. – 2002. – № 3. – С. 68–74.

4. Децентралізація публічної влади: досвід європейських країн та перспективи України / О. М. Бориславська, І. Б. Заверуха, А. М. Школик та ін.; Центр політико-правових реформ. – К.: Москаленко О. М., 2012. – 212 с.

5. Обушний О. Особливості реалізації повноважень органів місцевого самоврядування в США на рівні муніципалітетів / Олег Обушний // Публічне управління: теорія та практика: збірник наукових праць; редкол.: В. Мартиненко (гол. ред.) та ін. – Х.: ДокНаукДержУпр, 2011. – Вип. 4 (8). – С. 142–148 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/putp/2011-4/doc/4/05.pdf

6. Посібник з участі громадян: проект «Голос громадськості» / за ред. Д. Г. Холдар, О. Захарченко; пер. з англ. Т. Дігтяр, І. Піонтківський. – К.: Дизайн-студія «ІМедіа», 2002. – 149 с.

7. Муркович Л. Світова практика залучення громадян до участі в управлінні місцевими справами / Людмила Муркович // Державне управління та місцеве самоврядування: збірник наукових праць / редкол.: С. М. Сergygin (гол. ред.) та ін. – Дніпропетровськ: Дніпропетровський регіональний ін-т державного управління НАДУ, 2013. – С. 262–269.

Ильницький О. В., Ильків Н. В. Юридический аспект привлечения граждан к управлению в деятельности органов местного самоуправления

Анализируются проблемы реализации форм прямой и представительной демократии, закрепленных в законодательстве Украины, с целью обеспечения осуществления реального народовластия.

Исследуется состояние правового регулирования централизованного и локального характера референдумов, выборов, общего собрания, местных инициатив, общественных слушаний, органов самоорганизации населения; сделан вывод, что современные формы являются несовершенными и сложными.

ми в применении и в сочетании с гражданской пассивностью и низким уровнем правовой культуры приобретают декоративное значение в системе реализации политических прав граждан в Украине.

Утверждается, что пробелы законодательства могут быть исправлены путем локального нормотворчества через принятие уставов территориальных общин или соответствующих положений органами местного самоуправления.

Ключевые слова: территориальное общество, местное самоуправление, прямая (непосредственная) и представительная демократия, референдум, выборы, общественный совет.

Pnytskyi O. V., Plkiv N. V. Legal aspect of involving citizens to the management in the activities of local authorities

The article deals with the problems of implementing the forms of direct and representative democracy, envisaged in the legislation of Ukraine, in order to ensure the real government by the people. The state of the legal regulation of the centralized and local referendums, elections, general collections, local initiatives, public hearings stipulates a conclusion, that today's forms are imperfect and difficult in application.

They in combination with civil passivity and low level of legal culture acquire a decorative significance in the system of realization of citizens' political rights in Ukraine.

Development of the institutions of providing the access of citizens to information about the activities of bodies of local self-government, including the development of the system of consultative-deliberative bodies with involving activists and representatives of public became the important achievement of recent years in this field.

Research of foreign experience specifies the considerable potential of forms of involving citizens to the management in activities of bodies of local self-government.

At the same time, comparing with the Ukrainian realities proves weaker positions in providing the participation of citizens in the management not only in relation to the states of the recognized democracies but also with a part of the Eastern Europe states of the former socialistic camp.

Certain mechanisms and experience should be used in Ukraine. The involvement of active members of the community can help develop an effective system of governance at the local level.

Accepting of charters of territorial communities or corresponding provisions by local councils can correct the gaps of the legislation. It is necessary to increase the activity and the level of public consciousness and responsibility of the community.

Key words: territorial community, local self-government, direct and representative democracy, referendum, elections, public council.

Стаття надійшла 3 березня 2017 р.

ТОРГІВЛЯ ЛЮДЬМИ – СОЦІАЛЬНА ПРОБЛЕМА СУЧАСНОСТІ

Висвітлено проблему торгівлі людьми, яка охопила всі країни світу незалежно від рівня їхнього економічного розвитку. Встановлено, що одні з них виступають у ролі країн призначення, інші – в ролі країн походження. Досліджено, що сучасна форма торгівлі людьми є наслідком нерегульованої міграції, основна мета якої – накопичення коштів і забезпечення підтримки матеріально залежних осіб шляхом працевлаштування. Констатовано, що запобігання і протидія торгівлі людьми перетворюється на боротьбу проти нелегальної міграції, репресивними інструментами якої є жорстка візова політика, суворий прикордонний контроль, кримінальна відповідальність за дії осіб, котрі сприяють нелегальному в'їзду чи перебуванню нелегальних мігрантів.

Ключові слова: торгівля людьми, міграція населення, група ризику, регіон ризику, протидія торгівлі людьми, наслідки торгівлі людьми, державна політика протидії торгівлі людьми.

Постановка проблеми. Сьогодні торгівля людьми становить украй гостру проблему для світової спільноти. Як свідчить практика, Україна переважно виступає у ролі міграційного донора, а не реципієнта. За статистичними даними, від 1,5 до 3 мільйонів громадян здійснюють трудові поїздки за кордон. Слід зазначити, що правовий статус українських мігрантів дуже непевний, більшість із них, на жаль, не мають офіційних дозволів на проживання або працевлаштування, що, своєю чергою, викликає ризики потрапити в тенета торговців людьми і в трудове рабство.

Стан дослідження. Незважаючи на науково-практичний інтерес до цієї тематики, серйозний науково-дослідний потенціал з такої проблеми в Україні досі не накопичено. Ґрунтовну науково-теоретичну базу в її дослідженні становлять наукові розвідки С. Акімова, Ю. Александрова, С. Алфьорова, П. Андрушка, А. Аронович, О. Бандурка, Ю. Бауліна, В. Биковець, П. Власової, В. Голіни, Т. Денисової, І. Дзялошинського, Л. Єрохіної, А. Закалюка, О. Кальмана, Л. Ковальчука, В. Козака, О. Козаченка, О. Костенко, Р. Курінько, В. Куца, К. Левченко, Я. Лизогуба, Є. Луценко, М. Максюті, Д. Маршавіна, Л. Матіяшек, А. Миронової, О. Овчинникової, М. Панова, О. Позняка, М. Романюка, Ш. Сканлан, Є. Стрельцова, Г. Тоєрманна, А. Топчія, І. Трубавіної, О. Удалової, В. Шакуна, І. Шваб, С. Яценка.

У світовій літературі проблеми торгівлі людьми розкривали у своїх працях такі дослідники, як Крістіна Брюкерт (Christine Bruckert), Колет Парент (Colette Parent), Джон Пікареллі (John T. Picarelli), Кімберлі Маккейб (Kimberly A. Mc.Cabe), Клер Рібандо Сілке (Clare Ribando Seelke), Сильвія Скарпа (Silvia Scarpa), Стефані Хепберн (Stephanie Hepburn), Ріта Сімон (Rita J Simon) тощо.

Метою статті є вдосконалення теоретичних положень, виявлення взаємозв'язків між торгівлею людьми та іншими соціально-демографічними процесами, розроблення практичних рекомендацій щодо покращення ефективності державної політики в частині запобігання і протидії торгівлі людьми.

Виклад основних положень. Торгівля людьми є одним із найтяжчих злочинів у цілому світі. Як свідчить статистика, мільйони людей стають «живим товаром» та жертвами торгівлі людьми. Направду, торгівля людьми є однією із форм рабства, що порушує права та свободи людини і громадянина, а також формою насильства, яке спричиняє великі ризики для життя і здоров'я людини. Жодна держава у світі не в стані убезпечити себе від цього негативного феномену, і наша держава, на жаль, не є винятком. Торгівля людьми – новий виклик, який постав перед людством внаслідок глобалізації. Політична нестабільність у державі, низький рівень економічної та соціальної захищеності, правової освіти окремої частини населення, непоодинокі насильницькі дії супроти жінок та дітей, корупція, безпринципність злочинців, великий попит на дешеву працю створюють сприятливі умови для розквіту цього виду злочинної діяльності. Торгівля людьми здійснюється у різних формах. Феномен торгівлі людьми є вкрай динамічним, постійно еволюціонує услід за прагненням злочинців отримати щонайбільші дивіденди від експлуатації «живого товару», а це, своєю чергою, сприяє ухиленню від заходів протидії правоохоронних органів цьому злочину.

Позаяк торгівля людьми визнана міжнародною спільнотою проблемою міжнародного характеру, вона не може бути розв'язана лише на рівні однієї держави. Це вимагає консолідації зусиль усіх інституцій держав, міжнародної спільноти, адже торгівля людьми чинить негативний вплив на суспільну безпеку, девальвацію суспільної моралі, обумовлює формування стагнації особистості, втрату родинних зв'язків, появу адиктивної поведінки.

Проблема торгівлі людьми в Україні постала наприкінці ХХ сторіччя. Соціально-політичні умови, економічна криза, специфіка географічного положення, справжній безлад на кордонах сприяли перетворенню нашої держави у країну-транзит «живого товару». За

твердженням Міжнародної організації з міграції, Україна посідає п'яте місце за поставками «живого товару» на Захід. Україна є країною походження, транзиту та призначення у торгівлі чоловіками, жінками та дітьми. Зростає також проблема внутрішньої торгівлі людьми. За даними дослідження, проведеного на замовлення МОМ, понад 160 000 українців постраждали від торгівлі людьми з 1991 року, що робить Україну однією з основних країн походження постраждалих від сучасного рабства в Європі. У січні-червні 2016 р. представництво Міжнародної організації з міграції (МОМ) в Україні виявило 491 особу, яка постраждала від торгівлі людьми з метою трудової та сексуальної експлуатації у 13 країнах, зокрема в Україні, та надало їм допомогу. Це на 59% більше за показник січня-червня попереднього року. Російська Федерація залишається основною країною призначення для торгівлі людьми з України – 68% постраждалих осіб, які звернулися по допомогу до МОМ у першому півріччі 2016 року, повернулися саме з цієї країни (64% у 2015 році, 77% у 2013–2014 рр.). На другому місці – країни-члени Європейського Союзу, звідки повернулося 17% постраждалих осіб (20% у 2015 р., 15% у 2014 р.), з них понад 80% постраждали у Польщі. Інші країни призначення у 2016 р. – Туреччина, ОАЕ, Ізраїль, Молдова (зокрема зі самопроголошеною Придністровсько-Молдавською Республікою) та Білорусь. Число осіб, які постраждали від внутрішньої торгівлі людьми, зросло та становило 7% від загальної кількості випадків (порівняно із менш ніж 3% у 2015 р., 2% у 2014 р., але 15% у 2012 р. та 9% у 2013 р.). Значна кількість тих, хто постраждав від внутрішньої торгівлі людьми у 2016 р., піддавались експлуатації на території Автономної Республіки Крим. Як і в попередні роки, більшість постраждалих осіб, які звернулися до МОМ у січні-червні 2016 р., зазнали трудової експлуатації (93% у порівняно з 91% у 2015 та 2014 роках, 89% у 2013 р.) [1].

Для цілої світової спільноти торгівля людьми є глобальним викликом XXI сторіччя. Нині протидія торгівлі «живим товаром» прослідковується на усіх рівнях: по-перше, глобальному (ООН та її структури, Інтерпол), по-друге, міжнародному (ОБСЄ, Рада Європи, ЄС, ЮНЕСКО, ОБСЄ), по-третє, державному (діяльність урядових та неурядових організацій, ЗМІ, Міжнародна демократична федерація жінок, Всесвітня організація за виживання (The Global Survival Network), Фонд проти торгівлі людьми (The Foundation Against Trafficking) та чимало інших).

На сьогодні перед світовою спільнотою стоїть питання щодо вироблення механізму запобігання і протидії торгівлі людьми, який має фундаментальне політичне значення. Без консолідації та коорди-

нації міжнародних зусиль боротьба з торгівлею людьми є вкрай мало-ефективною. Глобальний масштаб проблеми вимагає координації діяльності всіх інституцій у світовому масштабі. Як засвідчує практика, чинний механізм запобігання і протидії торгівлі людьми має багато недоліків. Окрім недосконалості чинного законодавства з цього напрямку, а в деяких державах – його відсутності, існує низка міжнародно-політичних детермінант низької ефективності реалізації і функціонування механізму запобігання і протидії торгівлі людьми. Нині 180 країн мають нормативно-правові акти, які дають змогу запобігати і протидіяти негативному явищу – торгівлі людьми. Багатогранність його наштовхнула суб'єктів законодавчої ініціативи до застосування різноманітних підходів до трактування цього злочину. Аналіз законодавства країн ЄС (крім Бельгії) рамковано лише торгівлею «живим товаром» з метою проституції чи сексуальної експлуатації, хоча форм торгівлі людьми є набагато більше. Скажімо, в кримінальних кодексах Австрії, Данії, Ізраїлі, Франції, ФРН, Швейцарії, Японії торгівлю людьми виділено в окремий склад злочину; в Австралії, Аргентині, Нідерландах, Норвегії, Сан-Марино, Таїланді, Туреччині торгівля людьми як окремий склад злочину не визнається та переслідується в межах інших нормативно-правових актів, а в Болгарії, Польщі, Швеції не переслідується зовсім [2]. Слушною є думка Ольги Кушнір – радника президента Глобальної організації союзницького лідерства з приводу того, що «торгівля жінками з метою примусу до заняття проституцією часто переслідується за статтями за контрабанду або за злочини, пов'язані з проституцією, як, наприклад, за сутенерство. Обмежена сфера застосування таких законів дає змогу особам, які займаються торгівлею людьми, отримувати порівняно м'яке покарання, незважаючи на серйозність і жорстокість такого злочину» [3].

Слід констатувати, що світова спільнота досі не виробила єдиного підходу до вирішення цієї глобальної проблеми, відсутня міждержавна стратегія співпраці щодо захисту прав потерпілих, потребують координації програми і алгоритми екстрадиції винуватців жертв торгівлі людьми, незначною є штатна чисельність структурних підрозділів міграційних служб, до компетенції яких належить протидія «живим товаром» та надання правової і психологічної допомоги жертвам потерпілим від цього злочину. Міжнародною та науковою спільнотою неодноразово ставилося питання про потребу консолідації держав задля створення міжнародного кримінального суду, наділеного універсальною національною юрисдикцією, що, своєю чергою, давало би можливість впливати на зміни в національному законодавстві різних країн, зокрема стосовно:

- встановлення довічного ув'язнення у випадках торгівлі людьми, внаслідок якої настала смерть жертви;
- внесення змін до законодавства в частині введення заборони ввозу для передачі в рабство чи аналогічних до таких умов, на торгівлю людьми, незаконне володіння або знищення ідентифікаційних документів іншої особи;
- запровадження та реалізації на міждержавному рівні урядових програм з безпеки імміграції, рееміграції, репатріації та повернення жертв торгівлі.

Висновки. Зважаючи на викладене, зазначимо, що перед міжнародною спільнотою гостро постало питання запобігання та протидії торгівлі людьми як глобальній проблемі сьогодення, що створює транснаціональні загрози, які слід вирішувати із застосуванням комплексного механізму співпраці на міждержавному рівні.

Вважаємо, цей механізм повинен поєднувати низку заходів, а саме:

- розроблення довгострокової транснаціональної стратегії протидії торгівлі людьми, яка регламентуватиме координацію зусиль усіх її суб'єктів, що матимуть довгостроковий, скоординований, стратегічний характер;
- внесення змін до законодавства всіх країн в частині виокремлення торгівлі людьми у спеціальний, осібний склад злочину, що охопить усі форми цього негативного явища;
- створення мережі антикризових центрів, покликаних забезпечувати захист і соціально-психологічну реабілітацію жертв торгівлі людьми;
- запровадження в освітній процес вищих навчальних закладів, які здійснюють підготовку працівників правоохоронних органів, спеціальних навчальних програм щодо проблеми торгівлі людьми;
- активізацію міждержавного партнерства та співробітництва на всіх рівнях – від місцевого до глобального (за принципом п'яти «Р»: Prevention, Protection, Prosecution, Punishment and Partnerships).

1. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://iom.org.ua/ua/protidiya-torgivli-lyudmi>

2. Службський І. Й. Міжнародний досвід у сфері протидії торгівлі людьми / І. Й. Службський // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2014. – № 1. – С. 186–194 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvdduvs_2014_1_27

3. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://goal-int.org/mizhnarodni-standarti-protidii-torgivli-lyudmi/>

Кисиль З. Р. Торговля людьми – социальная проблема современности

Освещается проблема торговли людьми, которая охватила все страны мира независимо от уровня их экономического развития. Установлено, что одни из них выступают в роли стран назначения, другие – в роли стран происхождения. Доказано, что современная форма торговли людьми является следствием неурегулированной миграции, главная цель которой – накопление средств и обеспечение поддержки материально зависимых лиц путем трудоустройства. Констатируется, что предотвращение торговли людьми и противодействие ей превращаются в борьбу против нелегальной миграции, репрессивными инструментами которой являются жесткая визовая политика, строгий пограничный контроль, уголовная ответственность за действия лиц, способствующих нелегальному въезду или пребыванию нелегальных мигрантов.

Ключевые слова: *торговля людьми, миграция населения, группа риска, регион риска, противодействие торговле людьми, последствия торговли людьми, государственная политики противодействия торговле людьми.*

Kisil Z. R. Human trafficking – modern social problem

The problem of human trafficking, which affected all countries, regardless of the level of their economic development is examined. It is established that some of them act as destination countries, others – as countries of origin. The phenomenon of human trafficking is able to easily adapt to different conditions, including excessive abundance and critical poverty. In the first case we are evident of the formation of «consumers» of goods, while in the second – the «product» of their consumption, actually «live goods». The contemporary form of slavery (human trafficking) is often the result of irregular migration, which aims to accumulate funds and provide support of financially dependent persons through employment. In this case combating human trafficking means to prevent the entry of potential victims into a particular country or exit from it. It is proved that the modern form of human trafficking is a consequence of irregular migration, whose main objective is to accumulate funds and provide support of financially dependent persons through employment. The socio-economic nature of human trafficking is associated with technological progress, economic globalization, labor mobility and economic changes, escalating crime, corruption and poverty, especially women's, segregation in the labor market, limited access of numerous groups of population to effective employment, education, social protection. It is noted that preventing and combating trafficking becomes a fight against illegal immigration, repressive tools of which are rigid visa policy, strict border control, criminal liability for the actions of individuals contributing to illegal entry or stay of illegal migrants. The complexity, diversity and interdisciplinary status of any scientific problem lead to the need of studying it in the system of coordinates defined by different levels of methodology of science. Only a comprehensive and a complex study of causal factors of human trafficking can contribute to combating this negative phenomenon.

Key words: *trafficking in human beings, migration of population, risk group, region of risk, combating human trafficking, consequences of human trafficking, state policy of combating human trafficking*

Стаття надійшла 22 квітня 2017 р.

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОХОРОНИ ГРОМАДСЬКОГО ПОРЯДКУ ОРГАНАМИ МІСЦЕВОЇ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ ТА МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

Порушено питання забезпечення охорони громадського порядку органами місцевої виконавчої влади та місцевого самоврядування. Розкрито сутність охорони громадського порядку як надзвичайно важливого об'єкта соціального управління, який є неодмінною засадою нормального існування громадянського суспільства і функціонування всіх його структур. Висвітлено проблеми організації забезпечення публічної безпеки органів місцевої виконавчої влади та місцевого самоврядування.

Ключові слова: охорона громадського порядку, публічна безпека, органи виконавчої влади, місцеве самоврядування, охорона правопорядку.

Постановка проблеми. У сучасній Україні розвиток місцевого самоврядування стримується відсутністю належної правової бази, що ускладнює функціонування органів місцевого самоврядування та породжує негативні наслідки у самому місцевому самоврядуванні. Наявні прогалини у правовій регламентації діяльності органів місцевого самоврядування створюють на практиці чимало серйозних проблем [1, с. 16], однією з яких є визначення кола прав і обов'язків органів місцевого самоврядування в галузі охорони громадського порядку.

Поряд з явними досягненнями в демократизації суспільного життя, лібералізації економіки розвиток України характеризується наявністю деструктивних явищ, які істотно гальмують здійснення соціально-економічних реформ і ставлять під загрозу законні права й інтереси громадян, суспільства, держави. Тому не випадково підвищено увагу сучасної науки до проблеми забезпечення публічної безпеки. Пошук шляхів вирішення такого протиріччя між очікуваним суспільством станом захищеності і його реальним здійсненням – стрижневе завдання юридичної науки.

Стан дослідження. Різні аспекти забезпечення охорони громадського порядку органами місцевої виконавчої влади та місцевого самоврядування тією чи іншою мірою висвітлено у працях багатьох провідних науковців, зокрема: Л. Баєвої, О. Батанова, Ю. Битяка, С. Єсімова, В. Колпакова, О. Кузьменко, Р. Калюжного, М. Коваліва, К. Лугового, А. Онупрієнка, О. Остапенка, М. Пухтинського, В. Середи, А. Собакаря, Ю. Тодики, А. Шелехова та інших.

Метою статті є з'ясування питань забезпечення охорони громадського порядку органами місцевої виконавчої влади та місцевого самоврядування.

Виклад основних положень. Охорона громадського порядку – це надзвичайно важливий об'єкт соціального управління, який є неодмінною умовою нормального існування громадянського суспільства та функціонування всіх його структур (політичних, економічних, культурних). Ослаблення функції охорони громадського порядку швидко дається взнаки ростом адміністративних проступків і злочинів, різким зниженням культури людського спілкування, пошкодженням державного майна в громадських місцях, порушенням санітарних та екологічних правил.

Конституція України [2] та Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» [3] створили правові передумови для реалізації функції охорони громадського порядку органами місцевого самоврядування. Основний Закон України закріплює право органів місцевого самоврядування самостійно здійснювати охорону громадського порядку на підвідомчих їм територіях. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» трактує охорону громадського порядку як питання місцевого значення та відносить його до предметів відання місцевого самоврядування.

Для реалізації цієї функції органи місцевого самоврядування наділяються правом організації та утримання місцевих органів з охорони громадського порядку, здійснення контролю за їхньою діяльністю.

В Україні щорічно співробітниками поліції присікається понад 4 млн адміністративних правопорушень, здійснюється попереджувально-профілактична робота стосовно осіб зі стійкою протиправною орієнтацією, що дає змогу значно стримувати злочинність.

Аналіз світового досвіду організації правозастосовної діяльності органами місцевого самоврядування засвідчує, що в більшості країн питання охорони громадського порядку та забезпечення публічної безпеки розглядаються як державні, мають тісний зв'язок з економічними і соціальними інтересами суспільства.

Забезпечення публічної безпеки є конституційною умовою стабільного існування та поступального розвитку суспільства, створення гідних умов і якості життя громадян. Однак, незважаючи на широкі знання в галузі теорії публічної безпеки, отримані завдяки досягненням і зарубіжних вчених, адміністративно-правовий механізм здійснення діяльності щодо забезпечення публічної безпеки в Україні потребує вдосконалення.

Досі немає єдиної думки про необхідність і можливість створення місцевих органів охорони порядку (місцевої поліції, або муніципальної варти), визначення їхнього місця в системі органів виконавчої влади України, а також у системі МВС України. Закон України «Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону» [4] встановлює, що громадяни мають право відповідно до чинного законодавства створювати громадські об'єднання для участі в охороні правопорядку та державного кордону, а також сприяти органам місцевого самоврядування, правоохоронним органам, Державній прикордонній службі України і службовим особам у запобіганні та припиненні правопорушень, захисті прав, свобод, життя та здоров'я громадян і держави від протиправних посягань, утворюючи громадські формування з охорони громадського порядку і державного кордону.

Водночас відсутні організаційно-правові підстави, які законодавчо визначають форми участі громадян та їхніх громадських об'єднань у забезпеченні публічної безпеки.

Зваживши на багатоаспектність і багатоплановість проблеми організації забезпечення публічної безпеки, доцільно вирішити комплекс малодосліджених питань, що стосуються ролі і місця, а також компетенції органів місцевої влади в адміністративно-правовому забезпеченні публічної безпеки, а водночас визначити шляхи вдосконалення законодавства.

1. На основі аналізу сучасного стану забезпечення публічної безпеки, тенденцій та закономірностей розвитку теорії безпеки, попри глибоке опрацювання низки методологічних проблем, що стосуються закономірностей, принципів і методів діяльності із забезпечення безпеки, констатовано, що в наукових дослідженнях недостатньо уваги приділяється відображенню сучасних процесів забезпечення публічної безпеки, зокрема органами місцевої влади [5, с. 13].

Сучасне нормативно-правове регулювання у сфері забезпечення публічної безпеки не має у своїй основі загальної стратегії. Ба більше, донедавна вивченню цього питання не був притаманний системний, комплексний характер та проводилося воно переважно в рамках відомчих науково-дослідних і навчальних освітніх установ. Пріоритетним напрямом стає вироблення стратегії та визначення державної політики України в галузі побудови системи публічної безпеки.

Водночас слід зважати на методологічні підстави, зокрема: публічна безпека є самостійним видом національної безпеки України, її органічним елементом, наділеним власним змістом, що охоплює комплекс важливих елементів – це сфера публічної безпеки, її об'єкти,

характер і види загроз, система публічної безпеки, повноваження суб'єктів забезпечення публічної безпеки тощо.

2. Безпека за своїм змістом є соціально-правовий феномен. Зі загальнонаукового погляду безпека становить теоретико-прикладну проблему глобального характеру, а її рішення має важливе методологічне значення для забезпечення безпеки. В такому разі необхідно виходити з основних методологічних посилів:

- по-перше, поняття «публічна безпека», будучи похідним від родового поняття «безпека», відображає її головну змістову сторону, а саме рівень захищеності суспільства від різного роду погроз;

- по-друге, це поняття має конкретно-історичний зміст, що визначається характером загроз публічній безпеці, які, на жаль, не залишаються незмінними;

- по-третє, публічна безпека – складно структуроване поняття, що відображає різні її аспекти (організаційні, адміністративні, інформаційні та інші).

Саме ці багаторівневі характеристики загального поняття безпеки вказують, що всі вони однаково важливі та значущі не тільки для теоретичного конструювання відповідних понятійних категорій, а й практичного створення системи адміністративно-правових заходів її забезпечення.

3. Органічною частиною родового поняття «безпека» є поняття «публічна безпека», що характеризується рівнем стану захищеності життєво важливих інтересів людини та суспільства, а також готовністю держави протидіяти реальним і потенційним внутрішнім і зовнішнім загрозам.

У загальноправовому значенні дефініцію поняття «публічна безпека» можна подати як стан правової захищеності особи, суспільства та держави від чинників, що створюють потенційну і реальну небезпеку їхнім життєво важливим інтересам, виражених, зокрема, у суспільно небезпечних діяннях, відповідальність за які передбачена нормами різних галузей права. Публічна безпека означає стан захищеності нормами права певної сукупності суспільних відносин, що складаються в галузі життєдіяльності особи, суспільства та держави, безпечного функціонування органів державної і місцевої влади, громадських організацій (об'єднань) і громадян, а також гарантованої державою реалізації їхніх прав, свобод і законних інтересів.

4. Особливість системи забезпечення публічної безпеки полягає в тому, що вона громіздка і розгалужена за багатьма функціональними напрямками. Для прийняття оперативних рішень у галузі забезпечення безпеки вона передбачає створення низки міжвідомчих рівнів,

функції яких виконують різні міжвідомчі комісії при Кабінеті Міністрів України та Президентові держави.

Органи місцевої влади, а також громадяни, громадські організації та об'єднання правоохоронного спрямування, будучи нижчою ланкою системи безпеки, займають особливе місце в системі забезпечення публічної безпеки. Вони утворюють недержавну систему публічної безпеки та покликані на місцях забезпечувати захищеність і створювати належні умови життєдіяльності своєї громади.

Тож органи місцевої влади займають провідне положення в недержавній системі забезпечення безпеки суспільства, тому що їм делеговано державні повноваження з управління силами та засобами безпеки на території місцевих утворень (місцевому рівні). В управлінському аспекті їхня діяльність полягає в організації, координації та взаємодії різних місцевих структур і суб'єктів забезпечення безпеки.

5. Адміністративне право як публічно-правова система формує та підтримує функціонування юридичного механізму, створеного задля здійснення виконавчої влади, ефективності управління державними і громадськими справами (публічного управління), захисту прав і свобод людини та громадянина, встановлення режиму законності управлінських дій. Водночас органи місцевої влади наділені державно-владними повноваженнями з реалізації механізму адміністративно-правового регулювання, які виражаються у здійсненні правотворчих, правозастосовних, правоохоронних, контрольно-наглядових функцій, спрямованих на забезпечення публічної безпеки на території.

6. Децентралізація державної влади, становлення місцевого самоврядування та розширення повноважень органів місцевої влади передбачають удосконалення організації забезпечення публічної безпеки на місцевому рівні. Пріоритетними тут повинні стати питання забезпечення публічної безпеки у вигляді особливого напрямку (нормотворчої та правозастосовної діяльності органів місцевої влади), націленого і на вирішення соціально-економічних завдань, і на забезпечення захищеності всіх сфер життєдіяльності громадян на території конкретних місцевих утворень.

7. Реалізація закріплених у Конституції України повноважень органів місцевого самоврядування у сфері охорони правопорядку та забезпечення публічної безпеки є доволі обмежена, оскільки в силу свого конституційно-правового положення вони не наділені державно-владними повноваженнями, що уможливають здійснення самостійного управління силами і засобами Національної поліції та інших правоохоронних органів.

8. Громадяни, громадські організації та інші об'єднання правоохоронного спрямування володіють правами і обов'язками в участі і наданні сприяння органам місцевої влади щодо забезпечення публічної безпеки в межах місцевих утворень. Вони повинні виражатися в конкретних правових, організаційних, матеріальних та інших формах, необхідних для участі громадян, громадських об'єднань, недержавних органів правоохоронного спрямування (приватні охоронні підприємства та служби безпеки, створювані на підприємствах та в організаціях місцевих органів влади) в охороні правопорядку та забезпеченні публічної безпеки.

Через це сьогодні назріла гостра потреба їхньої легалізації, тобто надання цим формам діяльності законодавчого закріплення.

9. Функція охорони правопорядку є однією з основних внутрішніх функцій держави. Для її виконання в структурі органів державної влади створюється система спеціальних (правоохоронних) органів. У діяльності цих органів з охорони громадського порядку та забезпечення публічної безпеки значну допомогу надають різні громадські формування. Їх можна розділити на чотири групи.

Першу групу утворюють громадські організації, безпосередньо призначені для сприяння Національній поліції в охороні громадського порядку, – громадські формування з охорони громадського порядку.

Друга група охоплює трудові колективи підприємств, установ та організацій всіх організаційно-правових форм і створювані ними органи громадської самодіяльності (комісії, секції, ради профілактики, соціально-профілактичні центри, громадські інспекції з попередження правопорушень неповнолітніх, робочі групи).

Третю групу становлять громадяни та створювані ними органи громадської самодіяльності (інститути громадянського суспільства) за місцем проживання, покликані сприяти Національній поліції в охороні громадського порядку (публічного порядку) (ради і комітети мікрорайонів; житлових комплексів, будинкові, вуличні, квартальні комітети, батьківські комітети інші органи, створені відповідно до Закону України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей»).

Четверта група – це суспільні юрисдикційні органи, що володіють правом розгляду конкретних справ і прийняття у них рішень (адміністративні комісії, виконавчі комітети сільських, селищних, міських рад та їхні посадові особи).

10. Повноваження органів місцевої влади у сфері охорони громадського порядку та забезпечення публічної безпеки віднедавна активно розвиваються у деяких областях України. Накопичено досвід

поетапного формування і практики адміністративно-правового забезпечення діяльності суб'єктів безпеки на регіональному та місцевому рівнях, який доцільно використовувати у правоохоронній діяльності.

На сьогодні правоохоронні органи ще не повною мірою використовують у боротьбі зі злочинністю можливості недержавних суб'єктів правоохоронної діяльності. Це зумовлено тим, що процес оформлення їхнього правового статусу на сучасному етапі розвитку України залишається незавершеним, а законодавчі норми, які встановлюють їхню компетенцію, не вирізняються взаємною зв'язаністю, чіткістю і визначеністю.

Висновки. Законодавча основа місцевого самоврядування, яка нині існує в державі, не дає змоги цілком вирішити проблему розмежування повноважень різних рівнів влади, що перешкоджає ефективному вирішенню низки найважливіших питань діяльності місцевих органів влади, зокрема питання реалізації конституційної норми про можливість наділення органів місцевого самоврядування окремими державними повноваженнями. Зазначений недолік найістотніше відбивається на їхній здатності брати участь у забезпеченні публічної безпеки.

Таким чином ситуація, що склалася, негативно впливає на якість виконання завдань охорони громадського порядку і забезпечення публічної безпеки на території місцевих утворень органами місцевої виконавчої влади та місцевого самоврядування.

1. Хомишин І. Ю. Адміністративно-правові аспекти вдосконалення співпраці ОВС та органів місцевого самоврядування: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес, фінансове право, інформаційне право» / І. Ю. Хомишин. – Львів, 2010. – 20 с.

2. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28.06.1996 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua>

3. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 24. – Ст. 170.

4. Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону: Закон України від 22.06.2000 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 40. – Ст. 338.

5. Єсімов С. С. Особливості нормативно-правового регулювання забезпечення публічної безпеки в країнах Європейського Союзу / В. З. Дитюк, С. С. Єсімов // Вісник НУ «Львівська політехніка». Юрид. науки. – Львів: Вид-во «Львівської політехніки», 2015. – № 827. – С. 10–17.

Ковалив М. В. Обеспечение охраны общественного порядка органами местной исполнительной власти и местного самоуправления

Затрагиваются вопросы обеспечения охраны общественного порядка органами местной исполнительной власти и местного самоуправления. Раскрывается сущность охраны общественного порядка как чрезвычайно важного объекта социального управления, который является неотъемлемым условием нормального существования гражданского общества и функционирования всех его структур. Рассматриваются проблемы организации обеспечения общественной безопасности органов местной исполнительной власти и местного самоуправления.

Ключевые слова: *охрана общественного порядка, публичная безопасность, органы исполнительной власти, местное самоуправление, охрана правопорядка.*

Kovaliv M. V. Provision of public order protection by local executive bodies and local self-governments

The article deals with ensuring the protection of the public order by local executive bodies and local self-governments.

Protection of public order is a very important object of social administration, which is a necessary precondition for the normal existence of civil society and functioning of all its structures (political, economic, and cultural). The weakening of the function of public order protection causes the increasing of administrative offences and crimes, the sharp decreasing of the culture of human communication, the damage of public property in public places, the violation of sanitary and environmental regulations. The offenses come into contradictions with the generally accepted rules of human behavior, the norms of morality. Efficient organization of authority of government and local authority, a purposeful formation of its bodies, strengthening the state discipline, reliable law enforcement and security give the opportunity to successfully overcome these antisocial manifestations.

The Constitution of Ukraine embodies the right of local self-government bodies to independently carry out the protection of public order in subordinate to them territories. The Law of Ukraine «On local self-government in Ukraine» determines the issue of public order as the issue of local importance, and carries it to the number of issues under the local government.

The legislative basis of local self-government, existing at the present time, does not allow full solving the problem of the delimitation of the powers of different levels of government, which prevents the efficient solution of a number of important issues of the activity of the local authorities, including the question of the implementation of the constitutional provisions on the possibility of giving local authorities separate state powers. Mentioned lack is reflected on their ability to participate in ensuring public safety.

Key words: *protection of public order, public security, executive authorities, local self-government, protection of law and order.*

Стаття надійшла 10 лютого 2017 р.

КРИТЕРІЇ ЕФЕКТИВНОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ПАТРУЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ У СФЕРІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКИ ДОРОЖНЬОГО РУХУ

Досліджено нові аспекти діяльності поліції з огляду на сучасні формат і пріоритети функціонування створених підрозділів патрульної поліції і необхідність оцінювання ефективності їхньої роботи.

Зважаючи на те, що сьогодні підрозділи патрульної поліції є основними виконавцями функції нагляду за дорожнім рухом та забезпечення його безпеки, доведено важливість такого елементу в оцінюванні дієвості цих заходів, як відповідні критерії. Отож запропоновано систему критеріїв оцінювання діяльності співробітників патрульної поліції у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху.

Ключові слова: адміністративна діяльність, безпека дорожнього руху, патрульна поліція, критерії оцінювання діяльності, ефективність.

Постановка проблеми. На початок лютого 2017 року сплив півторарічний термін функціонування першого підрозділу патрульної поліції в Україні (з 06.08.2015 р. у м. Києві). Низка інших територіальних управлінь патрульної поліції (далі – УПП) підбили підсумки діяльності за рік. Тож минуло достатньо часу, аби проаналізувати ефективність функціонування нової моделі патрульної поліції. У глумачному словнику термін «ефективний» – той, що призводить до потрібних результатів, наслідків, дає найбільший ефект [1, с. 177]. Ефективність у загальному сенсі означає продуктивність використання ресурсів для досягнення тієї чи іншої мети, це властивість процесу функціонування системи, що відбивається в її здатності давати певний ефект (результат).

Загальновідомо, що очікуваним результатом діяльності із забезпечення безпеки дорожнього руху (далі – БДР) є зменшення кількості загиблих, економічних втрат від дорожньо-транспортних пригод (далі – ДТП), покращення транспортної культури та дисципліни, впевненість учасників дорожнього руху у їхній безпеці (мінімізація ризиків), зменшення соціальної напруженості в суспільстві від великих втрат через дорожньо-транспортний травматизм тощо [2, с. 58].

Невід’ємним компонентом визначення ефективності будь-якої діяльності є певні критерії, за якими здійснюється оцінка досягнення бажаного результату. Відповідно до ч. 3 ст. 11 Закону України «Про Національну поліцію», основним критерієм оцінки ефективності

діяльності органів і підрозділів поліції є рівень довіри громадян. У Концепції «100 днів якості Національної поліції України» зафіксовано кардинальну трансформацію критеріїв оцінки роботи поліцейських – із кількісних у якісні. Тимчасом остаточного переліку критеріїв ефективності діяльності патрульної поліції у сфері забезпечення БДР дотепер не встановлено.

Стан дослідження. Оцінювання діяльності поліції стало предметом наукових пошуків низки українських і зарубіжних учених. Скажімо, М. С. Крицька зосереджує увагу лише на критеріях суспільної оцінки адміністративно-юрисдикційної діяльності поліції [3, с. 66–67]. В. І. Майоров досліджує ефективність діяльності поліції у сфері забезпечення БДР, але також обмежується лише адміністративно-юрисдикційним аспектом [4, с. 79]. Експерти робочої групи з розробки нової системи показників роботи поліції (Н. Я. Куба, Р. Б. Тополевський) вважають, що система оцінювання ефективності має бути гнучкою і мати можливість змінюватися. Це потрібно для того, щоб уникнути випадків, коли орієнтація на досягнення встановлених показників ефективності з часом може почати шкодити роботі Національної поліції, підмінюючи мету її діяльності метою досягнення цілей ефективності будь-якими засобами й методами [5]. А. М. Сердюк аналізує досвід оцінювання за критеріями ефективності діяльності поліції країн зарубіжжя і доходить висновку, що така оцінка здійснюється здебільшого за двома параметрами – кількісним та якісним. Кількісні показники різняться залежно від особливостей функціонування держави [6, с. 158]. Аналіз зарубіжного досвіду діяльності поліції та критеріїв оцінювання її ефективності відтворено у працях А. А. Бови, К. Л. Бугайчука, Д. П. Калаянова, Н. В. Камінської, В. Л. Костюка, М. В. Лошицького, І. М. Осики, В. О. Січкаря та інших вчених. Проте у розвідках зазначених авторів бракує уваги питанням ефективності роботи поліції саме у сфері БДР, позаяк це один із важливих аспектів адміністративної діяльності патрульної поліції.

Мета статті полягає у формуванні переліку чітких та об'єктивних критеріїв ефективності діяльності патрульної поліції України у сфері забезпечення БДР задля можливого коригування й удосконалення у подальшому.

Виклад основних положень. А. А. Бова стверджує, що оцінки результативності діяльності поліції можуть бути «твердими» (статистичні дані) та «м'якими» (вивчення громадської думки населення і підприємців, експертні опитування). Іноді ці методики поєднуються – експерти можуть надавати оцінки з огляду на статистичні показники та якісну інформацію (матеріали ЗМІ, наукові публікації і т. ін.) [7, с. 14].

Н. Я. Куба та Р. Б. Тополевський наводять два основні підходи до оцінки ефективності поліції. Перший визначає «хорошу ефективність» наперед; тобто апіорі існують чіткі правила, які вказують, коли поліцейські отримують визнання своєї ефективності. Другий підхід передбачає суб'єктивну оцінку ефективності, коли за допомогою суб'єктивних суджень устанавлюються розходження між результатами ефективності і визначенням того, наскільки докладені зусилля досягають цілей поліцейської діяльності. Як зауважують фахівці, в обох випадках значний обсяг інформації, що використовується, є тим самим, однак принципова відмінність полягає в тому, чи базується оцінка на правилах, сформованих наперед, чи на суб'єктивній оцінці за результатами діяльності.

Зважаючи на труднощі поліцейської діяльності, перший підхід провокує низку складних ефектів – держава стикається з несприятливим компромісом між владою стимулів, з одного боку, та спотворенням зусиль і дискреційних повноважень, з іншого. Суб'єктивна оцінка ефективності допомагає вирішити цю ситуацію, знижуючи ризик деформації поліцейської діяльності та забезпечуючи врахування місцевих умов [5].

До реформування ОВС 2015 року в нашій державі діяв Наказ МВС України від 29.06.2010 р. № 279, який затверджував Інструкцію з оцінки діяльності органів внутрішніх справ України на основі нових критеріїв. Зокрема, показниками критерію «Безпека дорожнього руху» були: 1) кількість ДТП, загиблих та травмованих у них учасників дорожнього руху (індикатор – розрахункова динаміка показника); 2) соціальний ризик (кількість загиблих у ДТП на 10 тис. населення); 3) тяжкість наслідків (кількість загиблих на 100 ДТП з постраждалими); 4) стан профілактики аварійності на території обслуговування (розрахункова динаміка виявлених порушень Правил дорожнього руху (далі – ПДР) та питома вага аварійно-небезпечних від загальної кількості виявлених, що безпосередньо впливають на стан аварійності, порівняно з аналогічним періодом минулого року); 5) рівень безпеки на пасажирському транспорті (розрахункова динаміка кількості ДТП, скоєних з вини водіїв автобусів, та загиблих і травмованих у них осіб, порівняно з аналогічним періодом минулого року).

Крім того, Інструкція з питань діяльності підрозділів дорожньо-патрульної служби Державтоінспекції МВС (затверджена наказом МВС України від 27.03.2009 р. № 111) окремим розділом передбачала оцінювання діяльності окремих працівників підрозділів ДПС, а також стройового підрозділу ДПС. Наказ суворо забороняв керівникам підрозділів ДАІ здійснювати оцінювання роботи працівників ДПС за

кількістю складених останніми адміністративних протоколів за порушення ПДР. Втім особистий досвід служби у підрозділах колишньої міліції свідчить, що оцінювання проводилося переважно за статистичними показниками.

Зараз керівництво Національної поліції перекреслило усі попередні критерії та індикатори оцінювання діяльності правоохоронних органів у сфері забезпечення публічної безпеки, правопорядку, БДР. Рівень довіри громадян став стрижневим критерієм оцінки ефективності діяльності органів і підрозділів поліції незалежно від сфери правоохоронної діяльності. Громадська думка стала важливим, хоча не абсолютно точним індикатором діяльності поліції. Адже цей показник залежить від чималої кількості суб'єктивних чинників.

Іноземним досвідом напрацьовано низку критеріїв ефективності діяльності поліції. Це, насамперед, кількісні дані, які характеризують різні аспекти роботи поліції (участь у проведенні різноманітних операцій, оперативність реагування, розкриття злочинів з урахуванням їхньої складності тощо), співвідношення витрат на правоохоронний орган з розмірами попередженого і відшкодованого матеріального збитку. Активність поліцейських оцінюється також їхніми керівниками та працівниками, рівними за статусом, за певними критеріями – як-от навички та знання, які необхідні для виконання службових завдань [7, с. 17].

З цього приводу слушним є зауваження А. А. Бови, який вважає, що оцінка ефективності роботи поліції має бути представлена в аналітичному документі, де, крім основних статистичних показників стану правопорядку, наводилися б індекси навантаження на працівників певного підрозділу (варто зважати й на те, що зростання індексу не завжди можна оцінити позитивно, оскільки надмірне збільшення навантаження на працівника неодмінно впливає на якість виконуваної роботи), результати вивчення якісної інформації про діяльність ОВС [7, с. 17–18].

Досвід розвинутих країн Європи та Америки також свідчить на користь такого твердження.

У США існує практика проведення акредитації підрозділів поліції, яка складається з двох основних елементів: стандартів і процесу акредитації. Стандарти – це загальні вимоги, яким повинен відповідати відділ поліції, щоби пройти акредитацію. Стандарти (розміщені в 38 розділах) стосуються дев'яти основних напрямків правоохоронної діяльності, серед яких є і діяльність із забезпечення БДР. Кожен стандарт описує вимоги, яким мусить відповідати відділ, але не встановлює, яким чином вони мають вводитися в діяльність відділу –

відділ це вирішує сам у той спосіб, який вважає найбільш ефективним для себе. Розділ 61 «Дорожній рух» Стандартів стосується процесу і процедур виконання обов'язків відділу з забезпечення БДР. Відділ сам обирає організацію виконання цієї функції – або за допомогою патрулів, або ж створення спеціальних підрозділів. Окремі вимоги встановлюються до нагляду за дотриманням ПДР, розслідування ДТП, регулювання руху, контролю та допоміжних служб [8].

У Великій Британії існує державна програма оцінки ефективності діяльності поліції, яка розробляється під керівництвом МВС і називається «Індикатори служби найвищої якості». Серед вимог, які висуваються під час формування індикаторів, можна виокремити: збалансованість їхньої кількості; чіткість і зрозумілість; вимірність і придатність для порівняння; гнучкість тощо [8]. Приміром, офіційні індикатори ефективності діяльності поліції (*англ.* Statutory Performance Indicators) в Англії та Уельсі, які стосуються діяльності зі забезпечення БДР, мають такий вигляд: «SPI 6b» – відсоток зареєстрованих правопорушень, за якими були вжиті заходи адміністративного примусу або справи за якими були передані до суду; «SPI 8с» – сума грошових штрафів і вартість конфіскованого майна на 1000 осіб; «SPI 9а i» – кількість осіб, які померли протягом 30 днів після того, як стали жертвами ДТП, та людей, які отримали внаслідок них тяжкі тілесні ушкодження; «SPI 9а ii» – у тому числі, на 100 млн. кілометрів, які проїхали автомобілі [9].

У Франції показники діяльності поліції визначаються основними завданнями, висунутими перед нею, з-поміж яких є і підвищення ефективності забезпечення БДР. У 2012 році Індикатори були сформульовані так (наведені ті, які стосуються БДР): кількість ДТП, а також осіб, які загинули або дістали поранення внаслідок них; відношення кількості перевірок водіїв на вживання алкоголю до кількості ДТП, пов'язаних з керуванням ТЗ у нетверезому стані; відношення кількості перевірок водіїв на вживання наркотичних засобів до кількості ДТП, пов'язаних з керуванням ТЗ у стані наркотичного сп'яніння; індекс ефективності заходів з контролю швидкості руху на аварійно небезпечних ділянках доріг та вулиць [9].

Отже, в економічно сталих країнах світу оцінювання ефективності діяльності поліції у сфері забезпечення БДР проводиться: по-перше, за встановленими правилами; по-друге, за виділеними в окремі розділи стандартами (індикаторами); по-третє, на підставі конкретних статистичних даних, які пов'язані з досліджуванним об'єктом (демонструють стан аварійності або інші взаємозалежні показники – виявлення порушень ПДР тощо) та придатні для порівняння.

Проблема оцінювання якості забезпечення БДР в Україні починається з питань правового регулювання. Задекларована у ст. 42 Закону України «Про дорожній рух» єдина система обліку показників дорожнього руху і його безпеки в країні остаточно сформована не була. На сьогодні (в умовах, коли учасники парламентських слухань на тему «Стан і перспективи забезпечення в Україні безпеки дорожнього руху», що відбулися 23.12.2015 р., дійшли спільної думки щодо необхідності запровадження комплексної державної політики у сфері організації БДР з метою зниження рівня травматизму та смертності внаслідок ДТП до 2020 року на 30 відсотків порівняно з 2015 роком) слід констатувати, що в державі не існує навіть Порядку обліку ДТП (той, що був затверджений Постановою Кабінету Міністрів України від 30.06.2005 р. № 538, втратив чинність на підставі Постанови Кабінету Міністрів України від 30.03.2016 р. № 252). Таким чином, проблема оцінювання ефективності будь-якої діяльності у сфері забезпечення БДР є комплексною та зумовлена відсутністю єдиної системи показників БДР.

У процесі дослідження ми зіткнулися з такою перепоною, як брак вихідних для аналізування даних. І це стосується не лише статистики ДТП та їхніх наслідків, а й даних адміністративно-деліктної практики патрульної поліції у сфері БДР. Єдиного порядку ведення роботи в цьому напрямку у підрозділах поліції не існує, вільного доступу до цього виду публічної інформації немає. Що стосується статистичних даних, то на прикладі річних звітів управлінь патрульної поліції міст Одеси, Львова, Луцька та інших бачимо, що вони містять абсолютні показники: «опрацьовано завдань – 197...», «трапилось ДТП – 62...», «складено постанов – 73...», «накладено штрафів – 26943...», «середній час прибуття патрульних на місце події – 9 хв.» тощо. Проте аналітичні дані у таких звітах відсутні. Тож пересічному громадянину міста Львова може бути не зрозуміло, а чи достатнім виявилось винесення поліцейськими 73728 постанов за порушення ПДР, якщо за цей період у місті трапилось 6273 ДТП, з яких 871 – з постраждалими. Водночас оприлюднені звіти патрульної поліції часто не містять інформацію про кількість загиблих та поранених у ДТП осіб.

Якщо казати про рівень довіри населення до роботи поліції як основний показник її ефективності, то, як було зазначено раніше, це доволі абстрактний критерій. Крім того, залишається незрозумілим його остаточний зміст (наповнення). Наприклад, поряд з індикатором «рівень довіри населення» у пресі, наукових публікаціях, заявах високопосадовців можна почути такі терміни, як «соціальний рейтинг поліції», «рівень партнерства», «імідж поліції» і т. ін. В. О. Січка

переконаний, що соціальний рейтинг поліції є найбільш об'єктивним критерієм визначення ефективності її діяльності і повинен братися до уваги під час вибору країни, досвід якої може становити інтерес для вдосконалення організаційно-правових засад діяльності правоохоронних органів України. Заодно, як підкреслює автор, варто обов'язково враховувати фактори, що впливають на суспільну оцінку ефективності функціонування поліцейських сил [10, с. 12–13].

С. С. Погорелий переконаний, що довіра населення до будь-якого органу публічного адміністрування є більше елементом політичного управління. Людям притаманні різні «пороги довіри», які залежать від індивідуальних особливостей і конкретного досвіду спілкування [11].

Т. Д. Гаврилук вирізняє найзагальніші джерела формування довіри до правоохоронців:

1) особистий досвід спілкування громадянина з працівниками правоохоронних органів з питань, які доводилось вирішувати йому або членам його сім'ї;

2) досвід спілкування з правоохоронцями, колег або знайомих, які своїми відгуками-враженнями або підтверджують думку про роботу поліції, сформовану на підставі власного досвіду, або можуть вплинути на її зміну в кращий чи гірший бік;

3) відомості, що надходять зі засобів масової інформації [12, с. 9].

Отже, формування довіри є комунікаційним процесом і у кожного окремого реципієнта (людини) такий процес відбувається суб'єктивно.

Уявлення громадян про діяльність патрульної поліції розвивається поступово з особистого досвіду безпосереднього чи опосередкованого контакту з проблемою у сфері БДР та способу її вирішення (чи невирішення) поліцейськими. Це, так би мовити, шлях формування уявлення про діяльність поліції зісередини соціуму.

Крім того, є й зовнішній вплив на рівень довіри населення – з боку МВС України, політиків через ЗМІ, Інтернет тощо. Скажімо, представники Асоціації українських моніторів дотримання прав людини в діяльності правоохоронних органів зауважують, що зараз поліція періодично рапортує громадськості, що у нас довіра населення до поліції становить 50–70%.

На жаль, жодної можливості перевірити ці цифри у громадськості немає [13]. Тимчасом за даними інтерактивної карти «Рейтинг поліції» загальний рейтинг ефективності поліції становить 29,5% [14].

Наведене доводить, що рівень довіри населення є суб'єктивним критерієм оцінювання ефективності діяльності поліції, а тому не може бути єдиним у процесі моніторингу. Оцінювання за цим критерієм має доповнювати статистичні та аналітичні звітності й узагальнення протягом певних періодів.

Довіра населення – це критерій, який стосується всієї патрульної поліції загалом або, як мінімум, певного територіального підрозділу, але формується як наслідок дій окремих поліцейських (наряду поліції) тощо.

Отже, щоб домогтися більш об'єктивної оцінки діяльності патрульної поліції у сфері забезпечення БДР, слід проаналізувати роботу окремого поліцейського або патруля (наряду) поліції впродовж робочої зміни, тижня, місяця тощо. Одночасно треба використовувати комплексну систему показників (критеріїв).

Висновки. Тож на наше переконання, робота щодо оцінювання діяльності патрульної поліції у сфері забезпечення БДР має проводитися за визначеним колом критеріїв, яким охоплені:

1) особистісні показники: а) зовнішній вигляд однострою та екіпування патрульного, стройова виправка; б) дисциплінованість, принциповість у вирішенні службових питань, уміння будувати свої стосунки з учасниками дорожнього руху, здатність працювати над усуненням особистих недоліків, авторитет у колективі та серед населення; в) професійна підготовка патрульного (знання законодавства, вимог відомчих наказів, методичних рекомендацій і тактико-спеціальна підготовка, володіння іноземними мовами); г) стан здоров'я та фізична підготовленість, уміння володіти табельною вогнепальною зброєю, прийомами рукопашного бою, спеціальними засобами індивідуального захисту й активної оборони, здатність переносити психофізичні навантаження та труднощі служби;

2) результати службової діяльності у сфері забезпечення БДР: а) ініціативність у виявленні порушень ПДР та інших порушень правил, норм і стандартів у сфері забезпечення БДР; б) активність у використанні технічних засобів, що застосовуються поліцією для виявлення та фіксації порушень ПДР; в) якість оформлення матеріалів про адміністративні правопорушення, у тому числі оформлення матеріалів ДТП; г) кількість підтверджених скарг, що надійшли стосовно поліцейського, або постанов (ухвал) суддів про скасування винесених ним постанов, направлення адміністративних матеріалів на доопрацювання; г) контроль стану утримання дорожнього покриття вулиць і доріг, дорожніх споруд на них, технічних засобів регулювання дорожнього руху, транспортних та пішохідних огорожень, дорожньої розмітки,

зовнішнього освітлення тощо, документування (також за допомогою засобів фото- та відеофіксації) виявлених недоліків та порушень у цій сфері для подальшого інформування відповідальних працівників підрозділу поліції (сектора організації дорожнього руху або превенції); д) виявлення перешкод у дорожньому русі, вжиття в межах компетенції заходів задля їх усунення та забезпечення інформування про це учасників дорожнього руху, обмеження або перекриття у визначених законом випадках, дорожнього руху з метою забезпечення безпеки громадян, збереження їхнього життя та здоров'я; е) надання помірної допомоги учасникам дорожнього руху; є) професіоналізм дій під час ускладнення дорожньої обстановки; ж) уміння регулювати дорожній рух; з) уміння надавати першу домедичну допомогу постраждалим; и) забезпечення безпеки учасників дорожнього руху та особистої безпеки працівниками патрульної поліції під час нагляду за дорожнім рухом тощо.

Перспективним напрямом подальших розвідок має стати аналіз упровадження, апробації наведених критеріїв з метою можливого коригування та удосконалення (у подальшому) форм і методів адміністративної діяльності підрозділів патрульної поліції щодо забезпечення БДР.

1. Великий тлумачний словник української мови / упоряд. Т. В. Ковальова. – Х.: Фоліо, 2005. – 767 с.

2. Пилипів Р. Новий формат адміністративно-правового регулювання безпеки дорожнього руху / Руслан Пилипів // Jurnal uljuridicational: Teorie și practică. – 2016. – Nr. 2/1 (18). – P. 57–61.

3. Крицкая М. С. Критерии общественной оценки административно-юрисдикционной деятельности полиции / М. С. Крицкая // Инновационная наука: международный научный журнал. – 2016. – № 3. – С. 66–67.

4. Майоров В. И. Оценка эффективности административно-юрисдикционной деятельности в сфере дорожного движения / В. И. Майоров // Вестник Челябинского государственного университета. Серия «Право». – 2015. – № 23 (378). – Вып. 44. – С. 78–83.

5. Куба Н. Я. Система оцінки ефективності роботи національної поліції / Наталія Куба, Руслан Тополевський // Інформаційний портал Харківської правозахисної групи «Права людини в Україні». – 2016. – 15 лют. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://khp.org/index.php?id=145530110>.

6. Сердюк А. М. Щодо критеріїв ефективності діяльності поліції законних країн / А. М. Сердюк // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки». – 2015. – Вип. 3–2.– Т. 2. – С. 155–159.

7. Бова А. А. Оцінка роботи поліції (міліції) та громадська думка / А. А. Бова // Український соціум. – 2005. – № 4. – С. 13–21.

8. Осика І. М. Критерії оцінки ефективності діяльності правоохоронних органів: досвід США і Великобританії / І. М. Осика // Національна громадська платформа «Реформуємо МВС: прозорість та відповідальність». – 2015. – 2 черв. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://police-reform.org/articles/kriteriyi_ocinki_efektivnosti_diyalnosti_pravoohoronnih_organiv_dosvid_ssha_i_vel.

9. Бугайчук К. Л. Критерії оцінки ефективності діяльності правоохоронних органів: досвід США і Великобританії / К. Л. Бугайчук // Національна громадська платформа «Реформуємо МВС: прозорість та відповідальність». – 2015. – 1 черв. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://police-reform.org/articles/kriteriyi_ocinki_roboti_organiv_policiyi_okremih_krayin.

10. Січкач В. О. Використання досвіду поліції зарубіжних країн в діяльності міліції України по забезпеченню прав та свобод людини (організаційно-правовий аспект): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 / В. О. Січкач; Нац. ун-т Держ. податкової служби України. – Ірпінь, 2007. – 20 с.

11. Погорелий С. С. Довіра до державної влади як категорія політичного управління / С. С. Погорелий // Держава та регіони. Серія: «Державне управління». – 2010. – № 3. – С. 100–105 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://firearticles.com/derjavne-upravlinnya/214-dovra-do-derzhavnoyi-vladi-yak-kategoriya-politichnogo-upravlinnya-pogoryeliy-s-s.html>.

12. Гаврилюк Т. Д. Адміністративно-правові засади співпраці міліції (поліції) з населенням: європейський досвід: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 / Т. Д. Гаврилюк; Нац. академія внутр. справ. – К., 2011. – 22 с.

13. «Рейтинг поліції»: сьогодні презентовано інтерактивну карту України: виступ в ефірі «Громадського радіо» Сергія Перникози / Текстову версію підготувала Тетяна Косянчук // Сайт Громадської організації «Громадське радіо». – 2017. – 31 січ. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://hromadskeradio.org/programs/kyiv-donbas/rejting-policiyi-sogodni-prezentovano-interaktyvnu-kartu-ukrayiny>.

14. Інтерактивна карта «Рейтинг поліції» // Сайт «Рейтинг поліції»; проект Асоціації українських моніторів дотримання прав людини в діяльності правоохоронних органів» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://corwatch.in.ua>.

Пыльшив Р. М. Критерии эффективности деятельности патрульной полиции в сфере обеспечения безопасности дорожного движения

Исследуются новые аспекты деятельности полиции в связи с современным форматом и приоритетами функционирования созданных подразделений патрульной полиции и необходимостью оценки эффективности их работы.

С учетом того, что сегодня подразделения патрульной полиции являются основными исполнителями функции надзора за дорожным движением и обеспечения его безопасности, доказывается важность такого

элемента в оценке действительности этих мер, как соответствующие критерии. Поэтому предлагается система критериев оценки деятельности сотрудников патрульной полиции в сфере обеспечения безопасности дорожного движения.

Ключевые слова: административная деятельность, безопасность дорожного движения, патрульная полиция, критерии оценки деятельности, эффективность.

Pylypiv R. M. The criteria of the effectiveness of the patrol police activity in the sphere of road traffic safety

The article deals with the aspects of police activity. Due to the new format and functioning priorities of the established patrol police subdivisions the problem of assessing of the effectiveness of their activity is discussed.

Taking into consideration the fact that nowadays the patrol police subdivisions are the main performers of the traffic control and ensuring its safety, an important element in assessing the effectiveness of such activities should be the relevant criteria.

After the reform of the Internal Affairs agency the authority of National police of Ukraine dismissed all previous criteria and indicators of the assessment of the law enforcement activities in the sphere of public safety, law and order, road traffic safety. According to the Law of Ukraine «About the National police» the level of public trust is the main criterion of the assessing the effectiveness of the activity of the police bodies and subdivisions regardless of the sphere of law enforcement activity. Besides, public opinion is important, but not entirely accurate indicator of the police activity.

In fact, the data depend on many subjective factors. The experience of some developed countries in Europe and the United States with similar issues is analyzed in the article.

A number of criteria of the effectiveness of police activity is worked out by international practice. First of all, there are the quantitative data that characterize various aspects of police work and quality criteria.

It was established in the process of the research that assessing of the effectiveness of police activity of these states in the sphere of road traffic safety is carried out: firstly, by the established rules; secondly, by separate sections established to standards (indicators); thirdly, on the basis of the certain statistical data related to the investigated object (they demonstrate the state of accidents or other interrelated indicators – detecting violations of road traffic regulations, etc.) and they are suitable for comparison.

Assessment of police activity by level of public trust should complement statistical, analytical reports and generalization during certain periods. The author suggests the system of the criteria of the assessment of patrol police officers activity in the sphere of road traffic safety.

Key words: administrative activity, road traffic safety, patrol police, criteria, assessment of activity, effectiveness.

Стаття надійшла 21 квітня 2017 р.

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВИЙ СУПРОВІД ЗАХИСТУ ІНФОРМАЦІЙНИХ СИСТЕМ ПІДРОЗДІЛІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ НА ОСНОВІ МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТИВ

Означено проблеми захисту інформації, які не можуть бути розв'язаними без створення нових законодавчих актів і запровадження нової політики у сфері інформатизації, тобто проаналізовано інформаційні відносини з огляду на об'єкт правового регулювання.

Роз'яснено і обґрунтовано потребу розроблення організаційно-правових засад, які визначають стратегію, тактику системи захисту інформаційних систем підрозділів Національної поліції України з урахуванням динаміки зміни загроз інформаційним активам на основі положень міжнародних стандартів ISO/IEC серії 27000.

Ключові слова: *інформаційна система, захист інформації, інформаційні загрози, нормативно-правові чинники, міжнародні стандарти.*

Постановка проблеми. Підвищення рівня захищеності інформаційного середовища підрозділів Національної поліції України є сьогодні надактуальним завданням суспільства. З-поміж визначальних у цьому аспекті є нормативно-правові чинники – закони, стандарти, галузеві нормативні документи, рішення тощо. Мета в них одна – забезпечити виконання організаційно-технічних заходів зі захисту інформації (ЗІ), що дасть змогу підняти рівень захищеності спеціалізованих інформаційних систем (ІС).

В умовах повномасштабної інформаційної війни, яка ведеться проти нашої країни, забезпечення безпеки ІС підрозділів Національної поліції (НП) України, безумовно, має стати державним завданням. Особливої уваги вимагає захист критичних активів, а також централізованих баз даних.

Несанкціонований доступ до інформаційних активів може істотно ускладнювати виконання завдань оперативними підрозділами НП, тому проблема створення ефективної системи ЗІ набуває неабиякого значення. Автори вважають, що така система ЗІ повинна бути найперше комплексною і адаптивною.

Стан дослідження. Проблема організаціїно-правового супроводу створення і функціонування систем ЗІ присвячено достатньо публікацій у відкритих літературних джерелах. Багато з них торкаються проблеми ЗІ, яка не може бути розв'язаною без упровадження нових законодавчих, нормативно-правових актів і нової політики у сфері інформатизації, тобто без висвітлення інформаційних відносин з огляду на об'єкт правового регулювання.

Назагал, незважаючи на позитивні зміни у законодавчому регулюванні інформаційних відносин, обмеженість національного законодавства і відсутність єдиної правової бази правоохоронних органів у протидії порушенням безпеки ІС, залишаються одними з головних причин зростання кількості і високого рівня латентності злочинів, пов'язаних із порушеннями інформаційної безпеки (ІБ).

Важливою проблемою є й відсутність системного підходу до формування правової політики держави в інформаційній сфері, про що наголошують у своїх публікаціях відомі у цій галузі науковці [1; 2; 3; 4].

З розвитком інформаційних технологій (ІТ) і систем ЗІ виникла потреба уніфікувати вимоги до їх проектування та впровадження, забезпечивши належний рівень стандартизації. Одним з найважливіших напрямів цієї роботи визнано адаптування міжнародного стандарту ISO/IEC серії 27000.

Аналіз літературних джерел дає підстави стверджувати, що у процесі проектування, створення й експлуатування систем ЗІ існують суттєві недоліки, які знижують ефективність їхнього функціонування. Тож слід обґрунтувати розроблення організаційно-правових засад ЗІ, які визначають стратегію, тактику системи ЗІ, врахувавши динаміку зміни загроз інформаційним активам ІС.

Тимчасом чинне законодавство України в інформаційній сфері недостатньо враховує вимог міжнародних стандартів, які надають де-що ширший спектр послуг і профілів захищеності.

Дотримання принципів стандартів ISO/IEC серії 27000 забезпечує керування і контроль доступом, розроблення та обслуговування апаратно-програмних комплексів, керування безперервністю інформаційних процесів.

Відповідність вимогам стандартів ISO/IEC серії 27000 і дотримання національних правових норм з інформаційної безпеки є запорукою створення ефективної системи ЗІ.

Мета статті полягає у тому, щоб окреслити організаційно-правову структуру системи ЗІ в ІС підрозділів НП України з урахуванням вимог міжнародних стандартів ISO/IEC серії 27000, попри те що

це є лиш одним з аспектів стратегії системи управління інформаційними технологіями у підрозділах НП України.

Виклад основних положень. Інкорпорацію законодавства України та структуру нормативно-правових актів України у галузі технічного захисту інформації, обов'язкових до виконання, на рівні правової доктрини можна подати так:

- Конституція України;
- закони України;
- укази та розпорядження Президента України;
- постанови та розпорядження Кабінету Міністрів України;
- нормативно-правові акти Служби безпеки України, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації (ДССЗТЗІ) України;
- міжнародні угоди України з питань технічного захисту інформації, згода на обов'язковість виконання яких надана Верховною Радою України.

Регулятивно-правову основу забезпечення ЗІ в ІС підрозділів НП України становлять: Конституція України; Постанова Верховної Ради України «Про концепцію національної безпеки України»; закони України «Про інформацію», «Про науково-технічну інформацію», «Про державну таємницю», «Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах», «Про доступ до публічної інформації», «Про захист персональних даних»; Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження правил захисту інформації в інформаційних, телекомунікаційних та інформаційно-телекомунікаційних системах».

В Україні розроблено серію нормативних документів системи технічного захисту інформації, основним з яких є НД ТЗІ 2.5-004-99 «Критерії оцінки захищеності інформації комп'ютерних систем від несанкціонованого доступу». Цей документ використовується під час проектування та створення комплексних систем захисту інформації (КСЗІ) державних інформаційних ресурсів, а також ІС, в яких обробляється інформація з обмеженим доступом, вимогу щодо захисту якої визначено законом.

Однак доволіно використовувана в проектуванні КСЗІ методологія мусить бути сумісною з основними сучасними стандартами, такими як ISO/IEC серії 27000.

Тому організаційно-правові засади системи ЗІ в ІС підрозділів Національної поліції України повинні формуватися відповідно до рекомендацій міжнародних стандартів та з дотриманням положень чинного законодавства України.

Такими стандартами є: ISO/IEC 27001:2013 Інформаційні технології. Методи захисту. Системи менеджменту інформаційною безпекою; ISO/IEC 27002:2005 Інформаційні технології. Методи захисту. Кодекс практики для менеджменту інформаційною безпекою; ISO/IEC 27003:2010 Інформаційні технології. Методи захисту. Керівництво з застосування системи менеджменту захисту інформації; ISO/IEC 27004:2009 Інформаційні технології. Методи захисту. Вимірювання; ISO/IEC 27005:2008 Інформаційні технології. Методи забезпечення безпеки. Управління ризиками інформаційної безпеки; ISO/IEC 27006:2007 Інформаційні технології. Методи забезпечення безпеки. Вимоги до органів аудиту і сертифікування систем менеджменту інформаційної безпеки [5, 6, 7, 8, 9].

У світовій практиці паралельно з розвитком технічних систем ЗІ розвивався напрямок стандартизації у частині менеджменту інформаційної безпеки. Результатом стало затвердження міжнародного стандарту ISO/IEC 27001:2005, а пізніше ISO/IEC 27001:2013 Впровадження системи менеджменту інформаційної безпеки (СМІБ). Стандарт дає змогу правильно організувати процес захисту інформаційних активів і управління ризиками для цих активів. Для контролю якості процесу менеджменту інформаційної безпеки було запроваджено інститут сертифікування. Сертифікат має міжнародний статус.

Відповідно до вимог стандарту, процес розроблення СМІБ охоплює такі етапи: етап планування – забезпечує правильне завдання контексту і масштабу СМІБ, оцінюються ризики, пропонується відповідний план оброблення цих ризиків; етап реалізування – впроваджує ухвалені рішення, які були визначені на етапі планування; аналіз захищеності – етап оцінювання ефективності та надійності функціонування створеної СМІБ, проведення аудиту ІБ, виявлення недоліків; реагування – етап виконання коригувальних дій з покращення функціонування СМІБ, реагування вимагає первісного інвестування, документування діяльності, формалізування підходу до управління ризиками, визначення методів аналізу.

Як основні об'єкти області функціонування СМІБ, розглядаються такі види активів:

– **інформаційні активи**: інформація і дані у довільному вигляді, що отримуються, зберігаються, обробляються, передаються, оголошуються (до цього виду треба віднести знання працівників, бази даних та системи біометричного ідентифікування, документація, методичні матеріали, описи процедур, інформація на фізичних носіях);

– **програмне забезпечення**: прикладне програмне забезпечення, системне програмне забезпечення, сервісне програмне забезпечення,

ня та довільне інше програмне забезпечення незалежно від форми отримання (придбання, власного розроблення, таке, що вільно розповсюджується), яке використовується працівниками для роботи та у процесі взаємодії з іншими службами;

– **фізичні активи**: працівники, апаратні засоби комп'ютерних мереж і мережеві технології (сервери, робочі станції, міжмережеві екрани, телекомунікаційне обладнання, обладнання зв'язку), приміщення, виробниче обладнання, технічні засоби;

– **сервісні активи**: інформаційні та комунікаційні сервіси (корпоративні комп'ютерні мережі спеціального призначення, Internet, E-mail, спеціальні канали зв'язку), інші технічні сервіси (опалення, освітлення, системи сигналізацій та моніторингу), усі послуги, пов'язані з отриманням, наданням, використанням, передаванням і знищенням активів, усі юридичні та фізичні особи, організації, установи й підприємства (а також їхні працівники), яким передано певні послуги на ІТ-аутсорсинг.

Для кожного активу визначаються можливі ризики та шляхи їх мінімізування, тобто рекомендуємо використати ризик-орієнтований підхід.

Для процесів СМІБ застосована модель «ПВПД» (плануй-виконуй-перевірйай-дій), яка використовує п'ять принципів реалізування управління ІБ:

1. Встановлення централізованого адміністрування.
2. Автентифікування об'єктів, суб'єктів і активів ІС.
3. Авторизування об'єктів, суб'єктів і активів ІС.
4. Аналіз ризиків і формування керуючих впливів.
5. Досягнення необхідного рівня підготованості працівників.

Істотним чинником ефективного втілення цих принципів є сполучний цикл діяльності, який гарантує, що СМІБ постійно спрямована на поточні ризики. Важливо своєчасно оцінити наявність ризиків, пов'язаних із безпекою ІС.

Ефективність засобів контролю полягає в оцінюванні шляхом різних досліджень та аудиторських перевірок. Отримані результати забезпечують підхід до подальшого оцінювання ризиків і визначають необхідні зміни в політиці безпеки і засобах контролю. Всі ці дії централізовано адмініструються і координуються. Тобто у СМІБ інформаційних систем реалізовано адміністративне керування доступом.

Організаційні принципи реалізування СМІБ наведено на рисунку.

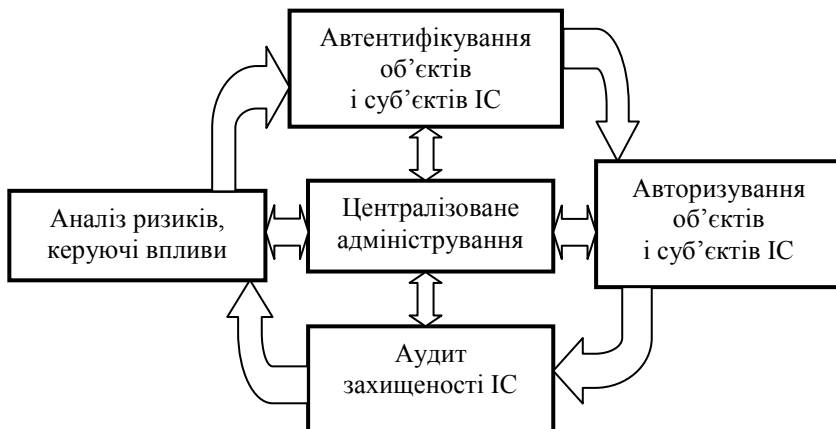

Рис. Організаційні принципи реалізування системи менеджменту інформаційної безпеки

Оцінювання ризиків, на думку авторів, повинно провадитися за чотирма основними критеріями безпеки – це:

- **доступність** – забезпечення безперервного доступу до інформаційних і супутніх активів ІС, сервісів згідно з наданими користувачам повноваженнями та правами у мінімально необхідному обсязі;
- **цілісність** – захист точності/коректності та повноти активів і методів оброблення інформації;
- **конфіденційність** – забезпечення доступності до інформаційних активів тільки для офіційно авторизованих користувачів у мінімально необхідному обсязі;
- **спостережність** – забезпечення можливості визначення – хто, що і коли робив з тим чи іншим інформаційним активом (забезпечення принципу невідмови від учинених дій).

Це означає, що керування інформаційними потоками між користувачами, процесами, об'єктами та суб'єктами здійснюють тільки спеціально авторизовані користувачі (адміністратори). Звичайні користувачі змінювати права доступу користувачів до процесів і пасивних об'єктів, а також виконувати довільні інші функції керування засобами СМІБ не можуть.

Слід зазначити, що хоча всі засоби СМІБ у стандартах та нормативних документах є важливими, але застосування засобів управління повинно відповідати ризикам і можливим загрозам для конкретної ІС.

Всі процедури забезпечення СМІБ мають бути адресними, тобто для кожної процедури мусить бути визначений перелік користувачів, виконавців, а також перелік інформаційних активів ІС, для яких потрібне їх застосування.

Оцінювання ефективності процедур СМІБ, як правило, виконується за результатами аудиту безпеки та перевірок, якість і періодичність яких може суттєво вплинути на функціонування всієї ІС.

Впроваджуючи інформаційну стратегію при розробленні СМІБ, вважаємо за необхідне вдатися до теорії та практики інформаційного аудиту, що дає можливість отримати цілісну й об'єктивну картину стану всієї ІС та її окремих елементів, локалізувати наявні проблеми з метою створення ефективної і оптимальної програми розвитку забезпечення ІБ.

В умовах упровадження технології систем з відкритою архітектурою, які вирізняються складною взаємодією ІС різного походження (інтероперабельністю), існуванням проблем перенесення прикладних програм між різними платформами (мобільністю) та іншими особливостями, питання впровадження СМІБ набуває все більшої ваги.

Тривалий час аудит безпеки ІС тлумачився як окремий незалежний сервіс, який супроводжувався створенням і впровадженням стандартів аудиторської діяльності у сфері інформаційних технологій. Як правило, це закриті стандарти.

Такий підхід не відповідає одному з головних завдань аудиту, а саме: результати аудиту повинні бути об'єктивними, неупередженими і такими, що можуть бути повторені та відтворені довільним аудитом, найкраще – зовнішнім, який використовуватиме таку ж методику аудиту.

На відміну від закритих стандартів аудиту, існують відкриті стандарти аудиту безпеки ІС, які окреслюють організаційно-правову структуру аудиту ІБ. Відкриті стандарти пов'язують ІТ і дії аудиторів, об'єднують і погоджують багато критеріїв у єдиний ресурс, що дають можливість на сучасному рівні впроваджувати систему менеджменту інформаційною безпекою в ІС, враховують практично всі особливості ІС (на програмно-апаратному рівні) довільного масштабу і складності.

Неможливо обійти увагою новий стандарт ISO/IEC 27035:2011 Інформаційні технології. Методи забезпечення безпеки. Управління інцидентами інформаційної безпеки [10], який надає практичні рекомендації з виявлення, реєстрування та оцінювання випадків порушення інформаційної безпеки в ІС.

Він допоможе реагувати на інциденти ІБ, зокрема, вводити відповідні інструменти контролю для їхнього запобігання та відновлення

у разі реалізування загроз, покращувати загальний підхід до проектування технічних систем ЗІ.

Для зменшення ризиків виникнення інцидентів ІБ, пов'язаних з зовнішніми і внутрішніми навмисними та ненавмисними впливами, елементарною необхідністю працівників, доцільно розробити та запровадити систему управління інцидентами інформаційної безпеки (СУІБ), яка є базовою частиною загальної системи управління інформаційною безпекою. СУІБ дає змогу виявляти, враховувати й аналізувати події та інциденти інформаційної безпеки, реагувати на них. Без реалізування цих процесів неможливо забезпечити рівень захищеності, який є адекватним до вимог сучасних стандартів і галузевих норм.

Управління інцидентами – це важливий процес, який забезпечує можливість спочатку виявити інцидент, а потім, за допомогою коректних обраних засобів підтримки, якомога швидше його розв'язати.

Основна задача управління інцидентами – відновити нормальну роботу служб та сервісів і звести до мінімуму негативний вплив інциденту на роботу ІС для підтримки якості й доступності служб на максимально можливому рівні. Нормальною вважається робота служб і сервісів, що не виходить за рамки угоди про рівень обслуговування.

Цілі, які ставлять перед СУІБ, охоплюють:

- відновлення нормального функціонування служб та сервісів ІС у найкоротші терміни;
- зведення до мінімуму впливу інцидентів на функціонування ІС;
- забезпечення злагодженого оброблення всіх інцидентів і запитів обслуговування;
- зосередження ресурсів підтримки на найважливіших напрямках;
- надання відомостей, які дозволять оптимізувати процеси підтримки, зменшити кількість інцидентів і планувати управління.

Найкращі, перевірені часом напрацювання і вирівнювання ІТ-процесів для оброблення збоїв довільних видів, рішення з управління інцидентами допомагають використовувати ресурси залежно від пріоритетів оперативної діяльності, управляти рівнями обслуговування, а також ефективніше контролювати роботу ІТ-служб.

Для реалізування системи управління інцидентами інформаційної безпеки потрібно виконати такі роботи:

- надати ресурси для розроблення та впровадження системи СУІБ;
- здійснити фахову підготовку працівників;
- визначити область функціонування СУІБ;

- розробити комплекс процесів СУІБ;
- впровадити процеси СУІБ та інтегрувати їх з уже функціонуючими процесами, такими як інвентаризування активів, аналіз ризиків та оцінювання ефективності;
- розробити архітектуру і комплекс програмно-технічних засобів моніторингу подій.

Унаслідок проведених робіт буде запроваджена СУІБ, яка буде розв'язуватиме такі задачі:

- оперативний моніторинг стану ІБ в рамках функціонування ІС;
- виявлення, облік, реагування, розслідування та аналіз інцидентів ІБ;
- інформування вищого керівництва про поточний стан ІБ;
- реакція на інциденти, зокрема застосування необхідних засобів для запобігання, відновлення і зменшення завданого збитку;
- аналіз реалізованих інцидентів з метою планування превентивних заходів захисту і покращення процесу забезпечення ІБ загалом.

Для оброблення подій та інцидентів ІБ доцільно організувати процес реагування на інциденти. Основними задачами процесу реагування на інциденти ІБ є:

- забезпечення координування реагування на інцидент;
- підтвердження/спростування факту виникнення інциденту;
- забезпечення збереження і цілісності доказів виникнення інциденту, створення умов для накопичення і зберігання точної інформації про інциденти, які сталися;
- мінімізування порушень порядку роботи і модифікування даних, відновлення в найкоротші терміни працездатності ІС в разі її порушення через інцидент;
- мінімізування наслідків порушення режиму конфіденційності, цілісності і доступності інформації в ІС;
- захист активів ІС;
- створення умов для порушення цивільної або кримінальної справи проти зловмисників;
- швидке виявлення та/або попередження подібних інцидентів у подальшому.

Також слід наголосити, що під час експлуатування системи менеджменту інформаційної безпеки процес управління інцидентами є одним із найважливіших у постачанні даних для аналізу функціонування таких систем, оцінювання ефективності використовуваних заходів, зниження ризиків і планування удосконалення роботи ІС.

В Україні тільки перша версія ISO/IEC 27001:2005 частково отримала статус державного стандарту. Питання його практичного застосування залишається актуальним. Стандарт з урахуванням галузевих особливостей є обов'язковим у банківській сфері – СОУ Н НБУ 65.1 СУІБ 1.0: 2010.

Існує правова колізія, відповідно до якої міжнародні стандарти ISO/IEC серії 27000 в Україні не адаптовані, а «Критерії оцінки захищеності інформації комп'ютерних систем від несанкціонованого доступу» 1999 року є застарілими (ІТ та технології ЗІ, на відміну від чинного законодавства, інтенсивно розвивалися), – і вона має тенденцію до загострення за найгіршим сценарієм.

Спробуємо з'ясувати головні причини виникнення такої ситуації. Отже, замовник своїми силами або із залученням підрядників розробляє технічне завдання (ТЗ) на КСЗІ, погоджує його з ДССЗТЗІ, а потім, на підставі ТЗ проектує, реалізовує КСЗІ за допомогою сукупності організаційних, програмно-апаратних та інженерних засобів і вводить у дослідну експлуатацію. Далі, на підставі отриманої заявки ДССЗТЗІ визначає компанію-ліцензіата, що виступає організатором державної експертизи КСЗІ.

Організатор експертизи володіє штатом кваліфікованих експертів, розробляє програму та методику експертних випробувань, проводить їх і подає результати своєї роботи у вигляді проекту експертного висновку на розгляд експертної ради з питань технічного захисту інформації ДССЗТЗІ. У разі позитивного рішення КСЗІ отримує атестат відповідності вимогам системи технічного захисту інформації (ТЗІ).

Сучасній системі проектування КСЗІ притаманні й інші недоліки. Скажімо, для ІС з різною архітектурою, різними вимогами щодо забезпечення ЗІ, що ґрунтуються, зокрема, і на різних категоріях доступу до інформації, існують стандартні функціональні профілі захищеності, тобто деякі фіксовані набори послуг безпеки. Водночас розробник КСЗІ, формуючи ТЗ, самостійно визначає об'єкти захисту, на які ці послуги поширюються. Експерти з ДССЗТЗІ в процесі узгодження ТЗ перевіряють специфікації послуг, однак складно визначити рівень адекватності висунутих вимог до умов функціонування існуючих ІС.

Наступний етап контролю за відповідністю ТЗ створеній КСЗІ – експертиза. Зазвичай експертиза полягає лише у перевірці якості реалізування заявлених послуг безпеки в ІС та комплектність документації на КСЗІ.

Практично ніколи експертами якість впровадженої КСЗІ не перевіряється тестуванням на несанкціонований доступ (НСД) до активів ІС. По-перше, цього не вимагає нормативно-правова база, а по-друге, для проведення таких робіт потрібен високий фаховий рівень експертів [11].

Недостатнє бюджетне фінансування при закупівлі відповідних програмно-технічних засобів захисту накладає додаткові обмеження на технічну складову КСЗІ в ІС підрозділів НП України.

Фахівці можуть розробити та запровадити ідеальний варіант КСЗІ, відповідні служби та експерти виконають усі належні експертизи та заходи з атестування, а відсутність кваліфікованих фахівців зведе нанівець усі попередні зусилля. Тож для забезпечення якісного функціонування КСЗІ керівництву НП необхідно терміново переглянути посадові оклади працівникам служб захисту інформації, аби залучити потрібних фахівців.

У всіх аспектах забезпечення ЗІ основним елементом є аналіз можливих загроз стосовно порушення роботи ІС, тобто загроз, які підвищують уразливість інформації, призводять до її витоку, випадкового або навмисного компрометування, знищення.

Інтегрування системи управління інцидентами інформаційної безпеки у КСЗІ гарантує низку переваг:

- підвищення загального рівня інформаційної безпеки;
- зменшення негативних наслідків реалізування загроз та часу відновлення штатних режимів функціонування ІС;
- посилення акценту на попередження інцидентів інформаційної безпеки;
- призначення пріоритетів і збору даних;
- внесок в обґрунтування рішень щодо формування бюджету та ресурсів;
- надання додаткової інформації для розроблення політики інформаційної безпеки та супровідної документації.

Розглядаючи загальні принципи ЗІ в ІС, доцільно наголосити, що комплексний ЗІ в ІС має у своїй основі використання організаційних і програмно-апаратних засобів ЗІ. Такі засоби повинні забезпечувати ідентифікування та автентифікування користувачів, розподіл повноважень доступу до активів ІС, реєстрування та облік спроб НСД [12].

Висновки. 1. На підставі проведеного аналізу автори вважають, що сучасна нормативно-правова база, яка, поза всім, не встановлює вимог до розроблення політики інформаційної безпеки та оцінювання ризиків в ІС, має бути істотно доповненою. Для цього потрібно: або

адаптувати стандарти ISO/IEC серії 27000, що унеможливить легальну участь у державному чи приватному сертифікуванні систем ТЗІ, або – розробити власні, якісно нові стандарти безпеки для державних силових структур.

2. Міжнародні стандарти ISO/IEC серії 27000, на відміну від нормативних документів в Україні, об'єктом захисту передбачають процес оброблення, доступу та збереження інформації, а не КСЗІ.

1. Олійник О. В. Нормативно-правове забезпечення інформаційної безпеки в Україні / О. В. Олійник // Право і суспільство. – 2012. – № 3. – С. 132–137 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pis_2012_3_30.

2. Karpinski M. Information Security / M. Karpinski. – Warsaw: Measurements, Automation and Monitoring. – 2012. – 280 p.

3. Цимбалюк В. С. Інституціоналізація інформаційної безпеки в інформаційному праві України / В. С. Цимбалюк // Бюлетень Мін'юсту України. – 2007. – № 8. – С. 45–53.

4. Тарасенко Р. Б. Інформаційне право: навч.-метод. посібник / Р. Б. Тарасенко; МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. – Луганськ: ПВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2010. – 512 с.

5. Міжнародний стандарт ISO/IEC 27001 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.iso.org>

6. Міжнародний стандарт ISO/IEC 27002 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.iso.org>

7. Міжнародний стандарт ISO/IEC 27003-27004 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.iso.org>

8. Міжнародний стандарт ISO/IEC 27005 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.iso.org>

9. Міжнародний стандарт ISO/IEC 27006 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.iso.org>

10. Міжнародний стандарт ISO/IEC 27035 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.iso.org>

11. Когут В. В. Порядок атестування систем технічного захисту інформації / В. В. Когут, Т. В. Рудий, Я. Ф. Кулешник // Проблеми діяльності кримінальної міліції в умовах розбудови правової держави: матеріали науково-звітної конференції факультету кримінальної міліції Львівського державного університету внутрішніх справ (м. Львів, 12 березня 2010 р.). – Львів: ЛьвДУВС, 2010. – С. 90–97.

12. Рудий Т. В. Політика інформаційної безпеки в інформаційних системах спеціального призначення / Т. В. Рудий, О. В. Захарова, А. Т. Рудий // Проблеми застосування інформаційних технологій, спеціальних технічних засобів у діяльності ОВС та в навчальному процесі: збірник наукових статей за матеріалами доповідей науково-практичної конференції (м. Львів, 27 грудня 2013 року). – Львів: ЛьвДУВС, 2014. – С. 21–26.

Рудый Т. В., Захарова А. В., Сенник В. В., Сенник С. В., Изьо М. И. Организационно-правовое сопровождение защиты информационных систем подразделений Национальной полиции Украины на основании международных стандартов

Определены проблемы защиты информации, которые не могут быть развязаны без создания новых законодательных актов и внедрения новой политики в сфере информатизации, то есть проанализированы информационные отношения с точки зрения объекта правового регулирования. Разъяснена и аргументирована необходимость разработки организационно-правовых принципов, определяющих стратегию, тактику системы защиты информационных систем подразделений Национальной полиции Украины с учётом динамики изменения угроз информационным активам на основании положений международных стандартов ISO/IEC серии 27000.

Ключевые слова: информационная система, защита информации, информационные угрозы, нормативно-правовые факторы, международные стандарты.

Rudy T. V., Zakharova O. V., Senyk V. V., Senyk S. V., Izyo M. I. Organizational support legal defense information systems Ukraine units National police based on international standards

Definite problem of information security that can not be resolved without the introduction of new legislation and new policy in the field of information, that analyzes information relations from the point sight of the object of legal regulation.

Considered and reasonably treatment institutional and legal framework that determine strategy, tactics of system to protect information systems divisions of the National Police of Ukraine taking into account the dynamics of the threats to information assets on the basis of international standards ISO / IEC 27000 series.

Commitment to standards ISO / IEC 27000 series provides control and monitoring of access, development and maintenance of hardware and software systems, continuity management information processes. Compliance with standards ISO / IEC 27000 series and compliance with the nation-tional legal standards in information security is the key to creating an effective information security system state information assets. In all aspects of information security basic element is the analysis of possible threats of violation of information system, threats that increase the vulnerability of information assets, resulting in leakage of unauthorized, accidental or compromising deliberate, destruction. Considering the general principles of the protection of information in information systems is worth noting that a comprehensive data protection in information systems is based on the use of institutional and legal software and hardware. Such facilities should secure of identification and authenticity users distribution commission admission assets to information systems, recording and opposing of access attempts. International standards ISO / IEC 27000 series as opposed to the regulations in Ukraine subject protection process involving handling, access and preservation of government information assets, rather than a comprehensive system of protection of state information assets.

Key words: information system, information security, information threats, regulatory factors, international standards.

Стаття надійшла 3 березня 2017 р.

СИСТЕМА СУБ'ЄКТІВ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКИ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ В УКРАЇНІ

Здійснено правовий аналіз розв'язання проблем пошуку вдалої та ефективної моделі системи суб'єктів адміністративно-правового забезпечення безпеки суб'єктів господарювання в Україні як окремого напрямку наукового дослідження.

Зосереджено увагу на суб'єктах адміністративно-правового забезпечення, які здійснюють державну охоронну діяльність. Наведено спробу осмислення аспектів феномену недержавної правоохоронної й розшукової діяльності суб'єктів господарювання, оскільки, як свідчить зарубіжний досвід, саме їм має належати провідна роль у забезпеченні безпеки господарювання.

Ключові слова: система суб'єктів, адміністративно-правове забезпечення, недержавна правоохоронна діяльність, розшукова діяльність, суб'єкти господарювання, класифікація суб'єктів.

Постановка проблеми. Події в нашій країні та навколо неї після початку Революції гідності з новою силою продемонстрували гостроту проблем забезпечення належної якості й ефективності нормативно-правової бази, зміцнення організаційного фундаменту забезпечення безпеки суб'єктів господарювання та інших складових системи забезпечення національної безпеки України, що знайшло свій відбиток у Стратегії національної безпеки України, затвердженій Указом Президента від 26 травня 2015 року № 287/2015, а також у Концепції розвитку сектора безпеки і оборони України, затвердженій Указом Президента від 14 березня 2016 року № 92/2016, у вигляді стратегічного завдання комплексного вдосконалення законодавства з питань національної безпеки й оборони України, унормування структури й складу сектора безпеки й оборони, системи управління ним, координації та взаємодії його органів.

Стан дослідження. Треба визнати, що розв'язання проблем пошуку вдалої та ефективної моделі системи суб'єктів адміністративно-правового забезпечення безпеки суб'єктів господарювання (далі – АПЗ БСГ) в Україні як окремого напрямку наукового пошуку не було предметом активного дослідження науковців.

Це свідчить про актуальність наведеної розвідки та обумовлює необхідність подальших напрацювань у цій сфері. Особливої ж уваги заслуговують доробки В. Б. Авер'янова, Т. О. Коломоєць, С. Г. Стеценко, Р. О. Банк.

Метою статті є теоретичне обґрунтування наукової позиції щодо вироблення шляхів вирішення проблемних питань дієвості наявної системи АПЗ БСГ в Україні, яка повинна позитивно вплинути на соціальні, політичні, ідеологічні та економічні передумови розвитку господарської діяльності.

Виклад основних положень. Питання про коло суб'єктів АПЗ БСГ й досі є відкритим. На наш погляд, вихідним пунктом пошуку відповіді на нього має стати звернення до сучасних поглядів на класифікацію суб'єктів адміністративного права.

Існує точка зору, відповідно до якої виокремлюються такі основні види суб'єктів адміністративного права: фізичні особи – громадяни України, іноземці, особи без громадянства; юридичні особи – органи виконавчої влади, будь-які інші державні органи, органи місцевого самоврядування, об'єднання громадян, підприємства, установи, організації (в особі їхніх керівників, які очолюють органи управління цих підприємств, установ, організацій); колективні суб'єкти (утворення), які не мають ознак юридичної особи, але так чи інакше наділені нормами адміністративного права певними правами й обов'язками, – структурні підрозділи державних і недержавних органів, підприємств, установ, організацій, громадські утворення на кшталт загальних зборів громадян за місцем проживання [1].

В академічному курсі з адміністративного права Т. О. Коломоєць знаходимо такі класифікації суб'єктів адміністративного права:

– залежно від наявності державно-владних повноважень: державні організації та їхні представники і недержавні організації та їхні представники, або ж суб'єкти, наділені владними повноваженнями, та суб'єкти, які такими повноваженнями не наділені;

– залежно від персоналізації: колективні та індивідуальні суб'єкти або ж фізичні особи, юридичні особи та колективні суб'єкти (утворення) [2, с. 65].

У підручнику С. Г. Стеценка пропонується класифікація суб'єктів адміністративного права за критерієм кількісного показника в поєднанні з мірою належності до держави. У цій класифікації фігурують:

– індивідуальні суб'єкти адміністративного права: громадяни України, іноземці, особи без громадянства;

– колективні: державні (Президент України, органи виконавчої влади, інші державні органи й організації); недержавні (органи місце-

вого самоврядування, об'єднання громадян, релігійні організації; інші недержавні органи та організації) [3, с. 92].

Не менший інтерес для нас становить також класифікація суб'єктів адміністративно-правових відносин у сфері забезпечення безпеки підприємництва, запропонована Р. О. Банком. На його думку, можна виокремити дві групи суб'єктів цих відносин. Одну з них формують суб'єкти, що створюють умови та вимоги для процесу забезпечення безпеки підприємницької діяльності, а іншу – суб'єкти, які реалізують встановлені умови та вимоги в процесі забезпечення безпеки підприємницької діяльності. До першої групи належать органи державної влади та органи місцевого самоврядування, до другої – недержавний сектор безпеки. Своєю чергою, як зазначає Р. О. Банк, органи державної влади доцільно поділити на органи загального (опосередкованого) забезпечення безпеки підприємницької діяльності та органи безпосереднього забезпечення безпеки підприємницької діяльності. До системи органів загального забезпечення безпеки підприємницької діяльності, продовжує Р. О. Банк, треба зарахувати: Президента України як главу держави й гаранта національної безпеки, Верховну Раду України як єдиний законодавчий орган, що має право приймати відповідні закони у сфері безпеки підприємницької діяльності, Кабінет Міністрів України як вищий орган у системі органів виконавчої влади, що відповідальний за реалізацію державної політики у сфері безпеки підприємницької діяльності, Раду національної безпеки і оборони України як конституційний орган із забезпечення національної безпеки і оборони України, Службу безпеки України як державний правоохоронний орган спеціального призначення, який забезпечує державну безпеку України, Міністерство внутрішніх справ України як головний орган у системі центральних органів виконавчої влади із формування та реалізації державної політики у сфері захисту прав і свобод людини та громадянина, власності, інтересів суспільства і держави від злочинних посягань, Генеральну прокуратуру України. До органів же державної влади, які безпосередньо забезпечують безпеку підприємницької діяльності, слід, як зазначає Р. О. Банк, віднести такі центральні органи виконавчої влади: Міністерство економічного розвитку і торгівлі України, Міністерство доходів і зборів України, Державну службу України з питань регуляторної політики та розвитку підприємництва, Державну реєстраційну службу України, Антимонопольний комітет України, Державну службу охорони при Міністерстві внутрішніх справ України. Що ж до недержавного сектора безпеки, то до нього долучено приватні правоохоронні підприємства та служби безпеки підприємств [4, с. 71–72].

Якщо ж абстрагуватися від українських реалій, то все різноманіття суб'єктів адміністративно-правового забезпечення безпеки суб'єктів господарювання можна розмежувати на дві групи, одну з яких утворюють державні суб'єкти АПЗ БСГ, а іншу – недержавні суб'єкти. Такий поділ ураховує відмінності у важелях адміністративного впливу.

Особливе місце серед суб'єктів АПЗ БСГ належить правоохоронним органам і недержавним суб'єктам правоохоронної діяльності.

З-поміж вітчизняних правоохоронних органів особливе місце серед суб'єктів АПЗ БСГ посідає поліція охорони. Постановою Кабінету Міністрів України «Питання забезпечення охорони об'єктів державної та інших форм власності» від 11 листопада 2015 року № 937 на вказаний державний орган покладено охорону нерухомого майна 72 об'єктів, поміж яких, зокрема, є морські порти, державні телекомпанії й телерадіокомпанії, Національна радіокомпанія України, НАК «Нафтогаз України», міжнародний аеропорт «Бориспіль», Чорнобильська АЕС, Українське державне підприємство поштового зв'язку «Укрпошта», ПАТ «Державний експортно-імпорتنний банк України», ПАТ «Державний ощадний банк України», ПАТ акціонерний банк «Укргазбанк» [5].

Продовжуючи характеризувати суб'єкти правоохоронної діяльності, що є суб'єктами АПЗ БСГ у нашій країні, зосередимо свою увагу на тих із них, які здійснюють недержавну охоронну й розшукову діяльність, оскільки, як свідчить зарубіжний досвід, саме їм має належати провідна роль у забезпеченні безпеки господарювання.

Наші уявлення про склад цієї групи вітчизняних суб'єктів правоохоронної діяльності відображає такий перелік їхніх видів:

- а) охоронні підприємства;
- б) суб'єкти детективної діяльності;
- в) служби безпеки суб'єктів господарювання;
- г) громадські формування з охорони громадського порядку й державного кордону;
- г) суб'єкти господарювання, для яких охоронна діяльність не є основною;
- д) підрозділи інкасації комерційних банків;
- е) юридичні особи, що надають послуги з інкасації на основі ліцензій Національного банку України.

Оскільки ймовірно передбачити, що правомірність присутності в ньому позицій «г» і «г» може викликати сумніви, викладемо міркування, які лежать в основі нашої точки зору.

Почнемо із громадських формувань, що створюються для участі в охороні громадського порядку й державного кордону. Частиною першою статті 1 Закону України «Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону» від 22 червня 2000 року № 1835-III роз'яснено, що зазначені формування створюються, зокрема, «для участі в охороні громадського порядку і державного кордону, сприяння органам місцевого самоврядування, правоохоронним органам, Державній прикордонній службі України та органам виконавчої влади, а також посадовим особам у запобіганні та припиненні адміністративних правопорушень і злочинів, захисті життя та здоров'я громадян, інтересів суспільства і держави від протиправних посягань» [6].

З іншого боку, пунктом 1 статті 20 Закону України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності» від 5 квітня 2007 року № 877-V встановлено, що громадські організації мають право, зокрема, здійснювати захист прав і законних інтересів суб'єктів господарювання [7].

Оскільки формування, про які йдеться, є громадськими організаціями, виходить, що й вони мають право здійснювати захист прав і законних інтересів суб'єктів господарювання. Згадаймо тепер про слушний, на нашу думку, погляд С. Я. Вавженчука, що «охорону прав можна розуміти в широкому смислі як сукупність правових заходів, що спрямовані на попередження, профілактику правопорушень, а у разі їх порушень – захист» [8, с. 47].

Розглядаючи під таким кутом зору зміст встановленого в пункті 1 статті 20 Закону України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності» від 5 квітня 2007 року № 877-V припису щодо права громадських організацій здійснювати захист прав і законних інтересів суб'єктів господарювання, ми не знаходимо суперечності між цим приписом і тим, у якому значенні терміни «охорона майна» і «охорона фізичної особи» використовуються в Законі України «Про охоронну діяльність» від 22 березня 2012 року № 4616-VI [9].

Тепер щодо позиції переліку суб'єктів господарювання, для котрих охоронна діяльність не є основною, про який йдеться. Її наявність у цьому переліку зумовлена тим, що в Ліцензійному реєстрі на провадження охоронної діяльності [10] знаходимо ліцензіатів, для яких основною є діяльність у інших сферах, зокрема: в агропромисловій сфері (ПАТ «Чумак», ТОВ «Агропромислова група «Пан Курчак», ПАТ «Полтавський олійноекстракційний завод» Кернел Груп);

у будівництві (ПАТ трест «Київміськбуд-1» імені М. П. Загороднього); у фінансовій галузі (ПуАТ «Комерційний банк «Приватбанк»). Логічно припустити, що це пов'язано із прагненням суб'єктів господарювання легітимізувати власні служби безпеки, чия діяльність у вітчизняному законодавстві залишається нерегламентованою.

У контексті обговорення питання про суб'єкти правоохоронної діяльності, які беруть участь у забезпеченні безпеки суб'єктів господарювання в нашій країні шляхом здійснення охоронної й розшукової діяльності, доцільно торкнутися його регіонального аспекту. Оскільки на сьогодні всебічний розгляд у цьому розрізі неможливий унаслідок відсутності належної інформаційної бази, ми обмежимось двома штрихами, що стосуються показника кількості суб'єктів господарювання в регіоні в розрахунку на одного ліцензіата охоронної діяльності, який дає певне уявлення про її щільність.

Показник кількості суб'єктів господарювання в розрахунку на одного ліцензіата охоронної діяльності можна розглядати як один з індикаторів розвинутості охоронної діяльності в регіоні: що нижчим є значення цього показника, то розвинутішою є остання. Логічною видається гіпотеза, що підвищенню ступеня розвинутості охоронної діяльності в регіоні сприяє його економічне зростання, яке можна охарактеризувати за допомогою показника валового регіонального продукту (ВРП) на душу населення.

Як свідчення на користь цієї гіпотези слід розглядати відчутний обернений кореляційний зв'язок між ВРП на душу населення та кількістю суб'єктів господарювання в регіоні в розрахунку на одного ліцензіата охоронної діяльності.

У таблиці 1 наведено значення ВРП на душу населення в Україні у 2013 році, розташовані в зростаючому порядку, і відповідні їм значення показника кількості суб'єктів господарювання в регіоні в розрахунку на одного ліцензіата охоронної діяльності.

Як видно з таблиці 1, загалом із зростанням першого з названих показників значення іншого показника знижується. Отже, між ВРП на душу населення та кількістю суб'єктів господарювання в регіоні в розрахунку на одного ліцензіата охоронної діяльності існує обернений кореляційний зв'язок.

З метою визначення його сили ми обчислили на основі даних табл. 1 коефіцієнт кореляції. Він становить – 0,57, що демонструє наявність помітного від'ємного кореляційного зв'язку. До речі, потреби в статистичній оцінці надійності отриманого нами коефіцієнта кореляції немає, оскільки його обчислено за даними суцільного спостереження.

ВРП на душу населення та кількість суб'єктів господарювання в розрахунку на одного ліцензіата охоронної діяльності в регіонах України у 2013 році*

Назва регіону	ВРП на душу населення (грн)	Кількість суб'єктів господарювання в розрахунку на одного ліцензіата охоронної діяльності
Чернівецька обл.	15 154	1 407
Тернопільська обл.	16 819	900
Закарпатська обл.	17 044	698
Рівненська обл.	19 003	891
Херсонська обл.	19 311	650
Волинська обл.	19 817	576
Хмельницька обл.	20 165	849
Житомирська обл.	20 286	540
Вінницька обл.	22 303	546
Чернігівська обл.	22 603	720
Сумська обл.	23 517	482
АР Крим	23 595	456
Ів.-Франківська обл.	24 022	667
Луганська обл.	24 514	819
Львівська обл.	24 937	548
Кіровоградська обл.	25 533	533
Черкаська обл.	26 168	567
Миколаївська обл.	27 355	505
м.Севастополь	28 765	446
Одеська обл.	29 118	500
Запорізька обл.	30 526	503
Харківська обл.	31 128	605
Донецька обл.	37 830	623
Полтавська обл.	39 962	660
Київська обл.	39 988	317
Дніпропетровська обл.	46 333	369
м. Київ	109 402	183

* Розраховано автором на основі Ліцензійного реєстру на провадження охоронної діяльності [10] та даних Держстату [11].

Розглянемо тепер динаміку розподілу показника кількості суб'єктів господарювання в регіоні у розрахунку на одного ліцензіата охоронної діяльності. Найбільш загальне уявлення про неї дає таблиця 2.

Таблиця 2

**Розподіл кількості суб'єктів господарювання
в розрахунку на одного ліцензіата охоронної діяльності
в регіонах України у 2012–2014 роках***

Рік	Групи регіонів за кількістю суб'єктів господарювання в розрахунку на одного ліцензіата охоронної діяльності					
	174–434 (група I)	435–693 (група II)	694–953 (група III)	954–1213 (група IV)	1214–1472 (група V)	1473–1732 (група VI)
2012	2	3	11	4	1	2
2013	3	14	5	0	1	0
2014	4	10	7	1	0	1

* Розраховано автором на основі Ліцензійного реєстру на провадження охоронної діяльності [10] та даних Держстату [11] (без урахування даних по тимчасово окупованій території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та Донецькій і Луганській областях).

Як видно з табл. 2, упродовж 2012–2014 років кількість регіонів, належних до груп I–II, зросла з 5 до 14 одиниць. Водночас, однак, кількість регіонів у групі I збільшилась лише на дві одиниці. Отже, маємо підстави констатувати, що сміність регіональних ринків охоронних послуг у нашій країні є значною.

Висновок. З урахуванням наведених класифікацій суб'єктів адміністративного права та положень деяких нормативно-правових актів пропонуємо таку класифікацію суб'єктів адміністративно-правового забезпечення безпеки суб'єктів господарювання в Україні:

- державні інституції: Верховна Рада України, Президент України, органи виконавчої влади, інші державні органи та організації;
- недержавні інституції: органи місцевого самоврядування, громадські об'єднання, інші недержавні інституції;

– громадяни України, іноземні громадяни, особи без громадянства.

1. Адміністративне право України: акад. курс: підручник: у 2 т. / ред. кол.: В. Б. Авер'янов (гол.). – Т. 1: Загальна частина. – К.: Юрид. думка, 2004. – 584 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://chtyvo.org.ua/authors/Averianov_Vadym/Administratyvne_pravo_Ukrainy_Tom_1_Zahalna_chastyyna/.

2. Коломоєць Т. О. Адміністративне право України: акад. курс: підручник / Т. О. Коломоєць. – К.: Юрінком Інтер, 2011. – 576 с.

3. Стеценко С. Г. Адміністративне право України: навч. посібник / С. Г. Стеценко. – 3-тє вид., перероб. та доп. – К.: Атіка, 2011. – 624 с.

4. Банк Р. О. Адміністративно-правові засади забезпечення безпеки підприємницької діяльності в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 / Ростислав Олександрович Банк. – К., 2014. – 230 с.

5. Питання забезпечення охорони об'єктів державної та інших форм власності: постанова Кабінету Міністрів України від 11.11.2015 р. № 937 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://document.ua/pitannya-zabezpechennja-ohoroni-obektiv-derzhavnoyi-ta-inshi-doc248323.html>.

6. Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону: Закон України від 22.05.2000 р. № 1835-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1835-14>.

7. Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності: Закон України від 05.04.2007 р. № 877-V [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/877-16>.

8. Вавженчук С. Я. Співвідношення понять «захист» та «охорона» трудових прав в чинному законодавстві / С. Я. Вавженчук // Форум права. – 2010. – № 1. – С. 45–49 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals / FP/2010-1/10vcjvhz.pdf>.

9. Про охоронну діяльність: Закон України від 22 берез. 2012 р. № 4616-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4616-17>.

10. Ліцензійний реєстр на провадження охоронної діяльності [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.npu.gov.ua/uk/doccatalog/list?currDir=987160>

11. Державна служба статистики України: уряд. Портал [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrstat.gov.ua/>.

Чистоклетов Л. Г., Шишко В. И. Система субъектов административно-правового обеспечения безопасности субъектов хозяйствования в Украине

Осуществлен правовой анализ решения проблем поиска удачной и эффективной модели системы субъектов административно-правового обеспечения безопасности субъектов хозяйствования в Украине как отдельного

направления научного исследования. Сосредоточено внимание на субъектах административно-правового обеспечения, осуществляющих государственную охранную деятельность. Предпринята попытка осмысления аспектов феномена негосударственной правоохранительной и розыскной деятельности субъектов хозяйствования, поскольку, как показывает зарубежный опыт, именно им должна принадлежать ведущая роль в обеспечении безопасности хозяйствования.

Ключевые слова: система субъектов, административно-правовое обеспечение, негосударственная правоохранительная деятельность, розыскная деятельность, субъекты хозяйствования, классификация субъектов.

Chystokletov L. G., Shishko V. I. The system of subjects of administrative-legal provision of security of economic entities in Ukraine

The article deals with the legal analysis of solving the problems of finding a successful and effective model of the system of subjects of administrative and legal provision of security of economic entities in Ukraine. The author pays attention to the subjects of administrative and legal provision, carrying out state security activities. The group of domestic subjects of law enforcement includes: a) security enterprises; b) subjects of detective activities; c) security services of economic entities; d) public organizations of maintenance of public order and the state border; e) economic entities for which security activity is not basic; f) collection units of commercial banks; g) legal entities that provide collection services based on the license of the National Bank of Ukraine.

Taking into account the classifications of the subjects of administrative law and the provisions of certain normative and legal acts, the classification of the subjects of administrative and legal provision of security of economic entities in Ukraine is proposed. The author divides them into two groups, one of which forms state subjects, and the other – non-state subjects. This separation covers differences in paraphernalia of administrative influence.

In the context of the discussion of the subjects of law enforcement concerning their security and detective activities, a great attention is paid to the regional aspect. Today a comprehensive consideration of this aspect is not possible due to lack of proper information base, the investigation was restricted to determining the index of the number of entities in the region per one licensee of security activities, it gives some idea of its density. It seems logical hypothesis that increasing the maturity degree of security activities in the region contributes to its economic growth. It is necessary to consider a significant inverse correlative connection between the gross regional product per capita and the number of economic entities in the region per one licensee of security activities. In order to determine its strength, the correlation coefficient, which shows the presence of a significant negative correlative relationship, was calculated.

Key words: system of subjects, administrative and legal provision, non-state law enforcement activity, search activity, economic entities, classification of subjects.

Стаття надійшла 11 квітня 2017 р.

КОНЦЕПЦІЯ РОЗВИТКУ ДЕРЖАВНОЇ КОНТРОЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Присвячено правовому аналізу наукових концепцій і форм реалізації в державі контрольної влади. Досліджено вагомість системи публічних контрольних інституцій для забезпечення ефективності функціонування сучасної демократичної держави. Розглянуто досвід країн Європейського Союзу у сфері організації та діяльності державного контролю.

Встановлено, що невід'ємною складовою європейської держави є розгалужена система контрольних органів, ефективність діяльності яких залежить від рівня впровадження інформаційно-комунікаційних технологій.

Ключові слова: державна влада, контроль, інформаційно-комунікаційні технології, удосконалення контрольної діяльності.

Постановка проблеми. Контроль є доволі широкою та об'ємною правовою категорією. Він розглядається як один зі способів забезпечення законності. Він не обмежується колом питань, пов'язаних із дотриманням обов'язкових приписів – законів та інших нормативних актів, а й перевіряє доцільність діяльності, включає в себе коригування дій. Ефективність контролю обумовлюється й станом його теорії. Становище ускладнюється тим, що в умовах європейської інтеграції теорія контролю не входить у рамки сформованих методологічних уявлень. Помилки контролю призводять до моральних і матеріальних втрат суспільства. Це безпосередньо стосується державного контролю. Наявність же концепції державного контролю допоможе вибудувати систему державного контролю з його особливостями в рамках теорії права.

Стан дослідження. Проблеми теорії державного контролю у вітчизняній юридичній науці розглядаються в контексті загальнотеоретичних підходів до реалізації поділу влади, незалежного функціонування її окремих гілок. Цим питанням присвячено праці українських учених: В. Авер'янова, Ф. Веніславського, А. Георгіци, О. Дашковської, В. Журавського, А. Зайця, О. Зайчука, М. Козюбри, А. Колодія, В. Копейчикова, О. Копиленка, Л. Кривенко, О. Лавриновича, В. Мальяренка, Є. Назаренко, Н. Нижник, Н. Оніщенко, М. Орзіха, В. Погорілка, В. Селіванова, С. Сergyоїної, В. Скоморохи, В. Стефанюка, В. Тація, М. Тесленка, Є. Тихонової, Ю. Тодици, О. Фрицького, М. Цвіка, В. Шаповала, Ю. Шемшученка. Водночас завдання, які стоять перед державою відповідно до Угоди про асоціацію України і Європейського

Союзу, вимагають пошуку нових теоретичних аспектів ефективного державного контролю.

Метою статті є аналіз концепції розвитку державної контрольної діяльності.

Виклад основних положень. Реформування державної влади загалом та державної контрольної діяльності зокрема в Україні повинні здійснюватися за чітко визначеними орієнтирами. Концептуальна ідея розвитку мусить ґрунтуватися на системі сучасних поглядів, принципів і пріоритетів європейської державності, прогресивних досягнень розвитку науки й техніки. Концептуальна ідея розвитку має бути адекватною сучасним реаліям міжнародної та внутрішньодержавної політичної обстановки. Водночас базисом для неї повинні стати історичні традиції української державності та європейський досвід, які підтвердили свою ефективність, пройшовши випробування часом і військовою агресією проти України. На нашу думку, в основу концепції розвитку контрольної державної діяльності в Україні мали би ввійти такі положення:

- відокремлення контрольної влади;
- залучення інформаційного суспільства та впровадження інформаційних технологій у процес контрольної діяльності;
- створення офіційно визнаної моделі державної контрольної діяльності;
- прийняття спеціального законодавства;
- персоналізація контрольних інстанцій.

Контрольна державна діяльність, безумовно, залишаючись функцією управління, її стадією і формою, все ж повинна набути форм вищого порядку, наприклад, у вигляді самостійної контрольної галузі (гілки) влади.

Ідеї дроблення єдиної державної влади на самостійні галузі продовжують появлятися в науковій літературі. Здебільшого це стосується особливих і несистемних державних органів: Національного банку, прокуратури, виборчих комісій, Рахункової палати України та інших, чий правовий статус недостатньо визначений Конституцією.

В результаті складається ситуація, коли неможливість вмістити будь-які державні органи, засновані Конституцією, в рамки чинної системи поділу влади породжує бажання дослідників виокремити додаткову галузеву гілку влади (наприклад, владу засобів масової інформації тощо).

Вважаємо, виділення нових гілок державної влади мусить бути пов'язано не тільки з наявністю особливих державних органів. Ідея самостійності влади має більш глибокий характер. Дуже вдале наукове

обґрунтування ідеї виокремлення контрольної державної влади в своїх працях навів В. Копейчиков.

В. Кравчук вказує, що функціонування контрольного роду влади можна як обґрунтовано визнати, так і аргументовано заперечити. Проте неспростовним залишається той факт, що невід'ємною складовою сучасної демократичної держави є розгалужена система контрольних органів, котрі сукупно утворюють інституціоналізовану, або розосереджену, структуру влади (яка може іменуватися як контрольна, спостережна чи регулювальна влада) [1, с. 33–34].

З нашого погляду, ця ідея стає щораз актуальнішою для сучасної України. В. Кравчук на основі порівняльного правознавства вказує, що в конституціях деяких країн намітилася тенденція до подальшої диференціації гілок влади порівняно з традиційною концепцією [1, с. 32].

Державна влада – це вид складної організаційно оформленої соціальної влади, пов'язаний з управлінням великою кількістю людей з огляду на їхні найважливіші інтереси через спеціальний інститут – державу. Окремі гілки державної влади є частиною механізму державного управління.

Кожна гілка влади реалізує особливий функціональний напрям державної влади, окремо від інших гілок. Кожній гілці влади притаманні організаційні якості, якими передбачено наявність одного чи декількох функціонально об'єднаних державних органів. Гілки державної влади самостійні в межах своєї компетенції та не залежні одна від одної. Законодавча, виконавча і судова гілки влади повною мірою відповідають таким характеристикам. Контрольна ж гілка влади має особливості, які ускладнюють її виділення в самостійну гілку.

Головна відмінність – це розосередження, оскільки контрольні державні функції виконують багато державних органів, що найчастіше вже віднесені Конституцією України до будь-якої гілки.

В. Тароева у дисертаційному дослідженні «Інститути контрольної влади в сучасній Україні» доходить висновку, що контрольна влада в Україні конституційно не закріплена. Органи, котрі виконують контрольні повноваження, розосереджені в гілках. Водночас В. Тароева вказує на доцільність точнішого юридичного оформлення несистемних органів влади та обґрунтовує необхідність прийняття Закону України «Про систему контролю та контрольної влади» щодо правового оформлення і регулювання особливостей контрольної влади в Україні [2, с. 15].

З розвідки К. Осадчук випливає, що контрольна влада має форму самостійної публічної діяльності держави, але при цьому вона

не утворює самостійну гілку державної влади, інакше необхідно було би вносити зміни до Конституції України [3, с. 98].

Однаково мають рацію і прихильники виокремлення контрольної влади, і противники такого підходу.

На нашу думку, первинним є функціональний зміст, а не організаційна форма. Тому не важливо, визнаємо ми наявність контрольної гілки державної влади чи не визнаємо. Першочергове значення мають державно-правова дійсність і сучасні реалії.

Умови нинішньої України засвідчують, що державна контрольна діяльність більшості публічних органів є самостійною функцією державного управління. Таким чином, контроль отримує функціональний зміст і зовнішнє організаційне оформлення як гілка влади.

Виділення контрольної гілки влади не змінює суті концепції поділу влади, а навпаки, удосконалює її та реформує до сучасних реалій, що зумовлено ускладненням життя суспільства та відносин між державою і суспільством в умовах необхідності відстоювати незалежність держави та боротися за територіальну цілісність.

Класична теорія розподілу влади на три самостійні гілки, основоположниками якої стали Дж. Локк і П. Ф. Монтеस्क'є, безумовно, є фундаментальною концепцією побудови державної влади. Однак це не догма, яка не може бути вдосконалена. Адже значення цієї теорії зводиться не до визначення вичерпного переліку гілок влади. Головна її ідея в тому, що державна влада хоча є єдина, але повинна здійснюватися за різними самостійними напрямками, гілками. Ці незалежні гілки, врівноважуючи одна одну, є гарантією від свавілля. Водночас кожна гілка влади має окремі завдання публічного управління.

З появою нових управлінських завдань, таких же важливих за своєю значимістю, як правотворча діяльність, виконавчо-розпорядче керівництво та здійснення правосуддя, можуть бути виділені нові гілки влади.

Державний контроль у сучасній Україні є важливим завданням владного публічного управління й одночасно має, за визначенням В. Тароєвої, чітке організаційне оформлення, тому він може бути виокремлений у самостійну гілку державної влади.

Впровадження інформаційних технологій у розвиток суспільства призвело до появи інформаційного суспільства в процесі контрольної діяльності. З цього приводу С. Єсімов зазначає, що формування і розвиток єдиного інформаційного простору України і відповідних державних інформаційних систем повинно здійснюватися на міжгалузевому і міжрегіональному рівнях, із застосуванням комплексного, системного підходу до вирішення правових, організаційних і техніч-

них питань [4, с. 53]. Упровадження нових технологій і вдосконалення інформаційного законодавства має спиратися не тільки на потреби оптимізації внутрішньої діяльності окремо взятого органу державної влади, а й на підвищення ефективності міжвідомчої взаємодії у сфері контролю.

Визнання державної контрольної діяльності формою роботи однієї з гілок державної влади не повинно вводити в оману, що мусять бути встановлені тотальний контроль і повсякденне втручання держави в приватне життя громадян, господарську діяльність суб'єктів різних форм власності. Європейська тенденція минулих років зводиться до звуження контрольних повноважень державних суб'єктів унаслідок діяльності саморегулятивних організацій, державних корпорацій, позабюджетних державних фондів та ін.

З одного боку, такі форми діяльності зберегли можливості публічного владного спостереження, з іншого – зробили багато сфер життя більш пристосованими до саморегулювання без участі держави. Ба більше, курс на скасування надлишку контролю за заявами лідерів країни буде продовжений, про що свідчить реорганізація Державної фінансової інспекції в Державну аудиторську службу України [5]. Інструментом для такого переходу в сучасних умовах може стати освоєння практики нових інформаційно-комунікаційних технологій, під якими розуміється сукупність інформаційних процесів і методів комунікації в суспільстві, що здійснюються із застосуванням провідних засобів технічного зв'язку та створених на їхній основі інноваційних соціальних форм спілкування між владою і суспільством («Електронний уряд», соціальні медіа, Інтернет-портал «Громадська ініціатива», «Суспільне телебачення», online-конференції з очільниками держави та Кабінету Міністрів України, членами уряду тощо) [6, с. 175]. Наступним кроком мають стати нові методи контролю, без посередника між суб'єктом, який приймає контрольні рішення, і об'єктом контролю.

Контроль у технічному аспекті трактується як спостереження за відхиленнями об'єкта контролю від заданих параметрів. Інформаційне суспільство, як демонструє досвід Європейського Союзу, в такій системі спостереження стає індикатором наявних відхилень. У ЄС розроблені та діють державні інформаційні системи, які забезпечують участь громадян у розгляді громадських ініціатив, проектів нормативно-правових актів і рішень органів виконавчої влади.

В умовах інформаційної війни з північним сусідом усі інформаційні ресурси мусять бути забезпечені безпекою, як це передбачено Стратегією кібербезпеки України [7].

Впровадження інформаційно-комунікаційних технологій передбачає створення нової моделі державної контрольної діяльності. На наше переконання, контрольна державна діяльність в Україні має охоплювати два найважливіші напрямки її застосування – контроль і нагляд.

У межах цих напрямів контрольна діяльність існує у вигляді інституційно відокремлених організаційно-правових форм, реалізованих на центральному та місцевому рівнях державної влади.

Контроль є напрямом державної контрольної діяльності за якістю здійснення державної влади. Контроль здійснюється у вигляді організаційно-правових форм державної контрольної діяльності – це парламентський контроль, президентський контроль, внутрішній контроль органів виконавчої влади; судовий контроль, контроль уповноважених з прав людини.

Нагляд являє собою напрямом державної контрольної діяльності за функціонуванням приватних суб'єктів у різних сферах життя з метою забезпечення безпеки життя суспільства та господарської діяльності.

У чистому вигляді нагляд представлений однією організаційно-правовою формою – адміністративним наглядом.

Прокурорський нагляд, фінансовий контроль Рахункової палати України і Національного банку України, виборчий контроль є організаційно-правовими формами державної контрольної діяльності змішаного типу. Практично всі організаційно-правові форми контролю (за деякими винятками) можна виокремити і на рівні місцевих органів державної влади.

Водночас для реалізації нової моделі державного контролю необхідне прийняття спеціального законодавства, що встановлює обрану модель і усуває суперечності.

Основою систематизації державного контролю повинен стати закон «Про основи державної контрольної діяльності в Україні».

Статтю першу вказаного закону слід присвятити опису предмету регульованих суспільних відносин. У другій статті доцільно закріпити визначення основних термінів, зокрема, навести дефініції категорій «державна контрольна діяльність (державний контроль)», «контроль», «нагляд». Стаття третя цього закону має ідентифікувати джерела правового регулювання, що дасть змогу встановити правові основи державного контролю в Україні. Окрему статтю слід присвятити системі державної контрольної діяльності, в якій передбачити основні напрями та рівні державного контролю, поєднавши їх з організаційно-правовими формами державного контролю, такими як: парламентсь-

кий контроль, президентський контроль, судовий контроль, контроль органів виконавчої влади, контроль інституту Омбудсменів, адміністративний нагляд, прокурорський нагляд, фінансовий контроль Рахункової палати України і Національного банку України.

Проект закону «Про основи державної контрольної діяльності в Україні» доцільно у термінологічному плані узгодити з Законом України від 5 квітня 2007 року № 877-V «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності».

Виборчий контроль доречно розподілити за відповідними напрямками. У статтях п'ятій та шостій проекту закону доцільно закріпити цілі, завдання і принципи державної контрольної діяльності, які зможуть слугувати нормативними орієнтирами ефективності такої функції державної управлінської діяльності. В окремих положеннях закону слід окреслити форми взаємодії державного і громадського контролю та порядок доступу до відкритої інформації про державну контрольну діяльність. У заключних статтях закону варто закріпити вказівку на можливість застосування заходів юридичної відповідальності за перешкоджання законній державній контрольній діяльності та порядок набуття чинності розробленого закону.

Ухвалення закону «Про основи державної контрольної діяльності в Україні» сприятиме систематизації законодавства про державну контрольну діяльність, виробленню єдиних засад її здійснення. Оскільки запропонований закон «Про основи державної контрольної діяльності в Україні» встановлює лише організаційно-правові засади державного контролю, то його прийняття й реалізація не вимагатимуть додаткових бюджетних асигнувань.

Водночас прийняття такого закону зі запропонованим підходом зумовлює потребу внесення змін до чинних нормативно-правових актів, присвячених контрольній діяльності, з метою уніфікації понятійного апарату відповідно до запропонованого підходу.

Однаковий нормативно встановлений підхід до системи державного контролю уможливить усунення термінологічних суперечностей у використанні понять «контроль» і «нагляд» у нормативно-правових актах. Закони та підзаконні акти, що регламентують застосування контрольних заходів, спрямованих на забезпечення якості державного управління, оперуватимуть поняттям «контроль». У всіх актах, що приймаються з метою забезпечення законності та безпеки господарської діяльності громадян, організацій та інших приватних суб'єктів, слід використовувати категорію «нагляд».

Іншими словами, регулювання відносин, що виникають між державними органами виконавчої влади та приватними суб'єктами

права під час реалізації такої організаційно-правової форми контрольної діяльності, як адміністративний нагляд, треба здійснювати нормативними актами, в яких однаково вжито тільки «нагляд».

Своєю чергою, законодавство про адміністративний нагляд необхідно кодифікувати в один нормативний акт Кодекс про адміністративний нагляд. Прикладом може слугувати Кодекс цивільного захисту (Закон України від 02.10.2012 р. № 5403-VI). Такий закон повинен об'єднати насамперед процесуальні норми. Зараз законодавство про нагляд має переважно саме процесуальний характер.

Систематизація наглядового провадження дасть змогу уніфікувати правове регулювання в цій сфері. Однак це не виключає наявності сфер із особливим регулюванням відповідного нагляду.

Діяльність органів прокуратури України іменується наглядовою в силу змішаного характеру її контрольної діяльності, покликаної забезпечувати одночасно якість державного управління та законність господарської діяльності приватних суб'єктів. Окрім того, це відповідає історичним традиціям європейської прокуратури. Розширення контрольних правовідносин і методів їхнього правового регулювання в сукупності з розвинутою системою законодавства, можливо, дозволить говорити про виокремлення галузі контрольного права.

Такі думки з'являються нині в наукових колах. Скажімо, В. Ліпкан на основі наукового аналізу доходить висновку, що контрольне право вже зараз є окремою «підгалуззю» публічного (державного) права, виділення якої в самостійну галузь дасть змогу сконцентрувати окрему увагу на ефективності державної контрольної діяльності [8, с. 8–9].

Водночас вважаємо, що говорити сьогодні про необхідність виокремлення контрольної галузі права передчасно.

Реалізація контрольної функції держави неможлива без персоналізації контрольних інстанцій шляхом введення особливих повноважень вищих посадових осіб (інспекторів) у системі наглядової діяльності. Ідеї уніфікації державної контрольної діяльності в рамках єдиного контрольно-наглядового органу звучать у науковій сфері вже давно. С. Кохан у своїй розвідці «Концепція контролю: науковий ракурс» наголошує, що ефективна реалізація контрольних і наглядових функцій державної влади можлива і без існування однієї організації, яка брала би на себе всі контрольні функції стосовно державних і громадських органів [9]. Аналогічної позиції дотримується М. Ковалів [10, с. 43].

Проведене Н. Никитченко порівняльно-правознавче дослідження дозволяє говорити про ефективність монополізації державного

контролю у всеосяжній державній структурі, яка би визначала єдині методичні основи владної контрольної діяльності [11, с. 21].

Прикладом можуть слугувати Верховні контрольні управління або палати в Польщі, Словенії, Чехії, деяких країнах Латинської Америки та ін. На нашу гадку, у сучасних державно-правових реаліях така ідея звучить реалістично і може сприяти створенню ефективної системи державного контролю.

Думається, персоналізація контролю в Україні може і повинна бути реалізована так само. Стрижневу роль у цьому напрямку мусить виконати інститут Президента України як глави держави та її лідера. Одночасно повинна вдосконалюватися система стримувань і противаг та принцип невтручання в діяльність інших державних органів, що продемонструвала свою ефективність у країнах Європейського Союзу, які звільнилися від російського імперського політичного впливу.

Президентський контроль повинен мати стратегічний характер, що визначає сфери застосування «основних зусиль» з урахуванням міжнародної і внутрішньої політичної обстановки в країні. Це відповідає юридичній концепції, закладеній у багатотисячній традиції державності й соборності України.

Персоналізація державної контрольної діяльності має здійснюватися в умовах розвитку інформаційного суспільства та інформаційних технологій, які сукупно дають змогу більш мобільно передавати до кінцевих персоніфікованих контрольних інстанцій інформацію про випадки порушення режиму законності й оперативно на них реагувати.

Основні її ідеї можуть бути втілені в «Концепції вдосконалення державної контрольної діяльності в Україні», яку доцільно затвердити, наприклад, постановою Кабінету Міністрів України як програмний документ на найближчі роки.

Висновки. Удосконалення державного контролю є одним із завдань, які стоять перед державою у контексті інтеграції України в Європейський Союз. Концепція вдосконалення державної контрольної діяльності в Україні передбачає централізацію всіх зусиль у єдиній структурі, яка водночас не повинна створювати ієрархію і механізми підпорядкованості в системі державного контролю. Забезпечити чесність, законність і обґрунтованість заходів державного контролю може тільки відкритість їхнього проведення. Використання інформаційно-комунікаційних технологій більшою мірою гарантує забезпечення гласності державного контролю. Досвід Європейського Союзу із застосування інформаційно-комунікаційних технологій з метою підвищення відкритості та доступності органів влади засвідчує, що приклади успішного використання інформаційних систем у сфері державного

контролю є. Ці приклади обумовлюють необхідність створення у сфері державного контролю єдиної інформаційної системи, в якій буде зібрано інформацію про контроль.

1. Кравчук В. М. Характеристика концептуальних підходів щодо сутності контрольної влади / В. М. Кравчук // Наук. вісник Ужгород. нац. ун-ту. Серія «Право». – 2015. – Вип. 30. – Т. 1. – С. 33–34.

2. Тароєва В. В. Інститути контрольної влади в сучасній Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / В. В. Тароєва. – Одеса, 2010. – 21 с.

3. Осадчук К. О. Державна влада та її поділ: до перспектив виділення нетипових гілок влади / К. О. Осадчук // Наук. вісник Ужгород. нац. ун-ту. Серія «Право». – 2014. – Вип. 29. – Т. 1. – С. 96–100.

4. Єсімов С. С. Формування єдиного інформаційного простору в діяльності державних органів України / С. С. Єсімов // Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка»: юридичні науки: зб. наук. праць. – 2015. – № 813. – С. 48–53.

5. Про утворення Державної аудиторської служби України: Постанова Кабінету Міністрів України від 28.10.2015 р. № 868 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/868-2015-%D0%BF>

6. Єсімов С. С. Правове регулювання застосування інформаційних технологій для формування довіри до органів державної влади / С. С. Єсімов // Наук. вісник ЛьвДУВС. Серія юридична. – 2015. – № 1. – С. 173–184.

7. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 27 січня 2016 року «Про Стратегію кібербезпеки України»: Указ Президента України від 15.03.2016 р. № 96/2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/96/2016>

8. Ліпкан В. А. Контрольне право як атрибутивний елемент української системи права / В. А. Ліпкан // Підприємництво, господарство і право. – 2010. – № 8. – С. 7–10.

9. Кохан С. О. Концепція контролю: науковий ракурс / С. О. Кохан [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.academy.gov.ua/ej/ej7/doc_pdf/kohan.pdf

10. Ковалів М. В. Основи управління в органах внутрішніх справ України: навч.-практ. посібник / М. В. Ковалів. – Львів: ЛьвДУВС, 2010. – 340 с.

11. Никитченко Н. В. Державний контроль як складова забезпечення господарського правопорядку: проблеми теорії і практики / Н. В. Никитченко. – Ірпінь: Нац. ун-т ДПС України, 2014. – 342 с.

Ярема О. Г. Концепция развития государственной контрольной деятельности

Посвящается правовому анализу научных концепций и форм реализации в государстве контрольной власти. Исследуется значимость системы публичных контрольных институтов для обеспечения эффективности функ-

ционирования современного демократического государства. Рассматривается опыт стран Европейского Союза в сфере организации и деятельности государственного контроля. Установлено, что неотъемлемой составляющей европейского государства является разветвленная система контрольных органов, эффективность деятельности которых зависит от уровня внедрения информационно-коммуникационных технологий.

Ключевые слова: государственная власть, контроль, информационно-коммуникационные технологии, совершенствование контрольной деятельности.

Yarema O. G. The concept of the development of state control activity

This article deals with the legal analysis of the scientific concepts and forms of realization of the state control authority. The validity of the system of public control institutions to ensure the effective functioning of a modern democratic state is investigated. The experience of the European Union in the organization and activity of the state control is considered. The extensive system of control bodies (the effectiveness of their activity depends on the implementation level of information and communication technologies) is an integral part of the European state.

Control is a quite broad and voluminous legal category. It is considered as one way of ensuring the rule of law. It is not be limited to issues related to compliance with mandatory regulations – the laws and regulations, but it also checks the feasibility of the activity, includes adjusting actions. The efficiency of control in substantial degree is determined by the state of its theory. The situation is complicated by the fact that in terms of European integration the theory of control does not enter the existing methodological concepts. Control errors cause moral and material losses of the society. This directly relates to the state control. The presence of the concept of state control will help to build a system of the state control with its features within the theory of law.

Improving the state control is one of the tasks facing the state in the context of the Association of Ukraine into the European Union. The concept of improving the state control activity in Ukraine provides for the centralization of all efforts in a single structure, which in this case should not create a hierarchy and accountability mechanisms in public control. The publicity of the state control can ensure fairness, legality and validity of measures of the state control. Information and communication technologies increasingly allows for transparency of the state control.

The experience of the European Union concerning the use of information and communication technologies to improve the openness and accessibility of government shows that there are examples of successful use of information systems in the state control. These examples provide for the necessity of the establishment of the unified information system of the state control, which will collect the control information.

Key words: state power, control, information and communication technologies, improvement of control activity.

Стаття надійшла 2 березня 2017 р.

Розділ 4

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ. КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС І КРИМІНАЛІСТИКА

УДК 343.231:97

В. А. Буржинський,
Ф. О. Кіріленко

КОРУПЦІЯ В УКРАЇНІ

Досліджено стан боротьби з корупцією у різні періоди розвитку України. На підставі наявних статистичних показників адміністративної та кримінологічної складової за 1960–2016 роки окреслено стан корупції у державі відповідних історичних проміжків, а також її вплив на криміногенну обстановку, соціально-економічні, демографічні, політичні процеси, які відбувалися в Україні на кожному з етапів. Здійснено спробу окреслити причини зміцнення та укорінення цього небезпечного соціального явища. З'ясовано чинники, які впливають на його рівень.

Ключові слова: *корупція, суспільна небезпека корупції, позитивні кроки протидії, міжнародна боротьба з корупцією, антикорупційне законодавство, зловживання владою.*

Постановка проблеми. Корупція є однією з найактуальніших проблем сучасності, розв'язання якої для багатьох країн – нагальна і вкрай необхідна справа. Тому питання протидії корупції є предметом підвищеної уваги міжнародних організацій, які об'єднують зусилля для боротьби з нею. Актуальність теми зумовлена багатьма чинниками, серед яких – курс на євроінтеграцію, що на сьогодні є неодмінною умовою розвитку держави. Вибір теми дослідження обумовлений необхідністю вивчення комплексного феномену корупції як соціально-політичного явища і потребою визначення механізмів протидії йому.

Стан дослідження. Нами взято за основу проведення аналізу стану корупції з урахуванням показників діяльності новостворених антикорупційних органів та принципово нового підходу до цього явища вже існуючих органів, які покликані боротися з корупцією. Зважаючи на актуальність питання поширення корупційної злочинності в Україні, воно було об'єктом дослідження багатьох учених, із-поміж яких слід виокремити: С. М. Алфьорова, А. М. Бойка, В. М. Гаращука, О. М. Лит-

винова, М. І. Мельника, В. Я. Настюка, М. І. Хавронюка, О. Ю. Шостко та ін. Водночас зазначена проблематика на теперішній час не вичерпала себе з огляду на потребу дослідження сучасного стану корупційної злочинності та надання додаткових пропозицій щодо її запобігання із застосуванням інноваційних підходів і нестандартних стратегій.

Мета статті полягає у вивченні реального стану корупції в Україні та виробленні системи боротьби з цим правопорушенням.

Виклад основних положень. Однією зі стрижневих соціальних і політичних проблем кінця ХХ початку ХХІ століття стала корупція. Саме слово «корупція» означає зловживання, яке полягає у використанні законодавства чи публічної влади в приватних інтересах одних на шкоду приватним інтересам інших. Своєю чергою, зловживання законодавством і публічною владою визнано свавіллям, яке зводиться до порушення порядку, заснованого на природних законах суспільного життя людей, а значить, і до порушення соціальної справедливості. Корупція – це завжди використання особою законодавства чи публічної влади на шкоду своїм ближнім. Вона є не лише порушенням правопорядку, а й аморальним вчинком і гріхом. За будь-яких підходів та оцінок безперечним є те, що корупція становить проблему, розв'язання якої для багатьох країн є надзвичайно актуальним питанням. Нема сумніву, що це повною мірою стосується України, високий рівень корумпованості якої визнано її політичним керівництвом, законодавчим органом, вітчизняними та зарубіжними аналітиками, відповідними міжнародними інституціями.

Корупції в Україні притаманні сьогодні особливості, які відрізняють її від корупції у розвинутих країнах, це – корупція кризового типу, яка породжується кризою сучасного українського суспільства (а не лише недосконалістю кримінальної юстиції); вона здатна поглиблювати цю кризу, маючи властивість зводити нанівець будь-які політичні, економічні, правові, моральні реформи в Україні. У цьому полягає її загроза для національної безпеки України.

Проведене аналітичне дослідження ґрунтується на статистичних даних, що містяться у Звіті про стан протидії корупції, затвердженому спільним наказом Генеральної прокуратури України, МВС України, СБУ, Міністерства доходів і зборів України, Міноборони України, Державної судової адміністрації України. Нами окремо вивчено статистичну звітність Національного антикорупційного бюро України та Національного агентства з питань запобігання корупції, новостворених органів, завданням яких є безпосередня боротьба з корупцією.

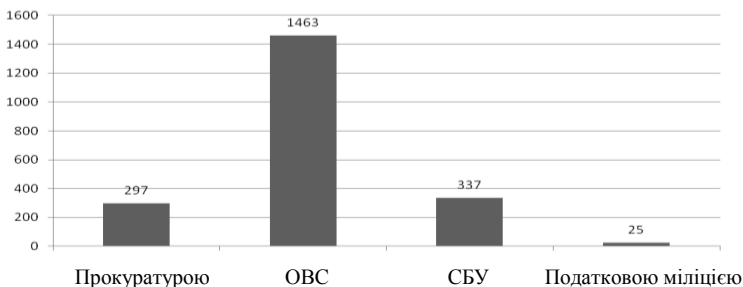
Діяльність антикорупційного бюро розпочалася 14 жовтня 2014 року (з ухвалення Верховною Радою України Закону «Про Націо-

нальне антикорупційне бюро України» та підписання Президентом України 16.04.2015 р. Указу про його утворення). Завданням НАБУ є попередження, виявлення, припинення, розслідування та розкриття корупційних правопорушень, віднесених до його підслідності, а також запобігання вчиненню нових злочинів. Статистичні дані звіту за лютий–серпень 2016 року засвідчують, що, незважаючи на те що цей орган є новоствореним, за невеликий проміжок часу, особливо на початковому етапі роботи, він продемонстрував доволі непогані результати у боротьбі з корупцією (з ними можна ознайомитися в Додатку 1) [1].

Національне агентство з питань запобігання корупції (далі – НАЗК) було утворено Постановою Кабінету Міністрів України від 18.03.2015 р., хоча повноцінне його функціонування розпочалося лише з серпня 2016 року. Перед цією превентивною антикорупційною інституцією поставлено завдання із моніторингу реалізації антикорупційної політики в державі, запобігання та врегулювання конфлікту інтересів, фінансового контролю за майновим станом публічних службовців та спостереження за їхнім способом життя. Зі створенням цієї інституції впроваджено електронне декларування, прийнято Антикорупційну стратегію, запроваджено проведення перевірок з дотримання законодавства про конфлікт інтересів.

Результати проведеної діяльності НАЗК наведено в Додатку 2, джерелом якого є звіт про діяльність НАЗК за 2016 рік [2]. Нами проаналізовано роботу органів, які існували до запровадження антикорупційної реформи. Проведене дослідження засвідчує, що у період 2011–2016 рр. найбільше корупційних злочинів виявлено працівниками органів внутрішніх справ (у середньому 1463 злочини за вказаний період), натомість прокуратурою за вказаний період виявлено 297 злочинів, Службою безпеки України – 337, податковою міліцією – 25.

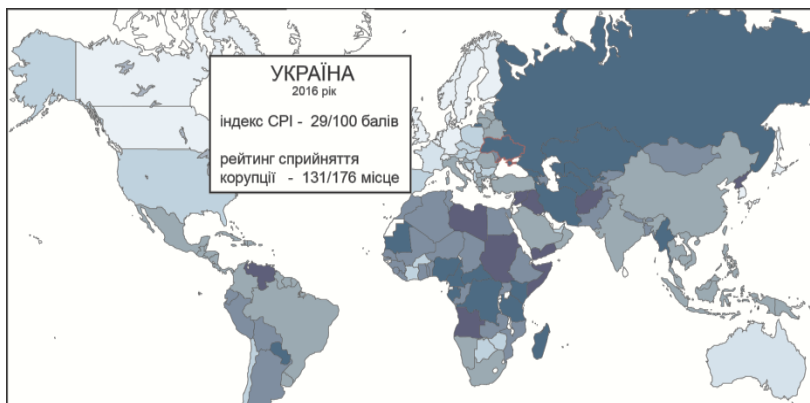
Кількість злочинів, кримінальні справи за якими закінчені розслідуванням у період 2011–2016 рр.

- Кількість злочинів, кримінальні справи за якими закінчені розслідуванням

Під час здійснення повноважень у сфері виявлення корупційних правопорушень правоохоронними органами у 2016 році виявлено 1860 правопорушень, з них:

- прокуратурою – 196;
- ОВС – 1115;
- СБУ – 503;
- податковою міліцією – 46.

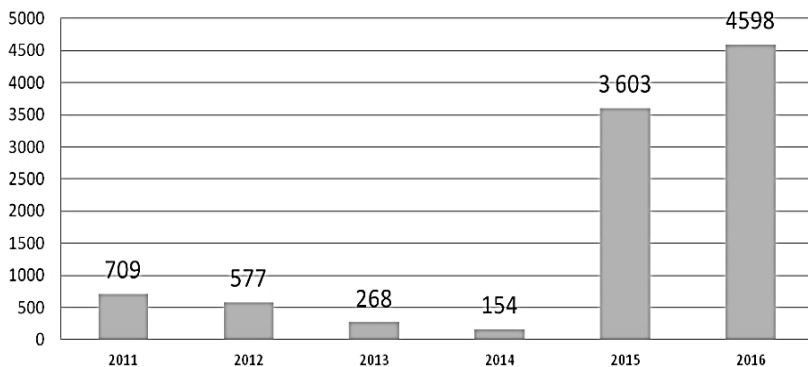

За результатами досліджень світової корупції, яку проводить міжнародна організація Transparency International, у 2016 році Україна зайняла 131-ше місце зі 176 позицій у світовому рейтингу сприйняття корупції, опинившись поруч із *Казахстаном, Непалом та Іраном*. На сьогодні індекс CPI країни становить 29 балів зі 100 можливих, що на 2 бали більше від минулого року. Таке підвищення рейтингу у 2016 році вдалося здобути завдяки децю критичнішому ставленню суспільства до корупціонерів та незначному просуванню у галузі створення державних інституцій із протидії корупції.

Нами вираховано загальні збитки, які були спричинені корупційними діями. Отож у 2016 році вони становили 4,59 млрд грн, у 2015-ому – 3,60 млрд грн, тоді як в 2014 році цей показник був на рівні 154 млн грн. Аналіз опосередкованих показників з 1961 по 2016 рік показав, що рівень виявлення корупційних правопорушень лише збільшувався.

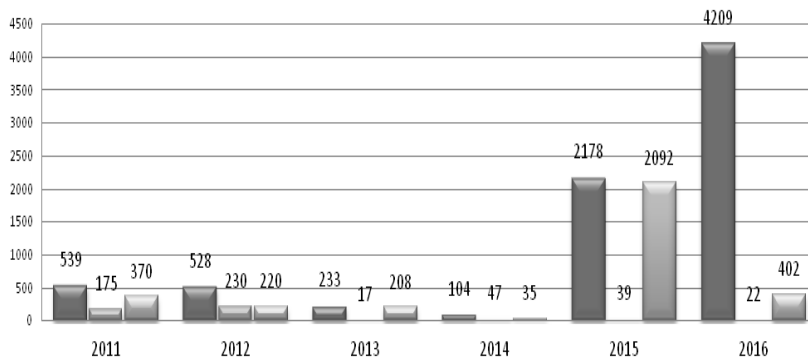
Це свідчить як про негативну складову – більше хабарів вимагають та більше намагаються дати, так і про позитивну – нарешті правоохоронні органи почали виявляти більше корупційних правопорушень.

Загальна сума матеріальних збитків за корупційними злочинами (млн грн)

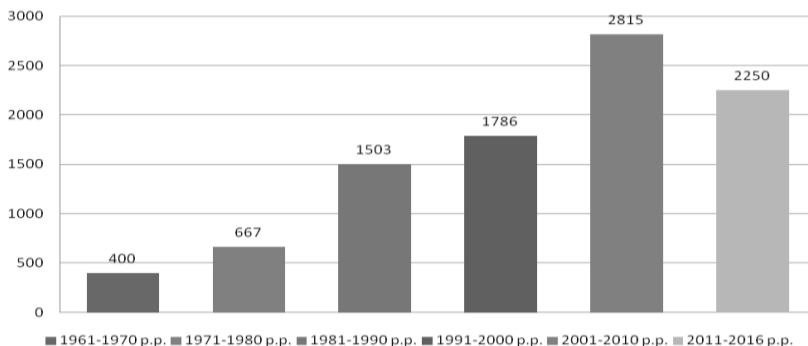
- Установлена сума матеріальних збитків за корупційними злочинами

Установлена сума матеріальних збитків державним інтересам за корупційними злочинами та їх відшкодування (млн грн)

- Установлена сума матеріальних збитків за корупційними злочинами
- Відшкодування збитків
- Сума, на яку пред'явлено позови

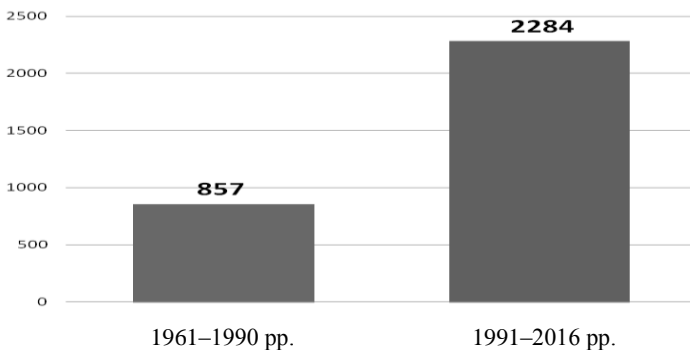
Виявлено корупційних правопорушень з 1961 року по жовтень 2016 року*

* З часу проголошення незалежності України рівень корупційних правопорушень зріс на понад 60 відсотків.

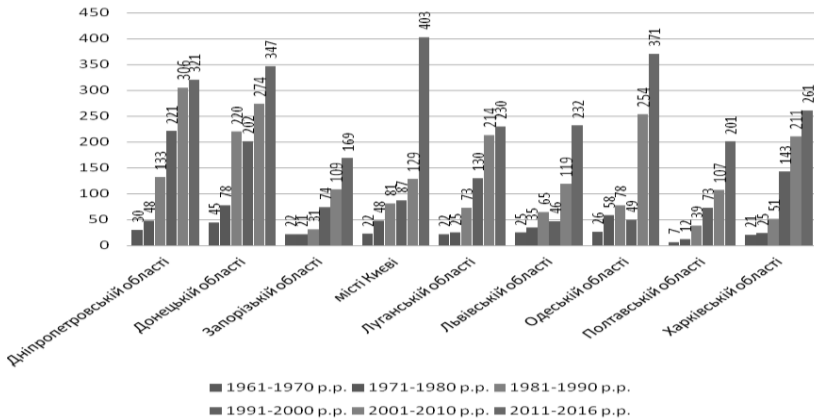
Інформативним є той факт, що на тлі загального збільшення виявлення корупційних правопорушень загалом у державі упродовж майже 55 років (з 1961-го по 2016-ий) деякі адміністративно-територіальні центри залишаються лідерами за кількістю їх виявлення (Дніпропетровська, Донецька, Харківська області та місто Київ).

Опосередковані показники виявлення корупційних правопорушень упродовж 1961–2016 рр.

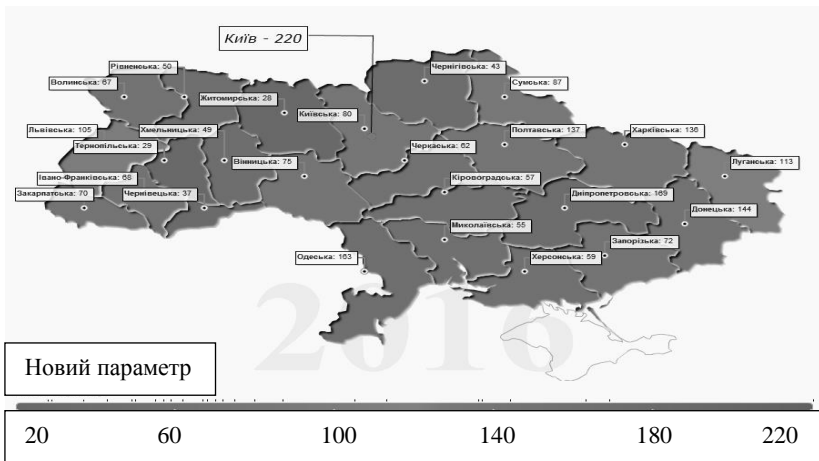

Досить стрімке зростання кількості виявлених злочинів з 2000 року спостерігається також у Львівській та Одеській областях.

Територіальний розподіл за найбільшою кількістю виявлених корупційних правопорушень

У 2016 році найбільш корумпованими областями були Дніпропетровська, Одеська, Донецька, Полтавська, Харківська та місто Київ.

Аналіз відомостей про скоєні кримінальні корупційні правопорушення засвідчує, що у 2016 році, як і раніше, в Україні фіксується більше злочинів, пов'язаних із одержанням хабаря (840), також спостерігається зростання кількості злочинів за статтею 364 Кримінального

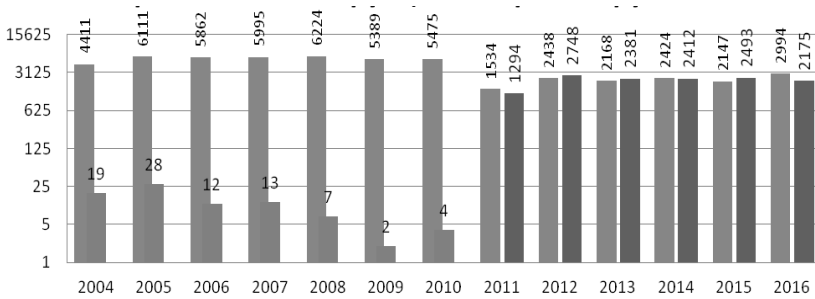
кодексу України, – зловживання владою або службовим становищем (181), проте на спаді нині злочини, що стосуються привласнення, розтрати майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем (525).

Таблиця

		2011	2012	2013	2014	2015	2016
Кількість злочинів, кримінальні справи за якими закінчені розслідуванням		1294	2748	2381	2412	2493	2175
з них за статтями КК України	направлено до суду в порядку ст. 232 КПК України	1283	2740	2345	2381	2441	2130
	тяжких та особливо тяжких	710	1694	1353	1208	1303	1228
	привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем (ч.ч. 2–5 ст. 191 КК України)	126	270	410	524	735	525
	зловживання владою або службовим становищем (ст. 364 КК України)	326	479	247	169	175	181
	перевищення влади або службових повноважень (ст. 365 КК України)	64	84	23	20	4	0
	службове підроблення (ч. 2 ст. 366 КК України)	52	120	55	38	16	4
	одержання хабаря (ст. 368 КК України)	502	1274	1072	1038	942	840
	комерційний підкуп службової особи юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми (ст. 368-3 КК України)	12	79	75	66	66	34
	зловживання впливом (ст. 369-2 КК України)	7	44	80	122	184	241

Для об’єктивного аналізу боротьби з корупцією в умовах сьогодення нами розглянуто часовий проміжок 2005–2016 років. На цьому етапі доцільно врахувати, що з 2011 року, після внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення та Кримінального кодексу України, більша частина корупційних правопорушень потрапила під дію Кримінального кодексу.

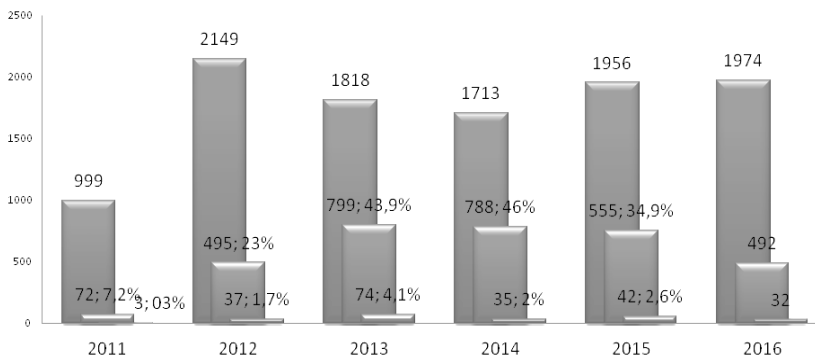
Кількість виявлених адміністративних та кримінальних корупційних правопорушень

- Направлено протоколів до суду
- З них порушено кримінальну справу
- Кількість злочинів, кримінальні справи за якими закінчені розслідуванням

З наведеного нижче додатку видно, що рівень виявлених корупційних правопорушень, за які передбачена адміністративна відповідальність, завжди залишався доволі стабільним. Однак кількість кримінальних справ збільшилася в рази.

Співвідношення кількості осіб, які вчинили кримінальні корупційні правопорушення, і засуджених та позбавлених волі

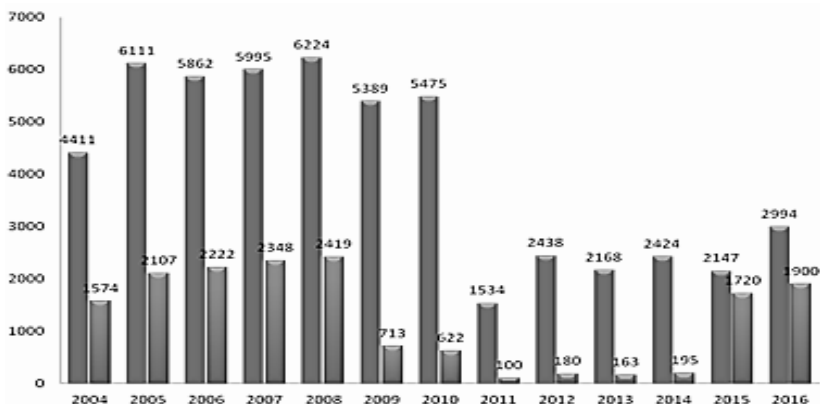
- Усього осіб, які вчинили кримінальні корупційні правопорушення
- Засуджено
- Позбавлено волі на певний строк

Починаючи з 2011 року, кожного року фіксувалося близько 2000 таких злочинів, а назагал нижче наведені показники яскраво ілюструють радянську «палочну систему» розкриття злочинів, де щорічно всі додержувались певних стандартів.

Водночас негативна тенденція склалася стосовно доказової бази та взагалі засуджених за корупційними кримінальними злочинами, бо ж до позбавлення волі засуджують лише 2% від усіх виявлених злочинців.

Адміністративна складова корупційної злочинності

Співвідношення направлених до суду протоколів про корупційні діяння і притягнутих до адміністративної відповідальності осіб

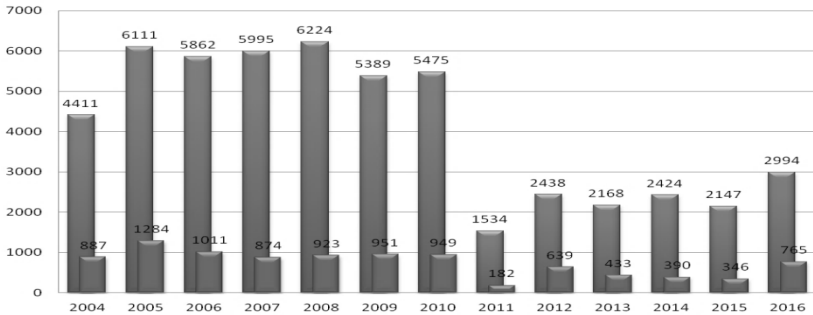

- Направлено протоколів до суду
- Притягнуто до адміністративної відповідальності службових осіб

Така ж тенденція спостерігається і щодо адміністративних правопорушень, коли кількість осіб, притягнутих до відповідальності, з року в рік зменшується.

Скажімо, з 2004 по 2011 рік у середньому було притягнуто до відповідальності 30% осіб, стосовно яких було складено адміністративні матеріали про корупційні правопорушення, а з 2011 по 2016 рік цей показник знизився до 7% від загальної кількості адміністративних матеріалів.

Відомості про кількість протоколів про корупційні діяння направлених до суду, а також прийняті рішення про закриття

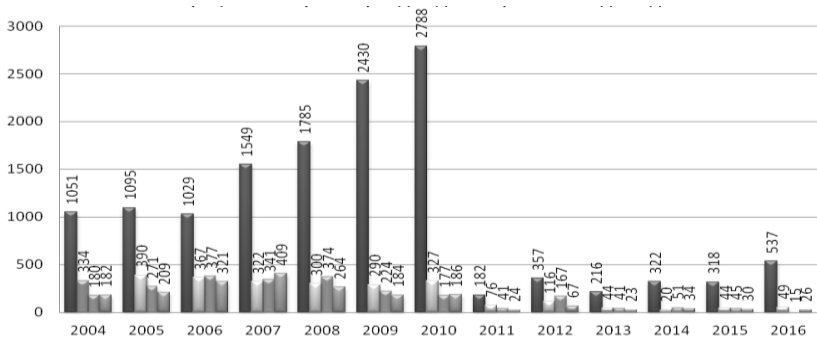

- Усього направлено протоколів до суду
- Закрито адміністративних справ

Окрім того, близько 20% адміністративних матеріалів було закрито в суді переважно через незадовільну доказову базу.

Згідно зі статистичними даними, найбільше посадових осіб, притягнутих до адміністративної відповідальності за корупційні правопорушення, виявлено серед працівників органів місцевого самоврядування, Збройних сил, органів внутрішніх справ та Державної податкової адміністрації.

Кількість працівників, притягнутих до адміністративної відповідальності

- місцевого самоврядування
- Збройних Сил
- органів внутрішніх справ
- Державної податкової адміністрації

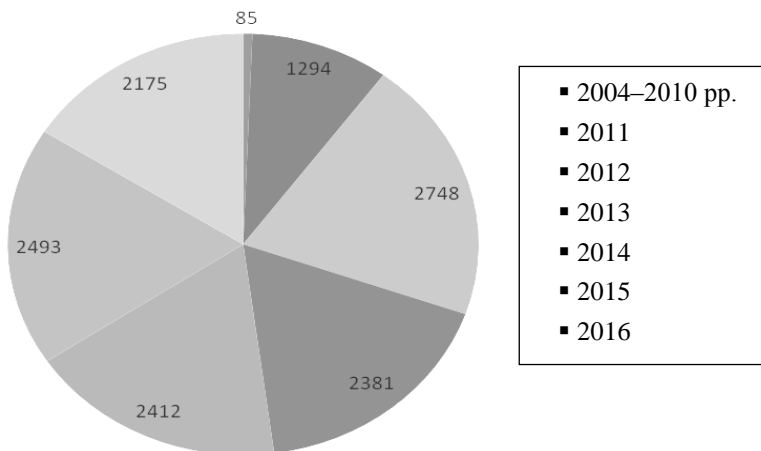
Значно менший відсоток спостерігається у переліку посадових осіб системи освіти та охорони здоров'я.

Характерним є те, що кількість осіб, притягнутих до адміністративної відповідальності, з-посеред посадовців органів місцевого самоврядування зменшилася після 2010 року, однак залишається стабільно високою і сьогодні.

Кримінальна складова корупційної злочинності

З проведеного аналізу стає зрозуміло, що до 2011 року кримінальних справ за корупційні злочини майже не було порушено, сукупна кількість адміністративних протоколів, за якими судом прийнято рішення про порушення кримінальної справи, з 2004 по 2010 роки становить 85, і тільки після змін у законодавстві відбулися зрушення в цьому напрямку.

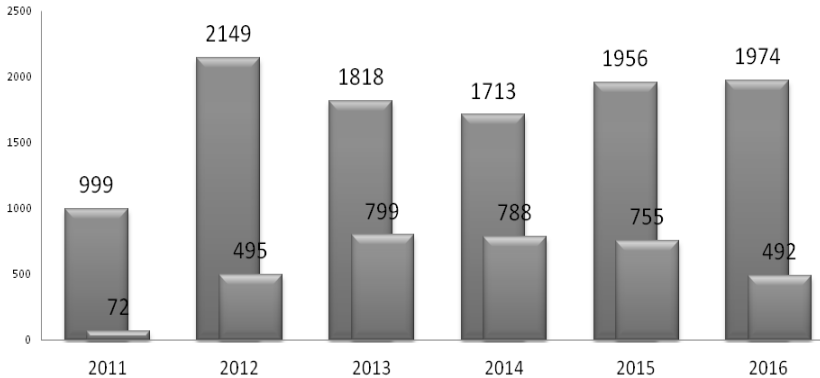
Кількість злочинів, кримінальні справи за якими закінчені розслідуванням

Приміром, у 2011 році було порушено 1294 кримінальні справи, у 2012-ому – 2748, у 2013-ому – 2381, 2014-го – 2412, 2015-го – 2493, а в 2016 р. – 2175.

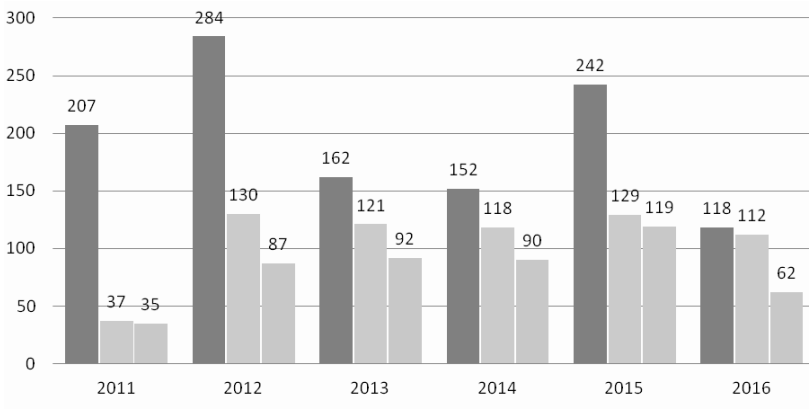
До речі, показники притягнутих до відповідальності осіб щороку знижуються, як і кількість засуджених.

Співвідношення кількості осіб, які вчинили кримінальні корупційні правопорушення, і засуджених

- усього осіб, які вчинили кримінальні корупційні правопорушення до засуджених
- засуджених

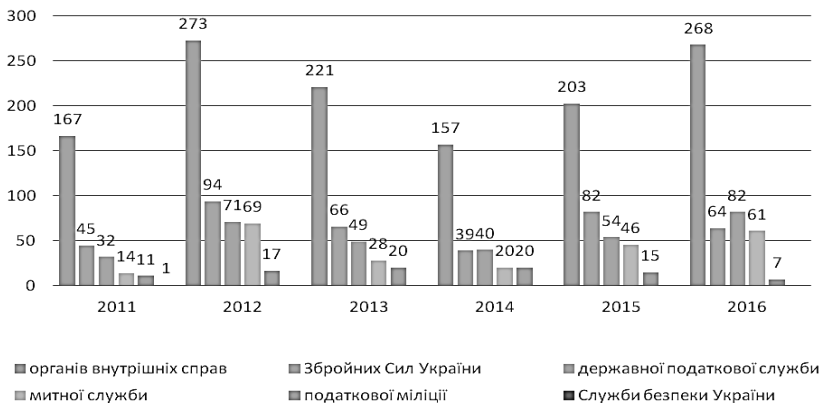
Відомості про осіб, які вчинили кримінальні корупційні правопорушення

- посадових осіб місцевого самоврядування
- у системі освіти
- у системі охорони здоров'я

Окремо слід вказати на негативні тенденції в правоохоронних органах, де працівники органів внутрішніх справ скоюють найбільше корупційних злочинів.

Притягнуто до кримінальної відповідальності працівників та службових осіб правоохоронних органів

Наприклад, у 2016 році до відповідальності притягнуто 268 осіб, натомість у 2015-ому – 203 особи, а за весь 2014 рік – 157. Реально засуджено 59 і лише 16 позбавлено волі на певний строк.

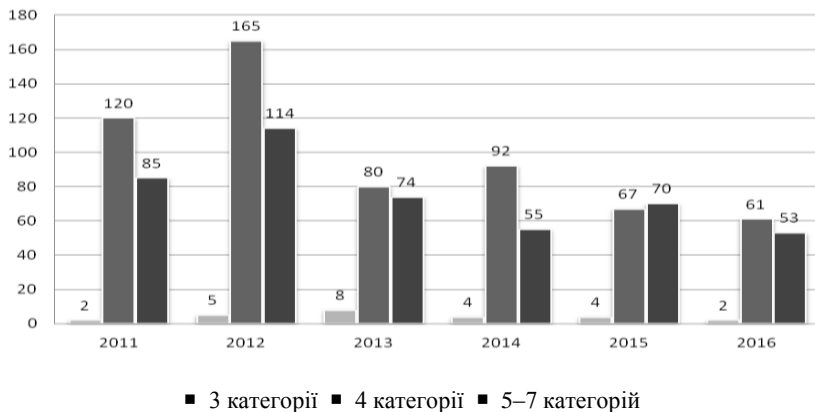
Зі загальної кількості державних службовців та осіб місцевого самоврядування, які вчинили кримінальні злочини по корупції, працівники міліції знаходяться на одному з ними рівні, а у деякі роки перевищують рівень корумпованості.

Наприклад, 2016 року в системі освіти, охорони здоров'я та місцевого самоврядування було виявлено по 118 корумпованих чиновників, натомість у міліції – 268.

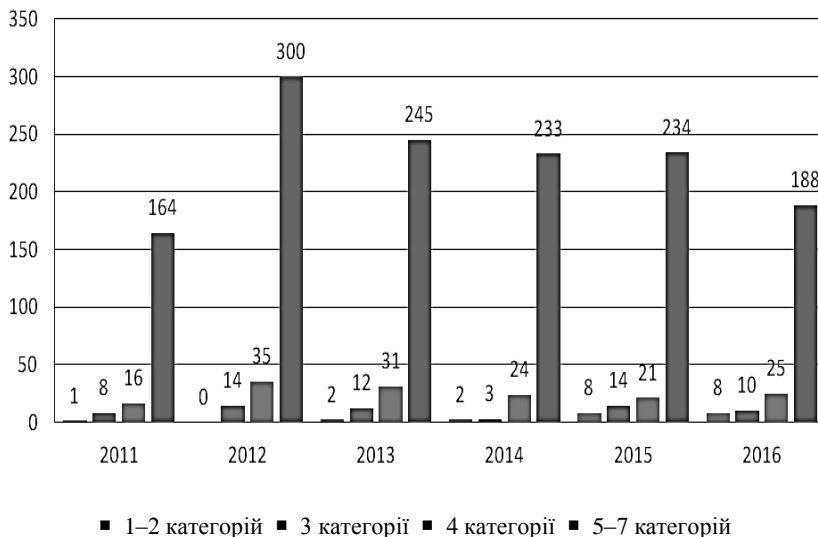
Доречно наголосити на дещо негативній тенденції, коли в системі місцевого самоврядування найбільше скоюють злочини посадовці 4 категорії (*керівники управлінь, відділів, служб обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій та представники інших прирівняних до них посад*), які наділені владними повноваженнями, тоді як посадові особи 1–2 категорії взагалі не підпадають під кримінальну відповідальність. Але такі показники стосуються лише посадовців місцевого самоврядування та осіб, які далеко не всі є державними службовцями.

Назагал в Україні ситуацію з державними службовцями, які скоюють корупційні злочини, проілюстровано нижче.

Притягнуто до кримінальної відповідальності посадових осіб місцевого самоврядування

Притягнуто до кримінальної відповідальності державних службовців

Окреслені тенденції свідчать про те, що корупціонерами серед державних службовців переважно стають особи 9,8,7 рангу, які обіймають посади спеціалістів міністерств, центральних органів виконавчої влади та інших прирівняних до них установ.

Висновки. З результатів проведених досліджень очевидно: кількість злочинів, що містять корупційні протиправні діяння, зростає, рівень корупції в Україні залишається на надвисокому рівні.

Однак із внесенням змін до основних законів, нормами яких врегульовано відповідальність за корупційні діяння, проведення антикорупційної реформи, таку тенденцію варто вважати позитивною, адже ми бачимо принципово нове ставлення суспільства до проблеми корупції та активізацію роботи правоохоронних органів із виявлення корупційних діянь.

Розглянуті річні звіти демонструють, що цей показник піднявся завдяки новоствореним органам, чим надано нового поштовху боротьбі з корупцією, що, своєю чергою, сприяло покращенню результатів рейтингу світового рівня сприйняття корупції.

До речі, показники розкриття та виявлення злочинів у вказаній сфері залишаються на найвищому рівні серед підрозділів Національної поліції і СБУ.

Безумовно, всі заходи, здійснювані державою в межах антикорупційної реформи, є великим кроком уперед. Позаяк нині серйозну проблему становить реалізація повною мірою положень, закладених нормами нового законодавства.

Задля зменшення рівня корупції до мінімального доцільно вивчати міжнародний досвід боротьби з цим негативним явищем, насамперед, у країнах, які на практиці довели ефективність запропонованих ними механізмів.

Як показує світова практика, для вирішення проблеми корупції в Україні конче потрібно забезпечити: прозорість діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування, створення сприятливих умов для розвитку економічного добробуту, залучення громадськості до проведення моніторингу та контролю діяльності державних органів під час прийняття політично важливих рішень і застосування міжнародних стандартів у роботі всіх державних органів.

На завершення здійсненої розвідки надаємо для ознайомлення інфографіку, розроблену міжнародною організацією Transparency International, – топ-12 найбільших хабарів в Україні за період з березня 2014 по лютий 2016 року [3].

12

найбільших хабарів

Гендиректор "Калинівського ринку"

2,249
млн

За хабар обіцяв право користування новими торговельними об'єктами

 вину не доведено

 Садгірський районний суд Чернівців

Начальник відділу в управлінні по боротьбі з ек. злочинністю ГУ МВС у Львів. обл.

2,17
млн

За хабар не притягував до відповідальності власників грального бізнесу

 вину не доведено

 Личаківський районний суд Львова

Два колишніх заступники мера Мелітополя

1,5
млн

Разом з нині покійним мером Мелітополя створили схему вимагання грошей з автоперевізників

 іспитовий термін - 3 роки

 Апеляційний суд Запорізької області

Перший заступник начальника ГУ Держземагенства у Миколаївській обл.

1,439
млн

За хабар дав в оренду 1672 га державних земель для фермерського господарства

 тюремне ув'язнення - 8 років

 Ленінський районний суд Миколаєва

Начальник відділу Держкомзему у Хорольському р-ні Полтавської обл.

1,188
млн

За хабар обіцяв сприяти передачі земель у приватну власність підприємству

 тюремне ув'язнення - 5 років

 Великобагачанський районний суд Полтавської обл.

Кам'янський сільський голова Чернівецької

1,039
млн

Вимагав хабар за оренду озера на території Кам'янської сільради для розведення риби

 тюремне ув'язнення - 8 років

 Кіцманський районний суд Чернівецької області

Заступник голови Першотравневої районної ради у Чернівцях

810
тис.

За хабар сприяв отриманню дозволу на реконструкцію ринку

 тюремне ув'язнення - 5,5 років

 Шевченківський районний суд Чернівців

В. о. Лазурненського селищного голови

731
тис.

Вимагав винагороду за рішення сільради про виділення ділянок

 тюремне ув'язнення - 8 років

 Скадовський районний суд Херсонської

Начальник Головного управління Держземагенства у Черкаській області

668
тис.

За хабар передав в оренду земель сільськогосподарського призначення

 іспитовий термін 3 роки

 Соснівський районний суд Черкас

Колишні топ-чиновники Державної центру зайнятості

544
тис.

Вимагали «відкат» за участь у програмі фінансування по створенню робочих місць

 2 роки тюремного терміну

 Соснівський районний суд Черкас

Начальник відділу фіррозслідувань Кременчуцької податкової

500
тис.

За хабар обіцяв сприяти закриттю кримінального провадження про ухилення від сплати податку

 тюремне ув'язнення - 9 років

 Кроківський районний суд Кременчука

РОЗСЛІДУВАННЯ НАБУ: КЛЮЧОВІ ПОКАЗНИКИ

(станом на 29.07.2016)

Активні
провадження

194

Повідомлення про
підозру особам

87

Складено обвинувальних актів
стосовно осіб

34

Провадження,
скеровані до
суду

24

Обвинувальні
вироки

2

Шкода від злочинів 23,19 млрд. грн

ВІДОМОСТІ ПРО АРЕШТОВАНЕ МАЙНО

Грошові кошти

411, 07 млн грн

75,45 млн долл. США

7,1 млн євро

Інше Майно

Корпоративні права
(частки у підприємствах)

17 часток у підприємствах
(на загальну суму 4,67 млн грн)

Цінні папери

75,5 млн долл. США

Цілісні майнові
комплекси

2

Нежитлові
приміщення

49+1
паркомісце

Транспортні
засоби

35 шт.
(у тому числі 2 літаки)

Земельні
ділянки

94 (заг. площею
понад 40 га)

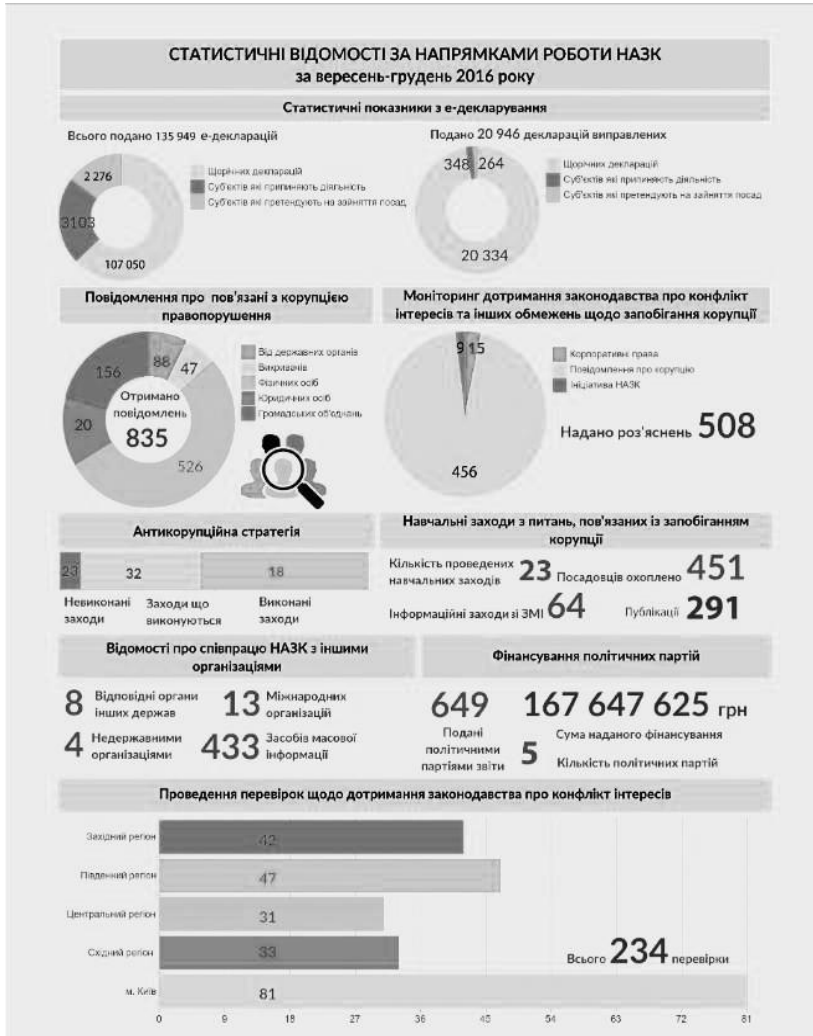

Квартири та житлові будинки

37 квартир

13 будинків

1 домоволодіння

1. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://nabu.gov.ua/sites/default/files/reports/zvit_02_072016.pdf

2. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: ftp://91.142.175.4/nazk_files/zvity/NAPK_annual-report_2016.pdf

3. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/162374>

4. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за січень–червень 2016 року, затверджений наказом ГПУ від 23.10.2012 р. № 100.

5. Єдиний звіт про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення, затверджений наказом ГПУ від 23.10.2012 р. № 101.

6. Статистичні дані Державної служби статистики України від 23.08.2016 р. № 10.2-15/154-16. – К.: Держслужба, 2016.

Буржинский В. А., Кириленко Ф. А. Коррупция в Украине

Исследуется состояние борьбы с коррупцией в разные периоды развития Украины. На основании имеющихся статистических показателей административной и криминологической составляющей за 1960–2016 гг. определяется состояние коррупции в государстве соответствующих исторических промежутков, а также ее влияние на криминогенную обстановку, социально-экономические, демографические, политические процессы, которые происходили в Украине на каждом из этапов.

Предпринята попытка уяснить причины укрепления и укоренения этого небезопасного социального явления. Отмечены факторы, влияющие на его уровень.

Ключевые слова: *коррупция, общественная опасность коррупции, положительные шаги противодействия, международная борьба с коррупцией, антикоррупционное законодательство, злоупотребление властью.*

Burzhynsky V. A., Kirilenko F. A. Corruption in Ukraine

The process of state formation in Ukraine causes necessity of studying of problems related to the implementation of the targeted activities of state bodies in ensuring law and order in the country, protection of the rights and freedoms of man and citizen enshrined in the Constitution. The problem of corruption in Ukraine is extremely critical and affects the future of the state and its development. In addition, corruption is one of the most serious obstacles to its integration into the world community, the development of civil society. The article examines the state of the fight against corruption in Ukraine in different periods of development of Ukraine. Based on available statistical indicators and administrative criminological component for the period 1960-2016 years outlined the state of corruption in the state in different historical periods and its impact on the crime situation, socio-economic, demographic and political processes that occurred in Ukraine in those years. An attempt was made to analyse the reasons for strengthening and rooting of this dangerous social phenomenon and to identify the factors that affect its level. At all stages of training using such methods as comparison, analysis, analogy, observation, induction and other methods, which are the main tool for the selection of material for scientific studies and necessary condition for achieving the goals of the authors. The efficiency of the already implemented steps towards the modernization of the state anti-corruption policy and clarified the problematic aspects of its activities. However, the identified priority areas (along with the necessary measures), directed on increase of efficiency of fight against corruption

at the state level. In work the characteristic of efficiency of already implemented steps to modernize the state policy in the sphere of combating corruption, we clarify the problematic aspects of its work and identified priority areas (along with the required measures), directed on increase of efficiency of fight against corruption at the state level. An attempt is made on the basis of an integrated approach and use of methods of scientific research to fully take into account the peculiarities of administrative-legal measures to combat corruption.

Key words: *corruption, public danger of corruption, positive steps to counter the international anti-corruption, anti-corruption legislation, the abuse of power.*

Стаття надійшла 23 березня 2017 р.

УДК 343.2/7(477)

А. О. Винник

СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВА ОБУМОВЛЕНІСТЬ СПЕЦІАЛЬНОЇ КОНФІСКАЦІЇ МАЙНА ЯК ІНШОГО ЗАХОДУ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО ХАРАКТЕРУ

Визначено та розкрито зміст чинників, які доводять соціально-правову обумовленість спеціальної конфіскації майна як іншого заходу кримінально-правового характеру. З'ясовано, що запровадження у чинне кримінальне законодавство ідеї спеціальної конфіскації майна як заходу кримінально-правового характеру, відмінного від покарання, є позитивним і виправданим кроком законодавця на шляху трансформації та реформування інституту конфіскації майна, який відповідає реальним потребам суспільства та обумовлений низкою таких чинників, як історичний, міжнародно-правовий, загальносоціальний і нормативний.

Ключові слова: *конфіскація майна, спеціальна конфіскація, соціально-правова обумовленість кримінально-правової норми, інший захід кримінально-правового характеру.*

Постановка проблеми. У науці кримінального права прийнято вважати, що одним із головних факторів, які впливають на доцільність запровадження та можливість подальшого ефективного застосування будь-якої кримінально-правової норми, є, передусім, вирішення питання про те, чи її положення виправдані та чи відповідають вони реальним потребам суспільства, тобто з'ясування їхньої соціально-правової обумовленості. Визначення та розкриття змісту чинників, які доводять соціальну обумовленість кримінально-правової норми,

є основним аргументом, що вказує на потребу кримінально-правової охорони тих чи інших суспільних відносин, дає змогу прогнозувати розвиток норм чинного кримінального законодавства, а також підвищувати наукову обґрунтованість змісту закону [1, с. 123].

З'ясування питання про соціально-правову обумовленість конфіскації майна як іншого заходу кримінально-правового характеру має важливе значення не лише для розкриття змістовної суті нового для кримінального права України виду заходу кримінально-правового характеру, передбаченого положеннями ст. 96-1 та 96-2 Кримінального кодексу України, а також і для обґрунтування його необхідності, доцільності, шляхів подальшої належної реалізації та удосконалення.

Стан дослідження. Проблема соціально-правової обумовленості кримінально-правових норм є широкою, багатогранною та давно відомою науці кримінального права. Проте основним її аспектом є визначення та розкриття тих чинників (обставин, факторів, умов), які впливають на процес створення кримінально-правових норм та їхню ефективність.

Вивченню питань соціально-правової обумовленості спеціальної конфіскації майна низку своїх наукових досліджень присвятили такі вчені, як: Н. О. Гуророва, М. М. Панов, К. П. Задоя, В. І. Тютюгін, К. А. Новікова, В. С. Батиргарєєва [2] та ін. Однак розгляд питань про спеціальну конфіскацію зводиться науковцями передусім до проведення порівняльної характеристики цього нового для кримінального права України явища із конфіскацією майна як виду покарання та доцільності існування останнього в системі покарань. Ґрунтовних досліджень, які би вивчали питання соціально-правової обумовленості власне спеціальної конфіскації, тобто розкриття причин, що обумовили її виникнення, доводять необхідність існування та подальшого застосування у кримінальному законодавстві України на сьогодні, в науці кримінального права немає.

Мета статті – визначити чинники, які обумовлюють запровадження спеціальної конфіскації у сучасне кримінальне законодавство та надання їй статусу заходу кримінально-правового характеру.

Виклад основних положень. У підході до вирішення проблеми соціально-правової обумовленості закону про кримінальну відповідальність загалом та кримінально-правової норми зокрема у теорії кримінального права сформувався дуалізм наукових позицій: одні автори пишуть про соціальні чинники в теорії кримінального права, що обумовлюють криміналізацію та декриміналізацію діяння, інші – власне про соціальну обумовленість норм кримінального законодавства [3].

Не вдаючись до детального аналізу наведених вище поглядів науковців, слід погодитися із позицією О. О. Пащенко [4, ст. 211], що для проведення правильного правового аналізу соціально-правової обумовленості кримінально-правових норм поняття соціальної обумовленості криміналізації (декриміналізації) діянь слід відрізнити від поняття соціальної обумовленості закону. Переваги обраного підходу можна пояснити тим, що криміналізація як процес пов'язана зі зміною чинного законодавства і є лише одним із можливих наслідків правотворчості (не завжди соціально-обумовлена норма знайде свою об'єктивізацію в нормах саме кримінального права), натомість визначити питання про соціальну обумовленість тієї чи іншої правової норми потрібно до моменту прийняття законотворчого рішення щодо її криміналізації.

Дослідження системи обставин, яка обумовлює появу тієї чи іншої кримінально-правової норми, неможливе без з'ясування питання про те, що саме слід розуміти під соціально-правовою обумовленістю кримінально-правової норми. В. І. Борисов вважає, що соціально-правова обумовленість кримінального законодавства формується різними за вагомістю соціально-економічними, політичними, психологічними та іншими факторами, визначення і з'ясування яких дає змогу обґрунтувати потребу кримінально-правової охорони певних суспільних відносин і можливість прогнозування розвитку тих чи інших інститутів кримінального права, а також підвищити обґрунтованість змісту кримінального законодавства [5, с. 28].

Серед множинності визначень цього поняття запропоноване вище визначення видається найбільш правильним. Проте погодитися з ним повною мірою складно з огляду на те, що воно дещо применшує значення правового аспекту соціально-правової обумовленості норми кримінального права (автор згадує лише про соціальні чинники, які вказують на соціальну обумовленість, без виокремлення правових чинників – тих, які вказують на правову обумовленість норми кримінального права). Натомість доцільність втілення законодавчої волі у змісті і структурі кримінального права не обмежується лише соціальними, політичним чи економічними передумовами, а повинно ґрунтуватися на наявних у кримінальному праві принципах, догмах і постулатах, мати системний характер, відповідати вимогам правозастосовної практики. В іншому випадку юридичний аспект якості кримінально-правової норми пов'язаний із її формою, може негативно впливати на здатність закону ефективно регулювати суспільні відносини, взяті під правову охорону, а також породжувати колізії та створювати проблеми під час правозастосування.

Водночас незважаючи на самостійне значення та важливість і соціального, і правового аспекту обумовленості будь-якої норми кримінального права, вважаємо, що вони взаємопов'язані і можуть вказувати на доцільність та необхідність взяття тих чи інших суспільних відносин під правову охорону лише в єдності. Тому, задля уникнення термінологічних помилок, повторень і підміни понять, соціальну обумовленість і правову обумовленість кримінально-правової норми доречно розглядати в єдності під терміном «соціально-правова обумовленість». А чинники, які доводять правову обумовленість кримінально-правової норми, пропонуємо виокремлювати в самостійну групу та розглядати їх нарізно від соціальних, не змішуючи з ними та не применшуючи їхнього значення.

В науковій літературі можна зустріти різні підходи авторів до назви обставин, що визначають соціально-правову обумовленість норми кримінального права, а також різні класифікації систем таких обставин. Найчастіше до визначення обставин, що зумовлюють соціально-правову обумовленість кримінальних норм, вживають такі терміни, як «чинники», «підстави», «принципи», «фактори» «умови», «критерії», «засоби» [6], тощо. Однак для констатації соціально-правової обумовленості норми про спеціальну конфіскацію майна як іншого заходу кримінально-правового характеру видається доцільним використовувати термін «чинники».

Що стосується системи чинників, за допомогою яких зазвичай науковцями визначається соціально-правова обумовленість тієї чи іншої кримінально-правової норми, то слід сказати, що така єдина, узагальнена система чинників у науці кримінального права також відсутня. Найчастіше виділяють: 1) кримінологічні, нормативні, соціально-економічні, міжнародні та історичні; 2) соціально-економічні, медичні, нормативні та кримінологічні; 3) історичні, нормативно-правові, міжнародно-правові та кримінологічні [19]; 4) соціальні, соціально-економічні, системно-правові; 5) кримінологічні, міжнародні, історичні, нормативно-правові; 6) історичні, кримінологічні, нормативно-правові, міжнародні, соціально-психологічні; 7) кримінологічні, історичні, нормативні, соціально-психологічні, міжнародні [7] та ін.

Як бачимо, запропоновані системи чинників є дещо схожими та певною мірою дублюють одна одну. Тому, визначаючи чинники соціально-правової обумовленості спеціальної конфіскації майна як іншого заходу кримінально-правового характеру, вважаємо необхідним зупинитися на характеристиці тих чинників, установлення яких буде достатньою підставою для констатації факту доцільності запровадження розглядуваної норми у чинне кримінальне законодавство.

Такими є *історичний; міжнародно-правовий; загально-соціальний (політичний, власне соціальний) та нормативний.*

Історичний чинник. Намагаючись установити питому вагу історичного чинника, найперше потрібно констатувати той факт, що інститут конфіскації майна є давно відомим українському законодавству. Перші норми, пов'язані з конфіскацією майна, містилися ще у кримінальному законодавстві Київської Русі та земель, які утворилися після феодальної роздробленості (у IX – на початку XIII ст.). Зокрема, одним із перших збірників архаїчного права був Закон Руський. На підставі нього формувалися інші письмові джерела права, як-от Договори Русі з Візантією 907, 911, 944 і 971 років, у яких і передбачався такий вид покарання, як конфіскація [8]. Як найбільш суворе покарання, що застосовувалося за тяжкі для того часу злочини (вбивство, розбій, конокрадство, підпал двору), конфіскація майна закріплювалася і у розширеній редакції Руської правди [9], у кримінальному законодавстві часів Галицько-Волинського князівства та Литовсько-Руської держави, а також законодавстві, яке діяло на території українських земель протягом перебування України під владою Речі Посполитої (це перша половина XIII – перша половина XVII ст.) [10].

Назагал у перших нормативних актах, які містили положення про конфіскацію майна, поняття «спеціальна конфіскація» не застосовувалося, а всі випадки вилучення майна називали одним терміном – «конфіскація». До того ж, переважна більшість нормативно-правових документів, які містили кримінальні та кримінально-процесуальні норми і діяли на території українських земель, закріплювали конфіскацію майна саме як вид покарання (основного або додаткового).

Перша згадка про спеціальну конфіскацію містилася в Артикулі 33 Розділу XIV Литовських статутів 1588 року та полягала, наприклад, у вилученні контрафактної продукції та обладнання (у разі виявлення такої незаконної та забороненої діяльності, як виготовлення та продаж у таємних корчмах пива, горілки і меду) [10, с. 347]. Наступний етап розвитку українського кримінального законодавства у питанні застосування спеціальної конфіскації знаходить своє відображення в Уложенні про покарання кримінальні та виправні 1845 року, яке, крім загальної конфіскації, що застосовувалася у разі засудження винного до каторжних робіт або висилки, переходило до його спадкоємців, також містило норми і про спеціальну конфіскацію [11].

Період творення Української незалежної держави (з 1917 по 1921 роки) характеризується початком формування української правової системи в напрямку лібералізації каральної політики, тому Статутом про державний устрій, права і вольності Української Народної

Республіки, який ще називають Конституцією УНР від 29 квітня 1918 року, такий вид покарання, як конфіскація майна, було скасовано. А за часів установлення та панування на теренах українських земель радянської влади підхід законодавця до конфіскації майна знову зводився до визначення її як покарання (основного або додаткового) [12].

Тимчасом Кримінальний кодекс Української РСР (далі – КК Української РСР) 1960 року передбачав у низці статей Особливої частини положення про конфіскацію предметів – так звану спеціальну конфіскацію (наприклад, ст. 211 КК Української РСР за ввезення, збут і розповсюдження порнографічних предметів передбачала конфіскацію цих предметів). І хоча до такого виду конфіскації термін «спеціальна конфіскація» на законодавчому рівні не застосовувався, саме наявність у кримінальному законі подібних кримінально-правових норм і стало потужним поштовхом у дослідженні питання про правову природу такого засобу кримінально-правового регулювання, як спеціальна конфіскація.

В сучасному українському кримінальному праві до недавнього часу (до 2013 року) під «спеціальною конфіскацією майна» розуміли особливий захід примусового характеру, який застосовувався на підставі положень ч. 9 ст. 100 Кримінально-процесуального Кодексу України та поширювався на предмети, визнані речовими доказами у справі (ст. 98 КПК). За своєю суттю така спеціальна конфіскація не була видом покаранням, а полягала у примусовому вилученні в дохід держави знарядь злочину, що належать обвинуваченому, а також грошей, цінностей, інших речей нажитих злочинним шляхом, тобто була «інструментом розпорядження речовими доказами» [13].

Водночас «спеціальною конфіскацією» називали конфіскацію майна, яка застосовувалась на підставі приписів окремих статей Особливої частини КК України (ст. ст. 159¹, 176, 177, 203-1, 203-2, 204, 216, 229, 240, 244, 246, 248, 249, 300, 321¹, 332, 332¹, 334, 369³ КК України), санкції яких прямо передбачали застосування конфіскації конкретно визначеного у цих статтях майна (предметів, знарядь, засобів вчинення відповідних злочинів).

На законодавчому рівні термін «спеціальна конфіскація» був запроваджений Законом України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України стосовно виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України» № 222-VII від 18 квітня 2013 р. [14]. Введення до КК України ст.ст. 96-1 та 96-2, у яких ідеться про спеціальну конфіскацію, дало змогу зрозуміти позицію законодавця щодо право-

вої природи спеціальної конфіскації, яку фактично визнано кримінально-правовим заходом, котрий перебуває за межами кримінальної відповідальності. А подальші законодавчі зміни, які торкнулися питань правової регламентації спеціальної конфіскації майна, практично усунули у кримінальному Законі колізії, що існували до того часу, та вдосконалили його правову регламентацію.

Як бачимо, історія існування інституту конфіскації майна у вітчизняному законодавстві демонструє, що її переважно трактували як вид покарання, і лише в окремих нормативно-правових актах містилися норми про спеціальну конфіскацію. Суттєвих змін і перетворень у підході до законодавчого визначення поняття спеціальної конфіскації, а також сфери та порядку її застосування інститут конфіскації майна зазнав у минулі декілька років та перебуває сьогодні у стадії трансформації. Однак, незважаючи на те, що для запровадження спеціальної конфіскації як іншого заходу кримінально-правового характеру у чинне законодавство України історичний фактор вирішального значення не має, враховувати його необхідно хоча б тому, що відношення законодавця до конфіскації майна в різні часи було не однаковим, а відтак, у сучасних умовах пошук нових, більш ліберальних та не менш ефективних засобів державного реагування на прояви злочинності є доволі актуальним.

Міжнародно-правовий чинник. З огляду на прагнення України до повномасштабної участі в політичному та економічному житті Європи, важливе значення для удосконалення вітчизняного законодавства та відповіді на питання про необхідність та доцільність запровадження законодавчих змін, які стосуються спеціальної конфіскації майна, має дослідження зарубіжного досвіду регламентації і застосування інституту конфіскації майна загалом та спеціальної конфіскації зокрема.

Запровадження у чинне законодавство України такого іншого заходу кримінально-правового характеру, як спеціальна конфіскація, зумовлено найперше низкою міжнародно-правових актів, які містять у собі рекомендації та зобов'язання стосовно запровадження спеціальної конфіскації у нормах національного законодавства України. З-поміж них можна назвати такі, як Угода про асоціацію між Україною, з одного боку, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншого – Україною та ЄС, яка була остаточно підписана 27 червня 2014 року, Кримінальна Конвенція про боротьбу з корупцією (ETS 173) від 27 січня 1999 року, Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності від 15 листопада

2000 року. Крім того, Україна є стороною Конвенції Ради Європи про відмивання, пошук, арешт і конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом, та про фінансування тероризму від 16 травня 2005 року і взяла на себе зобов'язання щодо встановлення обов'язкових арешту та конфіскації знарядь і засобів злочину та доходів або майна, вартість якого відповідає таким доходам, та відмитого майна за всіма предикатними злочинами, тобто злочинами, за які передбачено покарання у виді позбавлення волі або штрафу понад три тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян [15].

У запровадженні та вдосконаленні кримінально-правових норм про спеціальну конфіскацію вагому роль відіграє і неодмінність забезпечення реалізації вимог ЄС стосовно виконання Плану дій щодо лібералізації ЄС візового режиму для України [16], невід'ємною частиною якого є необхідність імплементації Директиви ЄС від 3 квітня 2014 року 2014/42/EU про арешт і конфіскацію предметів злочинної діяльності та доходів від неї в ЄС [17].

Крім того, сьогодні система кримінально-правових засобів більшості країн континентальної Європи є «двоколіною», тобто протидія злочинності зводиться не лише до застосування кримінального покарання (репресій, залякування, розплат), а спостерігається тенденція до застосування заходів, спрямованих, в першу чергу, на запобігання злочинам та відновлення соціальної справедливості (попередження, виправлення злочинця, компенсації шкоди). Такі заходи у кримінальних кодексах різних країн іменуються по-різному, наприклад: «кримінально-правові заходи», «заходи виправлення і безпеки», «заходи впливу», «інші заходи кримінально-правового характеру», «особливі правові наслідки злочину», «інші правові наслідки злочину» [18].

Отже, надання спеціальній конфіскації майна статусу іншого заходу кримінально-правового характеру обумовлено не лише міжнародним досвідом регулювання подібних суспільних відносин, а й необхідністю виконання Україною низки міжнародно-правових документів, які містять рекомендації та зобов'язання із запровадження спеціальної конфіскації майна у нормах національного законодавства.

Загальносоціальні чинники. Процес становлення України як правової держави та визнання принципу верховенства права вимагають пошуку сучасних засобів впливу на розвиток суспільних відносин і запровадження нових підходів до формування правової політики з обов'язковим забезпеченням проголошених у Конституції України прав і свобод особи, суспільства та держави. З огляду на обраний Україною євроінтеграційний шлях, розвиток кримінально-правової

політики повинен супроводжуватися тенденціями до гуманізації закону про кримінальну відповідальність та впровадження нових форм і засобів захисту соціуму від злочинних посягань.

Досліджуючи роль і значення загальносоціальних чинників у процесі запровадження спеціальної конфіскації як іншого заходу кримінально-правового характеру у чинному законодавстві України, слід сказати, що поява цього нового інституту кримінального права зумовлена суспільною необхідністю та є політично доцільною. Перше розкривається у гостро-негативному відношенні суспільства до поширеності такого явища, як корупція, у більшості сфер нашого суспільного життя та усвідомлення неодмінної потреби боротьби із нею такими засобами, які б не ставили під сумнів обраний державою демократичний шлях розвитку. А друге – у наявності політичної волі законодавця.

Назагал соціальні зрушення, які відбулися в Україні за минулі роки, дають підстави вважати, що законодавчі новели у регламентації спеціальної конфіскації перебувають у відносинах несуперечності з правовою свідомістю населення, мораллю та суспільною думкою. Водночас політична маніпуляція, яка супроводжує процес запровадження у чинне законодавство змін, що стосуються спеціальної конфіскації, породжує скептичні погляди з приводу подальших перспектив її існування як нового, гуманного та ефективного інструменту протидії проявам злочинності. Спеціальна конфіскація майна сьогодні помилково сприймається населенням як засіб, спрямований на ситуативне вирішення проблеми повернення активів представників колишньої влади та наповнення державного бюджету.

Нормативно-правові чинники. Соціально-правові передумови засвідчують, що запровадження інституту спеціальної конфіскації майна як іншого заходу кримінально-правового характеру у чинне кримінальне законодавство неможливе без нормативно-правової основи, яка закріплює її легальність та дозволяє співвіднести її з правовими принципами. Як і будь-які норми кримінального закону, норми про спеціальну конфіскацію повинні перебувати у логічному та змістовному взаємозв'язку з іншими кримінально-правовими нормами, приписами інших галузей права та положеннями міжнародних зобов'язань, взятих на себе державою.

Загальний правовий аналіз міжнародно-правових актів, Конституції України, Кримінального кодексу України, Кримінального процесуального кодексу України та інших законодавчих актів уможливило висновок про те, що запровадження у Кримінальному кодексі України такого іншого заходу кримінально-правового характеру, як спеціальна конфіскація, з подальшими законодавчими змінами внесли

певну узгодженість у системі існуючих до цього часу кримінально-правових та кримінально-процесуальних норм, зокрема, вилучення із санкцій норм Особливої частини положень про конфіскацію усунули порушення принципу системності та правил побудови санкції статей кримінального закону.

Окрім того, формування нормативно-правової конструкції спеціальної конфіскації як особливого, іншого заходу кримінально-правового характеру є важливою юридичною гарантією реалізації європейських принципів, які передбачають, що конфіскації мусить підлягати лише те майно, яке було засобом або знаряддям вчинення злочину, або якщо майно було здобуте злочинним шляхом [19, с. 810]. Тобто «нова» спеціальна конфіскація по суті повинна стати гарантією дотримання принципу непорушності права приватної власності та реалізації конституційних прав особи.

Нормативно-правова обумовленість запровадження положень про спеціальну конфіскацію як ефективний засіб боротьби із проявами злочинності розкривається також через наявність у теорії кримінального права критичних позицій окремих авторів, які пропонують вилучити конфіскацію майна зі системи покарань України як таку, що: 1) безпідставно обмежує право приватної власності та майнові права членів сім'ї засудженого, які повинні безвинно страждати у такому випадку [20, с. 89]; 2) не відповідає принципу конституційно-правової адекватності, оскільки певною мірою суперечить вимогам статей 24, 62 та 13 Конституції України [21, с. 61]; 3) несумісна з існуванням демократичної ринково-орієнтованої держави [22, с. 47].

Висновки. Як бачимо, не всі з проаналізованих нами чинників однаково безпеліційно вказують на доцільність запровадження спеціальної конфіскації майна як іншого заходу кримінально-правового характеру у чинне кримінальне законодавство України. Потреба пошуку та подальшої законодавчої регламентації альтернативного загальної конфіскації майна інструменту протидії злочинності продиктована не так історичними передумовами, як вимогами сучасної дійсності. Тенденції розвитку сучасного кримінального права передбачають необхідність зрушення вектора кримінально-правової політики та орієнтування її на гуманізацію і лібералізацію кримінального законодавства. З огляду на це, запровадження ідеї спеціальної конфіскації майна як заходу кримінально-правового характеру, відмінного від покарання, є позитивним кроком на шляху трансформації та реформування інституту загальної конфіскації майна.

Отож на користь запровадження у чинне кримінальне законодавство спеціальної конфіскації та надання останній статусу заходу

кримінально-правового характеру можна навести щонайменше кілька аргументів.

По-перше, цілком обгрунтована критика існуючої форми конфіскації майна з боку окремих дослідників. Зокрема, питання про доцільність збереження загальної конфіскації майна як виду покарання, його ефективність, відповідність принципам справедливості та гуманізму, а також загальновизнаним нормам міжнародного права зумовлює потребу у суттєвому реформуванні цього правового інституту.

По-друге, надання спеціальній конфіскації майна статусу іншого заходу кримінально-правового характеру обумовлено міжнародним досвідом регулювання подібних суспільних відносин, а також необхідністю виконання Україною міжнародно-правових документів, які містять у собі рекомендації та зобов'язання зі запровадження спеціальної конфіскації у нормах національного законодавства України.

По-третє, запровадження спеціальної конфіскації майна як іншого заходу кримінально-правового характеру вносить певну узгодженість та усуває колізії між нормами Загальної і Особливої частини КК України, а також нівелює порушення принципу системності та правил побудови санкцій статей кримінального закону.

По-четверте, реалізація ідеї про те, що спеціальна конфіскація поширюється не на все майно особи, яка вчинила злочин, а лише те, що було засобом чи знаряддям вчинення злочину, або майно, здобуте незаконним шляхом, а також дохід від такого майна є гарантією дотримання непорушності права приватної власності та не суперечить принципам справедливості й рівності громадян перед законом.

Отже, спеціальна конфіскація майна як альтернативний, менш репресивний, більш гуманний та справедливий порівняно зі загальною конфіскацією майна захід кримінально-правового характеру, за умови подальшого удосконалення його правової регламентації може стати дієвим та ефективним засобом попередження злочинності в умовах сучасної дійсності.

1. Кригер Г. А. Проблемы социальной обусловленности закона / Г. А. Кригер, Н. Ф. Кузнецова // XXV съезд и дальнейшее укрепление социалистической законности. – М., 1977. – С. 113–123.

2. Гуторова Н. Конфіскація майна як вид кримінального покарання: проблеми захисту прав людини / Н. Гуторова // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали ІХ регіональної науково-практичної конференції (13–14 лютого 2003 року). – Львів: ЛДУ, 2003. – С. 391–393; Панов М. М. Щодо спеціальної конфіскації як виду покарання за кримінальним правом України / М. М. Панов // Конституція України – основа

побудови правової держави і громадянського суспільства: всеукр. наук.-практ. конф. (26–27 червня 2006 р.). – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2006. – С. 257–262; Задоя К. П. Нормативне (законодавче) вирішення питання про юридичну природу спеціальної конфіскації майна de lege ferenda / К. П. Задоя // Вісник Вищої ради юстиції. – 2012. – № 2. – С. 76–86. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.vru.gov.ua/content/article/visnik10_07.pdf; Тютюгин В. И. Совершенствования норм УК Украины о применении наказания / В. И. Тютюгин // Проблеми законності: респ. міжвід. наук. зб. – Вип. 77. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2006. – С. 105–112; Новікова К. А. Деякі питання правової природи спеціальної конфіскації майна / К. А. Новікова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://center.law.univ.kiev.ua/index.php/tezy-konferentsii/item/18-novikova-k-a-deiakirpytanniapravovoipryrody-spetsialnoi-konfisksatsii-maina>; Батиргарєєва В. С. Спеціальна конфіскація як засіб запобігання злочинності в Україні / В. С. Батиргарєєва // Питання боротьби зі злочинністю: зб. наук. пр. – Х., 2014. – Вип. 27. – С. 101–109.

3. Пашенко О. О. Дослідження соціальної обумовленості закону України про кримінальну відповідальність (перша половина 90-х років ХХ ст.) / О. О. Пашенко // Питання боротьби зі злочинністю: зб. наук. пр.; редкол: В. І. Борисов та ін. – Х.: Право, 2012. – Вип. 24. – С. 117–132.

4. Пашенко О. О. Обставини, що визначають соціальну обумовленість охоронних кримінально-правових норм (законів про кримінальну відповідальність) / О. О. Пашенко // Актуальні проблеми кримінальної відповідальності: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (10–11 жовт. 2013 р.); редкол.: В. Я. Тацій (гол. ред.) та ін. – Х.: Право, 2013. – С. 210–213.

5. Борисов В. И. Основные проблемы охраны безопасности производства в уголовном законодательстве Украины: автореф. дис. на соиск. ученой степени д-ра юрид. наук: спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / В. И. Борисов. – Х., 1993. – 34 с.

6. Осадчий В. І. Проблеми кримінально-правового захисту правоохоронної діяльності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право» / В. І. Осадчий. – К., 2004. – 36 с.; Харченко В. Б. Кримінально-правова охорона прав на об'єкти інтелектуальної власності в Україні: перспективи розвитку та гармонізації з Європейським законодавством: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право» / В. Б. Харченко. – Х., 2011. – 37 с.; Омельчук О. М. Контрабанда за кримінальним правом України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право» / О. М. Омельчук. – К., 2002. – 20 с.; Гороховська О. В. Кримінальна відповідальність за вбивство через необережність: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право» / О. В. Гороховська. – К., 2003. – 18 с.; Миколенко О. М. Теоретичні основи дослідження шкоди, заподіяної злочиним: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право» / О. М. Миколенко. – Х., 2005. –

19 с.; Орлеан А. М. Соціальна обумовленість криміналізації та кримінально-правова характеристика торгівлі людьми: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / А. М. Орлеан. – Х., 2003. – 20 с.

7. Белова О. І. Кримінально-правова характеристика системи злочинів проти сім'ї та неповнолітніх: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / О. І. Белова. – К., 2007. – 19 с.; Гринчак С. В. Порухнення встановленого законом порядку трансплантації органів або тканин людини: підстави кримінальної відповідальності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / С. В. Гринчак. – Х., 2007. – 20 с.; Копотун І. М. Громадський порядок як об'єкт кримінально-правової охорони: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / І. М. Копотун. – К., 2008. – 20 с.; Швидченко І. Г. Свобода віросповідання як об'єкт кримінально-правової охорони: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / І. Г. Швидченко. – К., 2009. – 19 с.; Мішук І. П. Кримінально-правова охорона життя та здоров'я захисника чи представника особи: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / І. П. Мішук. – К., 2012. – 20 с.

8. Введение в украинское право / С. В. Кивалов, Ю. Н. Оборотов и др. – 2-е изд., перераб. и доп. – О.: Юрид л-ра, 2009. – 765 с.

9. Федорова А. Н. Правонарушение и юридическая ответственность по Русской Правде: автореф. дис. на соиск. ученой степени канд. юрид. наук / А. Н. Федорова. – Тольятти, 2005. – 21 с.

10. Ковальов С. Г. Судебник Великого Князя Казимира Ягайловича: монографія / С. Г. Ковальов. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. – 112 с.

11. Музиченко П. П. Історія держави і права України: навч. посібник / П. П. Музиченко. – 6-те вид., перероб. і доповн. – К.: Знання, 2007. – 471 с.

12. Єрмак О. В. Конфіскація в кримінальному праві України в періоді радянської державності й у сучасних умовах / О. В. Єрмак // Право і суспільство. – 2015. – № 3(2). – С. 156–162.

13. Карпов К. Н. Иные меры уголовно-правового характера как средство противодействия совершению преступлений: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Кирилл Николаевич Карпов. – Омск, 2010. – С. 192–193.

14. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України (стосовно виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України): Закон України від 18 квітня 2013 р. № 222-VII // Офіційний вісник України. – 2013. – № 46. – Ст. 1629.

15. Конвенція Ради Європи про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом, та про фінансування тероризму від 16 травня 2005 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_948.

16. План дій для України на 2015–2017 роки GR-DEM (2015)2 від 13 січня 2015 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016802f600d>.

17. Directive 2014/42/EU of the European Parliament and of the Council of 3 April 2014 on the freezing and confiscation of instrumentalities and proceeds of crime in the European Union [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32014L0042>.

18. Хавронюк М. І. Заходи кримінально-правового впливу: які вони будуть? / М. І. Хавронюк // Юридичний вісник України. – № 21 (934). – С. 6–7.

19. Баулін Ю. В. Вибрані праці / Ю. В. Баулін. – Х.: Право, 2013. – 928 с.

20. Бажанов М. І. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник для студентів юрид. спец. вищ. закладів освіти / М. І. Бажанов, В. Я. Тацій. – К.: Юрінком-Інтер; Право, 2003. – 416 с.

21. Гуторова Н. Конфіскація майна за кримінальним правом України: проблеми та перспективи / Н. Гуторова, О. Шаповалова // Право України. – 2010. – № 9. – С. 56–65.

22. Мельникова-Крикун В. М. Спеціальна конфіскація / В. М. Мельникова-Крикун // Право та Безпека. – 2005. – Вип. 44. – 89 с.

Винник А. О. Социально-правовая обусловленность специальной конфискации имущества как иной меры уголовно-правового характера

Определено и раскрыто содержание факторов, доказывающих социально-правовую обусловленность специальной конфискации имущества как иной меры уголовно-правового характера. Установлено, что введение в действующее уголовное законодательство идеи специальной конфискации имущества как меры уголовно-правового характера, отличительной от наказания, является позитивным и оправданным шагом законодателя на пути трансформации и реформирования института конфискации имущества, который соответствует реальным нуждам общества и обусловлен рядом таких факторов, как исторический, международно-правовой, общесоциальный и нормативный.

Ключевые слова: конфискации имущества, специальная конфискации, социально-правовая обусловленность криминально-правовой нормы, иная мера уголовно-правового характера.

Vynnyk A. O. Social and legal conditionality of legislative regulation for the special confiscation as another measure of criminal and legal nature

The content of the factors that justify social and legal conditionality of legislative regulation for the property special confiscation as another measure of criminal and legal nature has been defined and elaborated in the article. It has been established that legislative appointment of the status of criminal and legal measure being outside criminal responsibility for the property special confiscation is predetermined by a number of factors such as historical, general social, regulatory, and the one related to international law. During the legal analysis of the aforementioned

factors' system it has been found that not all of the factors analyzed categorically indicate the advisability of introducing property special confiscation as another measure of criminal and legal nature into current criminal legislation of Ukraine in the same way. In particular, the introduction of special confiscation as another measure of criminal and legal nature is based no so much on historical factors as on the requirements of modern reality, international experience in similar public relations, and the need for Ukraine to implement international legal instruments including the recommendations and commitments for introduction of special confiscation into the Ukrainian national legislation. Legal regulation of the property special confiscation as another measure of criminal and legal nature, other than a sentence, is the positive and reasonable step of the legislator towards transformation and reformation of property confiscation institution, since the respective legislative changes have added for certain consistency and eliminated the conflict of laws between the General and Special parts of the Criminal Code of Ukraine that existed until recently as well as violation of the consistency principle and rules for deriving sanctions from the articles of the Criminal law. And the realization of the idea that the special confiscation extends not to all property of the person who committed the crime but only to that being the means or instrument of the crime, or illegally obtained property, as well as income from such property, is the guarantee for inviolability of private property and complies with the principles of justice and citizens' equality before the law.

Key words: property confiscation, special confiscation, social and legal conditionality of criminal and legal regulation, another measure of criminal and legal nature.

Стаття надійшла 3 березня 2017 р.

УДК.343.2

Д. В. Вітрова

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ЩОДО ОБ'ЄКТА ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ОСНОВ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Досліджено питання неоднозначності, складності та спірності, яке виникає між науковцями з приводу теоретичної розробки об'єкта злочину і створює проблеми правоохоронним органам у процесі кваліфікації злочинних діянь. Доведено, що правильне визначення об'єкта посягання дає змогу розкрити соціально-політичний склад злочину, продемонструвати характер його суспільної небезпеки та є неодмінною передумовою правильної кваліфікації конкретних суспільно небезпечних діянь, що виступає важливим чинником призначення винному справедливого покарання.

Ключові слова: об'єкт злочину, національна безпека, основи національної безпеки, суспільні відносини, цінності, благо, національні інтереси, національні цінності, територіальна цілісність, сепаратизм, основи демократії.

Постановка проблеми. Дослідження проблеми визначення об'єкта злочинів проти основ національної безпеки України є важливим кроком на шляху до вдосконалення кримінального законодавства у сфері протидії такому суспільно небезпечному явищу, як сепаратизм.

Стан дослідження. Вивченням об'єкта злочинів проти основ національної безпеки України свого часу займалися чимало науковців, з-поміж яких вирізняються М. І. Мельник, М. І. Хавронюк, О. В. Шамара, О. Ф. Бантишев, Л.М. Мошняга, А. В. Савченко, В. Я. Тацій, В. П. Смелянов, В. А. Ліпкан, В. О. Навроцький та ін.

Метою статті є з'ясування ознак об'єкта злочину проти основ національної безпеки України шляхом аналізу позицій, що існують у теорії кримінального права.

Виклад основних положень. Правильне з'ясування об'єкта злочину є важливим для визначення сутності будь-якого злочинного діяння. Стрижневим аспектом сучасної концепції об'єкта злочину виступає питання, що стосується його поняття. Назагал учення про об'єкт злочину, який є одним з елементів складу злочину, виглядає доволі дискусійним у науці кримінального права.

Позиція, що об'єктом будь-якого злочину є певні суспільні відносини, визнана однією з найавторитетніших і найбільш використовуваних у науці кримінального права. Свого часу ще в 1925 році А. А. Піонтковський зазначав, що об'єктом будь-якого злочинного діяння виступають суспільні відносини [1, с.129–130]. Пізніше він писав, що суспільні відносини виступають загальним об'єктом, на який посягає будь-який злочин, за котрий кримінальним законодавством передбачено відповідальність [2, с. 115].

Така позиція була поширеною у радянській системі кримінального права, однак розглядалася вона виключно з позиції вигоди та необхідності таких суспільних відносин панівному класу, який саме тому ставив їх під охорону кримінального закону. З приводу цього свого часу висловився О. М. Кривуля, кажучи, що нині, зі зникненням ідеологічного підґрунтя у вигляді інтересів панівного класу, зникла й обов'язкова необхідність в існуванні створеного постулату «суспільні відносини» і вже немає ніяких підстав для повсякденного звернення правника до такої високої філософської категорії, як суспільні відносини, а особливо в оперуванні ним під час визначення об'єкта злочину [3].

Дискусії стосовно цього питання точаться вже не одне десятиліття, тому доцільним буде звернути увагу й на позиції інших учених. Скажімо, П. С. Матишевський, наголошує на тому, що визначення об'єкта як сукупності певних суспільних відносин надто загальне. Такі

відносини можуть виступати як об'єкт злочинності загалом. Об'єкт як елемент складу злочину вужчий і конкретніший [4, с. 69]. На думку П. С. Матишевського, діє формула «об'єкт – цінності»: «Об'єкт як елемент складу злочину – це цінності, що охороняються кримінальним законом, проти яких спрямоване злочинне діяння і яким воно може заподіяти чи заподіює шкоду» [4, с. 72]. Своєю чергою, «цінності» охоплюють певні структурні частини, такі як: суб'єкти суспільних відносин, блага, що належать цим суб'єктам, предмети, включені у сферу цих відносин.

На думку В. П. Ємельянова, «універсальною категорією, яка здатна охопити собою усі без виключення охоронювані кримінальним законом реальні об'єкти, може виступати категорія «сфери життєдіяльності людей» [5, с. 10].

А. В. Пашковська трактує об'єкт злочину як охоронювані кримінальним законом соціально значущі цінності, інтереси, блага, на які посягає особа, що вчиняє злочин, і яким в результаті вчинення злочинного діяння завдається чи може завдатися суттєва шкода [6, с. 209].

Приміром, у підручнику з кримінального права за ред. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація зазначено, що «об'єктом злочину завжди виступає благо, якому злочином заподіюється реальна шкода чи створюється загроза заподіяння такої шкоди» [7, с. 89].

Підсумовуючи викладене, можемо сказати, що сьогодні превалює тенденція тяжіння більшості науковців до визначення об'єктом злочину суспільних відносин, які поставлені законодавцем під охорону кримінальним законом.

Загалом категорія «суспільні відносини» тлумачиться як «связь между людьми, их поведения по поводу определенной социальной ценности. Общественные отношения, представляя собой проявление общей взаимосвязи окружающего нас мира и объективной действительности, в отличии от других связей всегда являются отношениями между людьми, в каких бы сложных формах они не воплощались» [8, с. 78].

Б. С. Никифоров зазначає, що правильне уявлення про об'єкт злочину потрібне не тільки законодавцю, котрий вирішує питання про загальну лінію та «обсяг» кримінальної репресії в певних історичних умовах, але й практичним працівникам. Матеріали судової практики засвідчують, що при доведеності фактичної сторони осуд невинних і безпідставне звільнення від відповідальності осіб, котрі вчинили злочин, у низці випадків трапляються тому, що судові органи недостатньо чітко уявляють межі кримінально-правової охорони, сферу об'єкта злочину [9, с. 4–5].

У контексті дефініції самого поняття об'єкта злочину ми говорили безпосередньо про загальний об'єкт злочину, тобто той об'єкт, на який посягає кожен зі злочинів, передбачених Кримінальним кодексом (далі – КК) України. Оминати дослідження загального об'єкта злочину неможливо, оскільки воно є основним і необхідним у разі подальшого вивчення безпосередньо того, на що посягає певний конкретний злочин.

У дослідженні об'єкта сепаратизму за основу візьмемо концепцію «об'єкт – суспільні відносини», оскільки, по-перше, така концепція лежить в основі всієї системи Особливої частини КК України, по-друге, на нашу думку, вона є найбільш досліджуваною та доволі обґрунтованою, по-третє, така позиція з практичної точки зору виглядає набагато впевненіше, ніж інші. Однак такі категорії, як «блага», «інтереси», «цінності», будуть використані нами для більшого розуміння рівня суспільної небезпеки такого протиправного явища, як сепаратизм.

Назagal його аналіз дає змогу стверджувати, що чинним Кримінальним Кодексом України передбачена відповідальність за злочини сепаратистського характеру, а саме: ст. 109 – «Дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади», ст. 110 – «Посягання на територіальну цілісність та недоторканність», ст. 111 – «Державна зрада».

Закріплення вказаних норм у розділі 1 Особливої частини Кримінального Кодексу України дещо не задовольняє деяких науковців: на їхню думку, розміщення цієї категорії злочинів у першому розділі КК суперечить нормам Конституції України та завданням КК, оскільки, відповідно до статті 3 Конституції України, «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю» [10], а статтею 1 КК України вказано, що «Кримінальний кодекс України має своїм завданням правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності громадського порядку та громадської безпеки, конституційного устрою України від злочинних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також запобігання злочинам» [11].

Дозволимо собі не погодитися з такою позицією, бо вважаємо, що закріплення злочинів проти основ національної безпеки України у розділі 1 Особливої частини КК України є доволі обґрунтованою позицією. Ставлячи під охорону основи національної безпеки, законодавець передбачив широке коло цінностей, які включають в себе і основоположні, і абсолютні цінності; тобто основи безпеки кожної людини, суспільства і держави є складовими основ національної

безпеки України, саме тому посягання на таку групу суспільних відносин, яка вказана в розділі 1 Особливої частини КК України, рівноцінно завдає шкоду Українській державі, українському суспільству та кожному громадянину без винятку.

На підтвердження сказаного В. І. Борисов зазначає, що розділ 1 Особливої частини КК має особливе призначення, більш значуще, ніж просто захист інтересів держави, а саме – захист України як певної соціальної спільності людей, що проживають на одній території і заінтересовані у своєму суверенітеті, збереженні форми державного правління, цілісності і недоторканності держави [12, с. 101].

Свого часу відомий англійський філософ і політичний мислитель Томас Гоббс проголошував: «Національна безпека – не просто центр державницької діяльності, вона головний сенс існування держави, без національної безпеки взагалі неможлива будь-яка держава» [13].

Назагал потрібно розуміти, що поняття «національна безпека» вміщує в собі історичний та політичний досвід держави, характер політичних режимів, які пережила країна, окрім цього, не останню роль відіграють певні особливості міжнародної ситуації в конкретний історичний період, військова політика, міжнародні та внутрішні відносини.

Приміром, відповідно до Закону України «Про основи національної безпеки», національною безпекою визнається захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечуються сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам у сферах правоохоронної діяльності, боротьби з корупцією, прикордонної діяльності та оборони, міграційної політики, охорони здоров'я, освіти й науки, науково-технічної та інноваційної політики, культурного розвитку населення, забезпечення свободи слова та інформаційної безпеки, соціальної політики й пенсійного забезпечення, житлово-комунального господарства, ринку фінансових послуг, захисту прав власності, фондових ринків і обігу цінних паперів, податково-бюджетної та митної політики, торгівлі та підприємницької діяльності, ринку банківських послуг, інвестиційної політики, ревізійної діяльності, монетарної та валютної політики, захисту інформації, ліцензування, промисловості та сільського господарства, транспорту і зв'язку, інформаційних технологій, енергетики та енергозбереження, функціонування природних монополій, використання надр, земельних та водних ресурсів, корисних копалин, захисту екології й навколишнього природного середовища та в інших сферах державного управління у разі появи негативних тенденцій до створення потенційних або реальних загроз національним інтересам [14].

Виходить, що національна безпека охоплює велике коло інтересів, визначення з-поміж яких пріоритетних і найважливіших зараз є неодмінною умовою для забезпечення нормального розвитку українського суспільства. Загалом національна безпека є складним багатоаспектним поняттям, окрім цього, вона зачіпає різноманітні сфери регулювання та практично всі напрями державного управління. Тому використання поняття «основи» у назві розділу 1 Особливої частини КК, на нашу думку, є певною конкретизацією, тобто визначенням серед такої кількості вказаних відносин найбільш важливих та пріоритетних.

І. В. Діордіца в своєму дослідженні доходить висновку, що *основи національної безпеки України* – це вихідні засади, основоположні принципи національної безпеки України [15, с. 56], таку позицію він аргументує відповідно до загального розуміння основ будь-якого поняття.

Законом України «Про основи національної безпеки» визначено дев'ять сфер, де, з погляду вітчизняних законодавців, проявляються загрози національним інтересам. Водночас виникає нелогічність через те, що окреслені Законом пріоритети національних інтересів не збігаються з класифікацією за вказаними сферами, а загрози щодо їхньої реалізації не корелюють із вказаними пріоритетами.

Тимчасом слід сказати, що все тим же законом регламентується поняття «національний інтерес», який охоплює життєво важливі матеріальні, інтелектуальні й духовні цінності Українського народу як носія суверенітету і єдиного джерела влади в Україні, визначальні потреби суспільства і держави, реалізація яких гарантує державний суверенітет України та її прогресивний розвиток [16] З цього приводу не можемо не зауважити, що законодавець дозволив собі отожднення таких понять, як «національний інтерес» та «національні цінності», що тут дещо не збігається з нашою точкою зору. Вважаємо, національний інтерес ґрунтується на національних цінностях, тобто перше є відображенням другого тією чи іншою мірою. Окрім цього, на нашу гадку, визначення такого кола національних цінностей (тобто національного інтересу – з позиції законодавця), саме обмеженого кола, є неприпустимим та досить нелогічним у формулюванні самого поняття «національний інтерес».

Також виникає принципова потреба ідентифікації на сьогодні тієї ієрархії національних інтересів, в основу якої буде покладено ступінь їхньої важливості для забезпечення національної безпеки. На нашу думку, територіальна цілісність, державний суверенітет, основи демократії, добробут населення та інші формують ті основні інтереси,

що мають доволі високий ступінь важливості для українського народу; не надаючи принципового значення їм, ми ставимо під загрозу фізичне та духовне існування українського народу, призводячи таким чином до ризику руйнації держави. Але це окрема тема для дослідження, яка має бути розроблена науковцями із часом, тобто налаштована винятково на сучасний лад і стиль життя наших громадян, з огляду на як внутрішні, так і зовнішні загрози.

Висновки. Шляхом проведеного аналізу об'єкта злочину проти основ національної безпеки України нами визначено найбільш доцільною концепцію «об'єкт – суспільні відносини», яку й покладемо в основу ідентифікації об'єкта сепаратизму. Поміж тим заналізовано сутність поняття «національна безпека» і доведено, що вона охоплює не тільки інтереси держави, а й захист України як певної соціальної спільності людей, які проживають на одній території і зацікавлені у своєму суверенітеті, збереженні форми державного правління, цілісності і недоторканності держави. Також нами обґрунтовано доречність певного розмежування понять «національний інтерес» і «національні цінності».

1. Пионтковский А. А. Уголовное право РСФСР. Часть общая / А. А. Пионтковский. – М.: ГИЗ, 1925. – 235 с.

2. Пионтковский А. А. Курс советского уголовного права / А. А. Пионтковский. – М.: Наука, 1970. – Т. 2. – 516 с.

3. Кривуля О. М. Чи можуть бути суспільні відносини об'єктом злочину? / О. М. Кривуля, В. М. Куц // Вісник університету внутрішніх справ. – № 2. – 1997. – С. 70–75.

4. Матишевський П. С. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник / П. С. Матишевський. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – 272 с.

5. Емельянов В. П. Понятие объекта преступлений в уголовно-правовой науке / В. П. Емельянов // Право і безпека. – 2002. – № 4.

6. Пашковская А. В. Объект преступления: Раздел VII Курса уголовного права. Общая часть: учебник / А. В. Пашковская. – Т. 1: Учение о преступлении; под ред. Н. Ф. Кузнецовой, И. М. Тяжковой. – М.: Зерцало-М, 2002. – 592 с.

7. Бажанов М. І. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник / М. І. Бажанов, В. В. Сташис, В. Я. Тацій. – Х.: Право, 2001. – 416 с.

8. Советское уголовное право. Общая часть: учебник / под ред. Г. А. Кригера, Н. Ф. Кузнецовой, М. Ю. Ткачевского. – 2-е изд., доп. и перераб. – М.: Изд-во МГУ, 1988. – 368 с.

9. Никифоров Б. С. Объект преступления / Б. С. Никифоров. – М., 1960.

10. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>

11. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – 7-ме вид., перероб. та доп. – К.: Юрид. думка, 2010. – 1288 с.

12. Борисов В. І. Загальна характеристика Особливої частини нового Кримінального кодексу України / В. І. Борисов // «Новий кримінальний кодекс України: питання застосування і вивчення»: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 25–26 жовт. 2001 р.). – К.: Юрінком Інтер, 2002. – С. 99–105.

13. Гоббс Т. Сочинения: в 2 т. – Т. 2 / сост., ред., авт. примеч. В. В. Соколов; пер. с лат. и англ. – М.: Мысль, 1991. – 735 с.

14. Про основи національної безпеки: Закон України від 19.06.2003 р. № 964-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/ru/964-15>.

15. Діордіца І. В. Кримінально-правова відповідальність за дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право» / І. В. Діордіца; наук. керів. В. А. Ліпкан. – К.: Київ. міжнар. ун-т, 2008. – 215 с.

16. Про основи національної безпеки: Закон України від 19.06.2003 р. № 964-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/ru/964-15>.

Витрова Д. В. Некоторые вопросы касательно объекта преступлений против основ национальной безопасности Украины

Исследуется вопрос неоднозначности, сложности и спорности, который возникает между учеными по поводу теоретической разработки объекта преступления и создает проблемы правоохранительным органам в процессе квалификации преступных деяний. Доказывается, что правильное определение объекта посягательства позволяет раскрыть социально-политический состав преступления, продемонстрировать характер его общественной опасности и является условием правильной квалификации конкретных общественно опасных деяний, важным фактором назначения виновному справедливого наказания.

Ключевые слова: *объект преступления, национальная безопасность, основы национальной безопасности, общественные отношения, ценности, благо, национальные интересы, национальные ценности, территориальная целостность, сепаратизм, основы демократии.*

Vitrova D. V. Some issues of property crimes against national security of Ukraine

The problem of ambiguity, complexity and spornosti arising between scientists on the theoretical development of the object of the crime, something difficult to determine the element of the crime and poses challenges law enforcement agencies in the training of criminal acts. Proper identification of the object of attack makes it possible to reveal the socio-political crime, except that demonstrate the nature of its danger to society and is a prerequisite for correct classification of specific socially dangerous acts, which is a prerequisite for appointment guilty just

punishment. Quite controversial theory of criminal law is a scientific position on this issue. However, analysis of these theories led us to the fact that the basis of the object of the crime, we still put the category of «public relations» because we think this position is the most investigated and quite reasonable, except that in practical terms it is much confident than others.

Standards of the Criminal Code of Ukraine establishes criminal liability for separatism, namely st. 109 Criminal Code of Ukraine «Actions aimed at violent change or overthrowing the constitutional order or the seizure of state power». Article 110 of the Criminal Code of Ukraine «Infringement of territorial integrity and inviolability» and Article 111 of the Criminal Code Ukraine «State treason».

These articles we have enshrined in Section 1 of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine as rules that are directly aimed at protecting the national security of Ukraine. In this article we are talking about national security is not just a category that protects the interests only of the state, we focus on the fact that the basis of this concept lays the Protection of Ukraine as a social community of people who live in the same area and interested in a sovereignty, preservation form of government integrity and inviolability of state.

Therefore, we emphasize that ignoring the changes that occur in our country, improper display them in law, endangers the physical and spiritual existence of the Ukrainian people, thus leading to the destruction of the state.

Key words: *object of crime, national security, the foundations of national security, public relations, values, welfare, national interests, national values, territorial integrity, separatism, the foundations of democracy.*

Стаття надійшла 22 квітня 2017 р.

УДК 343.9:347(477)

О. В. Ковальчук

КРЕДИТНІ СПІЛКИ: ІСТОРІЯ ВИНИКНЕННЯ ТА ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ В УКРАЇНІ

Досліджено процеси виникнення і розвитку установ дрібного кредитування (кредитних спілок) на території сучасної України. Заналізовано основні організаційно-правові форми кредитних установ, визначено особливості нормативно-правового регулювання у цій сфері. Розкрито провідні ідеї та принципи функціонування двох різних систем кооперації, що стали основою сучасного кооперативного руху. Охарактеризовано розвиток кооперації та кредитних спілок у країнах Європи, а також в окремих регіонах тогочасної України, що перебувала у складі Російської імперії та Польщі. Висвітлено сучасний стан законодавчого регулювання діяльності кредитних спілок в Україні.

Ключові слова: *кооперативний рух, кооперативна система, кредитні спілки, кредитування, прибуток, фінансові послуги.*

Постановка проблеми. Сучасні погляди на кредитну систему України повинні базуватися на об'єктивному науково обґрунтованому аналізі та осмисленні історичного досвіду діяльності банківських і небанківських кредитних установ як в Україні, так і в інших державах світу.

Хоча нинішній стан національного банківського та податкового законодавства можна охарактеризувати як доволі прогресивний, однак багато правових аспектів функціонування фінансово-кредитної системи залишаються не дуже впорядкованими, особливо це стосується діяльності небанківських кредитних установ.

Водночас історичний досвід виникнення та розвитку системи установ дрібного кредитування може мати суттєве значення для формування системи кредитної кооперації в Україні, що зумовлює актуальність теми нашого дослідження. Досвід кооператорів минулого можна використати у розбудові свідомо громадянського суспільства, оскільки сформована світова кооперативна модель має всі можливості для стимулювання сучасного розвитку економіки та народного господарства в Україні.

Стан дослідження. Аналіз дотичних наукових праць вказує на те, що здебільшого це питання досліджували в історико-економічному аспекті представники різних галузей. Серед них найперше варто назвати В. В. Вісина (в історичному аспекті вивчав кооперативний рух на Волині у XIX–XX столітті), І. С. Дружкову (студіювала правові умови розвитку кредитно-банківських установ на півдні України у 60–70-х роках XIX ст.), Т. В. Ковальчук (з'ясувала роль православного духовенства у розвитку кооперативного руху Наддніпрянської України), Л. Н. Крот (розкривала роль земств у становленні і розвитку кредитних закладів в Україні), М. П. Ткач (досліджувала правове регулювання діяльності установ дрібного кредиту Російської імперії) та ін. Тимчасом виникнення та особливості правового регулювання порядку функціонування кредитних установ залишаються поза увагою вітчизняних вчених-правознавців.

Метою статті є аналіз основних організаційно-правових форм установ дрібного кредиту, механізму їх правового регулювання та найважливіших проблем забезпечення діяльності у міській та сільській місцевості.

Виклад основних положень. Кредитні спілки та інші кооперативні форми самоорганізації населення, як пише В. В. Гончаренко, сприяють перетворенню грошових заощаджень громадян у фінансові ресурси. Їхня відмінність і перевага над іншими фінансово-кредитними інститутами полягає у тому, що вони мобілізують найдешевші

фінансові ресурси, використання яких спрямоване на розвиток бізнесу і розширення споживчого попиту населення [1, с. 13–19].

Основною вітчизняного кооперативного руху в галузі кредиту стали ідеї «батьків» німецької кооперації Германа Шульце-Деліча і Фрідріха Вільгельма Райффайзена. Саме вони спонукали сільське населення Німеччини заощаджувати свої кошти в кредитних спілках і за потреби користуватись дешевшими кредитами, ніж це було можливо в інших кредитних установах чи у приватних осіб. Кооперативна система Г. Шульце-Деліча охоплювала споживчі товариства, позичково-ощадні каси і продуктивні асоціації. Основу економічної сили кредитного товариства він убачав в утворенні пайового капіталу, який слугував сполучною ланкою між його членами. Г. Шульце-Деліч був рішучим опонентом виключно державного регулювання діяльності кредитних кооперативів.

Ф. Райффайзен розробив та реалізував на практиці ідею організації сільських кредитних кооперативів на основі принципів, які надалі стали підґрунтям діяльності Міжнародного кооперативного альянсу, як-от: 1) відсутність вступних і пайових внесків; 2) спільна необмежена відповідальність за зобов'язаннями кооперативу; 3) видача позики тільки членам товариства і тільки на виробничі потреби; 4) обмежена кількість позичальників; 5) робота членів правління на громадських засадах; 6) заборона участі в інших товариствах; 7) намагання здешевити позики.

Між цими двома системами були й певні розбіжності, з яких найсуттєвішими можна назвати такі: 1) райффайзенівські товариства обслуговували виключно сільське населення, тоді як шульце-делічевські були змішаними за професійним складом і діяли переважно у містах; 2) перші обмежували свою діяльність невеликими районами, головним чином, сільськими приходами, а другі діяли на значно ширшій території; 3) товариства Райффайзена працювали без пайового капіталу, натомість шульце-делічевські намагалися створювати власний основний капітал, для чого вимагалися досить значні пайові внески [2, с. 22].

Досвід роботи німецької кооперативної системи виявився дуже успішним і за кілька років поширився на всю Європу (зокрема Росію та Україну), США, Японію та інші країни.

У 50–60 роках XIX ст. кредитна кооперація з'явилася в Італії, Австрії, Бельгії, Росії; з 80-их років – у Франції; з 90-их років – в США, Канаді, Сербії, Хорватії, Болгарії, Румунії, на початку XX ст. – в Індії, Іспанії, Японії, Кіпрі, Фінляндії [3, с. 105]. У цей же час виникають кооперації (зокрема кредитні) в країнах Азії, Африки,

Австралії. В кінці XIX – на початку XX ст. кредитна кооперація виникла майже у всіх країнах світу.

За ступенем розвитку та поширеності кредитної кооперації друге місце після Німеччини належало Італії. Пропагандистом та організатором був Л. Луццаті – італійський державний діяч, юрист та економіст, Прем'єр-міністр Італії в 1910–1911 роках. Він у 1865 році створив Міланський народний банк. Народні банки діяли за принципами товариств Г. Шульце-Деліча, вони об'єднували представників різних професій, створювалися і в містах, і в сільській місцевості для фінансової взаємодопомоги особам, котрі мали в цьому потребу. У Великобританії створення кредитних спілок пов'язане з ім'ям журналіста А. Дежардена. 6 грудня 1900 року він організував серед мешканців міста Левіт невеличку кредитну спілку для стимулювання економічної та фінансової взаємодопомоги, пропаганди християнських і гуманістичних принципів, підтримки своїх членів. Він же створив і першу кредитну спілку у США – для франкомовних американських католиків. У Франції перші кредитні кооперативи почали утворюватись у 60-ті роки XIX століття. Прийнятий у 1884 році Закон про організацію системи «Креді агриколь» став законодавчою базою їхнього функціонування [4, с. 91–92].

В Україні перші організації фінансової взаємодопомоги та економічного самозахисту населення з'явилися у 60-х роках XIX століття у формі ощадно-позичкових і кредитних товариств, які розвивались надзвичайно швидкими темпами, полегшуючи життя широких верств населення. В історії кредитно-кооперативного руху збереглися згадки про перші ощадно-позичкові товариства в м. Одесі (1861 рік), ощадно-позичкове товариство серед міщан м. Гадяча на Полтавщині (1869 рік) [5, с. 335].

Проте вже на початку 80-х років цього ж століття процес виникнення кредитних кооперативів істотно уповільнився. Це було зумовлено цілою низкою причин. По-перше, деякі ощадно-позичкові товариства утворювалися лише для одержання від земства чи держави «легких грошей», що використовувались неефективно. По-друге, недостатність коштів обмежувала для цих товариств максимальний термін дії позички до дев'яти місяців. Це ускладнювало кредитування дрібних підприємців, надто селян.

Короткотерміновий кредит особливо не влаштовував тих, хто хотів придбати засоби виробництва. По-третє, господарська ініціатива малодосвідчених кооператорів пригнічувалася жорстким наглядом з боку міністерств фінансів та внутрішніх справ. І нарешті, темпи розвитку вітчизняного кооперативного руху істотно уповільнювалися

через відсутність відповідної правової бази, яка би сприяла його зміцненню.

Період застою тривав до першої половини 90-х років XIX століття. Особлива активність процедури створення й діяльності ощадно-позичкових товариств істотно підвищилася лише з прийняттям у 1895 р. Положення «Про установи дрібного кредиту». Вказаний закон передбачав деякі поліпшення щодо організації та функціонування ощадно-позичкових товариств, визначав роль земств у їхній діяльності, розширив перелік видів діяльності. Дія цього Положення поширювалася на такі установи дрібного кредиту, як кредитні товариства, ощадно-позичкові товариства і каси, та сільські, волосні чи станичні банки і каси. При чому кредитні товариства та ощадно-позичкові товариства мали статус кооперативних. Вказаний документ визначав права кредитних кооперативів як юридичних осіб: вони мали право купувати майно, укладати угоди, брати участь у судових процесах тощо. Крім традиційних операцій (прийому внесків та видачі позик), установам дрібного кредиту дозволялося проводити посередницькі операції з купівлі сировини, знарядь праці, продажу готової продукції. Загальне керівництво кооперативами здійснювало Міністерство фінансів. Крім того, Положенням передбачалося створення кредитних товариств, головною метою яких було надання малозабезпеченим селянам дешевих кредитів для розвитку господарської діяльності, а також можливості розміщувати свої заощадження для збільшення прибутку. Основний капітал таких товариств формувався з позик Державного банку, який надавав кредити терміном на один рік [6, с. 40].

Кредитна кооперація ще більше активізувалась після затвердження у 1896 році, одночасно зі статутом ощадно-позичкового, типового статуту кредитного товариства, діяльність якого орієнтувалася на потреби села. Завдяки фінансовій підтримці державного банку кількість кредитних товариств досить швидко зростала.

Визначальною в історії (і українській, і польській) кредитної кооперації є діяльність, яку провадив польський кооператор Ф. Стефчик, що був ініціатором створення позичкових кас взаємодопомоги, які після його смерті отримали назву «каси Стефчика». Він у 1890 році в Черніхові, біля Кракова, заснував перший ощадно-позичковий кооператив на польських землях, пізніше був директором Бюро Патронату Ощадних і Позичкових спілок при Крайовому відділі у Львові, далі співзасновником і головою Об'єднання сільськогосподарських кооперативів та автором численних праць про кооперацію [7, с. 78].

У XIX ст. спостерігається дещо хаотичний рух створення кредитних спілок. Виникла нагальна потреба у формуванні певної структу-

ри, узагальненої системи, яка б об'єднувала розрізнені кредитні кооперативи, контролювала та координувала їхню діяльність. Ініціатором створення кооперативного об'єднання виступив український політичний діяч та засновник системи кредитної кооперації К. Левицький. У 1898 році у м. Львів створено «Красвий союз кредитовий», до якого ввійшли 17 кооперативів. Він надавав необхідні документи, допомагав налагодити роботу, позичав гроші та наглядав за їхнім розвитком. Кость Левицький був призначений першим директором «Красового союзу кредитового» [8, с. 62].

Кооперація на початку ХХ ст., пише Ю. І. Магась-Демидас, стала вагомим чинником економічного і суспільно-політичного життя українських земель. Значний вплив на розвиток кооперації мали земства, які, для прикладу, на Волині, почали діяти з 1904 р. на основі Положення про управління земським господарством від 2 квітня 1903 р. у дев'яти західних губерніях. Незважаючи на те, що у Правобережній Україні земства з'явилися пізніше, ніж в інших районах Російської імперії, і вони перебували під контролем місцевої адміністрації та органів міністерства внутрішніх справ, не мали законодавчих і виконавчих функцій, їхня роль була надзвичайно великою. Співробітництво земств із кооперативами обумовлювалося прагненням земських службовців налагодити тісніший зв'язок із населенням та оптимізувати свою роботу. Практика засвідчила, що діяльність земських установ мала більший успіх там, де вони співпрацювали з кооперативами. Наприклад, під час продажу сільськогосподарських машин надавалася допомога окремим господарям, а створення при кооперативах прокатних пунктів, показових полів, садів та пасік давало можливість охопити значну кількість селянських господарств. Допомога земств кредитній кооперації регулювалася Положенням про установи дрібного кредиту 1904 р. і особливим Наказом, виданим Комітетом у справах дрібного кредиту у липні 1910 р. Згідно з цими документами, допомогу кооперативам мали надавати земські каси дрібного кредиту [9, с. 134–135]. Попри всі здобутки, науковець наводить кілька факторів, які негативно впливали на розвиток кооперації, – це неосвіченість селян, русифікація та безсистемність самої допомоги з боку земств.

Оскільки більша частина сучасної України на той час перебувала у складі Російської імперії, доречно детальніше зупинитися на тодішньому регулюванні питань кооперації. У Російській імперії перші спроби організувати банки, які можна розглядати як форми дрібного кредиту, робилися навіть окремими поміщиками. Основною формою такого кредиту стала кредитна кооперація, яка поступово почала виходити з-під державного контролю і залишатися під опікою органів

місцевого самоврядування та приватних осіб. Після відміни кріпосного права виник практичний інтерес до організації установ дрібного кредиту, заснованого на принципах «взаємодопомоги» та круговій поручці. На таких принципах були засновані позичково-ощадні і кредитні товариства, а також кооперативні банки [10]. Найбільшого розвитку установи дрібного кредиту набули після проведення столипінської аграрної реформи, а контроль за такими установами здійснював Державний банк. Законодавство Російської імперії не містило визначення «установа дрібного кредиту», однак ст. 86 Уставу кредитного Зводу законів Російської імперії (Уставу кредитного) регламентувала, що такі установи мають на меті полегшувати сільським господарствам, землеробам, ремісникам і промисловцям, так само утвореним ними артілям, товариствам, а також волосним, сільським і станичним товариствам виробництво господарських оборотів, а також придбання інвентарю, постачання їх необхідними для того грошовими коштами на банкових засадах та взяття на себе посередництва за їх оборотами. Згідно зі ст.ст. 103 і 104 Уставу кредитного, створення установ дрібного кредиту визначалося зразковими статутами, що видавалися Управліннями у справах дрібних кредитів та передбачали: 1) порядок формування основного капіталу; 2) перелік дозволених операцій; 3) порядок визначення розміру наданих позик, порядок їхньої видачі та повернення, а також допущення пільг у разі стягнення прострочених платежів; 4) способи забезпечення позик та їхні граничні розміри; 5) умови прийому та видачі вкладів і нарахування на них відсотків; 6) граничний розмір зобов'язань установ (за вкладами та позиками); 7) способи відновлення запасного і спеціального капіталів та їхнього призначення; 8) загальні основи ведення бухгалтерії, звітності та порядок їхньої перевірки, а також розподіл прибутку та покриття збитків; 9) порядок зберігання грошових сум і цінностей; 10) порядок закриття установ та ліквідація їхніх справ [11, с. 20].

У роки Першої світової війни, незважаючи на низку об'єктивних труднощів, кредитна кооперація розвивалася доволі втішними темпами, вона значно поширила сферу своєї діяльності в містах, а найбільше розгорнулася на селі.

У перші ж дні лютневої революції, 20 березня 1917 р., Тимчасовий уряд прийняв загальний кооперативний закон «Положення про кооперативні товариства та їхні союзи». Новий кооперативний закон скасовував усі наявні на той час обмеження щодо організації і діяльності кооперативів та їхніх об'єднань. Він, незважаючи на фактори революційних часів, викликав пожвавлення розвитку кооперативної організації на території колишньої Російської імперії. Слід зазначити, що

кооперативне законодавство Тимчасового уряду протягом тривалого періоду визначало порядок організації та діяльності кооперативних установ що на російських, що на українських землях. Після встановлення на українських землях радянської влади Рада народних комісарів УРСР своїм Декретом «Про об'єднання всіх видів кооперативних організацій» від 10 серпня 1920 року ліквідувала систему кредитної кооперації як таку, а тогочасні кредитні товариства та спілки підпорядкувалися споживчим товариствам. 18 грудня 1920 року було ліквідовано всі товариства приватного кредиту.

Навесні 1921 року проведено спроби стабілізації економічного становища в країні шляхом упровадження нової економічної політики (НЕП). З проголошенням НЕПу розпочався процес створення кооперативної кредитної системи в умовах радянської дійсності. Це був початковий період становлення нової кооперативної системи, а не відродження попередньої – дореволюційної чи післяреволюційної. В організаційній діяльності запанували не демократичні принципи розбудови кооперації, а пристосовані до нових соціально-економічних умов ідеологічні догми більшовиків [12, с. 34–35].

З приходом радянської влади, зі встановленням політики «воєнного комунізму» діяльність ощадно-позичкових товариств було реорганізовано, а згодом забуто, що призвело до ліквідації кредитної кооперації через несумісність командно-адміністративної системи з демократичними кооперативними принципами. 7 жовтня 1925 року ВУЦВК та РНК УРСР ухвалили Постанову «Про порядок ліквідації кооперативних організацій, об'єднання та їх розподіл», а 30 грудня 1925 року Головний кооперативний комітет при РНК УРСР встановив порядок переходу сільськогосподарських кредитних товариств універсального типу на статут кредитного сільськогосподарського товариства.

Можливість відродження кооперативного руху почалася з прийняття у 1988 році Закону СРСР «Про кооперацію». Однак вказаний Закон значно викривляв дійсне уявлення про кооперацію, тому він не вплинув на відродження справжньої природи існуючих видів кооперативних організацій. Вміщені до Закону положення створювали умови для розвитку квазікооперативів. Вони не відповідали первинній ідеї кооперативної форми господарювання. У Законі помилково ототожнювалися поняття «кооператив» і «колективне підприємство».

Розуміння специфіки неприбуткової фінансово-господарської діяльності справжніх кооперативів, до яких належать і кредитні спілки, в українському суспільстві ускладнювалося двома факторами. Першим із них є деформоване уявлення про природу кооперативів як форми господарювання, яке виникло внаслідок дискредитації кооперативної ідеї

у 80-х – на початку 90-х років ХХ ст., коли під виглядом кооперативного руху почалось відродження підприємницької діяльності.

У незалежній Україні відродження кооперативної ідеї розпочалося за умови відсутності належної законодавчої бази. Кредитні спілки як організації фінансової взаємодопомоги громадян почали здійснювати свою діяльність через громадські організації, а не кооперативи, як це було задекларовано в цілому світі.

Дата початку відновлення дійсної кредитної кооперації в незалежній Україні є питанням дискусійним, в різних джерелах зазначені різні дати. Наприклад, Р. Коцовська вважає, що це 1991 р., і пов'язує вказану дату із набуттям чинності Канадської програми розвитку кредитних спілок в Україні [13, с. 101]. І. Брусковська зазначає, що це 1992 р., який є підсумком закономірної реакції населення на економічні зміни в суспільстві [14, с. 91]. На законодавчому рівні реанімування розпочалося у 1993 році – з прийняттям Президентом України Указу від 20 вересня 1993 р., яким було затверджено «Тимчасове положення про кредитні спілки в Україні» [15].

Відновленням української кооперативної ідеї, формуванням структурованого юридичного уявлення та початкової правової основи кредитних спілок слід завдячувати, насамперед, представникам української західної діаспори. Саме вони надавали посильну матеріальну, технічну, інформаційну підтримку при становленні перших кредитних спілок України. Всесвітня рада кредитних спілок та Українська світова кооперативна рада розробили два проекти: Проект Всесвітньої ради кредитних спілок (що фінансувався Агентством міжнародного розвитку та діяв протягом 1993–1999 років) та Програму розвитку кредитних спілок (фінансувалась Урядом Канади та діяла з 1993 року) [16].

Нормативно-правовою основою діяльності перших утворених в незалежній Україні кредитних спілок був Закон України від 16 червня 1992 р. «Про об'єднання громадян», який на сьогодні втратив чинність. Він закріплював норми, що стали основою діяльності кредитних спілок в Україні як відносно нового виду об'єднання громадян. З 1994 року почалося досить швидке створення і поширення кредитних спілок у більшості областей України. У червні 1994 року кредитні спілки із 17 областей України заснували Національну асоціацію кредитних спілок України (НАКСУ), яка у листопаді 1994 року була визнана повноправним членом Всесвітньої Ради кредитних спілок [17]. Процес прогресивного створення кредитних спілок виявляв низку проблем, з якими їм довелося зіткнутися: це брак детальної законодавчої регламентації, відсутність єдиного державного органу нагляду і контролю, відсутність методичної допомоги у повсякденному вирішенні

організаційних питань стосовно діяльності непоширеного виду громадської організації.

З прийняттям 28 грудня 1994 р. Закону України «Про оподаткування прибутків підприємств» [18], у якому міститься положення про те, що доходи, які складаються з внесків членів кредитних спілок та відсотків за користування кредитом (пасивні доходи), звільняються від оподаткування, кредитні спілки були віднесені до неприбуткових організацій. У подальшому на зміну цьому законодавчому акту 2 грудня 2010 р. прийняли Податковий кодекс України [19], у якому з самого початку кредитні спілки визначалися як неприбуткові організації. Однак у подальшому до Податкового кодексу України були внесені зміни, згідно з якими кредитні спілки з неприбуткових організацій поступово перетворювалися на фінансові установи, що повинні сплачувати податки у разі розподілу отриманих доходів (прибутків) або їхніх частин серед засновників (учасників), членів такої організації, працівників (крім оплати їхньої праці, нарахування єдиного соціального внеску), членів органів управління та інших пов'язаних з ними осіб.

Зараз організаційні, правові та економічні засади створення й діяльності кредитних спілок визначаються Законом України «Про кредитні спілки», в якому констатовано, що кредитна спілка – це неприбуткова організація, заснована фізичними особами, професійними спілками, їхніми об'єднаннями на кооперативних засадах з метою задоволення потреб її членів у взаємному кредитуванні та наданні фінансових послуг за рахунок об'єднання грошових внесків членів кредитної спілки [20].

Висновки. Аналіз виникнення та розвитку кредитної кооперації в Україні дає змогу дійти певних висновків. Кредитні спілки відігравали досить важливу роль у розвитку економіки України та добробуту її населення, незважаючи на той факт, що її територія перебувала у складі різних державних утворень. Значний вплив на її виникнення та розвиток мали науково-теоретичні погляди Г. Шульце-Деліча і Ф. Райффайзена, які фактично були взяті за основу майже в усіх країнах Європи. Розвиток кредитних спілок у Російській імперії найперше вирізнявся тим, що всі процеси, які стосувалися кредитування, були монополізовані державою. Водночас стрижневою метою функціонування кредитних спілок того часу можна назвати намагання розширити свою діяльність на сільські населені пункти та сприяти розвитку сільського господарства.

1. Гончаренко В. В. Кредитні спілки як фінансові кооперативи / В. В. Гончаренко // Финансовые услуги. – 2002. – № 1–2. – С. 13–19.

2. Смит Герберт Г. Лучшие системы организации землевладельческой кооперации и кредита / Герберт Г. Смит. – СПб., 1910. – 126 с.
3. Стадник А. А. Розвиток кооперативного руху в Україні / А. А. Стадник // *Фінанси України*. – 2004. – № 7. – С. 104–108.
4. Мартынов В. Д. Сельские кредитные кооперативы в рыночной экономике / В. Д. Мартынов // *Мировая экономика и международные отношения*. – 2001. – № 4. – С. 89–95.
5. Лепех С. Кредитні спілки в Україні: історія і сучасність / С. Лепех // *Вісник ЛНУ ім. І. Франка. Серія юридична*. – 2001. – Вип. 36. – С. 335–338.
6. Кредитні товариства в Російській імперії // *Финансовые услуги*. – 2011. – № 2. – С. 39–40.
7. Савельева Л. Діяч кредитної кооперації, яким пишаються Польща і Україна / Л. Савельева // *Вісник кредитної кооперації*. – 2008. – № 2 (5). – С. 78–80.
8. Кос Р. Український «Райффайзен» / Р. Кос // *Вісник кредитної кооперації*. – 2007. – № 3. – С. 62–63.
9. Магась-Демидас Ю. І. Роль земських установ у розвитку кооперації Волинської губернії на початку ХХ ст. / Ю. І. Магась-Демидас // *Волинські історичні записки*. Т. 1. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка. – С. 134–141.
10. Акманов С. С. Организационно-правовые формы местного кредита в сельском хозяйстве дореволюционной России / С. С. Акманов // *Сибирский юридический вестник*. – 1998. – № 1. – С. 44–52.
11. Ткач М. П. Правове регулювання діяльності установ дрібного кредиту Російської імперії у кінці ХІХ – на початку ХХ століття / М. П. Ткач // *Правовий вісник Української академії банківської справи*. – 2011. – № 1. – С. 19–22.
12. Коломоець Т. О. Адміністративно-правове регулювання порядку створення і діяльності кредитних спілок в Україні: монографія / Т. О. Коломоець, А. А. Довгополик. – Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2011. – 306 с.
13. Коцовська Р. Р. Етапи розвитку кредитно-кооперативного руху України: аналітичний аспект / Р. Р. Коцовська // *Регіональна економіка*. – 2005. – № 74. – С. 99–104.
14. Брусковська К. І. Стан та особливості розвитку кредитних спілок України / К. І. Брусковська // *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки*. – 2008. – № 7. – С. 90–95.
15. Про тимчасове положення про кредитні спілки в Україні: Указ Президента України від 20.09.1993 р. № 377/93 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/377/93>.
16. Ковтун Р. Где взять кредит? / Р. Ковтун // *Бизнес*. – 1999. – № 34. – С. 16–17.
17. Інформаційний бюлетень Правління Національної асоціації кредитних спілок України // *Вісник кредитних спілок*. – 1995. – № 25. – С. 24.
18. Про оподаткування прибутку підприємств: Закон України від 28.12.1994 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/334/94-%D0%B2%D1%80>.

19. Податковий кодекс України від 02.12.2010 р. (зі змінами) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>.

20. Про кредитні спілки: Закон України від 20.12.2001 р. (зі змінами) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2908-14>.

Ковальчук О. В. Кредитные союзы: история возникновения и правового регулирования в Украине

Исследуются процессы возникновения и развития учреждений мелкого кредитования (кредитных союзов) на территории современной Украины. Анализируются основные организационно-правовые формы кредитных учреждений, определяются особенности нормативно-правового регулирования в этой сфере. Раскрываются главные идеи и принципы функционирования двух различных систем кооперации, ставшие основой современного кооперативного движения. Характеризуется развитие кооперации и кредитных союзов в странах Европы, а также в отдельных регионах тогдашней Украины, находившейся в составе Российской империи и Польши. Освещается современное состояние законодательного регулирования деятельности кредитных союзов в Украине.

Ключевые слова: кооперативное движение, кооперативная система, кредитные союзы, кредитование, прибыль, финансовые услуги.

Kovalchuk O. V. Credit unions: genesis and legal regulation in Ukraine

The article deals with the genesis and development processes of small crediting institutions (credit unions) on the territory of contemporary Ukraine. The main legal forms of credit institutions, the peculiarities of legal regulation in this area are analyzed. The basic ideas and principles of cooperation of two different systems that formed the basis of modern cooperative movement are revealed. The characteristics of the development of cooperation and credit unions in European countries and in certain regions of contemporary Ukraine, which was part of the Russian Empire and Poland is presented. The current state of legislative regulation of credit unions in Ukraine is characterized.

Although currently the state of the domestic banking and tax legislation is described as relatively progressive, many legal aspects of functioning of the financial and credit system are not ordered, especially concerning non-bank credit institutions. However, the historical experience of the emergence and development of small lending institutions system may be essential for the formation of credit cooperation system in Ukraine, and this fact predetermine the topicality of this study. Credit unions and other cooperative forms of population self-organization, as writes V. V. Honcharenko, promote the transformation of savings of citizens into financial resources. The experience of the past cooperators can be used in the development of consciously civil society as a formed world cooperative model has all the features to encourage modern development of the economy and the national economy in Ukraine.

Credit unions played a significantly important role in the development of Ukraine's economy and welfare of its population, despite the fact that its territory

was a part of various government entities. The significant impact on its emergence and development had scientific and theoretical views of H. Schulze-Delitzsch and F. Raiffeisen, which were actually taken for the basis of almost all European countries. The development of credit unions in the Russian Empire primarily was distinguished by the fact that all processes related to crediting (lending) were monopolized by the state. However, the attempts to expand its activities in rural areas and promote agricultural development can be designated the main objective of credit unions functioning.

Key words: cooperative movement, cooperative system, credit unions, credit ing , income, financial services.

Стаття надійшла 21 квітня 2017 р.

УДК 343.2

І. В. Красницький

МЕЖІ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО УНОРМУВАННЯ: ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Проаналізовано підходи до вибору найбільш точного терміна для позначення проблеми вироблення такого кримінального права (законодавства), яке не містило би, з одного боку, положень, що є зайвими (надмірними) саме для цієї галузі, а з іншого – прогалин, коли не мають нормативного вирішення ті чи інші питання, які мусять бути врегульовані саме у кримінальному законодавстві. Доведено, що поняття, які використовуються у кримінально-правовій науці, а саме «межі кримінально-правової охорони», «межі кримінально-правового захисту», «межі кримінально-правового регулювання», «межі кримінально-правової регламентації», не повною мірою відповідають змісту та обсягу окресленої проблеми, отож запропоновано введення в науковий обіг нового поняття «межі кримінально-правового унормування».

Ключові слова: межі кримінально-правового унормування, достатність кримінального законодавства, надмірність кримінального законодавства, оптимальність законодавства; кримінально-правове регулювання; кримінально-правова охорона.

Постановка проблеми. Право загалом і кримінальне зокрема, спираючись на традиційні і перевірені часом підходи правової та суміжних наук, повинно бути максимально орієнтованим на сучасні соціальні реалії.

З огляду на це, науковцями та практиками дедалі частіше констатується необхідність перегляду сучасного розуміння кримінального права, його ролі та меж у теперішньому суспільстві.

А. Е. Жалінський безспідставно стверджує, що нині немає одностороннього розуміння, як сучасне кримінальне право служить суспільству. Відсутня належна ясність щодо природи, тенденцій і, відповідно, місця кримінального права в швидкозмінливому сучасному суспільстві. Немає чіткого уявлення і про позитивні й негативні наслідки функціонування чинного кримінального права, і про способи використання його можливостей. Вони одночасно і переоцінюються, і недооцінюються [3, с. 7–8].

Відтак актуальним концептуальним завданням сучасної кримінально-правової науки постає завдання відшукати межу, за якою кримінальне право (законодавство) з інструменту забезпечення правопорядку в суспільстві, тобто свого прямого призначення, перетворюється в інструмент вирішення соціальних питань, що є неприпустимим.

Окрім цього, слід зазначити, що з урахуванням суспільно-політичних процесів, які відбуваються і в Україні, і у світі, істотної актуальності набувають питання адекватності кримінального законодавства, тобто доведення його до стану оптимальної оцінки з позицій достатності його положень. Інакше кажучи, постає потреба у виробленні такого права (законодавства), яке не містило би, з одного боку, положень, що є зайвими (надмірними) для кримінального законодавства, з іншого – прогалин, коли не мають нормативного вирішення ті чи інші питання, що повинні бути врегульовані саме у кримінальному законодавстві.

Метою цієї статті є постановка та окреслення в загальних рисах проблеми меж кримінально-правового унормування як комплексної проблеми, вирішення якої сприятиме виробленню науково обґрунтованих позицій для забезпечення адекватності кримінального права (кримінального законодавства) в сучасних умовах.

Стан дослідження. З огляду на те, що у статті йтиметься про постановку нової проблеми, то зрозуміло, що саме такий її аспект у літературі комплексно ще не досліджено.

Виклад основних положень. Перш ніж перейти до пошуку шляхів вирішення проблеми меж кримінально-правового унормування, доцільно пояснити, по-перше, що ми вкладаємо у зміст поняття «межі кримінально-правового унормування», по-друге, чим обумовлена пропозиція введення по-суті нового терміна до кримінально-правової науки.

З приводу першого вважаємо, що проблема меж кримінально-правового унормування є комплексною і зводиться до пошуку (розробки) такої моделі кримінального права (кримінального законодавства), за якої з позицій його достатності-надмірності воно вважатиметься

оптимальним: не міститиме, з одного боку, положень, які є зайвими (надмірними), а з іншого, прогалин, коли не мають нормативного вирішення питання, які мають бути врегульовані саме у кримінальному законодавстві. Інакше кажучи, проблема зводиться до відповіді на питання: що повинно знайти закріплення у нормах кримінального права, а що в таких нормах не має міститися?

З приводу другого в сучасній науці прослідковуються різні підходи до розуміння сучасної ролі кримінального права та законодавства в суспільстві. Цю різноманітність можна продемонструвати вже на рівні назв наукових робіт у галузі кримінального права.

Приміром, найпоширенішою є позиція, що кримінальне право щось охороняє (найважливіші суспільні відносини, цінності, блага, правовідносини тощо). Ця позиція відображена у більшості підручників, навчальних посібників та коментарів Кримінального кодексу України (далі – КК). Має вона підтримку і в дисертаційних дослідженнях. Скажімо, за минуле десятиріччя в Україні захищено понад десяток дисертацій, вже у назві яких декларується, що кримінальне право (законодавство) щось охороняє. Йдеться, зокрема, про дисертації В. Д. Гулкевича «Кримінально-правова охорона авторського права і суміжних прав» [1], І. І. Давидович «Кримінально-правова охорона представників влади і громадськості, які охороняють правопорядок» [2], В. К. Матвійчука «Кримінально-правова охорона навколишнього природного середовища: проблеми законодавства, теорії та практики» [5], І. О. Харь «Кримінально-правова охорона атмосферного повітря» [9] та чимало інших.

Існує в літературі і позиція, дещо відмінна від наведеної вище, що кримінальне право (законодавство) здійснює захист суспільних відносин (цінностей, благ, правовідносин тощо). Власне така позиція зафіксована у назвах дисертацій С. Г. Киренко «Проблеми захисту прав неповнолітніх кримінальним законодавством України» [4], В. І. Осадчого «Проблеми кримінально-правового захисту правоохоронної діяльності» [6] та ін.

Ще один підхід – що кримінальне право (законодавство) регулює суспільні відносини [10]. Хоча в більшості видань (насамперед навчальних) наголошується, що специфіка кримінального права полягає в тому, що воно безпосередньо не регулює суспільних відносин.

Доволі часто в наукових текстах з питань кримінально-правової проблематики вживається також поняття «кримінально-правова регламентація».

Отож, виходячи з наведеного, якщо йдеться про поставлену нами проблему «пошуку (розробки) такої моделі кримінального права

(кримінального законодавства), коли з позицій його достатності – надмірності воно вважатиметься оптимальним», то її можна було би позначити одним із таких понять:

- межі кримінально-правової охорони;
- межі кримінально-правового захисту;
- межі кримінально-правового регулювання;
- межі кримінально-правової регламентації.

Однак, як ми зазначали вище, жодне з таких понять не буде сприйнято одностайно, матиме своїх прихильників та опонентів, і дискусія навколо них однозначно вийде за рамки її суто термінологічного характеру.

Отже, перші два поняття (межі кримінально-правової охорони та межі кримінально-правового захисту) не охоплюватимуть комплексно проблему «оптимальної моделі кримінального права (законодавства)», адже кримінальне право (та й законодавство) складається, окрім Особливої частини, також зі Загальної. І очевидно, що далеко не всі норми Загальної частини зорієнтовані на захист чи охорону суспільних відносин (наприклад, норми, які містять обмеження стосовно застосування певних видів покарань до окремих осіб, заохочувальні норми Особливої частини тощо).

Стосовно двох інших понять (межі кримінально-правового регулювання та межі кримінально-правової регламентації), то і вони не можуть бути сприйняті безапеляційно.

Як уже зазначалося, питання, чи регулюють кримінально-правові норми суспільні відносини, є доволі дискусійне. З приводу ж вживання терміна «регламентація», який тлумачиться як процес встановлення певних правил [8]; сукупність (система) певних правил [7], то доводиться визнати, що його використання є більш притаманним для процесуального, аніж матеріального права.

У цих міркуваннях ми виходили з аксіоматичних позицій: а) будь-яка галузь права первинним своїм елементом має норму; б) правова норма та стаття закону співвідносяться як зміст і форма. Відтак, кримінальне право та законодавство складається з кримінально-правових норм. Тому для позначення процесу пошуку такої моделі кримінального права (кримінального законодавства), за якої з позицій його достатності-надмірності воно вважатиметься оптимальним, тобто для дослідження потрібності норм, які є чинними, з'ясування, яких норм у кримінальному законодавстві не вистачає, визначення певних закономірностей побудови кримінально-правових норм (ступеня їхньої казуальності чи абстрактності) тощо – і пропонується використовувати поняття «межі кримінально-правового унормування».

Окрім цього, проблему меж кримінально-правового унормування пропонується позиціонувати як комплексну, котра об'єднує низку часткових кримінально-правових проблем, які вже піднімалися у кримінально-правовій науці. Спробуємо окреслити її обсяг, тобто запропонувати перелік тих питань, розв'язання яких необхідне для пошуку оптимальної моделі кримінального права (кримінального законодавства), тобто для вирішення проблеми меж кримінально-правового унормування.

На нашу думку, щоб вирішити вказану проблему, слід з'ясувати: що повинно закріплюватись у нормах власне кримінального права (кримінальному законодавстві); як повинні бути побудовані кримінально-правові норми з позицій їхньої оптимальності (казуальності/абстрактності).

Очевидно, що наведені положення знайшли свою часткову конкретизацію у наукових дослідженнях та не залишились поза увагою дослідників у сфері кримінально-правової науки. До таких, гадаємо, слід відносити насамперед:

- проблему співвідношення між кримінальним та іншим галузевим законодавством (потребує, зокрема, вирішення питання про доцільність дублювання положень Конституції України у кримінальному законодавстві, розмежування сфери дії кримінального, адміністративного законодавства та іншого галузевого законодавства тощо);

- проблему оціночних понять (потребує подальшого комплексного дослідження питання про те, де використання оціночних понять є необхідним, а де без них можна обійтись, чи повинні одні й ті ж оціночні поняття мати однакове значення у різних статтях КК тощо);

- проблеми бланкетних норм (аналогічно, як і стосовно оціночних понять, потребує подальшого комплексного дослідження питання про те, де використання бланкетних норм є невідминним, а де без них можна обійтись, питання про допустимий ступінь бланкетності тощо);

- проблему норм-дефініцій (необхідним є вирішення питання про доцільність розробки «термінологічного розділу» КК України, доречність тлумачення окремих понять у примітках до статей або окремих статтях Особливої частини КК України).

Ці питання, вважаємо, і є основними складовими більш широкої проблеми – меж кримінально-правового унормування, а їхнє вирішення сприятиме розробці оптимальної моделі кримінального права (законодавства).

Висновки. На сьогодні в літературі відсутнє збірне наукове поняття для позначення проблеми розробки (пошуку) такої моделі кримінального права (кримінального законодавства), яке:

а) з позицій його достатності – надмірності вважатиметься оптимальним (тобто не міститиме, з одного боку, положень, які є зайвими (надмірними) для кримінального законодавства, а з іншого – прогалин, що не мають нормативного вирішення (закріплення));

б) міститиме лише ті положення, яким «саме там місце» (а не в іншому галузевому законодавстві);

в) міститиме оптимальний та обґрунтований масив оціночних понять, норм-дефініцій та бланкетних норм тощо.

Зважаючи на перелічене, пропонується для позначення досліджуваної проблеми введення в науковий обіг поняття «межі кримінально-правового унормування».

1. Гулкевич В. Д. Кримінально-правова охорона авторського права і суміжних прав: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. юрид. наук: 12.00.08 / В. Д. Гулкевич; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Львів, 2008. – 20 с.

2. Давидович І. І. Кримінально-правова охорона представників влади і громадськості, які охороняють правопорядок: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. юрид. наук: 12.00.08 / І. І. Давидович; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2007. – 20 с.

3. Жалинский А. Э. Уголовное право в ожидании перемен. Теоретико-инструментальный анализ / А. Э. Жалинский. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Проспект, 2009. – 400 с.

4. Киренко С. Г. Проблеми захисту прав неповнолітніх кримінальним законодавством України: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. юрид. наук: 12.00.08 / С. Г. Киренко; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2003. – 23 с.

5. Матвійчук В. К. Кримінально-правова охорона навколишнього природного середовища: проблеми законодавства, теорії та практики: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. д-ра юрид. наук: 12.00.08 / В. К. Матвійчук; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К., 2008. – 32 с.

6. Осадчий В. І. Проблеми кримінально-правового захисту правоохоронної діяльності: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. д-ра юрид. наук: 12.00.08 / В. І. Осадчий; Нац. акад. внутр. справ України. – К., 2004. – 36 с.

7. Регламент [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/Регламент>

8. Регламентация [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/Регламентация>

9. Харь І. О. Кримінально-правова охорона атмосферного повітря: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. юрид. наук: 12.00.08 / І. О. Харь; Класич. приват. ун-т. – Запоріжжя, 2010. – 18 с.

10. Ющик О. І. Кримінально-правове регулювання діяння, пов'язаного з ризиком, за законодавством України: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. юрид. наук: 12.00.08 / О. І. Ющик; Одес. нац. юрид. акад. – О., 2004. – 19 с.

Красницкий И. В. Пределы уголовно-правового унормирования: постановка проблемы

Анализируются подходы к выбору наиболее точного термина для обозначения проблемы создания такого уголовного права (законодательства), которое не содержало бы, с одной стороны, положений, являющихся лишними (избыточными) именно для этой отрасли, а с другой – пробелов, не имеющих нормативного решения тех или иных вопросов, которые должны быть урегулированы именно в уголовном законодательстве. Обосновывается, что понятия, используемые в уголовно-правовой науке, а именно «пределы уголовно-правовой охраны», «пределы уголовно-правовой защиты», «пределы уголовно-правового регулирования», «пределы уголовно-правовой регламентации», не в полной мере соответствуют содержанию и объему обозначенной проблемы, и, соответственно, предлагается введение в научный оборот нового понятия «пределы уголовно-правового унормирования».

Ключевые слова: пределы уголовно-правового унормирования, достаточность уголовного законодательства, избыточность уголовного законодательства, оптимальность законодательства; уголовно-правовое регулирование; уголовно-правовая охрана.

Krasnytskyi I. V. Boundaries of Criminal Law Formalization: Target Setting

The paper analyses the approaches to selecting of the most precise definition to denote the problem of developing such a criminal law (legislation) which would contain neither the provisions superfluous (excessive) for this branch in particular, nor the gaps – situations when there is no legislative solution to this or that legal issue that has to be regulated in the scope of criminal legislation.

It was proved that the notions of «boundaries of criminal law safeguard», «boundaries of criminal law protection», «boundaries of criminal law regulation» and «boundaries of criminal law rules governing» do not fully meet the contents and volume of the described problem. It was taken into account that a statute of law is a root element of any area of law, and a statute of law and a law article correlate as content and shape. Therefore, in order to mark the process of search for such a model of criminal law (criminal legislation) which will consider the law to be optimal in the sense of its sufficiency and excessiveness, namely, to study the necessity of statutes which are valid, to clarify which statutes criminal legislation lacks and to define specific regularities of criminal statutes' formations (degree of their causality or abstractness), etc., it was proposed to introduce the academic term «boundaries of criminal law formalization». Besides this, it was proposed to position the problem of criminal law formalization as a complex one, which embraces a number of partial criminal law problems that have already been touched upon in criminal science, namely the relationship between the criminal and other sectoral legislation, evaluative concepts, blanket standards, definitions, etc.

Key words: boundaries of criminal law formalization, sufficiency of criminal legislation, excessiveness of criminal legislation, optimality of legislation; criminal law regulation; criminal law safeguard.

Стаття надійшла 22 квітня 2017 р.

ПОЗИТИВНІ ОБОВ'ЯЗКИ ДЕРЖАВИ В КОНТЕКСТІ ПРАВА ЛЮДИНИ НА ЖИТТЯ (на основі практики ЄСПЛ щодо України)

Проаналізовано рішення Європейського суду з прав людини щодо України за період 2002–2016 рр. у контексті позитивних обов'язків, які випливають зі статті 2 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Продемонстровано, які саме аспекти права людини на життя було порушено в Україні, зокрема: шляхом невиконання приписів законодавства; коли представники держави знали про загрозу життю і не вжили відповідних заходів для його захисту, та ін. Також наведено рішення, де ЄСПЛ не констатував порушення позитивних обов'язків.

Ключові слова: право людини на життя, практика Європейського суду з прав людини, позитивні обов'язки держави, захист прав людини та основоположних свобод.

Постановка проблеми. Після ратифікації Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (далі – Конвенція) Україна взяла на себе низку обов'язків, що впливають із цього міжнародного договору.

3-поміж норм Конвенції, які Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ, Суд) вважає основоположними, Суд у своїй практиці встановлює верховенство статті 2. Стаття 2 захищає право людини на життя, без якого користування будь-якими правами і свободами, гарантованими Конвенцією, було би ілюзорним [11, с. 98]. Стаття 2 Конвенції захищає право людини на життя, що є одним зі стрижневих положень Конвенції. Разом зі статтею 3 Конвенції вона втілює одну з основних цінностей демократичних суспільств, які входять до складу Ради Європи [8, п. 35]. Праву людини на життя, як влучно зазначає П. М. Рабінович, завжди корелює неодмінний обов'язок держави активно захищати життя: я маю право вимагати від держави, аби вона не тільки «не чіпала» мене, а щоб вона захищала мене, вчиняла активні дії для захисту мого життя [14, с. 33].

Зі статті 2 Конвенції випливають такі обов'язки держави: негативний – не вбивати; позитивний – захищати право людини на життя; та процесуальний обов'язок щодо слідства, який має нести держава у випадку насильницької смерті [13, с. 19; 29].

Стан дослідження. Питання позитивних зобов'язань досліджували і вітчизняні, і зарубіжні науковці – це, зокрема, К. Бойл, М. Вос-

кобітова, О. Гарасимів, Т. Дудаш, М. де Сальвіа, П. Рабінович, В. Туманов, Г. Хрестова, Ю. Хім'як, С. Шевчук, А. Червяцова та інші.

Мета статті – з'ясувати на основі практики ЄСПЛ щодо України, в чому полягали порушення її позитивних обов'язків у контексті права на життя.

Виклад основних положень. З приводу позитивного обов'язку держави ЄСПЛ наголошує, що стаття 2 Конвенції зобов'язує державу не лише утримуватися від умисного та незаконного позбавлення життя, а й вживати належних заходів для того, аби захистити життя тих, хто перебуває під її юрисдикцією. Вона може застосовуватися у випадках, пов'язаних із вимогою персонального захисту однієї або кількох осіб, яких можна заздалегідь означити як потенційних жертв діянь, що можуть призвести до смерті, та у справах, які стосуються обов'язку надавати загальний захист суспільству.

За останніх обставин такий прямий обов'язок охоплює широкий спектр сфер та, зокрема, виникатиме у контексті будь-якої діяльності, чи то публічної, чи то ні, яка може стосуватися права на життя [9, п. 32].

Цей прямий обов'язок держави, як підкреслює ЄСПЛ, має глумачитися у такий спосіб, щоб не покласти надмірний тягар на державні органи, зважаючи, насамперед, на непередбачуваність людської поведінки та необхідність оперативного вибору, що здійснюється з урахуванням сучасних пріоритетів і ресурсів. Зокрема, що стосується вибору засобів для забезпечення позитивних обов'язків за статтею 2 Конвенції, то в принципі це є питанням, яке подається на розсуд Договірної держави. З огляду на свою практику, ЄСПЛ вважає, що обов'язок держави гарантувати право людини на життя повинен вважатися таким, що передбачає вжиття адекватних заходів для забезпечення безпеки осіб та, у випадку тяжкого ушкодження або загибелі, застосування ефективної незалежної судової системи, яка гарантуватиме юридичні засоби, спроможні встановити факти, притягнути до відповідальності винних і забезпечити належне відшкодування [9, п. 33–34].

Аналіз рішень ЄСПЛ щодо України за період 2002–2016 рр. показав, що цим міжнародним судовим органом було констатовано факти порушення Україною позитивних зобов'язань у рішеннях у справах: «Гонгадзе проти України» (Заява № 34056/02) від 8 листопада 2005 р., «Кац та інші проти України» (Заява № 29971/04) від 18 грудня 2008 р., «Матушевський і Матушевська проти України» (Заява № 59461/08) від 23 червня 2011 р., «Горовенки та Бугара проти України» (Заяви № № 36146/05 та 42418/05) від 12 січня 2012 р.,

«Арская проти України» (Заява № 45076/05) від 5 грудня 2013 р. Які ж сфери права людини на життя було порушено в Україні? Відповідаємо:

– зобов'язання забезпечити відповідне законодавство щодо охорони здоров'я людини. «Позитивні зобов'язання вимагають від держав створення відповідного законодавства, яке би змушувало лікарні, як державні, так і приватні, вживати відповідних заходів для захисту життя своїх пацієнтів» [2, п. 63].

У рішенні у справі «Арская проти України» (Заява № 45076/05) від 5 грудня 2013 р. органи влади, як констатував ЄСПЛ, не вжили достатніх заходів для створення нормативно-правової бази, яка б забезпечила належний захист життя сина заявниці, як того вимагає стаття 2 Конвенції; смерть пацієнта настала в результаті відсутності відповідних правил щодо встановлення здатності пацієнтів приймати рішення, включаючи отримання їх інформованої згоди на лікування, та невідповідності підзаконних нормативно-правових актів стосовно допуску пацієнтів до відділень інтенсивної терапії.

Згідно з практикою ЄСПЛ, якщо Договірна держава створила відповідні правові засади для забезпечення високих професійних стандартів серед фахівців у галузі охорони здоров'я та охорони життя пацієнтів, то самих фактів, таких як помилки з боку медичних працівників або відсутність координації між фахівцями в галузі охорони здоров'я щодо лікування конкретного пацієнта, недостатньо для того, аби притягнути Договірну державу до відповідальності з уваги на її позитивні зобов'язання відповідно до статті 2 Конвенції про захист життя [2, п. 85];

– органи державної влади не вжили достатніх заходів для захисту суспільства від конкретної особи, про суспільну небезпечність якої вони знали, тому були зобов'язані вжити належних заходів («Горовенки та Бугара проти України» (Заяви № № 36146/05 та 42418/05) від 12 січня 2012 р.). Держава відповідальна за порушення позитивного обов'язку лише тоді, коли його порушують безпосередньо представники держави. У разі ж позбавлення життя людини представником держави, який не знаходиться при виконанні делегованих йому повноважень і діє як приватна особа, виникають питання щодо позитивних зобов'язань держави;

– державні органи влади не виконали свій позитивний обов'язок щодо захисту життя конкретної особи від загрози, про існування якої вони були поінформовані («Гонгадзе проти України» (Заява № 34056/02) від 8 листопада 2005 р.). «Не кожна скарга про загрозу життю зобов'язує державні органи за вимогою Конвенції вживати оперативних заходів щодо попередження такої загрози від її реалі-

зації. Для виникнення позитивного обов'язку має бути встановлено, що органи державної влади знали або повинні були знати про існування наявної загрози життю визначеної особи або осіб від кримінальних дій третіх осіб і що вони не вжили заходів у рамках своїх повноважень, які обґрунтовано вважаються такими, що мали запобігти такому ризику [4, п. 165];

– *щодо захисту життя осіб, які знаходяться під контролем державних органів, зокрема:*

а) ненадання належної медичної допомоги ВІЛ-інфікованій особі, яка трималася під вартою («Кац та інші проти України» (Заява № 29971/04) від 18 грудня 2008 р.). Визнавши, що Конвенція вимагає від держави охороняти здоров'я та фізичний добробут осіб, позбавлених свободи, зокрема, шляхом надання їм необхідної медичної допомоги, Суд вважає, що у випадку смерті ув'язненої особи внаслідок проблеми зі здоров'ям держава повинна надати пояснення як щодо причини її смерті, так і щодо лікування, яке їй було призначено до того, як вона померла [5, п. 104];

б) ненадання належного пояснення щодо обставин смерті особи, яка трималася під вартою («Матушевський і Матушевська проти України» (Заява № 59461/08) від 23 червня 2011 р.). Насправді, вся чи значна частина інформації про події у пенітенціарних або інших державних установах відома виключно органам влади, тому вони мають обов'язок надати пояснення щодо них;

в) невиконання обов'язку, що стосується забезпечення безпеки ув'язнених осіб («Юрій Ілларіонович Щокін проти України» (Заява № 4299/03) від 3 жовтня 2013 р.). ЄСПЛ зазначає, що особи, які тримаються під вартою, перебувають в уразливому становищі, і органи влади відповідальні за поведження з такими особами. За загальним правилом лише той факт, що особа померла за підозрілих обставин під час тримання її під вартою, має слугувати підставою для з'ясування, чи виконала держава свій обов'язок із забезпечення захисту права цієї особи на життя [10, п. 37].

Також було виявлено і рішення щодо України, де заявники скаржилися на порушення позитивного обов'язку, проте ЄСПЛ не констатував факту такого порушення – це рішення у справі «Маснева проти України» (Заява № 5952/07) від 20 грудня 2011 р. та рішення у справі «Прилуцький проти України» (Заява № 40429/08) від 26 лютого 2015 р.

Заявникам потрібно довести факт порушення відповідного обов'язку. «Стандарт доведення, який вимагається для цілей Конвенції, – це доведення «поза розумним сумнівом». Таке доведення може

впливати зі співіснування достатньо вагомих, чітких і узгоджених між собою висновків або подібних неспростовних презумпцій щодо фактів» [6, п. 66].

Для Суду, зважаючи на природу права, гарантованого статтею 2 Конвенції – основоположного права у системі Конвенції, – достатньо, щоби заявник надав докази того, що органи влади не зробили усе, що від них можна було б обґрунтовано очікувати, для уникнення реальної та безпосередньої загрози життю людини, про існування якої вони знали або мали знати. Це питання, відповідь на яке можна отримати з урахуванням усіх обставин кожної конкретної справи [6, п. 33].

ЄСПЛ вважає, що обсяг прямого обов'язку має тлумачитися так, щоб не покладати непосильний або непропорційний тягар на державні органи. Відповідно, не кожна стверджувана загроза життю може потягти обов'язок державних органів вжити оперативних заходів для запобігання втіленню цієї загрози [6, п. 65].

В рішенні у справі «Маснева проти України» заявниця скаржилася на порушення позитивних зобов'язань, оскільки вважала, що державні органи не вжили достатніх заходів захисту життя сина заявниці у зв'язку з родом його діяльності. Він був працівником міліції, якому доручали особливо таємні завдання. У цій справі ЄСПЛ, вивчаючи питання, чи була діяльність пана Маснева небезпечною для його життя, зазначив, що він виконував секретні оперативні завдання, які могли бути спрямовані проти працівників міліції, котрі знаходились у безпосередній близькості до нього, можна припустити, що він займався небезпечною діяльністю. Далі з приводу захисту пана Маснева у випадку загрози його життю ЄСПЛ зазначив, що на час подій існували юридичні норми та адміністративні механізми, які передбачали ефективні засоби стримування загроз життю пана Маснева та дозволили б йому просити про захист у зв'язку із загрозою, пов'язаною з його діяльністю.

Щодо можливого самогубства сина заявниці, цю версію підтримував Уряд. ЄСПЛ не було надано доказів, які б підтверджували той факт, що державні органи повинні були очікувати такої загрози. Таким чином, не встановивши сукупності достатньо вагомих, чітких і узгоджених між собою висновків або подібних неспростовних презумпцій щодо фактів на підтвердження того, що держава не захистила життя пана Маснева, Суд, за відсутності будь-якого національного рішення, яке б переконливо встановлювало причину та обставини його смерті, не може дійти висновку поза розумним сумнівом, що за смерть пана Маснева, відповідно до цього положення Конвенції, відповідальними є державні органи.

Як бачиться, в цій ситуації неабияку роль зіграло національне розслідування обставин смерті пана Маснева. Прослідковується безпосередній зв'язок позитивного та процесуального зобов'язань. Адже ЄСПЛ у своїх висновках щодо розслідування обставин смерті покладається на рішення національних органів. Ця міжнародна судова установа не проводить самостійних розслідувань, а оперує фактами, що надані національними органами. А жодного національного рішення, яке би переконливо встановлювало причину та обставини смерті п. Маснева, національні органи не надали. ЄСПЛ у цій справі констатував порушення процесуального зобов'язку.

В рішенні у справі «Прилуцький проти України» (Заява № 40429/08) від 26 лютого 2015 р. заявник стверджував, що органи влади знали про системний характер проведення автомобільних ігор, тож повинні були вжити належних адміністративних заходів, а саме запровадити ліцензування такої діяльності для забезпечення охорони життя людей під час проведення відповідних ігор.

За практикою ЄСПЛ, позитивне зобов'язання передбачає, насамперед, головний зобов'язок держави створити законодавчий та адміністративний механізм, спроможний забезпечити ефективну протидію загрозам праву людини на життя. Цей зобов'язок, безперечно, виникає в контексті небезпечних видів діяльності, у яких, крім того, особливу увагу необхідно приділяти положенням, спрямованим на характерні властивості відповідного виду діяльності, зокрема на рівень потенційної загрози життю людей.

Ці норми мають регулювати ліцензування, організацію, проведення, безпеку та нагляд за відповідними заходами, а також зобов'язати усіх причетних до неї осіб вживати практичних заходів для забезпечення ефективного захисту громадян, чие життя може опинитися під загрозою супутніх ризиків [9, п. 31].

Проте у сфері небезпечної діяльності позитивні зобов'язки за статтею 2 Конвенції не мають бути надмірно послабленими патерналістським тлумаченням, оскільки поняття автономії особистості є важливим принципом, що лежить в основі конвенційних гарантій, передусім гарантій, пов'язаних з приватним життям людини. ЄСПЛ зауважив, що право особи будувати своє життя в обраний нею спосіб може також передбачати наявність у неї можливості займатися діяльністю, яку вважають фізично або морально шкідливою чи небезпечною, і неналежне втручання держави у цю свободу особистого вибору може призвести до виникнення питання за положеннями Конвенції [9; п. 32].

У цій справі ЄСПЛ констатував відсутність порушення позитивного зобов'язку, оскільки не було встановлено, що спричинена відпо-

відними іграми небезпека відрізнялася від небезпеки, властивої дорожньому руху, а тому вимагала спеціального регулювання цієї діяльності; відсутня інформація про те, що органи влади знали про точний час та місце проведення гри, у якій син заявника брав участь і в якій він загинув; відсутня інформація стосовно того, що наявне законодавство було недостатнім для забезпечення необхідної охорони життя або що його слід було повторно роз'яснювати з огляду на ці нові заходи; не було інформації, щоб будь-хто звертався до органів міліції або до інших органів влади перед проведенням гри з проханням вжити будь-яких спеціальних заходів; заявник не вказав, яких саме запобіжних оперативних заходів органи влади мали би вжити, зважаючи на те, що усі учасники були зобов'язані дотримуватися правил безпеки дорожнього руху та понесли б відповідальність у випадку їх порушення.

Таким чином, за відсутності доказів порушення позитивного обов'язку ЄСПЛ констатує відсутність такого порушення.

Висновки. Отже, ЄСПЛ констатував порушення в Україні різних сфер права людини на життя у розрізі позитивного обов'язку, зокрема: шляхом невиконання приписів законодавства (рішення у справі «Горовенко та Бугара проти України»), коли смерть особи настала за підозрілих обставин під час тримання її під вартою (рішення у справі «Юрій Ілларіонович Щокін проти України»), коли представники держави знали про загрозу життю і не вжили відповідних заходів для захисту життя (рішення у справі «Гонгадзе проти України») та ін. А не маючи доказів про порушення позитивних обов'язків, ЄСПЛ не констатував такого порушення.

Вважаємо, що задля уникнення порушень позитивних зобов'язань держави в галузі прав людини в Україні, перш за все, слід звернути увагу на якість законодавчої бази захисту права людини на життя.

Окрім цього, проведений аналіз дає підстави стверджувати, що рішення ЄСПЛ, які стосуються права людини на життя, є важливим джерелом кримінального права України. Вони, без сумніву, повинні бути враховані під час удосконалення чинного вітчизняного кримінального та кримінального процесуального законодавства. Ці рішення є також дороговказом для суддів у розгляді кримінальних справ, що стосуються відповідальності за посягання на життя людини.

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_004

2. «Арская проти України» (Заява № 45076/05) від 5 грудня 2013 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.minjust.gov.ua/19613>
3. «Горovenки та Бугара проти України» (Заяви № № 36146/05 та 42418/05) від 12 січня 2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/file/27320>
4. «Гонгадзе проти України» (Заява № 34056/02) від 8 листопада 2005 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.minjust.gov.ua/19613>
5. «Кац та інші проти України» (Заява № 29971/04) від 18 грудня 2008 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.minjust.gov.ua/19613>
6. «Маснева проти України» (Заява № 5952/07) від 20 грудня 2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.minjust.gov.ua/19613>
7. «Матушевський і Матушевська проти України» (Заява № 59461/08) від 23 червня 2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.minjust.gov.ua/19613>
8. «Михалкова та інші проти України» (Заява № 10919/05) від 13 січня 2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/file/986>
9. «Прилуцький проти України» (Заява № 40429/08) від 26 лютого 2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.minjust.gov.ua/19613>
10. «Юрій Іларіонович Цокін проти України» (Заява № 4299/03) від 3 жовтня 2013 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.minjust.gov.ua/19613>
11. Буткевич В. Право на життя – основоположне право ЄКПЛ. Становлення і розвиток критеріїв і стандартів його застосування // Європейський суд з прав людини. Судова практика: дод. до журн. «Право України» / за заг. ред. В. Г. Буткевича. – Вип. 2: Стаття 2 ЄКАЛ «Право на життя»: у 3 кн. – 2011. – Кн. 2. – К.: Ред. журн. «Право України», 2011. – 1108 с.
12. Де Сальвіа М. Европейская конвенция по правам человека. Руководящие принципы судебной практики, относящиеся к Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод. Судебная практика с 1960 по 2002 г. / М. де Сальвіа. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2004. – 1072 с.
13. Бойл К. Право на життя відповідно до Європейської конвенції з прав людини (стаття 2) / Кевін Бойл // Європейська конвенція з прав людини: основні положення, практика застосування, український контекст. – К.: ВІПОЛ, 2004. – 960 с.
14. Рабінович П. М. Право людини на життя (стаття 2 ЄКПЛ) / П. М. Рабінович // Європейська конвенція з прав людини: основні положення, практика застосування, український контекст. – К.: ВІПОЛ, 2004. – С. 33–40.

Курьюло Л. В. Позитивные обязательства государства в контексте права человека на жизнь (на основании практики ЕСПЧ по Украине)

Анализируются решения Европейского суда по правам человека по Украине за период 2002–2016 гг. в контексте позитивных обязательств, вытекающих из статьи 2 Конвенции о защите прав человека и основополагающих свобод.

Демонструється, какие именно аспекты права человека на жизнь были нарушены в Украине, в частности: путем невыполнения предписаний законодательства; когда представители государства знали об угрозе жизни и не предприняли соответствующих мер для ее защиты; и др. Также указаны решения, где ЕСПЧ не констатировал нарушения позитивных обязательств.

Ключевые слова: право человека на жизнь, практика Европейского суда по правам человека, позитивные обязательства государства, защита прав человека и основополагающих свобод.

Kurylo L. V. Positive obligations of the State in the context of the human right to life (on the basis of ECHR's court practice concerning Ukraine)

The human right to life has always caused and causes now the increased interest in academics. However, some problematic aspects have not investigated yet despite of such interest.

In particular, issues which concern the standpoint of the European Court of Human Rights on the human right to life. In February 2006 the Law of Ukraine «On the enforcement and application of European Court of Human Rights practice» was adopted and its Art. 17 states that the Convention and the ECHR's court practice are sources of law in Ukraine.

Article 2 of the Convention protects the right to life that is one of the most fundamental provisions of the Convention. Both Art 2 and Article 3 enforce one of the fundamental values of democratic societies that make up the Council of Europe.

The author, Kurulo Larysa, has made the analysis of ECHR judgments concerning Ukraine for the period from 2002 to 2016 from the perspective of finding violations of positive obligations relating to article 2 of the Convention on Human Rights and Fundamental Freedoms stated by this international judicial institution.

It has been shown what aspects of the right to life was violated in Ukraine (obligation to provide adequate legislation on health care, failing to take adequate measures by the authorities to protect society from a particular person of social danger who they knew about and were required to take appropriate measures, public authorities' failing in fulfilling their positive obligation in order to protect the life of a particular individual from the threat, which they were informed about, and the individuals being under the authorities' control). Also such solutions of European Court of Human Rights have been indicated which found no violation of positive obligations and some circumstances contributed to the fact. So, the topic of the peer-reviewed article is certainly relevant.

Key words: the right to life, the European Court of Human Rights' court practice, positive obligations of the State by Article 2 of the Convention on Human Rights and Fundamental Freedoms.

Стаття надійшла 27 березня 2017 р.

ПРО ПОНЯТТЯ «ЗАВОЛОДІННЯ» В КРИМІНАЛЬНОМУ КОДЕКСІ УКРАЇНИ

Здійснено спробу ідентифікувати таке кримінально-правове поняття, як заволодіння. Заналізовано особливості регламентації цього питання за чинним кримінальним законодавством України. Досліджено зміст і значення поняття у Кримінальному кодексі України та кримінально-правовій літературі, зокрема у постанові Пленуму Верховного Суду України. Висвітлено позицію судової практики в контексті розуміння цього поняття. Запропоновано варіант тлумачення його з урахуванням особливостей конструкції різних складів злочинів.

Ключові слова: *Кримінальний кодекс, заволодіння, кримінально-правове поняття.*

Постановка проблеми. Дослідження питання про заволодіння як одне із багатьох кримінально-правових понять є надзвичайно важливим. Це дає змогу зрозуміти, в якому значенні воно використовується у кримінальному законі, виявити позицію, наявну в судовій практиці, посприяти зменшенню кількості неоднозначних рішень працівників правозастосовних органів.

Стан дослідження. Розглядуване питання викликає певний інтерес у кримінально-правовій літературі. Його обрали предметом вивчення чимало науковців, зокрема А. М. Бойко, О. О. Дудоров, Д. О. Калмиков та ін. Здебільшого питання про заволодіння досліджено авторами поверхово, в межах загального вчення про об'єктивну сторону складу злочину, або ж учені зосереджували увагу на цій ознаці лише окремих складів злочинів.

Мета статті – виявити особливості використання кримінально-правового поняття «заволодіння» у кримінальному законі і запропонувати способи покращення якості викладу нормативного матеріалу.

Виклад основних положень. Жодного разу про «заволодіння» не йдеться в загальній частині Кримінального кодексу (далі – КК) України. Проте в Особливій частині КК України його вжито у шістнадцяти статтях.

У чинному кримінальному законі по-різному здійснюється вказівка на це суспільно небезпечне діяння. В одних випадках законодавець чітко зазначає, що саме потрібно під ним розуміти. Приміром, у ст.ст. 190, 262 (ч. 1), 308 (ч.1), 312 (ч. 1), 313 (ч. 1), 410 (ч. 1) КК України зазначено, що під заволодінням варто розуміти обман

і зловживання довірою. Зі змісту ст.ст. 191, 262 (ч. 2), 308 (ч. 2), 312 (ч. 2), 313 (ч. 2), 410 (ч. 2) КК України випливає, що під заволодінням розуміється обернення на свою користь відповідного майна шляхом зловживання службовою особою службовим становищем. У ст.ст. 320 (ч. 2) і 357 (ч. 1) зазначено, що заволодіння може бути здійснено шляхом шахрайства чи зловживання особи своїм службовим становищем. У ст.ст. 187, 206-2, 239-1, 239-2, 297, 393 (ч. 2) КК України ніяк не роз'яснено законодавцем, що охоплюється цим поняттям. У п. 1 примітки до ст. 289 КК України тлумачиться, що під незаконним заволодінням транспортним засобом у цій статті слід розуміти вчинене умисно, з будь-якою метою протиправне вилучення будь-яким способом транспортного засобу у власника чи користувача всупереч їхній волі. У ч. 3 ст. 357 КК України йдеться, що заволодіння паспортом або іншим важливим особистим документом є кримінально караним, якщо воно здійснюється будь-яким способом.

В одному випадку (у складі злочину «розбій») це поняття містить вказівку на мету вчинення злочину, а в усіх інших випадках ним позначається відповідне суспільно небезпечне діяння.

Одного разу увагу з'ясуванню змісту аналізованого поняття присвятив і Верховний Суд України. У п. 15 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами України законодавства у справах про деякі злочини проти безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту, а також про адміністративні правопорушення на транспорті» від 23 грудня 2005 року № 14 витлумачено, що таке заволодіння може бути вчинене таємно або відкрито, шляхом обману чи зловживання довірою, із застосуванням насильства або погроз [1]. Вважаємо доречним вказати на некоректність такого розуміння поняття «заволодіння» з обґрунтуванням, що це поняття в ст. 289 КК України охоплює лише грабіж та заволодіння чужим транспортним засобом без ознак викрадення [2, с. 98].

Постає питання: який зміст має поняття «заволодіння» в тих випадках, коли воно не роз'яснено законодавцем? Спробуємо в цьому розібратися.

Як відомо, у ст. 187 КК України встановлено відповідальність за розбій. Якщо припустити, що поняття «заволодіння» у цій статті передбачає отримання майна шляхом шахрайства і зловживання службовим становищем, то вийде, що напад здійснюється саме з цією метою. В такому разі за жодних обставин відповідне суспільно небезпечне діяння не може бути кваліфіковано як розбій, оскільки для нього характерно отримання майна в результаті застосування фізичного насильства чи погрози застосування такого насильства і без використання

повноважень службової особи. Розбій традиційно в кримінально-правовій літературі вважається однією з форм розкрадання. Чинний КК України, на відміну від попереднього, не містить згадки про розкрадання. Проте і на даний час це поняття використовується в доктрині кримінального права [3, с. 16,183; 4]. Як одну із ознак розкрадання в кримінально-правовій літературі називають те, що під час вчинення такого суспільно небезпечного діяння відбувається звернення майна на користь інших осіб [5, с. 225]. У Великому тлумачному словнику сучасної української мови зазначено, що звертати, зокрема, означає, спрямовувати що-небудь у певний бік, до когось [6, с. 445]. У цьому ж джерелі вказано, що заволодівати означає: 1 – брати у своє володіння, привласнювати 2 – опановувати, охоплювати кого-, що-небудь [6, с. 381]. Беручи до уваги те, що в ст. 187 КК України поняття «заволодіння» використано для вказівки на мету злочину, а не як суспільно небезпечне діяння, то воно є, на мою думку, прийнятним.

В інших же випадках використання розглядуваного поняття для з'ясування його змісту доцільно комплексно брати до уваги ознаки як основного, так і кваліфікованого чи особливо кваліфікованого складу злочину. В диспозиції норми, яка міститься в ч. 1 ст. 206-2 КК України, вказується на протиправне заволодіння майном юридичної особи шляхом вчинення правочинів з використанням підроблених або викрадених документів, печаток, штампів підприємства, установи, організації. Тобто, по суті, з позиції законодавця цей злочин може бути вчинений шляхом своєрідного шахрайства. В ч. 3 ст. 206-2 КК України передбачено кваліфікований склад такого злочину – тобто склад, який містить ознаки основного складу і одну чи кілька додаткових ознак, які підвищують суспільну небезпеку посягання [7, с. 452]. Зокрема, в ч.3 цієї статті йдеться про «ті самі дії, вчинені службовою особою з використанням службового становища». Отож маємо ситуацію, що склад злочину, який передбачений в ч. 3 цієї статті, може бути присутній у діянні особи тільки тоді, коли вона здійснює шахрайські дії, зловживаючи службовим становищем. Окремі науковці правильно звертають увагу на некоректність формулювання кваліфікованого складу такого злочину, який міститься в ч. 2 цієї статті. Приміром, Д.О. Калмиков і Є.В. Калмикова слушно зауважують, що в «ч. 2 ст. 206-2 КК України йдеться вже про якийсь рекет, що абсолютно не узгоджується зі змістом діяння, описаного ч. 1 ст. 206-2 КК України: «Ті самі дії, вчинені ... з погрозою вбивства чи заподіяння тяжких тілесних ушкоджень, або поєднані з насильством, що не є небезпечним для життя і здоров'я, або з пошкодженням чи знищенням майна». Тоді постає логічне запитання: а на кого ж мають бути спрямовані

ці погрози, якщо діяння вчиняється шляхом вчинення правочинів? на нотаріуса? чи, може, державного реєстратора? чи представника юридичної особи? І чие майно мається на увазі у ч. 2 ст. 206-2 КК України?» [8].

У ч. 2 ст. 168 Земельного кодексу України розтлумачено, що власники земельних ділянок та землекористувачі не мають права здійснювати зняття та перенесення ґрунтового покриву земельних ділянок без спеціального дозволу центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері здійснення державного нагляду (контролю) в агропромисловому комплексі. Мабуть, на основі цього в кримінально-правовій літературі робиться висновок про те, що під незаконним заволодінням ґрунтовим покривом у ст. 239-1 КК України треба розуміти зняття та перенесення родючого шару ґрунту земельної ділянки, вчинене всупереч встановленому порядку [9, с. 733]. Таке діяння може здійснюватися з метою отримання можливості розпорядження чи користування майном і у вигляді знятого покриву земельної ділянки, і без неї. В першому випадку по суті йдеться про відкрите чи таємне викрадення. Якщо ж мета таким чином обернути це майно на свою користь є відсутньою, то таке діяння не може охоплюватися поняттям «викрадення», а тому використовуване зараз видається доречним.

У контексті незаконного заволодіння у ст. 239-2 КК України абсолютно слушно О. О. Дудоров зазначає, що з увагою на історичне і системне тлумачення закону під заволодінням поверхневим (ґрунтовым) шаром земель водного фонду можна розуміти, зокрема, штучне створення земельної ділянки, у т.ч. шляхом наміву ґрунту за допомогою земснарядів та іншої техніки (так звані гідронамиви), вчинення інших дій зі зміни рельєфу земель водного фонду (наприклад, підняття рівня ґрунту до незатоплюваних позначок з метою використання земельної ділянки для будівництва), викопування штучних водоймищ, влаштування гребель, дамб, причалів [9, с. 735].

Здійснення суспільно небезпечних діянь, які є ознакою складів злочинів, передбачених у ст.ст. 239-1 і 239-2 КК України, шляхом шахрайства є неможливим, оскільки відповідне майно не передається через обман чи зловживання довірою. Також виключається це і шляхом зловживання службовим становищем, оскільки суб'єкт таких злочинів є загальним, а не спеціально конкретним – службовою особою. У Єдиному державному реєстрі судових рішень не вдалося знайти вироків, якими засуджено за вчинення цих злочинів.

У контексті вживання поняття «заволодіння» у ст. 297 КК України варто звернути увагу на те, що в первинній редакції цієї

статті йшлося про «викрадення». Згодом Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності за наругу над могилою, іншим місцем поховання або над тілом померлого» від 19 березня 2009 року цю статтю було викладено в новій редакції, і, зокрема, замінено поняття «викрадення» на «заволодіння». Така позиція законодавця навряд чи видається правильною, оскільки розширення предметів цього злочину не є підставою для зміни відповідного суспільно небезпечного діяння. Виходячи із суті цього злочину, обернення відповідних предметів на користь злочинця можливе шляхом крадіжки чи грабежу, а такі способи розкрадання законодавцем позначаються поняттям «викрадення». Тому це поняття було би більш прийнятним у ст. 297 КК України. Проаналізувавши Єдиний державний реєстр судових рішень, можна дійти висновку, що зазвичай відповідні діяння вчиняються таємно.

В одному з науково-практичних коментарів Кримінального кодексу України зазначено, що в ч. 2 ст. 393 КК України втеча, поєднана із «заволодінням зброєю» чи з її використанням, має місце тоді, коли особа при втечі у будь-який спосіб заволодіває зброєю [9, с. 958]. А. М. Бойко вважає, що поняттям заволодіння зброєю у ч. 2 ст. 393 КК України охоплюється її крадіжка, грабіж та інше протиправне її вилучення у законного володільця чи власника [10, с. 1139]. Можливість заволодіння зброєю у цьому злочині способом крадіжки і грабежу є аксіоматичним. З приводу «іншого протиправного вилучення» видається таке: неможливо собі уявити ситуацію при якій спеціальний суб'єкт цього злочину – особа, яка відбуває покарання у виді позбавлення волі або арешту або до якої застосовано запобіжний захід у виді взяття під варту, може здійснити вилучення зброї у працівників установ виконання покарань чи слідчого ізолятора шляхом шахрайства, оскільки вона має переконати таких осіб у доцільності чи вигідності передачі зброї.

Засуджений до таких видів покарань, як арешт і позбавлення волі, чи особа, яка перебуває у попередньому ув'язненні, не може бути службовою особою, а тому виключається можливість заволодіння зброєю шляхом зловживання службовим становищем. У Єдиному державному реєстрі судових рішень також не виявлено випадків засудження осіб за вчинення цього злочину.

З аналізу ознак складу злочину «незаконне заволодіння будь-яким способом паспортом або іншим важливим особистим документом» не встановлено перепон для різноманітних способів вчинення цього злочину (крадіжки, грабежу, шахрайства, зловживання службовим становищем).

Ба більше, слушно в судовій практиці за ч. 3 ст. 357 КК України оцінюють також діяння особи, коли вона знайшла паспорт іншої особи [11].

Висновки. Загальновизнано, що однакові поняття повинні мати тотожний зміст у межах всього нормативно-правового акта і навіть системи законодавства, бо натомість втрачається її цілісність. Без сумніву, сучасна форма викладу нормативного матеріалу аж ніяк не свідчить про високу якість нашого кримінального закону. В низці проаналізованих випадків варто брати до уваги всі ознаки складу злочину для з'ясування змісту поняття «заволодіння», і таким чином різні суспільно небезпечні діяння охоплюються цим поняттям. Якщо ж у тих випадках, коли в кримінальному законі не роз'яснено, які саме суспільно небезпечні дії охоплюються поняттям «заволодіння», – мати на увазі лише шахрайство і зловживання службовим становищем, та це було б невиправдане обмежувальне тлумачення, а норми КК України доцільно трактувати буквально і системно.

1. Про практику застосування судами України законодавства у справах про деякі злочини проти безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту, а також про адміністративні правопорушення на транспорті: постановою Пленуму Верховного Суду України від 23 грудня 2005 року № 14 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/C89F42877F560775C2257B33004F5A69](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/C89F42877F560775C2257B33004F5A69).

2. Максимович Р. Л. Про способи незаконного заволодіння транспортним засобом / Р. Л. Максимович // *Pravna veda a prax: vyzvy modernych európskych integračných procesov: zbornik príspevkov z medzinarodnej vedeckej konferencie (27–28 novembra 2015)*. – Bratislava, 2015. – С. 96–98.

3. Кримінальне право України: Особлива частина: підручник / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін.; за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – 4-те вид., перероб. і доп. – Х.: Право, 2010. – 608 с.

4. Альошин Д. П. Кримінальна відповідальність за розкрадання, вчинені у співучасті: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 / Д. П. Альошин. – Харків, 2002. – 220 с.

5. Навроцький В. О. Кримінальне право України: Особлива частина: курс лекцій. / В. О. Навроцький. – К.: Знання, 2000. – 771 с.

6. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.

7. Навроцький В. О. Основи кримінально-правової кваліфікації: навч. посібник / В. О. Навроцький. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 704 с.

8. Калмиков Д. О. Встановлення кримінальної відповідальності за протиправне заволодіння майном підприємства, установи, організації (ст. 206-2 КК України): лікарський засіб від хвороби суспільства чи плацебо? /

Д. О. Калмиков, С. В. Калмикова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pravo.org.ua/ua/news/5249->

9. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / Д. С. Азаров, В. К. Гришук, А. В. Савченко та ін.; за заг. ред. О. М. Джужі, А. В. Савченка, В. В. Чернея. – К.: Юрінком Інтер, 2016. – 1064 с.

10. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – 9-те вид., переробл. та доп. – К.: Юридична думка, 2012. – 1316 с.

11. Справа № 1609/8425/12 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/27312564>

Максимович Р. Л. О понятии «завладение» в Уголовном кодексе Украины

Предпринята попытка идентифицировать такое уголовно-правовое понятие, как завладение. Проанализированы особенности регламентации данного вопроса по действующему уголовному законодательству Украины. Исследованы содержание и значение понятия в Уголовном кодексе и уголовно-правовой литературе, в частности в постановлении Пленума Верховного Суда Украины. Освещена позиция судебной практики в контексте понимания этого понятия. Предложен вариант толкования его с учетом особенностей конструкции разных составов преступлений.

Ключевые слова: Уголовный кодекс, завладение, уголовно-правовое понятие.

Maksymovych R. L. The notion «seizure» in the criminal code of Ukraine

The article is dedicated to the ascertaining of such a criminal-legal notion as seizure. The peculiarities of regulation of this problem according to the valid Criminal code of Ukraine are analyzed. The sense and meaning of this notion is researched in the Criminal code of Ukraine and criminal-legal literature. It is argued that this notion has various criminal-legal sense sometimes. It is proved that underlying notion must have single meaning, but also we have to take into account all the formal elements of a crime.

This notion is not used in the General part of the Criminal code of Ukraine. On the other hand it is used almost in twenty articles of Special part of the Criminal code of Ukraine. The sense of the notion «seizure» is clarified sometimes in the valid Criminal code of Ukraine.

This criminal-legal notion includes different forms of stealing. The underlying criminal-legal notion contains a reference to the action as the characteristic of the objective side of the body of crime and to the purpose of a crime and is the characteristic of the subjective side of the body of crime. The notion «seizure» is not the type of possible social dangerous consequences.

The underlying notion, which is used in articles 191, 262, 308, 312, 313, 410 of the Criminal code of Ukraine has narrower content, than in other cases, because includes only withdrawal corresponding things by means of abuse of power.

The highest judicial body in the system of general jurisdiction interpreted the notion «seizure» in its resolution. The sense of this notion is ascertained in the criminal legal literature. There are various points of view concerning also single bodies of the crimes. Judicial practice is rare. The notion «seizure» is analysed concerning different bodies of the crime. The notion «stealing» is not used in the valid criminal legislation. That is why it is advisable to take as a basis corresponding doctrinal definition. The notion «seizure» must be interpreted literally in the Criminal code of Ukraine.

Key words: *criminal code, seizure, criminal-legal notion.*

Стаття надійшла 27 березня 2017 р.

УДК 343.98

**С. І. Марко,
М. Р. Прокоп**

ТАКТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДОПИТУ СВІДКІВ У КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕННЯХ ПРО НЕЗАКОННЕ ВИДОБУВАННЯ КОРИСНИХ КОПАЛИН ЗАГАЛЬНОДЕРЖАВНОГО ЗНАЧЕННЯ

Досліджено питання проведення допиту свідків при розслідуванні незаконного видобування корисних копалин загальнодержавного значення. Окреслено завдання слідчого під час планування та проведення допиту, а також перелік типових запитань, які він може використовувати. Шляхом аналізу слідчої практики встановлено такі групи свідків у зазначених кримінальних провадженнях: свідки-очевидці незаконного корисливого вилучення природних ресурсів; працівники природоохоронних органів; особи, які можуть характеризувати підозрюваного, спосіб його життя, зв'язки, поведінку на роботі, у побуті. З'ясовано найбільш доцільні тактичні прийоми їхнього допиту.

Ключові слова: *незаконне видобування корисних копалин, допит, кримінальне провадження, слідчі (розшукові) дії, свідок, тактичний прийом, планування.*

Постановка проблеми. На сьогодні чи не найбільш актуальною проблемою сучасності, очевидно, є охорона навколишнього природного середовища. Особливого значення вона набула насамперед через те, що науково-технічний прогрес істотно розширив масштаби і можливості людства у сфері природокористування.

Тим часом загальна кримінальна ситуація у галузі природокористування проявляється в такій діяльності, що стосується видобування корисних копалин, їхнього раціонального використання й охорони надр. Успіх у розслідуванні незаконного видобування корисних копалин загальнодержавного значення, яке кваліфікується за ст. 240 КК України, значною мірою залежить від своєчасного і цілеспрямованого проведення слідчих (розшукових) дій на початковому етапі розслідування.

Важко переоцінити інформаційну важливість допиту свідка – однієї з основних, невідкладних слідчих (розшукових) дій у розслідуванні злочинів цієї категорії. Одержання інформації під час допиту дає змогу встановити способи вчинення злочинів, місце та час їхнього вчинення, викрити винних, виявити інші обставини, що мають значення для кримінального провадження. Однак, як свідчать результати аналізу правозастосовної практики, слідчі не завжди розуміють сутність допиту і питань, які повинні ставитись свідкові у зв'язку із порушенням установлених державою правил природокористування, неправильно визначають послідовність зазначених дій.

Стан дослідження. Науковим осмисленням питань використання показань свідка як процесуального джерела доказів займалися А. Я. Дубинський, М. В. Казаренко, В. І. Смилов, С. М. Стахівський, В. Т. Нор, М. Є. Шумило, М. Л. Якуб. Криміналістичні аспекти, пов'язані з організацією й тактикою проведення допиту особи, досліджували у своїх працях Ю. П. Аленін, В. П. Бахін, П. Д. Біленчук, Р. І. Благута, В. К. Весельський, В. А. Журавель, М. П. Климчук, С. О. Книженко, В. О. Коновалова, М. В. Салтєвський, В. Ю. Шепітько та інші.

Сучасні наукові розвідки відіграли певну роль як у теорії кримінального процесу та криміналістики, так і у практиці їхнього застосування. Проте наявні напрацювання не враховували, та й не могли враховувати вимог Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК) України, прийнятого у 2012 році, стосувалися розслідування інших категорій злочинів.

Однак слід наголосити, що тактика допиту свідків у розслідуванні незаконного видобування корисних копалин має певні особливості, які пов'язані з обставинами, що підлягають встановленню, підготовкою та проведенням допиту.

З огляду на зазначене, у статті ставимо за **мету** дослідити тактичні особливості допиту свідків у кримінальних провадженнях про незаконне видобування корисних копалин загальнодержавного значення.

Виклад основних положень. Допит являє собою регламентований кримінальними процесуальними нормами інформаційно-психологічний процес спілкування між особами, що беруть участь у ньому, спрямований на одержання інформації про відомі допитуваному факти, які мають значення для встановлення істини у справі [1, с. 135].

Відповідно до КПК України, свідок разом із заявником, перекладачем, експертом, спеціалістом, секретарем судового засідання та судовим розпорядником належать до «інших учасників кримінального провадження». Свідком є фізична особа, якій відомі або можуть бути відомі обставини, що підлягають доказуванню під час кримінального провадження, і яку викликано для давання показань (ст. 65 КПК України) [2]. Свідок як суб'єкт кримінального процесу – це фізична особа, яка володіє відомостями щодо обставин кримінального провадження. Як свідок, особа може бути допитана лише після початку досудового розслідування [3, с. 208].

У ч. 1 ст. 65 КПК України визначено предмет допиту свідка, який охоплює будь-які обставини, що підлягають встановленню у кримінальному провадженні [2]. Це не тільки дані про подію кримінального правопорушення, а й відомості про обставини, що передували і супроводжували його або перебувають у причинному зв'язку з розслідуваним фактом, про ті дані, які можуть бути використані в процесі розслідування для виявлення нових доказів, перевірки та оцінки вже наявних, а також про обставини, що характеризують особу обвинуваченого.

В. Т. Нор слушно акцентує на тому, що показання осіб, які володіють певною інформацією про обставини кримінального правопорушення, є чи не найважливішим процесуальним засобом, за допомогою якого забезпечується встановлення обставин події. З уваги значення показань свідка для досягнення мети і вирішення завдань кримінального процесу держава закріплює обов'язок свідка дати правдиві показання про відомі йому обставини події кримінального правопорушення [4, с. 491].

Метою залучення осіб як свідків у кримінальному провадженні є отримання від них показань щодо обставин, які становлять предмет доказування в конкретному кримінальному провадженні [5, с. 19–20]. Зазвичай свідок є незацікавленою особою у результаті досудового розслідування, тому відомості, які містяться в його показаннях, мають більше гарантій їхньої правдивості, достовірності, ніж фактичні дані, наявні в показаннях інших учасників кримінального провадження.

Під час розслідування незаконного видобування корисних копалин загальнодержавного значення часто виникає проблема формуван-

ня бази свідків, адже такі злочини вчиняються переважно у важкодоступній місцевості, за межами населених пунктів або на їхніх околицях, у полі, на території сільськогосподарських угідь, лісів, що утруднює пошук свідків учиненого злочину. З метою виявлення свідків-очевидців можуть бути використані засоби масової інформації. Сучасні технічні можливості дають змогу не тільки інформувати населення, яке мешкає на значній території, але й, впливаючи на свідомість кожної людини, спонукати її повідомляти правоохоронні органи про злочин. Така здатність обумовлює необхідність цілеспрямованого використання ЗМІ для передачі інформації про вчинені злочини й отримання відомостей від конкретних осіб [6, с. 20].

Завдяки аналізу слідчої практики вирізняються окремі групи свідків з урахуванням їхньої обізнаності про подію злочину, особу, що його вчинила, та інші обставини, які мають значення для розслідування незаконного видобування корисних копалин загальнодержавного значення.

Перша група – свідки-очевидці незаконного корисливого вилучення природних ресурсів. Під час їх допиту слідчий з'ясовує: коли і за яких умов вони спостерігали незаконне вилучення природних ресурсів; що їм відомо про місце незаконного видобування чи осіб, які здійснювали таку діяльність, способи видобування корисних копалин, назагал їхню обізнаність про незаконність цих дій тощо.

Коли свідками є особи з числа найманих працівників для вилучення природних ресурсів, слідчий повинен встановити: чи знайомі вони з особою, що їх найняла; що належало до їхніх обов'язків; режим роботи; кількість найманих робітників та їхні обов'язки; наявність і вид технічних засобів, що використовувалися у незаконному добуванні природних ресурсів; шляхи збуту незаконно добутого; причини та умови, що сприяли вчиненню злочину; коли, скільки і де вони купували незаконно добуті природні ресурси; їхній вид і якісні показники; вид розрахунку; чи знали вони про незаконність їх добування; як розпорядилися придбаним товаром; чи знайомі з особою, що реалізовувала незаконно добуті природні ресурси, та як можуть охарактеризувати її тощо [7, с. 154–155].

До другої групи свідків слід віднести працівників природоохоронних органів (інспекторів державної екологічної інспекції Міністерства екології та природних ресурсів України, працівників санітарно-епідеміологічної служби тощо). Ці особи можуть надавати криміналістично значущу інформацію, а саме: про виявлені ними порушення екологічного законодавства; від кого отримали інформацію про злочин; про обставини вчинення незаконного видобування корисних копалин;

про осіб, винних або причетних до вчинення злочину; про спосіб вчинення злочину; про наслідки такої злочинної діяльності тощо.

Окрему, третю, групу свідків формують особи, які можуть характеризувати підозрюваного, спосіб його життя, зв'язки, поведінку на роботі, у побуті. Під час їх допиту слідчий з'ясовує: чи знайомий свідок з підозрюваним, якщо так, то за яких обставин вони познайомилися; як може охарактеризувати підозрюваного.

При проведенні допитів різних учасників процесу необхідно керуватися тактичною доцільністю, визначати послідовність їх допиту з урахуванням прогнозування їхніх показань, позиції, що обирається, ситуації допиту тощо. З огляду на це, важливого значення набуває підготовка до проведення означеної слідчої (розшукової) дії.

У кримінальних провадженнях зазначеної категорії предмет допиту становлять обставини, пов'язані зі з'ясуванням: місця незаконного видобування корисних копалин; особи, що вчинила злочин або причетна до нього; мотивів злочинних дій; обстановки, слідів, способу вчинення злочину; причин і умов, що сприяли його вчиненню.

Особливість підготовки допиту свідків під час розслідування незаконного видобування корисних копалин загальнодержавного значення полягає в тому, що слідчому належить: вивчити матеріали кримінального провадження; визначити черговість допиту свідків; вивчити екологічне законодавство, норми якого були порушені вчиненням злочину; визначити коло обставин, що потребують з'ясування; вибрати місце та час проведення допиту, спосіб виклику на допит; вирішити питання стосовно необхідності залучення відповідного спеціаліста (еколога, геолога, технолога, маркшейдера та ін.) до допиту; вивчити соціально-психологічну характеристику допитуваного; вирішити питання щодо потреби використання звуко-, відеозапису; обрати прийом допиту; скласти план допиту.

Вивчення матеріалів кримінального провадження має на меті встановлення предмета допиту, формулювання запитань допитуваному, визначення можливості тактичної лінії ведення допиту.

Необхідна інформація може бути отримана слідчим з матеріалів перевірок спеціально уповноважених органів державного управління в галузі охорони навколишнього природного середовища та використання природних ресурсів (протоколів перевірок, приписів, протоколів про порушення природоохоронного законодавства), інвентаризацій на підприємствах, матеріалів перевірок комісіями підприємства з приводу порушення природоохоронних норм. Зазначені матеріали можуть бути джерелом інформації про способи вчинення та приховування злочинів, про їхні причини, зв'язок із учиненням інших злочинів тощо.

Готуючись до допиту, слідчий, на основі вивчення матеріалів прогнозує тактичні прийоми допиту, складає план його проведення, формулює відповідні запитання. У разі допиту свідків, установлених завдяки проведенню початкових слідчих (розшукових) дій, коли немає можливості ретельно підготуватися до допиту, слідчий мусить з'ясувати інформацію про осіб допитуваних, їхні стосунки з підозрюваними.

Однією з важливих тактичних рекомендацій стосовно підготовки слідчого до допиту свідків є ознайомлення його із законодавчими та відомчими актами, іншими документами, що регулюють відносини у сфері допитів.

Слідчий, який здійснює розслідування екологічних злочинів, повинен мати достатньо повне уявлення про ту сферу виробництва чи господарської діяльності, у якій був учинений злочин. Це сприятиме досягненню взаєморозуміння з допитуваним, спрямованості, конкретності допиту, правильній оцінці одержаних показань. Оскільки розслідування екологічних злочинів вимагає спеціальних знань і відповідної тактики їх використання, слідчий у процесі підготовки до допиту може отримувати інформацію з різних джерел: вивчення спеціальної літератури; отримання консультацій від фахівців, які працюють на підприємствах, у наукових установах; ознайомлення з виробничими процесами, технологією, пов'язаними із вчиненням злочину [8, с. 175].

Для досягнення певної мети при допиті слідчому доцільно правильно обрати тактику його проведення з використанням певних тактичних прийомів, які сприяють одержанню більш детальної та повної інформації.

Перелік використовуваних при цьому тактичних прийомів досить великий, як-от: постановка запитань, пред'явлення речових, письмових, інших доказів, допит на місці події, пропозиція допитуваному повідомити про відомості, що стосуються кримінального провадження, в довільній формі тощо.

Питання про черговість допиту слідчий повинен вирішувати з огляду на можливу зацікавленість окремих осіб у кримінальному провадженні, особливості їхнього характеру, інтелекту. Вивчення таких осіб можливе шляхом збирання анкетних даних, характеристик з місця роботи, навчання, проживання.

На нашу думку, М. П. Яблоков слушно зазначає, що послідовність допиту декількох затриманих визначається з урахуванням оперативно-розшукової та слідчої інформації, яка є про кожного з них. Якщо серед затриманих є керівник групи, допит необхідно розпочати саме

з нього, це допоможе в подальшому дещо продуктивніше допитати виконавців та інших членів групи [9, с. 136].

Проведення допиту характеризується певною ситуацією, що вимагає від слідчого використання системи тактичних прийомів. Після встановлення психологічного контакту виникає безконфліктна або конфліктна ситуація, кожна з яких вимагає правильного обрання тактичних прийомів.

У ході допиту поведінка слідчого може коригуватися залежно від динаміки психічного стану допитуваного. Під час розслідування незаконного видобування корисних копалин загальнодержавного значення може вчинятися «тиск» на свідка з боку заінтересованих осіб. Члени злочинних формувань, які організували злочинний промисел або «кришують» його, можуть застосовувати погрози, залякування, фізичний вплив, підкуп з метою відмови від показань, їхньої зміни тощо, тому важливо передбачити захист таких учасників кримінального процесу. Цей захист має здійснюватися з урахуванням положень Закону України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві» від 23 грудня 1993 р. [10].

В. Е. Коновалова пропонує таку класифікацію тактичних прийомів допиту свідків: а) актуалізації відображеного свідком; б) ті, що сприяють відтворенню (словесному) відомої свідкові події; в) спрямовані на викриття неправди і встановлення мотивів умовчання в показаннях свідка; г) скеровані на встановлення помилок у показаннях і на їх усунення [1, с. 73].

Для деталізації показань про складні події, події значної давнини інколи необхідно вдаватися до методу реконструкції – модельно-матеріального відтворення реальної обстановки [11].

Під час допиту нерідко свідки дають помилкові показання або взагалі замовчують про деякі обставини з певних мотивів. У цьому разі слідчий може застосувати такі тактичні прийоми: допит по епізодах; постановка деталізуючих і контрольних запитань (саме їх постановка дає змогу виявити неправду в показаннях свідків і невідповідності дійсності) [12, с. 42–96], оголошення показань інших осіб, пред'явлення речових і письмових доказів, що спростовують помилкові показання; оголошення фрагментів результату огляду місця події, висновків експертів і т. ін.

Запитання, що деталізують обставини, сприяють з'ясуванню в допитуваного свідчень, які повинні бути йому відомі з урахуванням викладених раніше показань.

Переконані, що для встановлення і досягнення певної мети доцільним у розслідуванні незаконного видобування корисних копалин

загальнодержавного значення є застосування такого тактичного прийому, як допит на місці події. Його використання сприятиме з'ясуванню сутності та механізму події злочину і допоможе свідкові детально описати сприйняті обставини, уточнити деталі того, що відбулося.

Під час розслідування незаконного видобування корисних копалин загальнодержавного значення виникає проблема з допитом осіб, які з високою ймовірністю причетні до вчинення цього злочину, але слідчий, прокурор не має достатніх даних для повідомлення особі про підозру та допиту її як підозрюваного.

Така підозра може з'явитися після аналізу зібраних доказів, тому під час допиту важливо встановити всі деталі, посилення на конкретні факти, на інших осіб. Ці дані можуть бути перевірені шляхом їхнього зіставлення з обставинами, що не викликають сумнівів. У разі виявлення протиріч у показаннях допитуваного матеріалам кримінального провадження версія такого свідка має бути перевірена з метою виявлення його причетності до злочину. Обов'язковою умовою допиту такої категорії осіб є обережність у постановці запитань, які не дозволяють зрозуміти, що слідчий має сумнів щодо правдивості таких показань.

Хід і результати допиту слідчий фіксує у протоколі допиту, до якого додаються носії зі звуко-, відеозаписом, плани, схеми та інші додатки.

Висновок. Отже, вибір тактики допиту свідків у кримінальних провадженнях про незаконне видобування корисних копалин загальнодержавного значення повинен визначатися в кожному конкретному випадку залежно від зібраних доказів, комплексу відомостей про особу допитуваного та характеру ситуації допиту. Використання зазначених у статті організаційних заходів і тактичних прийомів дасть можливість слідчому якісно провести допит свідків та отримати повну, достовірну й об'єктивну інформацію, пов'язану із незаконним видобуванням корисних копалин. Наведений нами перелік запитань має загальний, орієнтовний характер, може бути доповнений і конкретизований, виходячи з обставин кримінального провадження.

1. Коновалова В. Е. Допрос: тактика и психология: учеб. пособие / В. Е. Коновалова. – Х.: Консум, 1999. – 157 с.

2. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI (в ред. від 05.01.2017 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/go/4651-17.

3. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. / О. М. Бандурка, Є. М. Блажівський, Є. П. Бурдоль та ін.; за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, А. В. Портнова. – Т. 1. – Харків: Право, 2012. – 768 с.

4. Нор В. Т. Свідок у кримінальному процесі України: коло осіб, предмет показань та свідочий імунітет / В. Т. Нор // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – Вип. 37. – Львів, 2002. – С. 491–498.

5. Докази і доказування в кримінальному провадженні: методичні рекомендації. – К.: Національна академія прокуратури України, 2013. – 71 с.

6. Головин А. Ю. Использование средств массовой информации в раскрытии и расследовании преступлений: учебн. пособие / А. Ю. Головин, Е. С. Дубоносов. – Тула: Изд-во Тульского гос. ун-та, 2001. – 80 с.

7. Книженко С. О. Криміналістична характеристика та основні положення розслідування екологічних злочинів: дис. ... канд. юрид. наук.: спец. 12.00.09 / С. О. Книженко. – Харків, 2005. – 207 с.

8. Коновалова В. Е. Экологические преступления: квалификация и методика расследования / В. Е. Коновалова. – Харьков, 1994. – 226 с.

9. Яблоков Н. П. Расследование организованной преступной деятельности: практ. пособие / Н. П. Яблоков. – М.: Юристъ, 2002. – 172 с.

10. Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві: Закон України від 23 грудня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 11. – Ст. 51.

11. Леви А. А. Применение метода реконструкции при расследовании / А. А. Леви, Я. Г. Ципарский. – М.: Всесоюз. ин-т по изуч. причин и разраб. мер предупреждения преступности, 1975. – 48 с.

12. Ратинов А. Р. Лжесвидетельство (происхождение, предотвращение и разоблачение ложных показаний) / А. Р. Ратинов, Ю. П. Адамов. – М.: ВИ по изуч. причин и разработке мер предупр. преступности, 1976. – 133 с.

Марко С. И., Прокоп М. Р. Тактические особенности допроса свидетелей по уголовным производствам о незаконной добыче полезных ископаемых общегосударственного значения

Исследуются особенности проведения допроса свидетелей при расследовании незаконной добычи полезных ископаемых общегосударственного значения.

Определяются задачи следователя во время планирования и проведения допроса, а также перечень типичных вопросов, которые он может использовать.

Путем анализа следственной практики установлены такие группы свидетелей в указанных уголовных судопроизводствах: свидетели-очевидцы незаконного корыстного изъятия природных ресурсов; работники природоохранных органов; лица, которые могут характеризовать подозреваемого, образ его жизни, связи, поведение на работе, в быту. Определены наиболее целесообразные тактические приемы их допроса.

Ключевые слова: *незаконная добыча полезных ископаемых, допрос, уголовное судопроизводство, следственные (поисковые) действия, свидетель, тактический прием, планирование.*

Marco S. I., Prokop M. R. Tactical Features of Witnesses' Interrogation on Illegal Mining of National Importance in Criminal Proceedings

This article investigates the issues of witnesses' interrogation in the investigation of illegal mining of national importance. We outlined investigative tasks of planning and realization of interrogation, and created the list of typical questions that can be used by the investigator. This list of questions have general and directing nature and can be supplemented and specified according to criminal procedure.

Analysis of investigative practice allowed us to distinguish such groups of witnesses in these criminal proceedings: witnesses of illegal mining; Environmental Authorities Staff (Inspectors of State Environmental Inspection of the Ministry of Ecology and Natural Resources of Ukraine, Employees of the Health Service, etc.); individuals who can describe the suspect, his way of life, relationships, behavior at work, at home.

In criminal proceedings of this category, the subject of interrogation are circumstances related to clarification of a place of illegal mining; individuals who committed a crime or involved in it; reasons of criminal acts; situation; tracks; methods of crime commitment; causes and conditions, that contributed to this commitment.

It is important to use tactical expediency in the procedure of interrogation of different participants and determine their sequence of interrogation, considering projection of their testimony, position and situation of interrogation. In view of this, accentuated the importance of preparation for the designated investigative actions. One of the important tactical recommendations of investigative preparation for witnesses' interrogation is to familiarize with legislative and departmental regulations and other documents that regulate relations in the field of environment, in order to obtain a full understanding of these areas of economic (production) activities.

According to the author, it is efficient to use such tactic as interrogation at the scene in the investigation of such crimes in order to establish and achieve a particular aim.

A problem of interrogation often appears in crime investigation (Article 240 of Criminal Code) with high probability that person is involved in crime commitment, but the investigator and prosecutor don't have sufficient evidence to inform this person about suspicion and interrogation as a suspect. An obligatory condition of interrogation of this category is a precaution in setting questions that do not allow them to understand that the investigator has doubts about the veracity of such statements.

Key words: *illegal mining, interrogation, criminal proceedings, investigative actions, witness, tactic, planning.*

Стаття надійшла 21 квітня 2017 р.

ЗНАЧЕННЯ ОБ'ЄКТИВНОЇ СТОРОНИ СКЛАДУ ЗЛОЧИНУ ДЛЯ ХАРАКТЕРИСТИКИ СУСПІЛЬНОЇ НЕБЕЗПЕКИ ДІЯННЯ

Досліджено роль об'єктивної сторони складу злочину при визначенні суспільної небезпеки діяння. З'ясовано, що суспільна небезпека залежить від особливостей об'єктивної сторони складу злочину. Проаналізовано вплив суспільно небезпечного діяння, суспільно небезпечних наслідків, причинового зв'язку, часу, місця, обстановки, знарядь і засобів вчинення злочину при встановленні наявності суспільної небезпеки діяння і при визначенні її ступеня.

Розглянуто вплив ознак об'єктивної сторони складу злочину як конститутивних і факультативних, а також таких, які виступають одночасно обов'язковими ознаками складу злочину та обставинами, що обтяжують покарання.

Ключові слова: суспільна небезпека, злочин, склад злочину, об'єктивна сторона складу злочину.

Постановка проблеми. Об'єктивна сторона є однією з основних підсистем складу злочину і формується із низки взаємодіючих елементів, які в своїй сукупності утворюють процес зовнішнього посягання на об'єкт кримінально-правової охорони.

Дослідження впливу на суспільну небезпеку діяння ознак об'єктивної сторони складу злочину дасть змогу з'ясувати і їхню роль під час криміналізації діяння на стадії правотворення, і вплив цих ознак на кваліфікацію діяння, а також на призначення покарання, звільнення від кримінальної відповідальності, звільнення від покарання та його виконання – на стадії правозастосування.

Стан дослідження. У кримінально-правовій літературі об'єктивну сторону складу злочину досліджувало чимало науковців: П. С. Берзін, О. О. Володіна, В. К. Гришук, О. М. Миколенко, А. Ю. Строган, М. І. Хавронюк, Г. З. Яремко, Н. М. Ярмиш та інші.

Однак об'єктивна сторона складу злочину як показник суспільної небезпеки посягання не була окремим предметом аналізу у теорії кримінального права.

Метою статті є дослідження значення об'єктивної сторони складу злочину для характеристики суспільної небезпеки діяння.

Виклад основних положень. Тільки з метою теоретичного аналізу можна «відірвати» об'єктивну сторону діяння від його суб'єктивної сторони і розглядати їх ізольовано. Свідомий і вольовий

вчинок особи є джерелом, першопричиною, що породжує об'єктивну суспільну небезпеку, вину і, як наслідок, протиправність діяння, які в сукупності роблять вчинок тим, що визнається законом злочином [1, с. 79–80].

Суспільна небезпечність залежить від особливостей об'єктивної сторони злочину: форми злочинного діяння, характеру і тяжкості наслідків, способу, часу, місця, знарядь і засобів учинення злочину [2, с. 228].

Основним об'єктивним елементом злочину є діяння особи. Кримінально-правове діяння завжди становить собою нерозривну єдність його зовнішньої об'єктивної і внутрішньої суб'єктивної сторін. Рефлекторні, імпульсивні рухи тіла особи, позбавлені свідомого і волевого характеру, для права взагалі і кримінального зокрема абсолютно байдужі. У відриві від інших об'єктивних і суб'єктивних елементів діяння, як правило, не несе в собі ознак суспільної небезпеки. Наприклад, постріл із вогнепальної зброї може бути частиною спортивних змагань. Самі по собі такі діяння є або суспільно корисні, або соціально нейтральні. Що ж надає поведінці особи суспільно небезпечного характеру? З об'єктивної сторони суспільну небезпеку самим діянням зумовлюють шкідливі наслідки, спосіб поведінки, використання суб'єктом знарядь і засобів, значно рідше – місце, час, обстановка [1, с. 79–80].

На обрання міри покарання впливає конкретний (більший або менший) прояв тієї чи іншої ознаки складу злочину. Наприклад, визначаючи ступінь суспільної небезпечності втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність (ст. 304 Кримінального кодексу (далі – КК України), суди повинні враховувати форми і способи втягнення, ступінь негативного впливу на нормальний розвиток і здоров'я неповнолітніх, а також інші заподіяні злочином наслідки [3]. На ступінь суспільної небезпеки умисного тяжкого тілесного ушкодження, заподіяного в стані сильного душевного хвилювання, може впливати характер протиправних дій потерпілого: в одному випадку це буде протизаконне насильство у вигляді непоправного знівечення обличчя, спричиненого малолітній дочці винного, а в іншому – тяжка образа, завдана йому особисто [4, с. 208].

Суспільно небезпечне діяння включає в себе як дію, так і бездіяльність. У цьому контексті важливо вирішити питання про те, що є суспільно небезпечнішим: вчинення посягання у формі злочинної дії чи злочинної бездіяльності. На перший погляд видається, що вчинення злочину шляхом активних дій потребує застосування більших зусиль та відповідно характеризується вищим ступенем суспільної

небезпеки. Однак, як влучно зазначає Н. Ярмиш, інколи буває дуже складно втриматися від учинення бажаної дії. Бездіяльність може вимагати більше зусиль і нервів, ніж дія. Таким чином, хоч і не виявлена зовні, та все ж таки воля присутня і при утриманні від певних дій. А отже, зовнішню бездіяльність-утримання цілком можливо розглядати як внутрішню дію. Та в ситуації, коли людина забула виконати свій обов'язок, становище інше. У такому разі вже складно сказати, що особа утрималась від виконання дії, оскільки утримання передбачає момент свідомої відмови від її виконання, етап прийняття рішення, тобто прояв внутрішніх вольових зусиль [5, с. 56–57].

Окрім цього, у деяких випадках трапляється змішана бездіяльність, коли активні дії є способом вчинення злочинної бездіяльності [6, с. 134]. Наприклад, ухилення від сплати податків (ст. 212 КК України) вчиняється шляхом внесення неправдивих відомостей до податкової декларації [7, с. 67].

Наслідки вчинення злочину – це той злочинний результат, який настає через спричинення шкоди об'єкту злочину; це матеріальні, фізичні, етичні та інші втрати, яких зазнають люди, суспільство й держава в результаті вчинення злочину. Їхній розмір прямо пропорційно впливає на ступінь суспільної небезпечності злочину. Злочинний наслідок найбільш повно і наочно характеризує суспільну небезпечність будь-якого злочину [2, с. 228]. Визнання дії злочинною залежить від того, чи заподіює істотну шкоду тим чи іншим об'єктам кримінально-правової охорони це діяння. Саме в силу своєї визначальної ролі в характеристиці суспільної небезпечності діяння злочинні наслідки виступають головною ознакою, що відмежовує злочин від інших правопорушень – адміністративних, цивільно-правових і аморальних [8, с. 113].

Що стосується наслідків учинення злочину, то характер заподіяних злочином наслідків визначає саме характер суспільної небезпеки злочину. Своєю чергою, розмір заподіяних суспільно небезпечних наслідків визначає ступінь суспільної небезпеки злочину [9, с. 176–177]. Приміром, якщо склади злочинів різняться між собою розміром заподіяної шкоди (суспільно небезпечних наслідків) при єдності об'єкта злочину, суспільно небезпечного діяння, загальних ознак суб'єкта злочину та вини (її форми) – то це різні склади одного злочину. Скажімо, склади злочинів про умисні легкі, середньої тяжкості та тяжкі тілесні ушкодження є підставами вважати різними складами одного злочину – умисних тілесних ушкоджень. Тобто вони характеризуються спільністю об'єкта – здоров'я особи, суспільно небезпечного діяння, ознак суб'єкта, форми вини, але різняться розміром

заподіяної шкоди такому об'єкту – легкі, середні, тяжкі. Якщо ж змінюється характер заподіяної злочином шкоди (якість суспільно небезпечних наслідків), то змінюється об'єкт посягання.

Наслідки злочину мають вирішальне значення, особливо для необережних злочинів, під час вчинення яких сама поведінка винного, як правило, не становить суспільної небезпеки. Не дарма поняття і ознаки необережної вини взагалі не потребують встановлення усвідомлення винним суспільно небезпечного характеру вчинених ним діянь, яке є обов'язковою інтелектуальною ознакою умисної форми вини. Самі по собі дії або бездіяльність винного можуть і не становити якої-небудь суспільної небезпеки і стають такими тільки через наслідки, що настали. Нема і не може бути злочинів, які не тягнули б за собою певних негативних змін, зрушень у соціальній дійсності, не деформували б тією чи іншою мірою стан системи основних суспільних відносин, не порушували би встановлений у суспільстві правопорядок. Соціально шкідливий результат – неминучий наслідок будь-якого злочину, незалежно від того, сконструйований у законі його склад як формальний, матеріальний чи усічений. Концепція окремих авторів з приводу того, що деякі види злочинів, наприклад, із формальним складом, не мають наслідків, не здатна обґрунтувати соціальну обумовленість їх криміналізації законодавцем, оскільки злочин, що не порушує фактично об'єкт правової охорони, в кримінально-правовому значенні вже «не посягає». Злочини з формальним складом також посягають на об'єкт кримінально-правової охорони, і тому їм органічно притаманні антисоціальні наслідки, хоча вони й не вказані в диспозиції кримінального закону [1, с. 81–83].

Насправді кримінальних правопорушень без наслідків не буває, адже ознакою будь-якого кримінального правопорушення є суспільна небезпечність, а її характеризує, згідно із прямою вказівкою закону, істотна шкода або загроза її заподіяння. У кримінальних правопорушеннях з формальним складом наслідки перебувають за межами складу. Наприклад, суспільно небезпечним наслідком проведення абортів особою, яка не має спеціальної медичної освіти, є створення небезпеки для життя і здоров'я вагітної жінки, суспільно небезпечним наслідком грубого порушення законодавства про працю – порушення конституційних прав людини, суспільно небезпечним наслідком дезертирства – дезорганізація, що полягає в порушенні порядку проходження військової служби [10, с. 125–126].

Суспільно небезпечні наслідки вчинення злочину завжди мають вплив на ступінь його суспільної небезпеки, попри те що вони можуть не бути конститутивною ознакою складу конкретного злочину.

В такому разі вони не мають значення для кваліфікації, але враховуються при призначенні покарання, а також під час вирішення питання про звільнення від кримінальної відповідальності, звільнення від покарання та його відбування.

На думку О. М. Миколенко, наслідки злочину є невід'ємною властивістю (рисою) суспільної небезпеки злочину, яка виражена в заподіянні соціальної, правової і реальної (фактичної) шкоди або загрози заподіяння реальної (фактичної) шкоди. Це ніяк не позначається на існуючій класифікації складів злочинів на матеріальні і формальні, тому що в основу класифікації складів злочину на матеріальні і формальні покладено інший критерій – суспільно небезпечні наслідки як ознака об'єктивної сторони складу злочину [11, с. 13].

Крім того, необхідно розмежовувати заподіяння істотної шкоди та створення загрози її заподіяння. Відмінність реальної шкоди та загрози її заподіяння не означає, що остання не завдає шкоди об'єкту кримінально-правової охорони у вигляді негативних змін у ньому [12, с. 47]. У тих випадках, коли в диспозиції норми кримінального закону чітко вказано, що обов'язковою ознакою об'єктивної сторони повного складу злочину є «істотна шкода», створення загрози заподіяння такої шкоди не утворює складу цього злочину (наприклад, ч. 1 ст. 137, ст. 232, ст. 246 КК України). Такі діяння, за наявності передбачених законом ознак, слід кваліфікувати як замах на відповідний злочин [13, с. 101].

Одним зі структурних елементів об'єктивної сторони складу злочину є причинний зв'язок між суспільно небезпечним діянням та суспільно небезпечними наслідками. Причинний зв'язок – обов'язкова ознака складу злочину в злочинах з матеріальним складом. Сам по собі він не впливає на ступінь суспільної небезпеки діяння, але в сукупності з іншими обов'язковими ознаками об'єктивної сторони складу злочину свідчить про наявність суспільної небезпеки конкретного посягання.

Час, місце та обстановка вчинення злочину також впливають на ступінь суспільної небезпеки діяння. Вони враховуються при кваліфікації діяння, якщо визнані законодавцем обов'язковими ознаками складу злочину. В іншому разі враховуються судом при індивідуалізації кримінальної відповідальності.

Спосіб вчинення злочину, який виступає певним порядком, методом, послідовністю рухів і прийомів, що застосовуються особою при вчиненні умисних або необережних злочинів, має суттєвий вплив на ступінь суспільної небезпеки злочину. В структурі злочинного посягання спосіб властивий діянню [1, с. 89–90]. Поряд з іншими ознака-

ми складу злочину, спосіб вчинення злочину враховується законодавцем під час конструювання санкцій відповідних статей кримінального закону, котрими передбачено кримінально-правові норми, для яких спосіб учинення злочину є конститутивною ознакою.

Скажімо, відкрите викрадення чужого майна (грабіж) є більш суспільно небезпечним злочином, ніж таємне викрадення чужого майна (крадіжка), хоча посягають на той самий об'єкт – власність. Такі способи вчинення злочину, як вибух, підпал або інший загальнонебезпечний спосіб, підвищують суспільну небезпечність злочину і в деяких випадках є кваліфікуючими ознаками [2, с. 228]. В іншому разі спосіб учинення злочину враховується судом при індивідуалізації кримінальної відповідальності.

Не буває жодного злочину без властивого йому способу вчинення [14, с. 325]. З одного боку, законодавець використовує спосіб вчинення суспільно небезпечного діяння при конструюванні диспозиції статті як основного, так і кваліфікованого складу злочину. З іншого – вчинення злочину з особливою жорстокістю або загальнонебезпечним способом є обставинами, які обтяжують покарання (п.п. 10, 12 ч. 1 ст. 67 КК України). Таким чином, ці два способи вчинення злочину завжди підвищують суспільну небезпеку діяння. Незважаючи на те, що вони не впливають на кваліфікацію діяння, суд, установивши їхню наявність, зобов'язаний навести їх у вирок та врахувати, призначаючи покарання.

Однак слід пам'ятати, що якщо будь-яка із обставин, яка обтяжує покарання, передбачена в статті Особливої частини КК України як ознака злочину, що впливає на його кваліфікацію, суд не може ще раз враховувати її при призначенні покарання як таку, що його обтяжує (ч. 4 ст. 67 КК України), інакше буде порушено принцип «non bis in idem» (ч. 1 ст. 61 Конституції України).

Використання суб'єктом знарядь і засобів учинення злочину підвищує ступінь суспільної небезпеки діяння загалом, тому що вони підвищують силу та інтенсивність злочинного впливу суб'єкта злочину і на предмет посягання, і на особу потерпілого. Чим більше проявила особа винахідливості, чим досконаліші способи і знаряддя застосовано для вчинення злочину, тим небезпечнішим воно є за інших рівних умов [15, с. 137].

Отже, підводячи підсумки дослідження впливу об'єктивної сторони складу злочину на суспільну небезпеку діяння, можна констатувати, що ознаки об'єктивної сторони складу злочину враховуються при визначенні ступеня суспільної небезпеки посягання як законодавцем, так і правозастосовними органами.

Висновки. Обов'язкові ознаки об'єктивної сторони складу злочину впливають лише на наявність суспільної небезпеки та враховуються при кваліфікації посягання. Натомість факультативні ознаки об'єктивної сторони складу злочину й обставини, які знаходяться за межами складу злочину, визначають ступінь суспільної небезпеки та враховуються при індивідуалізації кримінальної відповідальності.

1. Ляпунов Ю. И. Общественная опасность деяния как универсальная категория советского уголовного права: учебное пособие / Ю. И. Ляпунов. – М.: ВЮЗШ МВД СССР, 1989. – 119 с.

2. Кримінальне право. Загальна частина: підручник / за ред. А. С. Беніцького, В. С. Гуславського, О. О. Дудорова, Б. Г. Розовського. – К.: Істина, 2011. – 1112 с.

3. Про застосування судами законодавства про відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну чи іншу антигромадську діяльність: постановою Пленуму Верховного Суду України від 27 лютого 2004 року № 2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0002700-04>.

4. Дудоров О. О. Обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання: поняття, правова природа, значення / О. О. Дудоров // Вісник Запорізького національного університету. – 2011. – № 1. – С. 204–211.

5. Яриш Н. Характеристика проявів волі у необережній бездіяльності при скоєнні злочину / Н. Яриш // Вісник Національної академії прокуратури України. – 2009. – № 1. – С. 55–61.

6. Сторган А. Співвідношення активної та пасивної форм суспільно небезпечного діяння (дії та бездіяльності) / А. Сторган // Підприємництво, господарство і право. – 2007. – № 11. – С. 131–134.

7. Кримінальне право в запитаннях і відповідях. Загальна частина: посібник для підготовки до іспитів / за заг. ред. В. А. Клименка). – К.: Атіка, 2003. – 288 с.

8. Альманах кримінального права: збірник статей / відп. ред. П. П. Андрушко, П. С. Берзін. – Вип. 1. – К.: Правова єдність, 2009. – 424 с.

9. Яремко Г. З. Вплив суспільно небезпечних наслідків на суспільну безпеку злочину / Г. З. Яремко // Zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie «Právna veda a práx: výzvy moderných európskych integračných procesov» (Bratislava, Slovenská republika, 27–28 novembra 2015 r.). – Bratislava: Paneurópska vysoká škola, Fakulta práva. – 2015. – С. 175–178.

10. Дудоров О. О. Кримінальне право: навч. посібник / О. О. Дудоров, М. І. Хавронюк; за заг. ред. М. І. Хавронюка. – Ваїте, 2014. – 944 с.

11. Миколенко О. М. Теоретичні основи дослідження шкоди, заподіяної злочином: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право і кримінологія; кримінально-виконавче право» / О. М. Миколенко. – Х., 2005. – 19 с.

12. Берзін П. С. Злочинні наслідки: поняття, основні різновиди, кримінально-правове значення / П. С. Берзін. – К.: Дакор, 2009. – 252 с.

13. Грищук В. К. Кримінальне право України: Загальна частина: навч. посіб. для студентів юрид. фак. вищ. навч. закл. / В. К. Грищук. – К.: Ін Юре, 2006. – 568 с.

14. Володіна О. О. Обман і зловживання довірою як способи захоплення заручників / О. О. Володіна // Основні напрями розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (11–12 жовт. 2012 р.); редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. – Х.: Право, 2012. – С. 324–328.

15. Фелелов П. А. Общественная опасность преступного деяния / П. А. Фелелов // Советское государство и право. – 1977. – № 5. – С. 135–138.

Рудковская М. Р. Значение объективной стороны состава преступления для характеристики общественной опасности деяния

Исследуется значение объективной стороны состава преступления при определении общественной опасности деяния. Уясняется, что общественная опасность зависит от особенностей объективной стороны состава преступления. Анализируется влияние общественно опасного деяния, общественно опасных последствий, причинной связи, времени, места, обстановки, орудий и средств совершения преступления при установлении наличия общественной опасности деяния и при определении ее степени.

Рассмотрено влияние признаков объективной стороны состава преступления в качестве конститутивных и факультативных, а также выступающих одновременно обязательными признаками состава преступления и обстоятельствами, отягчающими наказание.

Ключевые слова: общественная опасность, преступление, состав преступления, объективная сторона состава преступления.

Rudkovska M. R. The meaning of the objective crime element when determining the social insecurity of action

The article researches the meaning of objective crime element when determining the social insecurity of action. It was clarified that the social insecurity depends upon the peculiarities of the objective crime element. The influence was analyzed of the socially dangerous activity, socially dangerous consequences, causal connections, time, place, circumstances, instrumentalities both when determining the social insecurity of the action and when determining its level.

The article considers the influence of the indexes of objective elements of crime operating as the constitutive and optional features and the features arising along with the mandatory crime elements, and circumstances which aggravate the punishment. It was clarified that the constitutive features of the objective crime element influence the presence or absence of the social encroachment danger, while the optional features of the objective crime element influence the level of the social danger and are considered by the court during the punishment assignment, relieve from

the criminal liability, relieve from punishment and its serving. It was determined that the reflex, impulsive movements of the person's body, unconscious and not willful are absolutely meaningless to the law in general and criminal law in particular.

Separated from the other objective and subjective activity elements, they, as a rule, do not bear the social danger. It was clarified that the socially dangerous activity is always closely connected with its external objective and internal subjective parts. It was proved that the features of the objective crime element are considered when determining the level of the social encroachment danger, both by the lawmaker and by the law-enforcement bodies.

Key words: *social danger, crime, crime element, objective crime element.*

Стаття надійшла 22 квітня 2017 р.

УДК 343.132

**О. В. Ряшко,
І. В. Матіус**

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ПОВНОВАЖЕНЬ СТОРІН ОБВИНУВАННЯ ТА ЗАХИСТУ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

Досліджено питання та проблемні аспекти втілення в життя засади змагальності сторін та свободи в поданні ними суду своїх доказів і в доведенні перед судом їхньої переконливості, яка має бути гарантією прав особи, залученої в сферу кримінального судочинства. Продемонстровано закріплення Конституцією України та Кримінальним процесуальним кодексом України загальноновизнаних положень міжнародного права. Розглянуто засаду змагальності в кримінальному судочинстві та укріплення засад диспозитивності, поваги, честі і гідності особистості, які змушують по-новому трактувати реалізацію забезпечення рівноправності сторін у кримінальному процесі в світлі реформування кримінального процесуального законодавства.

Ключові слова: *змагальність, сторона обвинувачення, сторона захисту, рівність сторін.*

Постановка проблеми. У кримінальному процесі виокремлюють сторону обвинувачення і сторону захисту. Обидві вони наділені рівними правами на заявлення відводів і клопотань, подання доказів, участь у їхньому дослідженні та доведенні їхньої переконливості, виступ у судових дебатах, оскарження процесуальних рішень суду. Реалізація сторонами перелічених процесуальних прав дає можливість успішно виконувати властиву їм процесуальну функцію.

Побудова кримінального судочинства на змагальній основі з чітким визначенням сторін процесу, забезпеченням їх рівними процесуальними правами, насамперед свободою подачі суду своїх доказів і доведення перед ним їхньої переконливості, неминуче обумовила розширення у ньому дії засади диспозитивності завдяки засаді публічності (офіційності або державності) – рушійної сили кримінального процесу.

Сторони судового процесу (учасники процесу з обох боків) вільно розпоряджаються своїми матеріальними та процесуальними правами, реалізація яких з метою захисту їхніх прав і охоронюваних законом інтересів має безпосередній вплив на виникнення, динаміку чи закінчення процесу. Так традиційно, попри деякі модифікації, трактується ця засада (принцип) у цивільно-процесуальній доктрині.

Відповідно до ч. 2 ст. 22 Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК) України, змагальна побудова кримінального провадження забезпечує сторонам рівні права на збирання та подання доказів до суду. Однак на практиці виявляється, що сторона захисту не буде знаходитись у рівних умовах зі стороною обвинувачення.

Однак, аналіз кримінального провадження в нашій державі засвідчує, що домінуюча роль все ж таки належить стороні обвинувачення. Сторона захисту виглядає слабшою не тільки з огляду на її незрівняно вужчі повноваження, а й через відсутність належних гарантій реалізації цих повноважень.

Пряма залежність сторони захисту від рішення сторони обвинувачення щодо доцільності проведення тих чи інших процесуальних дій та явна невідповідність строків реагування судового органу на звернення двох сторін при вирішенні ідентичних питань у процесі досудового розслідування свідчить про відсутність рівності сторін і недостатню процесуальну забезпеченість засади змагальності у кримінальному провадженні.

Стан дослідження. Змагальність як правова категорія завжди була в центрі уваги вчених-процесуалістів. Значення і роль змагальності в кримінальному процесі є об'єктом дослідження у працях: С. А. Альперта, В. С. Зеленецького, О. М. Ларіна, В. Т. Маляренка, В. Т. Нора, Р. Д. Рахунова, М. В. Салтевського, М. С. Строговича, Г. Я. Фойницького, Ю. С. Шемчушенка. Однак, не зважаючи на великий науковий інтерес до цієї теми, деякі питання залишаються не до кінця вирішеними. Це стосується проблеми забезпечення рівноправності сторін кримінального провадження.

Метою статті є науково-теоретичний аналіз повноважень сторін захисту та обвинувачення у кримінальному процесі.

Виклад основних положень. Принцип змагальності ґрунтується на тому переконанні, що протилежність інтересів сторін є найкращою гарантією для забезпечення повноти подання фактичного матеріалу. Змагальність, яка реалізується у визначеній законом процесуальній формі, спрямована на встановлення об'єктивної істини в більш повному обсязі та на більш повний і реальний захист прав людини та громадянина.

Сутність принципу змагальності в кримінальному судочинстві полягає в паритетності сторін обвинувачення та захисту у реалізації наданих їм процесуальним законом прав і виконання обов'язків під час кримінального провадження.

Слід зауважити, що рівність сторін не означає однаковість їхнього положення. Рівність прав та обов'язків означає те, що кожен з учасників кримінального процесу наділений правами та несе обов'язки, які відповідають їхньому процесуальному становищу.

Приміром, відповідно до ч. 2 ст. 22 КПК України, сторони кримінального провадження мають рівні права на збирання та подання до суду речей, документів, інших доказів, клопотань, скарг, а також на реалізацію інших процесуальних прав, передбачених цим Кодексом. Насамперед слід зазначити, що стаття 84 КПК України встановлює вичерпний перелік процесуальних джерел доказів – це показання, речові докази, документи, висновки експертів. І лише за допомогою таких засобів обидві сторони можуть повноправно відстоювати свою правову позицію. А вже наскільки продуктивно – залежить винятково від самої сторони, позаяк вони мають нібито рівні можливості у збиранні таких доказів.

Тимчасом КПК України ставить конкретні вимоги до порядку отримання доказів. Доказами в кримінальному провадженні є фактичні дані, отримані у передбаченому Кодексом ч. 1 ст. 84 порядку. Допустимими доказами визнаються виключно ті, які були отримані в порядку, встановленому КПК. Недопустимий доказ не може бути використаний під час прийняття процесуальних рішень, на нього не може посилатися суд у разі ухвалення судового рішення.

КПК України розділяє способи (або порядок) збирання доказів: окремо стороною обвинувачення та окремо стороною захисту. І вони суттєво різняться: що за можливістю, що за об'ємом і змістом. Скажімо, сторона обвинувачення має право здійснювати збирання доказів шляхом проведення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій, витребування та отримання від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій, службових і фізичних осіб, речей, документів, відомостей,

висновків експертів, висновків ревізій та актів перевірок, проведення інших процесуальних дій, передбачених ч. 2 ст. 93 цього Кодексу.

Сторона ж захисту здійснює збирання доказів шляхом витребування та отримання від тих же органів, установ, організацій та осіб копій документів, відомостей, висновків експертів, висновків ревізій, актів перевірок; ініціювання проведення слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій та інших процесуальних дій, а також шляхом здійснення таких дій, які здатні забезпечити подання суду належних і допустимих доказів (ч. 3 ст. 93 КПК України).

Але найбільшу нерівність ілюструє аналіз самого порядку збирання конкретних доказів. Найперше, речові докази можуть бути виявлені та зібрані під час здійснення обшуку, огляду, а також проведення певних негласних слідчих (розшукових) дій. А це вже є прерогативою слідства. Що ж має захист? За ним залишається законне право на витребування речових доказів у порядку, передбаченому статтею 93 КПК України, а також на звернення до слідчого судді з клопотанням про отримання тимчасового доступу до речей і документів. Утім ці способи збирання доказів не можна вважати самодостатніми, оскільки захист, як вже було зазначено, вправі лише звернутися з проханням про надання йому необхідного доказу. І де гарантія, що таке прохання, навіть вочевидь обґрунтоване, буде виконано? Стає зрозумілим, що, на відміну від сторони обвинувачення, сторона захисту в процесі збирання доказів є цілком залежною від рішень чи дій інших осіб. Де ж рівноправність? [1, с. 457].

У контексті розгляду проблеми змагальності, яку Україна здобула завдяки прийняттю КПК, варто звернути увагу на положення щодо збирання доказів власне на стадії судового розгляду у кримінальному провадженні. Зважаючи на те, що в процесі досудового розслідування сторона захисту виявилася значно обмеженою в своїх правах у цьому питанні, цілком виправданим є очікування того, що відповідні компенсаторні можливості будуть передбачені для сторони захисту на стадії судового розгляду у кримінальному провадженні.

Стаття 317 КПК України передбачає, що вже під час підготовчого судового засідання сторони кримінального провадження надають суду документи, інші матеріали, які мають значення для цього кримінального провадження. Звідси випливає, що на момент передачі кримінального провадження (кримінальної справи) до суду сторона захисту вже повинна зібрати всі докази та надати їх суду під час підготовчого засідання. При цьому можливості збирання доказів стороною захисту самостійно та подавати їх до суду не передбачено. У процесі судового розгляду матеріалів кримінального провадження сторона захисту,

як і сторона обвинувачення, вправі лише заявляти суду клопотання, які стосуються подальшого збирання доказів, причому з чітко визначених питань: про витребування певних речей чи документів; про тимчасовий доступ до речей і документів; про проведення слідчих (розшукових) дій; про призначення експертизи. Для задоволення такого клопотання судом встановлено умови. Зокрема, розглядаючи клопотання про тимчасовий доступ до речей і документів, як і про проведення слідчих (розшукових) дій, суд з'ясовує та враховує причини, через які відповідні процесуальні дії не були вчинені під час досудового розслідування. Експертизу суд також може призначити за умови, коли йому надано кілька висновків експертів, які суперечать один одному, а допит експертів не дозволив усунути виявлені суперечності, і якщо під час судового розгляду виникла необхідність у здійсненні тривалого спостереження та дослідження особи. Таким чином, передбачена процедура збирання доказів на стадії судового розгляду у кримінальному провадженні абсолютно не врівноважує повноваження сторони захисту.

Найпоширенішим серед процесуальних джерел доказів у кожному кримінальному провадженні є показання. Вони є так би мовити відправною точкою в проведенні всього розслідування, адже переважно показання вказують подальший напрямок розслідування.

Відповідно до ч. 1 ст. 95 КПК України, показаннями є відомості, що надаються в усній або письмовій формі під час допиту підозрюваним, обвинуваченим, свідком, потерпілим, експертом щодо відомих їм обставин у кримінальному провадженні, які мають значення для цього кримінального провадження. Звернемо увагу: зазначено, що саме «під час допиту». І тут є перевага в слідчого, адже допит є слідчою (розшуковою) дією і проводиться виключно слідчим на підставі власного рішення або за дорученням чи вказівкою прокурора або керівника органу досудового розслідування. Виходить, що друга сторона не має права на збирання доказів шляхом самостійного отримання пояснень. Скажімо, Кодексом передбачено право сторони захисту ініціювати перед слідчим або прокурором проведення слідчих (розшукових) дій, зокрема допиту, але сторона обвинувачення наділена безумовним правом їх відхилити [1, с. 458].

Відповідно до ч. 8 ст. 95 КПК України, сторони кримінального провадження, потерпілий мають право отримувати від учасників кримінального провадження та інших осіб за їхньої згоди пояснення, які не є джерелом доказів. Здавалося б, норма є загальною для обох сторін. Але адресована вона фактично для сторони захисту. На відміну від сторони обвинувачення, сторона захисту взагалі не має права отримувати

вати показання, що є джерелом доказів. Це є виключною прерогативою сторони обвинувачення.

Слідчий, прокурор під час досудового розслідування має право викликати підозрюваного, свідка, потерпілого або іншого учасника кримінального провадження для допиту, якщо є достатні підстави вважати, що вони можуть дати показання, які мають значення для кримінального провадження (ст. 133). В такому разі підозрюваний, обвинувачений, потерпілий мають право давати показання, а свідок, експерт – зобов'язані давати показання. Втілення цих постулатів у життя гарантується законом.

Наприклад, свідок за завідомо неправдиві показання слідчому, прокурору або за відмову від давання показань слідчому, прокурору відповідатиме за ст. 67 КПК України, а злісне ухилення від явки до слідчого, прокурора тягне за собою відповідальність у виді грошового стягнення (ст. 139).

Так чи інакше, усі показання, отримані стороною обвинувачення на досудовому розслідуванні, подаються з матеріалами кримінального провадження до суду, що, безперечно, не є на користь принципу змагальності.

Що стосується такої рівнодоступної дії, як можливості під час досудового розслідування за клопотанням сторін обвинувачення чи захисту, у присутності всіх учасників, допитати свідка чи потерпілого, що викликано винятковими випадками, пов'язаними із необхідністю отримання показань, якщо через наявність небезпеки для життя і здоров'я свідка чи потерпілого, їхньої тяжкої хвороби, наявності інших обставин, що можуть унеможливити їхній допит у суді або вплинути на повноту чи достовірність показань (ст. 225 КПК), то існує декілька суттєвих переваг для сторони обвинувачення.

Суд може обґрунтовувати свої висновки лише на показаннях, які він безпосередньо приймав під час судового засідання або отримав у порядку, передбаченому статтею 225 цього Кодексу.

По-перше, допит особи може бути проведений за відсутності сторони захисту, якщо на момент його проведення жодній особі не повідомлено про підозру у цьому кримінальному провадженні (ч. 1 ст. 225 КПК України).

За ст. 278, письмове повідомлення про підозру вручається в день його складення слідчим або прокурором; письмове повідомлення про підозру затриманій особі вручається не пізніше двадцяти чотирьох годин з моменту її затримання. У разі якщо особі не вручено повідомлення про підозру після двадцяти чотирьох годин з моменту затримання, така особа підлягає негайному звільненню. Тобто варто

слідчому, прокурору не поспішати зі складанням письмового повідомлення про підозру – як весь цей час можна використати для допиту «потрібних» свідків за відсутності сторони захисту.

По-друге: до підозрюваного, обвинуваченого, свідка, який не з'явився до суду без поважних причин, передбачено застосування приводу. Однак рішення про здійснення приводу приймається слідчим суддею за клопотанням слідчого, прокурора або з власної ініціативи (ч. 2 ст. 140 Кодексу). Сторона ж захисту не має можливості подавати таке клопотання.

У КПК України розмежовуються поняття свідків обох сторін і навіть процедура їхньої взаємодії із процесом. Скажімо, свідка обвинувачення першим допитує прокурор, а свідка захисту – захисник, якщо обвинувачений взяв захист на себе – обвинувачений. І попри це свідки сторони обвинувачення постають перед судом одночасно з отриманням матеріалів досудового слідства, де в його реєстрі уже зазначені особи, які були допитані як свідки, де є протоколи допиту. Що ж стосується свідків захисту, то їхня поява у справі, якщо вони не були допитані на досудовому слідстві слідчим суддею, залежить все ж не від сторони захисту, а від суду. Лише під час підготовки до судового розгляду суд розгляне клопотання сторони захисту про здійснення судового виклику певних осіб до суду для допиту (ст. 315) [2, с. 242].

У разі отримання іншого процесуального джерела доказів – документів, то сторону обвинувачення закон наділяє численними способами їх отримання, а для сторони захисту передбачено лише один спосіб – шляхом витребування та отримання від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, службових і фізичних осіб копій документів (ч. 3 ст. 93). Але і цей спосіб не гарантує повноти захисту, оскільки, згідно зі ст. 99 КПК України, сторона кримінального провадження, потерпілий зобов'язані надати суду оригінал документа.

Сторона захисту позбавлена змоги отримати та надати суду такі важливі документи, як протоколи слідчих (розшукових) дій. Назагал усі процесуальні дії – це виключна монополія сторони обвинувачення! Стороні захисту залишається лише ініціювання проведення слідчих (розшукових) дій шляхом подання слідчому, прокурору відповідних клопотань, які розглядаються в строк не більше трьох днів з моменту подання (ч. 1 ст. 220 КПК України).

Сторона захисту має лише право брати участь у проведенні допиту та в інших процесуальних діях, що проводяться за участю підозрюваного, обвинуваченого. Все, що залежить від сторони захисту при

цьому, – це невеликий арсенал впливу на об’єктивне проведення дії та контроль за дотриманням закону чи, принаймні, його спроба.

Наприклад, це можливість ознайомлення з протоколом, наполягання на внесення зауважень і доповнень, відмова від підписання протоколу зі складанням письмових пояснень до такої відмови (ч. 4–6 ст. 104 КПК). Також це можливість заявити клопотання про застосування технічних засобів фіксування процесуальної дії, що є обов’язковим для сторони обвинувачення. При цьому незастосування технічних засобів фіксування тягне за собою недійсність відповідної процесуальної дії та отриманих внаслідок її вчинення результатів, за винятком випадків, якщо сторони не заперечують проти визнання такої дії та результатів її здійснення чинними (ч.ч. 1, 6 ст. 107 КПК України).

Сторона захисту наділена правом самостійного застосування технічних засобів під час проведення процесуальних дій, у яких вона бере участь. Проте слідчий, прокурор мають право це заборонити (п. 11 ч. 3 ст. 42). Але варто звернути увагу на норми Кодексу, які, на перший погляд, спрямовані на відвернення затягування досудового слідства, проте, фактично, містять у собі велику руйнівну силу захисту.

Що ж стосується висновків експерта, то в КПК України простежуються значні зміни в питаннях доступу сторони захисту до експертних висновків: з’являється право самостійного залучення нею експертів на договірних умовах з метою проведення експертизи (ч. 2 ст. 243). Такі нововведення повинні забезпечити вирівнювання так званої несправедливості, коли висновок експерта мав вагому силу лише тоді, якщо експертизу було проведено відповідно до постанови слідчого чи ухвали суду, а за поданням захисника він мав силу банального дослідження, не навантаженого доказовою силою. Хоча відкритим залишається грошове питання цього нововведення, оскільки проведення експертизи є платним. В такому разі вдаються до уже відомого порядку – клопотання слідчому, прокурору про залучення експерта (ч. 1 ст. 243 КПК України).

У разі відмови слідчого, прокурора в задоволенні клопотання сторони захисту про залучення експерта особа, що заявила відповідне клопотання, має право звернутися з клопотанням про залучення експерта до слідчого судді (ч. 1 ст. 244). В цьому випадку, крім обґрунтування необхідності проведення експертизи, в клопотанні мають бути викладені докази про неможливість залучення експерта самостійно через відсутність коштів чи з інших об’єктивних причин, і підтвердити це слід копіями документів.

Водночас слідчий суддя має право не внести до ухвали запитання, поставлені особою, що звернулася з відповідним клопотанням, якщо відповіді на них не стосуються кримінального провадження або не мають значення для судового розгляду, обґрунтувавши таке рішення в ухвалі.

Під час судового розгляду суд за клопотанням сторін кримінального провадження або потерпілого має право своєю ухвалою доручити проведення експертизи експертній установі, експерту або експертам (ст. 332 КПК України).

Висновки. Змагальність є одним із елементів методу правового регулювання суспільних відносин у сфері кримінального судочинства і потрібна як гарантія реалізації принципу всебічного, повного і об'єктивного дослідження обставин справи і захисту, які є необхідними для повноцінного змагання в усіх стадіях процесу. Принцип змагальності ґрунтується на тому переконанні, що протилежність інтересів сторін є найкращою гарантією для забезпечення повноти подання фактичного матеріалу. Змагальність, яка реалізується у визначеній законом процесуальній формі, спрямована на встановлення об'єктивної істини в більш повному обсязі та на більш повний і реальний захист прав людини та громадянина. Отже, втілення принципу змагальності є одним із найважливіших напрямів реформи кримінально-процесуального законодавства, дотримання та забезпечення якого можливе за умови чіткого розмежування та створення необхідного балансу процесуальних статусів сторін.

Значним кроком для вітчизняного кримінального процесу є розширення сфери застосування засади змагальності, хоча досі існують деякі прогалини у правовій регламентації застосування принципу змагальності сторін. Оскільки, першочерговим завданням кримінального процесуального законодавства є створення механізму реального захисту прав і законних інтересів учасників кримінального провадження, то найактуальнішим це питання є для сторони захисту, яка априорі перебуває у невигідному становищі.

Зі змісту ст. 22 КПК України, яка встановлює право сторони захисту збирати докази на стадії досудового розслідування, випливає, що кримінальний процес в Україні мав будуватися за англосаксонським типом. Проте усі наступні положення КПК, які так чи інакше по суті становлять собою механізм реалізації принципу змагальності, засвідчують, що це не зовсім так.

Слід зауважити, що рівність сторін не означає однаковість їхнього становища. Рівність прав та обов'язків полягає в тому, що кожен з учасників кримінального процесу наділений правами та несе

обов'язки, які відповідають їхньому процесуальному становищу. Жодна сторона не повинна бути привілейованою.

Сторона обвинувачення спирається на державний механізм розслідування і примусу, а це, безперечно, спричиняє певний перекис процесуальних можливостей сторін у її бік. Саме тому законодавець надав стороні захисту переваги нормативного характеру. Назагал активність сторони кримінального провадження, спрямованість її доказової діяльності визначається тією функцією, яку вона виконує у кримінальному провадженні, тим напрямом процесуальної діяльності, яка ведеться з метою реалізації завдань кримінального провадження.

1. Меркулов С. М. Реалізація обвинувачення: поняття, сутність, етапи за новим кримінальним процесуальним законодавством / С. М. Меркулов // Форум права. – 2012. – № 2. – С. 456–459 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/FP/2012-2/12mcmkpz.pdf>.

2. Яновська О. Г. Особливості кримінального провадження у формі приватного обвинувачення за новим кримінальним процесуальним кодексом України / О. Г. Яновська // Часопис Київського університету права. – 2013. – № 1. – С. 242–245.

3. Косюта М. Актуальність питання підтримання державного обвинувачення в суді / М. Косюта // Право України. – 2001. – № 7. – С. 32–36.

4. Яновська О. Г. Рівноправність сторін у процесі доказування: проблеми правозастосування. Актуальні проблеми доказування у кримінальному провадженні: матеріали Всеукраїнської науково-практичної Інтернет-конференції (м. Одеса, 27 листопада 2013 року). – С. 174–178.

5. Нор В. Т. Публічність і диспозитивність у кримінальному процесі України: суть, пріоритети, взаємодія, сфера дії / В. Т. Нор // Закон і бізнес. – 2004. – № 47–48. – С. 6.

6. 35 неформальних практик у кримінальному судочинстві України / О. А. Банчук, І. О. Дмитрієва, Л. М. Лобойко, З. М. Саїдова. – К.: Арт-Дизайн, 2014. – 48 с.

7. Кримінальний процесуальний кодекс України: науково-практичний коментар: у 2 т. – Т. 1 / О. М. Бандурка, Є. М. Блажівський, Є. П. Бурдоль та ін.; за заг. ред. В. Я. Тація. – Х.: Право, 2012. – 768 с.

8. Курс лекцій з кримінального процесу за новим Кримінальним процесуальним кодексом України (загальна частина) / МВС України Національна академія внутрішніх справ. – К., 2012. – 398 с.

Ряшко Е. В., Матиос И. В. Сравнительный анализ полномочий сторон обвинения и защиты в уголовном процессе

Исследуются вопросы и проблемные аспекты воплощения в жизнь принципа состязательности сторон и свободы в подаче ими суда своих доказательств и в доказывании перед судом их убедительности, должной быть

гарантией прав личности, втянутой в сферу уголовного судопроизводства. Демонстрируется закрепление Конституцией Украины и Уголовным процессуальным кодексом Украины общепризнанных положений международного права. Рассматриваются принцип состязательности в уголовном судопроизводстве и укрепление принципов диспозитивности, уважения, чести и достоинства личности, которые заставляют по-новому взглянуть на реализацию обеспечения равноправия сторон в уголовном процессе в свете реформирования уголовного процессуального законодательства.

Ключевые слова: состязательность, сторона обвинения, сторона защиты, равноправие сторон.

Riashko O. V., Matios I. V. Comparative analysis of authorities of the parties of the prosecution and defence in criminal proceedings

In criminal proceedings the prosecution and the party of defence are allocated. Both sides are endowed with equal rights to claim challenges and petitions, to give evidences, to take participation in their study and in proving their credibility, to perform in the court debates, to appeal against procedural court decisions. Implementation of the listed procedural rights by the parties makes it possible to successfully carry out an inherent procedural function on competitive basis. The construction of criminal proceedings on competitive basis with the definition of the parties of the proceedings, provision of them with equal procedural rights, especially with the freedom of representation to the court of their evidences and proving their credibility to it, inevitably led to the expansion of its dispositiveness principle action of the criminal proceedings driving force by the principles of publicity (formality or statehood).

The parties of the litigation (the proceeding participants from both parties) freely dispose of their substantive and procedural rights, whose implementation in order to protect their rights and interests protected by law has a direct impact on the origin, dynamics or the end of the proceedings. In such a way, traditionally, despite some modifications, this basis (principle) in the civil procedural doctrine is determined. According to the Part 2 of the Article 22 of the CPC of Ukraine, the competitive construction of criminal proceedings provides the parties with equal rights to collect and present evidences to the court. In practice, however it seems that the party of defence will not be in equal terms with the party of prosecution.

However, if we consider the criminal proceedings in our country, the dominant role still belongs to the party of prosecution. The party of defence is weaker not only because of its incomparably narrower authorities, but of lack of adequate guarantees of these authorities. A direct dependence of the party of defence on the decision of the party of prosecution on the feasibility of certain procedural actions and a clear mismatching of periods of responses of legal authority to an appeal of two parties in solving identical problems in the course of the preliminary investigation indicates a lack of equality of the parties and a lack of procedural security of the competitiveness in criminal proceedings.

Key words: competition, the prosecution, the defense, equality of the parties.

Стаття надійшла 19 вересня 2016 р.

ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО ЗАСОБУ ОХОРОНИ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

Установлено факт широкого використання вченими терміна «засіб» з одночасною відсутністю однозначності поглядів щодо змісту цього явища. Обґрунтовано, що з-поміж загального переліку найуживаніших понять найбільш чітко та повно визначає обрану для дослідження проблематику дефініція «злочин у сфері економіки». З'ясовано зміст поняття «кримінально-правовий засіб охорони економіки України», під яким слід розуміти окрему статтю або частину статті кримінального закону, що передбачає кримінальну відповідальність за злочин, який заподіює шкоду суспільно-економічним відносинам та (або) встановленому механізму господарювання.

Ключові слова: засіб, злочин, економіка, метод, охорона, поняття, покарання.

Постановка проблеми. Неодмінною умовою будь-якого наукового дослідження у сфері права є чітке та повне визначення відповідного понятійного апарату. Свого часу юристи Стародавнього Риму дотримувалися тези: «Ignoratis terminis artis ignoratur et ars», що означає: якщо термінологія певного предмета невідома, то невідомий і сам предмет. Допоки відсутнє наукове визначення окремого поняття, немає й точного знання про суть предмета, що позначає це поняття, відсутній і критерій для відокремлення одних предметів від інших [1, с. 49].

Огляд наукової літератури засвідчує, що хоча кримінально-правовий засіб, як різновид юридичного засобу, знайшов своє широке використання в наукових розвідках учених, однак досі не сформовано чіткої позиції щодо змісту та обсягу його поняття. На цю проблематику звертав увагу й Ю. С. Жаріков під час дослідження механізму реалізації кримінально-правового регулювання [2, с. 81–82]. Учений наголошував, що за єдності поглядів щодо визначення механізму правового регулювання, як процесу правового впливу юридичних засобів на суспільні відносини, сьогодні наявні розбіжності в науковому сприйнятті та розумінні цих засобів. Окрім того, у наукових працях одні вчені поряд із терміном «засіб» вживають низку інших понять, відтак ототожнюючи їх, а інші, навпаки, розмежовуючи ці терміни, включають у поняття «засіб» не притаманні йому ознаки, що характерні іншим кримінально-правовим явищам.

Враховуючи наведене, слід акцентувати увагу на відсутності наукових робіт, де розглядалися б питання кримінально-правових засобів охорони економіки України. Отже, обрана проблема ще не стала об'єктом уваги теоретиків кримінального права України. Тимчасом ігнорування окресленого явища обмежує процес пошуку дієвих, зокрема правових, засобів протидії економічній злочинності.

Стан дослідження. Серед науковців нема одностайності не лише стосовно кримінально-правових засобів охорони економіки, а й щодо визначення самого поняття «засіб». Питання кримінально-правових засобів вчені здебільшого розглядали або як частину структурного підрозділу наукової роботи (С. С. Алексєєв, В. М. Бесчастний, В. К. Гришук, Ю. С. Жаріков, М. М. Кропачов, Н. О. Лопашенко, П. В. Хряпінський), або як окрему кримінально-правову проблематику (І. І. Митрофанов).

Мета статті – враховуючи багатогранність господарської діяльності як особливої сфери життя суспільства, де відбувається значне правове регулювання відносин, визначити поняття «засіб», що дасть змогу не лише виокремити кримінально-правові засоби охорони економіки України, а й встановити у майбутньому особливості їхнього застосування та ефективність реалізації.

Виклад основних положень. Здійснити визначення поняття означає встановити його зміст, тобто сукупність наявних ознак предметів, що відображені у понятті [1, с. 29]. Однак зміст поняття охоплює не всі ознаки, а лише ті, які є істотними для об'єкта і дають змогу з точністю відрізнити його від інших об'єктів чи явищ [3, с. 36–37]. Студювання відповідних наукових розвідок уможлиблює формування певного понятійного апарату, що здатне посприяти ширшому та ґрунтовнішому дослідженню цієї проблематики.

На необхідності взаємного удосконалення мови і науки наголошував свого часу Г. Гегель, зазначаючи, що не можна ні удосконалити мову без удосконалення науки, ні науку без удосконалення мови; якими б достовірними не були факти, якими б правильними не були уявлення, викликані останніми, вони будуть виражати лише помилкові враження, якщо ми не матимемо точних висловлювань для їхнього передання [4, с. 48]. Отож, відповідно до тлумачного словника, поняття «засіб» охоплює такий зміст:

- 1) якась спеціальна дія, що дає змогу здійснити що-небудь, досягти чогось; спосіб;
- 2) те, що слугує знаряддям у якій-небудь дії, справі; механізми, пристрої тощо, необхідні для здійснення чого-небудь, для якоїсь діяльності [5].

Отже, якщо засіб трактується як певна дія, спосіб, знаряддя для здійснення чи досягнення чогось, то, згідно з ч. 1 ст. 1 Кримінального кодексу (далі – КК) України, під досягненням чогось треба розуміти завдання КК України, яке в розглядуваному випадку полягає в охороні економіки від злочинних посягань. Водночас слід зауважити, що попри важливість окресленої сфери для життєдіяльності держави загалом, економіки немає у загальному переліку об'єктів охорони. Тому вважаємо за доцільне доповнити ч. 1 ст. 1 КК України дефініцією «економіка». Але постає питання: що саме є інструментом для здійснення зазначеного завдання?

Відповідь на це запитання закріплена законодавцем у ч. 2 наведеної статті і полягає у визначенні, які суспільно небезпечні діяння є злочинами та які покарання застосовуються до осіб, які їх вчинили. Зокрема, злочинність діяння та його караність визначаються тільки цим кодексом (ч. 3 ст. 3 КК України), в якому систематизовано нормативні державно-владні веління.

Далі постає наступне питання: за допомогою чого такі веління втілюються у життя та набувають нормативно-правового характеру? Відповідь наводить С. С. Алексєєв, зазначаючи, що елементарним, логічно завершеним державно-владним нормативним велінням є нормативно-правовий припис, що виражається у тексті нормативного юридичного акта [6, с. 293–297]. Досліджуючи це правове явище, Ю. О. Тихомиров розглядає його як логічне та граматично завершене твердження, що є елементом системи законодавства або системи дже-рела права [7, с. 186].

Водночас припис і твердження не можуть самостійно забезпечувати своє дотримання, використання та виконання, оскільки мають бути «побачені» та «почуті». Набуття відповідної форми їхньої об'єктивації втілюється завдяки мовним засобам, зокрема реченням. Логіка цей феномен трактує як висловлювання [8, с. 19], зміст якого набуває нормативно-правового значення у формі граматично правильного речення.

Отже, можна припустити, що злочинність діяння та його караність визначаються нормативно-правовими приписами, які, своєю чергою, виражаються у тексті нормативно-правових актів. Для підтвердження цього доцільно простежити процес нормативного закріплення державно-владного веління, що стосується кримінально-правової охорони економіки від злочинних посягань. Тобто виявити, яким чином кримінальна відповідальність за вчинення конкретного суспільно небезпечного діяння набуває форми своєї об'єктивації. Для прикладу слушно буде вдатися до окремого виду злочину у сфері економіки.

Нещодавні зміни у КК України внесено відповідно до Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності пов'язаних із банком осіб» [9]. Відтак, кримінальне законодавство доповнено статтею 218¹, що передбачає кримінальну відповідальність за доведення банку до неплатоспроможності. У пояснювальній записці до законопроекту наведено обґрунтування прийняття акта, що обумовлює потребу забезпечення вищого рівня захищеності інтересів кредиторів банків через негативні наслідки політичної, економічної та соціальної криз у державі.

Відповідно до змісту пояснювальної записки, виникла нагальна потреба у додатковому регулюванні окресленого різновиду господарської діяльності, оскільки, на переконання суб'єкта законодавчої ініціативи, діючі засоби не спроможні повною мірою забезпечити виконання цього завдання. Зазначене призвело до прийняття державно-владного веління, метою якого є посилення відповідальності осіб, причетних до роботи банку. Це, насамперед, стосується керівників банків, кінцевих бенефіціарних власників банку, інших власників, які беруть істотну участь у роботі банку під час ухвалення рішень, що впливають на фінансовий стан банку. Об'єктивація зазначеного веління знайшла свій вияв у тексті кримінально-правового припису, що передбачає кримінальну відповідальність за доведення банку до неплатоспроможності. Тобто йдеться про умисне, з корисливих мотивів, іншої особистої заінтересованості або в інтересах третіх осіб учинення особою, яка причетна до роботи банку, будь-яких дій, що призвели до віднесення банку до категорії неплатоспроможних і завдали значної матеріальної шкоди державі чи кредитору. У разі порушення заборони застосовується зазначене у санкції покарання.

Наведене, зокрема, продемонструвало процес визначення суспільно небезпечного діяння злочином, починаючи від потреби існування кримінально-правового припису, закінчуючи створенням державно-владного веління, зміст якого набуває нормативно-правового значення у тексті кримінального закону. Однак, попри з'ясування того, як зазначені веління втілюються у життя, видається сумнівним вважати такий текст окремим засобом кримінально-правової охорони.

Такі міркування ґрунтуються на позиції С. С. Алексеєва, котрий наголошує, що правовий засіб має бути наділений такими властивостями. Адже, за гострої потреби відповідні суб'єкти «взьмуть його в руки» і за його допомогою досягнуть необхідного та бажаного результату. Наділений такою якістю, він, умовно кажучи, завжди «знаходиться під рукою», тому є змога його «взяти» та використати для досягнення тих чи інших завдань [6, с. 221]. Як альтернативу вчений

визначає закон – засіб, інструмент конституювання права, надання владній волі якостей інституційного нормативного регулятора, що володіє потужною соціальною силою [6, с. 97].

Характерною відмінністю кримінально-правової сфери від інших правових сфер, окрім охоронної функції, є наявність кримінального закону – кодексу, передбаченого законодавством України про кримінальну відповідальність. Н. А. Орловська констатує, що це єдиний випадок у нашій правовій системі, коли безпосередній правовий вплив на суспільні відносини, що притаманні галузям матеріального права, знаходить свій зовнішній вияв лише в одному законодавчому акті, що, з формальної точки зору, є єдиною формою вияву кримінального права як галузі. Тому, з огляду на співвідношення «форма-зміст», не може бути принципів протиріч між кримінальним законом і кримінальним правом [10, с. 62].

Отже, якщо формою вияву кримінального права є КК України, то доречно з'ясувати, що є формою вияву кримінально-правового припису, в якому визначається злочинне діяння та покарання за його вчинення. Тільки тоді буде змога встановити засоби кримінально-правової охорони економіки України.

Розглядаючи форму певного явища, слід зазначити, що філософський словник цей термін трактує як структуру, зовнішні межі явища, що тісно пов'язані зі змістом і повністю залежать від нього [11]. Подібне твердження визначається і в правовій площині, де під формою розуміється не просто дещо зовнішнє щодо її змісту, а організація змісту, яка об'єктивується та існує, лише будучи розміщеною у задалегідь відомі форми [6, с. 79].

Н. О. Лопашенко, досліджуючи кримінально-правовий вплив, зазначає, що віднесення того чи іншого суспільно небезпечного діяння до злочинного і призначення за нього кримінальної відповідальності є одним із методів кримінально-правової політики і має назву «криміналізація». Таку ж думку відстоює й О. І. Коробєєв, додаючи фіксацію таких суспільно небезпечних діянь у законі як злочинних та кримінально караних [12, с. 278].

Наведене дає змогу стверджувати, що криміналізація є одним із напрямів реалізації кримінально-правової політики в Україні. З цього приводу В. М. Кудрявцев зазначає, що її сутність полягає у з'ясуванні цілей, підстав та можливостей встановлення кримінальної відповідальності за те чи інше діяння і в підсумку – формулюванні відповідної кримінально-правової норми-заборони [13, с. 197].

Отже, процес визнання відповідних видів діянь злочинними та кримінально караними є одним із різновидів методів кримінально-

правової політики, відповідний результат якого знаходить свій законодавчий вияв. Однак, чи можна вважати цей метод кримінально-правовим засобом? Якщо так, то тоді виникає питання, чи належать до кримінально-правових засобів решта методів кримінально-правової політики (декриміналізація, пеналізація, депеналізація тощо).

Очевидно, для відповіді на це запитання доцільно з'ясувати тлумачення терміна «метод». Отож поняття «метод» (від грецького «спосіб») має такий зміст: спосіб пізнання явищ природи та суспільного життя; прийом або система прийомів, що застосовується в якій-небудь галузі діяльності; спосіб дії, боротьби тощо [14]. Своєю чергою, етимологічний словник української мови вказує на запозичення цього терміна із західноєвропейських мов: нім. – *methode*, англ. – *method* і франц. – *methode* походять від латинського слова *methodus* – «прийом, спосіб, метод» [11, с. 451].

Отже, у цьому разі через тлумачення термінів «метод», «засіб», «форма» можна стверджувати, що визначення, які суспільно небезпечні діяння є злочинами та які покарання застосовуються до осіб, котрі їх вчинили, – це спосіб пізнання певного явища, зміст якого має певну форму, що її законодавець шляхом надання їй зовнішніх меж передбачив у кримінально-правовій нормі. Зокрема, А. Е. Жалінський норму кримінального права визначає як зміст, а елементи нормативного тексту – форму вияву цього змісту [15, с. 22]. Вчений також зазначає, що норми кримінального права – абстрактне поняття, і їх необхідно виокремити у кримінальному законі шляхом його тлумачення.

Підсумовуючи наведене, можна припустити, що засобом кримінально-правової охорони є кримінально-правова норма, в котрій визначається, яке діяння є злочином і яке покарання передбачено у разі його вчинення. Таке твердження загалом впливає і зі ст. 1 КК України.

Грунтовна визначеність змісту юридичного регулювання, що забезпечує його повноту, чіткість та зрозумілість, і водночас довготривалість цієї визначеності були б неможливими, якби не властива правовим нормам документальна форма фіксації їхнього змісту [6, с. 94]. Оскільки вже йшлося про співвідношення кримінального права та кримінального закону, то вважаємо доречним навести певне уточнення щодо використання терміна кримінально-правової норми.

Як зазначає В. К. Гришук, соціальна зумовленість кримінально-правової норми – це наявність внутрішніх і зовнішніх чинників (факторів), які створюють можливість і потребу розробки і прийняття конкретної кримінально-правової норми [16, с. 100]. Водночас В. О. Навроцький, розмежовуючи поняття правової норми та статті закону,

наголошує, що якщо правова норма – це загальнообов’язкове правило поведінки, зміст явища, то стаття закону – форма його зовнішнього вираження [17, с. 68].

Отже, відповідно до наведеного та ч. 1 ст. 11 КК України, визначення суспільно небезпечного діяння як злочину та покарання за його вчинення передбачено у статті кримінального закону.

На цю позицію звертали увагу і зарубіжні вчені. Скажімо, А. Фейербах, розвиваючи згодом погляди І. Канта, вивів формулу кримінально-правових вимог, що дуже часто використовуються в науковій літературі: немає злочину, немає покарання без вказівки на те у кримінальному законі [4, с. 87]. Дещо схожою формою користувалися ще давньоримські юристи.

Однак О. А. Биков стверджує, що закон не породжує явище покарання за вчинений злочин, а тільки нормує його [18, с. 8]. Автор наголошує, що причину, яка породжує явище покарання, належить шукати не у законі, а у природі суспільства. Про важливість статті каже й В. В. Копейчиков, визначаючи її місце серед інших елементів джерел права у вигляді зовнішньої форми норми права та нормативно-правового припису як цілісного, логічно-завершеного державно-владного веління нормативного характеру [19, с. 441].

У цьому контексті правові норми, передусім норми кодифікованих актів, сприймаються, так би мовити, як «інструментальний цех», що забезпечує правову систему напрацьованим юридичним інструментарієм [6, с. 96]. Отже, стаття, в якій кримінально-правова норма набуває форми свого зовнішнього вияву, є кримінально-правовим засобом охорони. На це також вказує і Т. А. Денисова, зазначаючи, що суспільство, зокрема задля охорони, застосовує низку охоронювальних норм, які, на відміну від роз’яснювальних та регулятивних, спрямовані на регламентацію заходів відповідальності за протиправну поведінку [4, с. 75].

Слід укотре наголосити, що кримінально-правовий засіб визначається статтею кримінального закону не лише як форма закріплення змісту кримінально-правової норми, а як джерело інформації про кримінально-правовий припис, що передбачає заборону. С. С. Алексєєв визначає роль держави у підтримці правових норм шляхом зовнішньої їх об’єктивної, надання їм офіційного «всезагального», загальнообов’язкового значення. У цьому контексті ключовий момент полягає у появі в офіційному державному житті писаних норм, а точніше, писаних джерел права, що дають змогу державі та громадянам використовувати право з його властивостями як знаряддя, інструмент, засіб [6, с. 161]. Використовуючи термінологію автора, саме статті є такими

інструментами, що «є під рукою» і за необхідності можуть бути «взяті в руки» задля здійснення кримінально-правової охорони.

Досліджуючи механізм правового регулювання, подібну думку висловлює й Н. Г. Александров, приміром, з-поміж правових засобів (правових норм) він надає перевагу забороняючій нормі (правовій забороні на вчинення окремих дій) [20, с. 188].

З'ясувавши зміст понять «засіб» і «кримінально-правовий засіб» через тлумачення термінів «форма», «метод» і з використанням визначення терміна «злочини у сфері економіки» [21, с. 63–67], доцільно запропонувати визначення досліджуваного явища. Отже, під кримінально-правовим засобом охорони економіки України треба розуміти окрему статтю або частину статті кримінального закону, що передбачає кримінальну відповідальність за злочин, який заподіює шкоду суспільно-економічним відносинам та (або) встановленому механізму господарювання.

Висновки. З огляду на визначений зміст та обсяг поняття кримінально-правових засобів охорони економіки України, слід наголосити, що ця категорія не утворює жодних відмінних від традиційних у понятійному апараті кримінального права явищ правової дійсності. Метою було виокремити групу тих правових феноменів, які, зважаючи на своє функціональне призначення, характеризуються як інструменти кримінально-правової охорони економіки України від злочинних посягань.

Водночас зауважимо, що в арсеналі державної політики кримінально-правові засоби хоч і посідають чільне місце, проте є не єдиним інструментом протидії злочинності. На це звертає увагу і В. К. Грищук [22, с. 12–13], стверджуючи, що нерідко норми кримінального права використовуються в гармонійному поєднанні з іншими суспільними засобами: правовими (цивільно-правовими, адміністративно-правовими тощо), соціально-економічними, організаційно-політичними, інформаційними.

1. Жеребкін В. С. Логіка: підручник / В. С. Жеребкін. – К.: Знання, 2008. – 255 с.

2. Жариков Ю. С. Уголовно-правовое регулирование и механизм его реализации / Ю. С. Жариков. – М.: Юриспруденция, 2009. – 216 с.

3. Свинцов В. И. Логика: учебник для вузов / В. И. Свинцов. – М.: Высшая школа, 1987. – 287 с.

4. Денисова Т. А. Покарання: кримінально-правовий, кримінологічний та кримінально-виконавчий аналіз: монографія / Т. А. Денисова. – Запоріжжя: КПУ, 2007. – 288 с.

5. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.–Ірпінь: ВТФ «Перун», 2004. – 1440 с.
6. Алексеев С. С. Общая теория права: учеб. / С. С. Алексеев. – М.: Велби; Проспект, 2008. – 576 с.
7. Законодательная техника: научн.-практ. пособ. / под ред. Ю. А. Тихомирова. – М.: Городец, 2000. – 272 с.
8. Бочаров В. А. Основы логики: учебник / В. А. Бочаров, В. И. Маркин. – М.: Форум; ИНФРА-М, 2007. – 336 с.
9. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності пов'язаних із банком осіб: Закон України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/218-19/paran17#n17>
10. Орловская Н. А. Уголовно-правовые санкции: проблемы определения, классификации и функционального анализа / Н. А. Орловская. – Одесса: Юридична література, 2010. – 296 с.
11. Новейший философский словарь / сост. А. А. Грицанов. – Мн.: Изд-во В. М. Скаун, 1998. – 896 с.
12. Лопашенко Н. А. Основы уголовно-правового воздействия: уголовное право, уголовный закон, уголовно-правовая политика / Н. А. Лопашенко. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2004. – 339 с.
13. Кудрявцев В. Н. Основания уголовно-правового запрета. Криминализация и декриминализация / В. Н. Кудрявцев, А. М. Яковлев. – М.: Наука, 1982. – 304 с.
14. Великий тлумачний словник сучасної української мови [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.slovnuk.net/?swrd=%CC%E5%F2%EE%E4&x=0&y=0>
15. Жалинский А. Е. Уголовное право в ожидании перемен: теоретико-инструментальный анализ / А. Е. Жалинский. – М.: Проспект, 2009. – 400 с.
16. Гришук В. К. Кодифікація кримінального законодавства України: проблеми історії і методології / В. К. Гришук. – Львів: Світ, 1992. – 167 с.
17. Навроцький В. О. Основы кримінально-правової кваліфікації / В. О. Навроцький. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 704 с.
18. Быков О. А. Главные основания, обуславливающие размер уголовного наказания / О. А. Быков. – Тифлис: Издание Кавказского юридического общества, 1894. – 77 с.
19. Копейчиков В. В. Правознавство: підручник для студентів ВНЗ / В. В. Копейчиков. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 736 с.
20. Александров Н. Г. Право и законность в период развернутого строительства коммунизма / Н. Г. Александров. – М.: Госюриздат, 1961. – 271 с.
21. Франчук В. В. Кримінально-правові засоби охорони економіки України / В. В. Франчук. – Львів: ЛьвДУВС, 2016. – 244 с.
22. Гришук В. К. Поняття, предмет, методи, завдання, функції, система, джерела та принципи українського кримінального права: навч. посібник / В. К. Гришук. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2009. – 112 с.

Франчук В. В. Определение понятия уголовно-правового средства охраны экономики Украины

Устанавливается факт широкого использования учеными термина «средство» с одновременным отсутствием единодушия взглядов относительно содержания этого явления.

Обосновывается, что среди общего перечня наиболее используемых понятий четко и полно определяет избранную к исследованию проблематику дефиниция «преступление в сфере экономики».

Уясняется содержание понятия «уголовно-правовое средство охраны экономики Украины», под которым следует понимать отдельную статью или часть статьи уголовного закона, предусматривающего уголовную ответственность за преступление, которое причиняет вред общественно-экономическим отношениям и (или) установленному механизму хозяйствования.

Ключевые слова: *средство, преступление, экономика, метод, охрана, понятие, наказание.*

Franchuk V. V. The definition of the concept of criminal and judicial means of economy protection of Ukraine

An effective counteraction and protection of the state and population from criminal encroachments of economic nature is the main task of public authorities intended to supervise and control the legality of activities in the economy, the implementation of public programs, regulations, orders, and instructions aimed at overcoming the criminality.

The objective of criminal law is the protection of relations regulated by other branches of law (constitutional, international, civil, commercial, labor, administrative etc.). Respectively, being an original mean of ensuring rights and freedoms of citizens, those rules, provided criminal responsibility for crimes in the economic sphere, are of particular interest.

Corruption and criminality in the sphere of economic activity have spread globally and can be traced worldwide. As a result this negative phenomenon is not a problem of one particular country but of the world commonwealth in general. Therefore, the foreign policy of Ukraine that is aimed at Euro-Atlantic integration as well as the necessity to organize the National Law according to world standards that determine the opportuneness of studying this research.

Considering the diversity of social relationships in the sphere of economy, interdisciplinary character of analysis will contribute to more profound studies of general features of criminal and judicial means of protection. The experience of research will contribute to a better understanding of the Ukraine policy of criminal and judicial protection regarding counteraction to economic crimes. The author hopes that conclusions of the research will contain scientific interest in solving problems of counteraction to economic crimes.

Key words: *mean, crime, economy, method, protection, concept, punishment.*

Стаття надійшла 22 квітня 2017 р.

ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ ОСНОВ КРИМІНАЛІСТИЧНИХ ЗНАТЬ

На підставі історичного аналізу пам'яток стародавнього права, випадків використання наукових знань у розкритті злочинів на ранніх етапах правоохоронної практики, комплексного аналізу джерелознавчих криміналістичних видань з'ясовано передумови виникнення основ криміналістичних знань. Висвітлено розвиток наукового знання, зародження спеціальних знань, якими володіли певні групи людей.

Встановлено, що у стародавніх правових актах містилися рекомендації криміналістичного характеру щодо збору, дослідження та оцінки доказів судом, але вони мали окремий, розрізнений характер і були пов'язані з клятвами, випробуванням вогнем, водою, каліченням, тавруванням, іншими ордаліями. Доведено існування загальних передумов виникнення основ для використання криміналістичних знань у судочинстві різних країн світу.

Ключові слова: *передумови, знання, спеціальні знання, криміналістичні знання, знання з ремесла, науки та мистецтва, сліди, ордалії.*

Постановка проблеми. Криміналістичні знання відображають зміст предмета криміналістики. Правозастосовна діяльність постійно потребує ефективних засобів і методів протидії злочинності. Використовувані досягнення криміналістики забезпечують потреби кримінального судочинства, сприяють виконанню професійних функцій слідчими, адвокатами, прокурорами, суддями тощо.

Зважаючи на стрімкий розвиток злочинності, удосконалення способів вчинення суспільно небезпечних діянь та маскуванню протиправної діяльності, важливого значення набуває прогнозування майбутніх злочинних виявів та, відповідно, підготовка до їхньої нейтралізації наявного криміналістичного інструментарію й пристосування до цих завдань новітніх досягнень науки і техніки.

Відомо, що сутність наукових знань полягає в розумінні дійсності, її минулого, сучасного і майбутнього, у достовірному узагальненні фактів об'єктивної реальності. Не є винятком і криміналістичні знання, які належать до виду наукових знань.

Стан дослідження. Передумови, стан, напрями використання досягнень науки та техніки у кримінальному судочинстві практично не вивчалися, а поодинокі згадування розпорознені у нечисленних виданнях [1, с. 40].

Питань передумов виникнення криміналістичних знань торкались у своїх працях зарубіжні й вітчизняні науковці, з-поміж

них назвемо Л. Ю. Ароцкера, Р. С. Белкіна, А. І. Вінберга, І. О. Возгіна, В. Г. Гончаренка, А. В. Іщенко, Н. І. Клименко, О. О. Кириченка, І. Ф. Крилова, І. І. Когутича, В. О. Коновалову, В. С. Кузьмічова, О. М. Кустова, В. К. Лисиченка, В. М. Малишева, В. Т. Нора, М. В. Салтєвського, А. П. Сапуна, М. Я. Сегая, С. І. Тихенка, В. В. Тіщенко, В. М. Чиснікова, В. Ю. Шепітька та деяких інших дослідників. Однак, комплексного вивчення передумов виникнення підґрунтя для використання криміналістичних знань у кримінальному судочинстві низки стародавніх держав у переважній більшості цих робіт не проведено.

Отож **метою** статті є визначення передумов виникнення основ криміналістичних знань на підставі історичного аналізу пам'яток стародавнього права, випадків використання наукових знань у розкритті злочинів на ранніх етапах правоохоронної практики, комплексного аналізу джерелознавчих криміналістичних видань.

Виклад основних положень. У процесі свого розвитку людина навряд чи могла задовольнятися схематичними знаннями про її найближче оточення. Умови життя вимагали більшої інформації, ніж дані, які вона отримувала шляхом безпосереднього сприйняття навколишнього світу.

За слідами на поверхні землі, шматками шкіряного покриву, що зачепилися за кору дерев або гостре каміння, загубленим пір'ям людина навчилася визначати тварин і птахів, котрі забезпечували її харчування.

З цього приводу В. І. Авдієв зазначає: потреби повсякденного життя змушували людину уважно слідкувати за явищами природи, щоб об'єктивно розуміти їхню сутність. Спостерігаючи подібні природні явища, людина ще боязко і дуже невміло намагалася їх систематизувати, складаючи переважно з практичною метою списки звірів, рослин, каміння [2, с. 104].

У свідомості людей сформувалися знання про кількісні відношення, які отримали знакове вираження і знайшли своє застосування в практичній діяльності. Виникли особливі групи людей, які стали носіями знань про кількісні відношення і накопичили спеціальні навички роботи з числами.

Ці люди займалися вимірюванням земельних ділянок, підрахунком предметів і речей, призначених для розподілу між членами громади або для торгівлі та обміну [3, с. 342].

Вже у давньоримських законах зазначалося: коли потрібно було перевірити правильність визначення розмірів земельної ділянки, кількості зерна, вина – запрошувалися відповідні фахівці [4, с. 197–198].

Таким чином зі загальних пізнань людей про навколишній світ виділилися спеціальні знання, що використовувалися людиною з певною метою.

Застосовуючи спеціальні знання, певна група людей брала участь у створенні та засвоєнні систем наукового знання, у формуванні різних теоретичних систем, систем ідеології, етики, а також творів літератури та мистецтва [3, с. 343].

Так з'явилися перші знання в галузі математики, природознавства, медицини, астрономії. Відомо, що в державах Стародавнього Сходу існували такі галузі наукових знань, як математика, астрономія, медицина, природознавство, історія, філологія [2, с. 104–110, 255–262].

Розслідування злочинів також має давню історію. З моменту виникнення держави і права з'явилася необхідність встановлення істини у різних випадках порушення правил поведінки, звичаїв, норм закону. Цілком зрозуміло, що особи, яким поручався розгляд цивільних суперечок або кримінальних правопорушень, змушені були вдаватися до використання різних знань, які виходили за межі їхніх уявлень про обставини події, що сталася у минулому.

Зародження і розвиток криміналістичних знань так чи інакше пов'язані з необхідністю виявляти конкретних людей, які вчинили протиправні діяння. Віровідступництво, порушення звичаїв, злочини та інші події не могли залишатися без з'ясування того, що відбулося насправді. Найважливішим же елементом встановлення істини було виявлення особи, яка вчинила протиправне діяння [5, с. 40].

Р.С. Белкін пише, що, «возникнув вместе с государством, уголовная юстиция сразу же вынуждена была решать проблему путей, ведущих к установлению истины в правосудии. Уже в священных книгах иудеев, христиан, мусульман – Торе (Пятикнижии), Библии, Коране можно встретить описание приемов открытия такой истины: допроса, обыска, опознания и др. ... Это были чисто эмпирические рекомендации и установления, основанные на житейском опыте и используемые в рамках существовавших процессуальных процедур обычного или писанного права» [6, с. 1]. Тобто однією з передумов появи необхідності у використанні криміналістичних знань були потреби певних посадових осіб у встановленні дійсних обставин скоєних правопорушень.

Значимо, що у давні часи не існувало взагалі такої системи наукових знань, як криміналістика. Тому, аналізуючи ранні етапи боротьби зі злочинністю, було би справедливо під терміном «криміналістичні знання» розуміти знання з різних галузей практики, ремесла, мистецтва і науки, які застосовувалися для розв'язання задач правосуддя.

У суспільстві поступово з'являлася потреба досліджувати явища, процеси та події за допомогою спеціальних засобів і методів, зокрема використовуючи знання, уміння та навички певних осіб – фахівців конкретної сфери діяльності. Скажімо, у VII–VI ст. до н. е. у Лідії чеканили монети, через що поширення набуло фальшивомонетництва. На запит уповноважених осіб держави починалися матеріалознавчі дослідження. Проводилася диференціація підроблених і справжніх монет шляхом порівняння вмісту металевого сплаву за кольором ліній, що залишали еталонна і перевіряема монети на чорному сланці (ліддіті), ретельно обробленому оливковою олією [7, с. 9]. І результати використання наукових знань під час розслідування злочинів призводили до позитивних наслідків: біля 250 р. до н. е. у Сицилії механік, фізик, математик та інженер Архімед виміряв щільність сплаву і виявив факт розкрадання золота ювеліром, якому було замовлено виготовлення корони царя Сіракуз [7, с. 11].

Цілком слушно зазначає А. В. Іщенко, що об'єктивний аналіз передумов формування криміналістичних знань, появи певної їх системи, особливостей розробки та використання засобів і методів необхідно здійснювати, виходячи з наявної у конкретний період сукупності правових норм, правових відносин [1, с. 41].

Окремі стародавні правові акти, наприклад, кодекс Законів царя Хаммурапі, Закони XII Таблиць Стародавнього Риму, Закони Ману, Салічна правда, Руська Правда та ін., містили деякі рекомендації криміналістичного характеру щодо збору, дослідження та оцінки доказів судом, але вони мали окремий, розрізнений характер і були пов'язані з клятвами, випробуванням вогнем, водою, каліченням, тавруванням, іншими ордаліями. Водночас для встановлення обставин правопорушення вже тоді проводилися певні процесуальні дії, передбачені звичаєвим правом або писаними актами. Під час розслідування порушень закону суддя не завжди міг встановити істину. В такому разі вдавалися до ордалій – суду Божого.

Зупинимось на розгляді окремих рекомендацій стародавніх документів, що мали криміналістичний характер.

Аналіз низки законодавчих актів стародавніх держав засвідчує, що у них розрізнялися злочини проти власності, статевої свободи та статевої недоторканності особи, життя і здоров'я людини, її честі та гідності.

У Вавилоні норми процесуального права вимагали від суддів не лише отримувати показання свідків, що скріплені клятвою, а й особисто «досліджувати справу» [2, с. 78]. Кодекс Вавилонського царя Хаммурапі (1780 р. до н. е.) покладав пошук викраденого майна на

старосту громади – рабіанума [8]. Виконуючи такі обов'язки, староста громади мав отримати його опис, дізнатися індивідуальні ознаки, оволодіти методами розшуку майна.

Законои Стародавнього Єгипту зобов'язували поліцію переслідувати фальшивомонетників, підробників листів і паперів, шахраїв у галузі мір і ваг, а також розшукувати вбивць, карати осіб, що ухилилися від надання допомоги постраждалим на дорогах, і карати смертю за «порушення клятви». Подібні ж закони були в Єрусалимі [9, с. 46].

У кодифікованому джерелі права Стародавнього Риму – Законах XII таблиць (451–449 рр. до н. е.) йшлося про таку слідчу дію, як обшук. У пункті 15 а Таблиці VIII зазначалося про «формальний обшук», а пункт 15 б наказував, щоб під час проведення обшуку обшукуваний не мав ніякого одягу, крім полотняної пов'язки, і тримав у руках чашу [10].

Окремі норми Салічної правди (507–511 рр.) описували способи вчинення деяких протиправних дій, їх приховування, присвячувалися слідам злочинів і питанням розшуку. Стаття XXXVII Салічної правди називалася «Про переслідування за слідами», а про розшук йшлося у ст. XLVII. Суть цих заходів подібна до гоніння слідом та зводу, що містилися у Руській Правді, про що буде зазначено далі. У документі вже передбачалося вивчення слідів та пошук своєї власності за характерними слідами, які, наприклад, залишала викрадена худоба. Дослідник стародавнього права Р. Дарест щодо статті XXXVII навіть вживає вираз «розшук худоби по гарячих слідах» [11, с. 365].

У пам'ятках стародавнього права йшлося про лікарів. Це були одні з перших осіб з професійними знаннями, про яких зазначалося у стародавніх законах та які залучалися до розслідування за потреби проведення відповідних досліджень.

Розтин трунів під час муміфікації дав можливість лікарям Стародавнього Єгипту вивчати будову і функціонування людського організму. Так поступово з'являлися перші (медичні) знання в галузі анатомії і терміни для позначення частин тіла і органів людини (хребет, серце, серцевий м'яз, шлунок, кишківник) [2, с. 259].

Кодекс Хаммурапі містив норми про лікарів та дослідження ними ран. В іншій пам'ятці стародавнього права – Законах XII Таблиць – йшлося про заподіяння тілесних ушкоджень різного ступеня важкості: пошкодження кінцівок людського тіла; пошкодження внутрішньої кістки або тяжке тілесне ушкодження [12, с. 121]. Ймовірно, що розрізнення тілесних ушкоджень у цих випадках здійснювали лікарі.

Аналіз статті XVII «Про рани» Салічної правди (507–511 рр.) дозволяє припустити, що для встановлення виду тілесних ушкоджень

людини залучали медиків: «§ 3. Если кто ударит другого по голове так, что обнаружится мозг и выпадут 3 кости, лежащие поверх самого мозга, присуждается к уплате 1200 денариев, что составляет 30 солидов» [13, с. 26]. Крім того, У Салічній правді згадуються й документи, які надавалися суду. Зокрема, йдеться про лікарські свідчення про хворобу, що підтверджувало неможливість явки відповідача до суду [11, с. 360].

У давні часи для дослідження документів та почерку використовувалися спеціально навчені особи. Утворювалися спеціальні заклади, у яких готували та навчали спеціалістів з письма і документів. Наприклад, відомо про існування шкіл у Стародавньому Вавилоні, що знаходилися при храмах і палацах, у яких готували писарів, чиновників та жерців. У систему спеціальної підготовки входило вивчення богослов'я, права, медицини і музики [2, с. 108]. У 978–1015 рр. у Києві було відкрито один із перших навчальних закладів з підготовки спеціалістів у галузі документознавства. Після закінчення цього навчального закладу відбиралися «печатники» – зберігачі княжої печатки та «метальщики» – судові секретарі, переписувачі, дяки [7, с. 17].

Існували й графологічні напрями вивчення почерку у науці країн Стародавнього світу.

Таким чином, у стародавніх державах у процес розслідування правопорушень залучалися особи, які володіли медичними та іншими знаннями, зокрема з математики, природознавства, письма, матеріалознавства.

Окремо слід зупинитися на найбільш ранньому збірнику норм права, що регулював суспільні відносини на території України, – Руській Правді [14, с. 64–132].

Руська Правда визначала три етапи досудового розслідування: «Заклич», «Звід» та «Гоніння слідом», які ще називають методами розшуку злочинців [15, с. 74]. Приміром, до закличу вдавалися тільки за пропажі майна, наділеного цілком конкретними індивідуальними ознаками [15, с. 74]. Звід (аналог сучасної слідчої (розшукової) дії – одночасний допит двох чи більше вже допитаних осіб) розпочинався у випадках: а) якщо річ було знайдено в кого-небудь до закличу; б) якщо річ знайдено до трьох днів після закличу; в) якщо річ було віднайдено не у своєму місті (громаді). У межах свого міста (громади) звід продовжували до третьої людини. До кого слід заводив, той вважався злочинцем, якщо «не відвів слід» [16, с. 39].

Гоніння слідом являло собою ніщо інше, як відшукання злочинця, який втік з місця злочину, за залишеними слідами, враховуючи показання свідків. На нашу думку, окрім усних опитувань про ознаки

злочинця або викраденої речі, «гоніння слідом» передбачало й дослідження матеріальних слідів – різного виду відбитків.

Вже у той час звертали увагу на сліди на місці події, щоби встановити істину. Скажімо, з приводу дослідження обставин вбивства злодія на місці крадіжки у Руській Правді зазначалося: «Когда вор убит, то обращается внимание на положение его тела. Если ноги его лежат снаружи дверей, то платится вира, если же ноги находятся с внутренней стороны дверей, то убийство считается законным» [11, с. 196].

Руська Правда, визначаючи міру покарання за різні злочини, виокремлює два види (джерела) доказів, які можуть використовуватися для доведення провини, – це свідчення свідків і, що особливо важливо, матеріальні сліди. У цьому джерелі права неодноразово вказано на необхідність звертати увагу на наявність матеріальних слідів у процесі розслідування злочинів. Про це окремо зазначається у ст. 29, де встановлюється відповідальність за нанесення тілесних ушкоджень: «Аже придёт кровав муж на двор или синь, то видока ему не искати...», а статті 69–71 передбачають звертати увагу на пошкодження, наявність знарядь злочину при крадіжці бобрів, заміні знаків власності, зокрема на бджолиних вуликах. Також підкреслювалося значення крові як речового доказу.

Особливу увагу звертає на себе ст. 77 Руської Правди, в якій передбачалося враховувати не тільки наявність слідів, але і здійснювати їх дослідження з метою встановлення напрямку руху злочинця. Залежно від того, куди напрямлені сліди злочинця – до села, за межу території общини, до великої дороги або безлюдного місця, – визначається і міра покарання [1, с. 48].

Очевидно, таке посилення на наявність матеріальних слідів у нормах права передбачало і певні дії щодо їх дослідження з боку посадових осіб. Пряме посилення на потребу їх проведення (встановлення напрямку пересування злочинця) дає підстави констатувати, що на ранніх етапах своєї діяльності з розслідування злочинів посадові особи іноді залучали відомості з різних видів професійної сфери, науки і мистецтва.

Як зазначає А.В. Іщенко, процес формування передумов виникнення криміналістичних знань мав свої особливості:

- по-перше, діяльність з використання спеціальних знань нормативними актами того часу не регулювалася;
- по-друге, фактично використання спеціальних знань набуває значного поширення, про що свідчать результати аналізу законодавчих актів, юридичної, історичної та джерелознавчої літератури;

– по-третє, у вказаних джерелах зазначаються найпоширеніші напрями використання спеціальних знань: а) виявлення та дослідження слідів, що вказують на протиправне користування лісовими угіддями; б) дослідження слідів злочинців для встановлення напрямків їхнього пересування; в) встановлення фізичного стану тварин; г) дослідження отрути, зілля; ґ) дослідження фальшивих грошей (монет); д) дослідження документів;

– по-четверте, у нормах права є свідчення про посадових осіб, яких залучали до розслідування злочинів чи розгляду правопорушень, – певних фахівців-практиків [1, с. 53–54].

Отож у X–XII ст. розшукові дії у Київській Русі як один із засобів розкриття злочинів проводилися лише за наявності індивідуальних ознак (особливостей) речі, майна, худоби та ін., що були протиправно привласнені злочинцем; або опису ознак людини. Під час розслідування вивчали сліди злочину. До процесу розслідування залучали осіб – тих, хто професійно займався певною діяльністю (ремеслом), володів прийомами письма, вмів вивчити сліди на місці злочину і отримати інформацію про окремі ознаки злодія і напрямок його пересування, тощо. У подальшому статус таких «обізнаних людей» отримає закріплення у судочинстві.

Висновки. З часу утворення стародавніх держав та початку діяльності органів, що займалися розслідуванням порушень звичаїв і правових норм, починають формуватися передумови використання знань, умінь та навичок у галузях ремесла, науки і мистецтва. Найбільшого поширення набули: запит суспільства щодо використання спеціальних прийомів та засобів розслідування фальшивомонетництва, підробки дорогоцінних металів та коштовного каміння, дослідження окремих документів, залучення лікарів до встановлення причини неприродної смерті, виду тілесних ушкоджень та ін.

Звичаї та ранні норми права у стародавніх країнах мали чимало спільних рис. Це стосується й справляння правосуддя, розшуку злочинців, проведення розслідування. У стародавніх Єгипті, Індії, Вавилоні, Римі, Київській Русі та інших державах злочинами визнавали вбивства, крадіжки, зґвалтування, підпали, нанесення тілесних ушкоджень, образа честі і гідності та деякі інші.

Для доведення їхнього вчинення здебільшого використовували показання свідків, могли надавати різні об'єкти зі слідами злочину, Божий суд (ордалії), а також клятву, присягу, судовий поєдинок. У ті часи вже починають застосовувати знання з медицини, математики, природознавства, матеріалознавства, письма під час дослідження обставин правопорушення, залучати осіб певного ремесла для допомоги

у дослідженні окремих обставин вчинених злочинів. Правозастосовна практика у стародавніх держав назагал створювала передумови для появи основ криміналістичних знань. Це свідчить про існування загальних передумов виникнення основ криміналістичних знань у різних країнах світу.

Отже, нами з'ясовано, що передумовами виникнення основ криміналістичних знань були:

1) передбачений звичаєвим правом, а згодом – нормами закону, обов'язок встановлення дійсних обставин правопорушень, пошук викраденого майна, встановлення правопорушника та об'єктивні складності встановлення подій минулого, з якими особи з відповідними обов'язками зіштовхувалися при встановленні істини;

2) розвиток правових актів, що свідчили про ймовірність залучення осіб різних професій і тих, які володіли науковими знаннями, для встановлення істини у справах, що розслідувалися, проведення певних процесуальних дій;

3) практика залучення осіб різних професій й таких, які володіли науковими знаннями, під час вирішення конфліктів і спорів з приводу протиправних діянь. «Обізнані люди» могли: а) виявити сліди та за ними відшукати правопорушника; б) за виявленими слідами охарактеризувати предмети, особу або тварин, що їх залишили; в) розшукати за описом правопорушника або викрадене майно; г) встановити за залишеними частинами предмета його характеристики та ідентифікувати сам предмет; г) визначити вид тілесних ушкоджень, причину смерті.

Відсутність нормативно закріпленого порядку застосування знань із ремесла, науки та мистецтва під час дослідження обставин неочевидних злочинів обумовлювало звернення до Божого суду (ордалій), коли можливостей для справжнього розшуку і виявлення злочинців, дослідження та використання доказів не було. Така ситуація породжувала невдоволення широких верств населення, формувала соціальний запит суспільства, що також було однією з передумов виникнення основ криміналістичних знань.

1. Іщенко А. В. Методологічні проблеми криміналістичних наукових досліджень: монографія / А. В. Іщенко; за ред. І. П. Красюка. – К.: НАВСУ, 2003. – 359 с.

2. Авдиев В. И. История Древнего Востока / В. И. Авдиев. –Изд. 3-е, перераб. – М.: Высшая школа, 1970. – 608 с.

3. Введение в философию: учебник для высших учебных заведений / под ред. И. Г. Фролова. – Ч. 2. – М.: Политиздат, 1989. – 639 с.

4. Дигесты Юстиниана: избранные фрагменты в переводе и с примечаниями И. С. Перетерского / отв. ред. Е. А. Скрипилев. – М.: Наука, 1984. – 456 с.
5. Ищенко А. В. Библейский сыск. Опыт этико-исторического исследования Библии в оперативно-розыском аспекте: конкурсная работа / А. В. Ищенко. – К., 1979. – 52 с.
6. Белкин Р. С. История отечественной криминалистики / Р. С. Белкин. – М.: НОРМА, 1999. – 496 с.
7. Ищенко А. В. Летопись криминалистики: даты, факты, имена / А. В. Ищенко. – К., 2016. – 384 с.
8. Кодекс Хаммурапі: основні закони, опис та історія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://faqukrs.xyz/osvita/istorija/111447-koдекс-hammurapi-osnovni-zakoni-opis-ta-istorija.html>
9. Бостан Л. М. Історія держави і права зарубіжних країн: навч. посібник / Л. М. Бостан, С. К. Бостан. – 2-е вид., перероб. й доп. – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 730 с.
10. Законы XII Таблиц [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ancientrome.ru/ius/i.htm?a=1446588975>
11. Дарест Р. Исследования по истории права / Р. Дарест; пер. с фр. – Изд. 2-е. – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2012. – 392 с.
12. Агафонов С. А. Основы римского частного права / С. А. Агафонов. – К.: Вид-во Європ. ун-ту, 2006. – 141 с.
13. Салическая правда / пер. Н. П. Грацианского. – М.: Образц. тип. им. Жданова, 1950. – 490 с.
14. Пространная редакция. Суд Ярославль Володимирович. Правда Руськая // Российское законодательство X–XX веков. – Т. 1: Законодательство Древней Руси. – М.: Юридическая литература, 1984. – 423 с.
15. Погорельский М. А. Розшук злочинців та доказування їхньої вини за часів Руської Правди / М. А. Погорельский // Право і безпека. – 2002. – № 3. – С. 73–77.
16. Терлюк І. Я. Історія українського права від найдавніших часів до XVIII століття: навч. посібник з історії держави і права України / І. Я. Терлюк. – Львів: ДП «Друкарня ГВ УМВС України у Львівській області», 2003. – 156 с.

Юсупов В. В. Предпосылки возникновения основ криминалистических знаний

На основании исторического анализа источников древнего права, случаев использования научных знаний при раскрытии преступлений на ранних этапах правоохранительной практики, комплексного анализа источниковедческих криминалистических изданий определяются предпосылки возникновения основ криминалистических знаний. Освещается развитие научного знания, зарождение специальных знаний, которыми владели определенные группы людей.

Установлено, что в древних правовых актах содержались рекомендации криминалистического характера, используемые для сбора, исследования и оценки доказательств судом, но они имели отдельный, разрозненный харак-

тер и были связаны с клятвами, испытанием огнем, водой, калечением, клеймением, другими пытками. Доказано существование общих предпосылок возникновения основ для использования криминалистических знаний в судопроизводстве разных стран мира.

Ключевые слова: предпосылки, знания, специальные знания, криминалистические знания, знания ремесла, науки и искусства, следы, пытки.

Yusupov V. V. Backgrounds of the forensic knowledge bases emergence

The article defines backgrounds of the fundamentals of forensic knowledge, basing on the analysis of historical monuments of ancient law, cases of scientific knowledge usage in solving crimes in the early stages of law enforcement practices, a comprehensive analysis of forensic editions. The development of scientific knowledge, the emergence of specialized knowledge possessed by certain groups of people were described. It was established that ancient legal acts contained recommendations on the nature of forensic collection, research and evaluation of evidence by the court, but they had separate, fragmented nature and were related to the vows, fire and water test, mutilation, branding, and other ordeals.

Backgrounds of the basics of forensic expertise were: provided by customary law and later by legal provisions an obligation to establish the actual circumstances of the offenses and to establish objective complexity of past events; development of legal acts that showed the likelihood of attracting people of different professions and those who possess scientific knowledge to establish the truth in investigated cases, carrying out certain procedural actions; practice of attracting people of different professions and those who possess scientific knowledge in solving conflicts and disputes over unlawful acts; dissatisfaction with the public on how to contact ordeals when there were no opportunities for genuine investigation and identifying the perpetrators, research and use of evidence.

The existence of the general backgrounds of bases to use forensic knowledge in legal proceedings around the world was proved.

Key words: *backgrounds, knowledge, special knowledge, forensic knowledge, craft, science and art knowledge, traces, ordeals.*

Стаття надійшла 11 квітня 2017 р.

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

ЗАХИСТИ ДИСЕРТАЦІЙ

04 травня 2017 року на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 35.051.03 Львівського національного університету імені Івана Франка відбувся прилюдний захист дисертації на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук **Долинської Марії Степанівни** на тему «**Становлення та розвиток законодавства про нотаріальну діяльність в Україні**» (спеціальність 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень).

Науковий консультант: доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України, академік АНВО України **Гришук Віктор Климович** (Львівський державний університет внутрішніх справ, декан факультету № 6).

Офіційні опоненти: доктор юридичних наук, професор **Нелін Олександр Іванович** (Київський університет туризму, економіки і права, проректор з організаційно-правової роботи); доктор юридичних наук, професор **Никифорак Михайло Васильович** (Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, завідувач кафедри філософії та теорії права); доктор юридичних наук, професор **Бисага Юрій Михайлович** (Ужгородський національний університет, завідувач кафедри конституційного права та порівняльно-го правознавства).

* * *

07 червня 2017 року на засіданні спеціалізованої вченої ради СРК 35.725.01 Львівського державного університету внутрішніх справ відбувся захист дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук **Татарина Назарія Миколайовича** на тему «**Виявлення та розслідування підрозділами національної поліції України самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва**» (спеціальність 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність).

Науковий керівник: кандидат юридичних наук, доцент **Пряхін Євген Васильович** (Львівський державний університет внутрішніх справ, доцент кафедри криміналістики, судової медицини та психіатрії).

Офіційні опоненти: доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України **Шендрик Владислав Володимирович** (Харківський національний університет внутрішніх справ, завідувач кафедри оперативно-розшукової діяльності та розкриття злочинів); кандидат юридичних наук **Марець Богдан Михайлович** (Управління захисту економіки у Львівській області Департаменту захисту економіки Національної поліції України, оперуповноважений).

* * *

Редколегія Наукового вісника вітає М. С. Долинську і Н. М. Тарарина з успішним захистом дисертацій й бажає подальшої плідної науково-педагогічної діяльності!

Традиційно у квітні-червні наукове життя в нашому університеті є надзвичайно насиченим, адже відбувається чимало форумів науковців і практиків, які сприяють науковій і творчій співпраці, взаємному обміну інформацією в галузях юриспруденції, економіки та психології і досвідом у сферах навчально-методичної, організаційно-виховної, науково-дослідної діяльності. Така взаємодія слугує напрацюванню рекомендацій із професійної підготовки правників, підвищення кваліфікації наукових і науково-педагогічних працівників, впровадженню кращого вітчизняного та світового досвіду роботи у діяльність правоохоронних і правозахисних органів нашої держави, а також в освітній процес вищих закладів освіти. Отож, за цей період 2017 року відбулося 10 науково-практичних заходів, зокрема 3 – позапланово. Із-поміж них є варті особливої уваги.

7 квітня проходив постійний науково-практичний семінар **«Проблеми вдосконалення діяльності правоохоронних органів щодо виявлення, попередження та припинення корупційних проявів»**. Робота заходу тривала за такими напрямками: адміністративно-правові проблеми антикорупційного законодавства України; кримінально-правові проблеми антикорупційного законодавства України; проблеми застосування антикорупційного законодавства України у правоохоронній та правозастосовній діяльності; впровадження принципів запобігання та протидії корупційним проявам у формуванні фахової, діяльнісної, соціальної та особистісної компетенції при підготовці працівників правоохоронних органів. Назагал у заході взяли участь понад 50 осіб. За результатами роботи семінару видано електронний збірник тез доповідей його учасників.

21 квітня відбулося засідання науково-практичного семінару **«Правовий режим державних реєстрів та їх роль у здійсненні господарської діяльності»**. Робота заходу тривала за напрямками: сучасний стан правового регулювання державних реєстрів у господарській діяльності; єдині та державні реєстри у нотаріальній діяльності; електронні реєстри у судовій практиці; державна реєстрація громадських формувань друкованих ЗМІ та інформаційних агентств; державна реєстрація актів цивільних станів. До початку роботи семінару видано збірник тез наукових доповідей його учасників.

21 квітня позапланово відбулося засідання круглого столу **«Досвід поліцейського капеланства у США: передумови та доцільність впровадження капеланства в Національній поліції»**

України». У заході взяли участь представники капеланської служби поліцейського департаменту міста Тулса (Оклахома, США), Департаменту у справах релігій та національностей Міністерства культури України, Всеукраїнського міжконфесійного релігійного християнсько-військового братства та науковці ЛьвДУВС.

27 квітня на базі факультету № 7 ЛьвДУВС позапланово відбулася студентська науково-практична конференція «**ENTER in царство Психеї**». Конференція була проведена за ініціативи кафедри психології управління і приурочена до відзначення Всеукраїнського Дня психолога. Робота заходу тривала в режимі пленарного засідання та майстер-класів (тренери – Н. Василець, Н. Мрака, Г. Вільхова). Загалом у роботі конференції взяли участь близько 60 осіб.

28 квітня відбулася курсантсько-студентська конференція «**Приватне право України в умовах євроінтеграції**». Організатори – кафедра цивільного права та процесу факультету № 2 ІПФПНП та кафедра цивільно-правових дисциплін факультету № 6. Робота заходу тривала за напрямками: теоретико-правові аспекти розвитку інститутів приватного права; конституційно-правові засади регулювання приватно-правових відносин; реформування цивільного і сімейного законодавства в Україні; розвиток та удосконалення окремих галузей права (господарського, екологічного, трудового, земельного, аграрного, житлового, права соціального забезпечення тощо); тенденції розвитку права інтелектуальної власності; юрисдикційна форма захисту цивільних прав; порівняльно-правові аспекти розвитку інститутів приватного права; вплив норм публічного права на реалізацію приватно-правових відносин. За результатами роботи конференції видано збірник тез наукових доповідей її учасників.

26 травня відбулася Всеукраїнська науково-практична конференція «**Актуальні проблеми економічної безпеки держави, регіону, підприємства**». Під час роботи заходу проводили обговорення: теоретико-методологічних проблем економічного безпекознавства на різних рівнях управління; політико-правових, соціальних та управлінських аспектів забезпечення економічної безпеки; проблем детінізації економіки та протидії корупції в системі економічної безпеки держави; міжнародного досвіду зміцнення економічної безпеки та ін. Назагал у роботі конференції взяли участь 90 осіб. Видано збірник тез наукових доповідей учасників форуму.

17 травня для працівників Львівського державного університету внутрішніх справ відбувся семінар на тему «**Можливості платформи Web Of Science для якісних наукових досліджень та навчання**», який провела спеціаліст з навчання компанії Clarivate

Analytics (в минулому відділення IP and Science Thomson Reuters), виробника наукометричної бази даних Web of Science, що індексує понад 180 000 найкращих світових видань, кандидат біологічних наук Ірина Тихонкова. Лектор наголосила, що платформа Web of Science дає можливість науковцю знайти не лише актуальну і перевірену інформацію за темою дослідження, а й потенційних співвиконавців з інших країн, установ-партнерів та визначитися з імовірними джерелами фінансування. Повна індексація усіх переліків літератури всіх видань колекції (більше 1 млрд записів) створює можливості точних наукометричних оцінок і прогнозу розвитку певної наукової галузі та установи.

Загалом у роботі науково-практичних заходів брали участь науковці вищих навчальних закладів, наукових установ, працівники правоохоронних та правозахисних органів, місцевого самоврядування та представники громадських організацій України. Серед установ-учасників – Головне управління Національної поліції у Львівській області; Управління внутрішньої безпеки у Львівській області Департаменту внутрішньої безпеки Національної поліції України; Львівське територіальне управління Національного антикорупційного бюро України; УСБ України у Львівській області; Головне управління Державної фіскальної служби у Львівській області; Управління захисту економіки у Львівській області Департаменту захисту економіки Національної поліції України; Львівська обласна державна адміністрація; Львівська міська рада; Львівська обласна рада; західноукраїнська філія правової корпорації «Татаров, Фаринник, Головка»; Харківський національний університет внутрішніх справ; Національна академія Національної гвардії України; Львівський торговельно-економічний університет; Українська академія друкарства; Львівський національний університет імені Івана Франка; Національний університет «Львівська політехніка»; Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний університет»; Міжнародний центр дослідження соціально-економічних проблем модернізації економіки та розвитку кооперації; Чернігівський національний технологічний університет; Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка; Державна установа «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долинського НАН України»; Полтавська державна аграрна академія; Тернопільський національний економічний університет та ін.

Підсумки наукового року були підведені під час роботи звітної наукової конференції, яка була приурочена до **Всеукраїнського Дня науки** і відбулася **19 травня**. Щоб привітати науковців вишу, до центру дозвілля ЛьвДУВС завітали представники Національної поліції України, органів державної влади і місцевого самоврядування.

НАШІ АВТОРИ

- Балинська О. М.** доктор юридичних наук, професор, проректор Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Бондаренко В. А.** кандидат юридичних наук, доцент кафедри мовної підготовки Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Боровська Г. С.** кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри європейської інтеграції та права ЛРУДУ Національної академії державного управління при Президентові України.
- Буржинський В. А.** кандидат юридичних наук, директор Департаменту інформаційних технологій Міністерства внутрішніх справ України.
- Бутинська Р. Я.** викладач кафедри господарсько-правових дисциплін Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Винник А. О.** аспірант кафедри кримінального права та кримінології Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Візняк О. В.** студент факультету № 6 Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Вітрова Д. В.** аспірант кафедри кримінально-правових дисциплін Харківського національного університету внутрішніх справ.
- Воробель У. Б.** старший викладач кафедри цивільно-правових дисциплін Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Годованець Ю. С.** викладач кафедри господарсько-правових дисциплін Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Єсімов С. С.** кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри адміністративно-правових дисциплін Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Захарова О. В.** кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри криміналістики, судової медицини та психіатрії Львівського державного університету внутрішніх справ.

- Зозуля Н. В.** здобувач вищої освіти освітнього ступеня «магістр» Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Ізьо М. І.** студент факультету № 6 Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Ільків Н. В.** кандидат юридичних наук, доцент, заступник декана факультету № 6 з навчально-методичної роботи Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Ільницький О. В.** кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри адміністративного та фінансового права Львівського національного університету імені Івана Франка.
- Кіріленко Ф. О.** кандидат юридичних наук, заступник начальника управління міжвідомчої і міждержавної інформаційної взаємодії Департаменту інформаційних технологій Міністерства внутрішніх справ України.
- Кісіль З. Р.** доктор юридичних наук, професор, декан факультету № 7 Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Ковалів М. В.** кандидат юридичних наук, професор, завідувач кафедри адміністративно-правових дисциплін Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Ковальчук О. В.** аспірант кафедри криміналістики, судової медицини та психіатрії Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Красницький І. В.** кандидат юридичних наук, доцент, декан факультету № 2 Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Курило Л. В.** викладач кафедри кримінально-правових дисциплін Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Леко Б. А.** кандидат психологічних наук, доцент кафедри кримінально-правових дисциплін Приватного вищого навчального закладу «Буковинський університет».
- Лепіш Н. Я.** кандидат психологічних наук, доцент кафедри адміністративно-правових дисциплін Львівського державного університету внутрішніх справ.

- Майстренко М. М.** кандидат юридичних наук, в. о. викладача кафедри кримінального процесу Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Максимович Р. Л.** кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінально-правових дисциплін Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Марко С. І.** кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри криміналістики, судової медицини та психіатрії Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Прокоп М. Р.** аспірант кафедри криміналістики, судової медицини та психіатрії Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Матіос І. В.** старший слідчий СВ Сторожинецького ВП ГУНП у Чернівецькій області.
- Мелех Л. В.** кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри господарсько-правових дисциплін Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Мокрицька Н. П.** доцент кафедри господарсько-правових дисциплін Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Остапенко Л. О.** кандидат юридичних наук, асистент кафедри цивільного права та процесу Навчально-наукового інституту права та психології Національного університету «Львівська політехніка».
- Панкевич О. З.** кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри адміністративно-правових дисциплін Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Пилипів Р. М.** начальник сектора реагування патрульної поліції Рожнятівського відділення Калуського ВП ГУНП в Івано-Франківській області.
- Пустова Н. О.** студент юридичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка.
- Рудий Н. Я.** кандидат юридичних наук, доцент, учений секретар секретаріату Вченої ради Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Рудий Т. В.** кандидат технічних наук, доцент, професор кафедри інформатики Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Рудковська М. Р.** лаборант навчально-допоміжного персоналу Львівського державного університету внутрішніх справ.

- Рурак В. С.** студент факультету № 6 Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Ряшко О. В.** кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінального процесу Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Сеник В. В.** кандидат технічних наук, доцент, завідувач кафедри інформатики Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Сеник С. В.** науковий співробітник відділу організації наукової роботи Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Туркот О. А.** кандидат юридичних наук, доцент кафедри господарсько-правових дисциплін Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Фаль М. О.** здобувач вищої освіти освітнього ступеня «магістр» Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Франчук В. В.** кандидат юридичних наук, завідувач відділення міжнародних зв'язків Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Хомко Л. В.** кандидат юридичних наук, доцент кафедри господарсько-правових дисциплін Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Чистоклетов Л. Г.** доктор юридичних наук, професор, професор кафедри адміністративно-правових дисциплін Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Шишко В. Й.** старший викладач кафедри інформатики Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Юсупов В. В.** кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, докторант Національної академії внутрішніх справ.
- Ярема О. Г.** кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри адміністративно-правових дисциплін Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Ященко В. А.** доктор юридичних наук, професор, професор кафедри теорії та історії держави і права, конституційного та міжнародного права Львівського державного університету внутрішніх справ.

ПАМ'ЯТНІ ЕПІТАФІЇ

Vita longa, si plena est
(Життя довге, якщо наповнене)

Галина Харитонівна РЯБОШАПКО: життєва шляхетність Людини і Вченого

2 травня 2017 року на 95-му році життя відійшла у вічність старійшина львівської юридичної наукової школи доцент Галина Харитонівна Рябошапко. З далекої рідної Житомирщини її життєвий шлях простягся майже у століття і пов'язав її навічно зі Львовом.

Розпочате навчання на юридичному факультеті Львівського державного університету імені Івана Франка 1940 року незабаром було зупинене Другою світовою війною та вимушеним перебуванням в евакуації.

Після повернення до м. Львова завжди активна й діяльна Галина Харитонівна здобула юридичну освіту. Певний час вона працювала адвокатом у м. Львові.

Проте назагал трудова діяльність Галини Харитонівни була пов'язана лише із двома навчальними закладами – з роботою у Львівському державному університеті імені Івана Франка і Львівському державному університеті внутрішніх справ.

Із 1946 до 1993 року – майже півсотню літ! – віддано інтелектуальній праці на посадах асистента та доцента кафедр державного права, теорії та історії держави і права юридичного факультету.

Професійний шлях наукового зростання розпочала 1954 року, коли захистила дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.02 – державне право. Сфера наукових зацікавлень – «Міська Рада депутатів трудящих обласного підпорядкування (за досвідом роботи Львівської міської Ради)». Однак ВАК СРСР, два роки перевіряючи текст дисертації та її позитивний захист у Львівському державному університеті імені Івана Франка, без пояснення причин відмовив Галині Рябошапко в присудженні відповідного наукового ступеня. Складні сімейні обставини унеможливили процес оскарження цього рішення.

Тому нова дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень була теж успішно публічно захищена 1967 року в Харківському юридичному інституті (нині – Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»). Тема дисертації – «УРСР – суверенна держава». Науковим керівником став доктор юридичних наук професор О. Лєпшошкін, офіційними опонентами – доктор юридичних наук професор К. Мокічев і кандидат юридичних наук доцент В. Барахтян. Згодом доцент Г. Рябошапко комплексно досліджувала проблематику національно-державного устрою УРСР і СРСР (із тодішніх ідеологічних позицій).

Наукові зацікавлення сприяли реалізації творчих наукових планів у Львівському державному університеті імені Івана Франка підготувати до друку монографію з аналогічною назвою. Це викликало різке невдоволення з боку «доброзичливців», які мали адміністративні важелі впливу на видавництво університету – і монографію заборонили публікувати на останній стадії поліграфічного процесу. Причина, начебто, полягала у неналежній назві: вимагалось, щоб вона була сформульована як «УРСР – суверенна держава у складі СРСР». Парадокс: наукову роботу, схвалену ВАКом СРСР, не сприйняли

у «суверенній УРСР»... Такими були реалії цензури. Але душевний неспокій у науково-педагогічній діяльності Галина Харитонівна активно поєднувала з виконанням громадських доручень адміністрації Львівського державного університету імені Івана Франка щодо повоєнного відновлення матеріально-технічної бази вищого навчального закладу та створення його структурних підрозділів.

Г. Рябошапко очолювала професійний комітет юридичного факультету. Як вчений секретар Львівського державного університету імені Івана Франка була в епіцентрі наукового життя, ефективно сприяла розвитку цього важливого напрямку діяльності вищого навчального закладу.

З 1994 до 2013 року Г. Рябошапко працювала на посаді доцента кафедри загальної теорії держави і права Львівського державного університету внутрішніх справ МВС України. Маючи чималий науковий досвід, вона прагнула до актуального переосмислення радянської науки – теорії держави та права, державного (конституційного) права, які були хибними та слугували пропаганді фіктивної моделі радянської державності.

Упродовж десятиліть доцент Г. Рябошапко поступово формувалася як провідний фахівець у царині правознавства. Водночас вона вміло передавала набуті теоретичні знання для ґрунтовної підготовки багатьох поколінь юристів.

Незліченна кількість вдячних учнів черпають і досі снагу із її змістовних лекцій, коректного стилю дидактики і шляхетного спілкування педагога зі студентами. Непросто було у різні часи історії, адже домінувала «єдино правильна» комуністична ідеологія, якій глибоко в душі протистояв гострий розум, однак доцент Г. Рябошапко реалізувала своє вміння виховувати у студентів не лише повагу до складної правничої професії, яка виконує важливу суспільну місію, а й риси, незалежні від ідеології – порядність, людяність, принциповість.

За тривалу й плідну науково-педагогічну працю, участь у Другій світовій війні доцента Г. Рябошапко, активіста і науковця, неодноразово нагороджували медалями та іншими почесними відзнаками. Але

найбільшим скарбом вона вважала можливість нести знання молоді – працювала невтомно і з великим бажанням.

Редколегія Наукового вісника висловлює співчуття родині й усім, хто зберіг у своїй пам'яті світлі риси невтомної і свідомої трудівниці педагогічної ниви у юридичній сфері.

Її знання, передані наступникам, засівають серця прийдешніх поколінь вистражаними ідеями добра, справедливості і демократії у незалежній державі, яку над усе любила і плекала кандидат юридичний наук доцент Галина Харитонівна Рябошапка.

Її ім'я – навічно в серцях тих, хто пройшов львівську юридичну школу і здобув разом із освітою вишкіл людської шляхетності й елітного фаху правника.

ЗМІСТ

Розділ 1

ТЕОРІЯ ТА ФІЛОСОФІЯ ПРАВА. ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Балинська О. М., Яценко В. А. Методологічні засади герменевтики та прагматизму у процесі тлумачення норм права.....	3
Боровська Г. С. Росія і Європа: зіткнення цивілізацій у філософсько-правовому вимірі (за М. О. Бердяєвим).....	12
Леко Б. А. Латеральне мислення як важливий компонент правового мислення майбутніх юристів.....	20
Лепіш Н. Я. Дія актів тлумачення норм права за колом осіб.....	29
Майстренко М. М. Імплементація концепції community policing: від філософської доктрини до дієвого стратегічного напрямку.....	39
Панкевич О. З. Право на приватність: царина незалежності особи.....	47
Рудий Н. Я. Роль Церкви та канонічного права у регулюванні опіки в українському феодальному суспільстві (X–XV ст.).....	57
Ряшко О. В., Остапенко Л. О. Права і свободи людини в філософії Гегеля.....	65

Розділ 2

ТРУДОВЕ ПРАВО. ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО. ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО

Бутинська Р. Я. Проект Трудового кодексу України: загальний огляд.....	78
Воробель У. Б. Інститут окремого проживання подружжя (сепарація): історико-правові аспекти.....	90
Годованець Ю. С. Майнова шкода як об'єктивна ознака трудового правопорушення працівника.....	104

Мелех Л. В., Візник О. В.

Специфіка правового режиму судового рішення
у господарському процесі.....115

Мокрицька Н. П., Фаль М. О.

Умови призначення компенсаційних виплат за надання
соціальних послуг в Україні.....123

Туркот О. А., Рурак В. С.

Щодо прибутку акціонерного товариства та його розподілу.....135

Хомко Л. В., Зозуля Н. В.

Правові засади створення ломбардів в Україні.....144

Розділ 3

**АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС.
ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО**

Бондаренко В. А., Пустова Н. О.

Теоретико-правові питання електронного правосуддя
в інформаційному суспільстві.....154

Єсімов С. С.

Нормативно-правове забезпечення інформаційних
адміністративних послуг, що надаються
МВС України.....163

Гльницький О. В., Гльків Н. В.

Юридичний аспект залучення громадян до управління
в діяльності органів місцевого самоврядування.....174

Кісіль З. Р.

Торгівля людьми – соціальна проблема
сучасності.....188

Ковалів М. В.

Забезпечення охорони громадського порядку
органами місцевої виконавчої влади та місцевого
самоврядування.....194

Пилипів Р. М.

Критерії ефективності діяльності патрульної поліції у сфері
забезпечення безпеки дорожнього руху.....202

Рудий Т. В., Захарова О. В., Сенік В. В., Сенік С. В., Ізьо М. І.

Організаційно-правовий супровід захисту інформаційних
систем підрозділів Національної поліції України на основі
міжнародних стандартів.....213

Чистоклетов Л. Г., Шишко В. Й.

Система суб'єктів адміністративно-правового забезпечення
безпеки суб'єктів господарювання в Україні.....226

Ярема О. Г.

Концепція розвитку державної контрольної
діяльності.....236

Розділ 4

**КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ.
КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС І КРИМІНАЛІСТИКА**

Буржинський В. А., Кіріленко Ф. О. Корупція в Україні.....	247
Винник А. О. Соціально-правова обумовленість спеціальної конфіскації майна як іншого заходу кримінально-правового характеру.....	267
Вітрова Д. В. Деякі питання щодо об'єкта злочинів проти основ національної безпеки України.....	281
Ковальчук О. В. Кредитні спілки: історія виникнення та правового регулювання в Україні.....	289
Красницький І. В. Межі кримінально-правового унормування: постановка проблеми.....	301
Курило Л. В. Позитивні обов'язки держави в контексті права людини на життя (на основі практики ЄСПЛ щодо України).....	308
Максимович Р. Л. Про поняття «заволодіння» в Кримінальному кодексі України.....	317
Марко С. І., Прокоп М. Р. Тактичні особливості допиту свідків у кримінальних провадженнях про незаконне видобування корисних копалин загальнодержавного значення.....	324
Рудковська М. Р. Значення об'єктивної сторони складу злочину для характеристики суспільної небезпеки діяння.....	334
Ряшко О. В., Матіос І. В. Порівняльний аналіз повноважень сторін обвинувачення та захисту в кримінальному процесі.....	342
Франчук В. В. Визначення поняття кримінально-правового засобу охорони економіки України.....	353
Юсупов В. В. Передумови виникнення основ криміналістичних знань.....	363
НАУКОВЕ ЖИТТЯ.....	374
НАШІ АВТОРИ.....	379
ПАМ'ЯТНІ ЕПІТАФІЇ.....	383

СОДЕРЖАНИЕ

Раздел 1

ТЕОРИЯ И ФИЛОСОФИЯ ПРАВА. ИСТОРИЯ ГОСУДАРСТВА И ПРАВА

Балинская О. М., Яценко В. А. Методологические основы герменевтики и прагматизма в процессе толкования норм права.....	3
Боровская Г. С. Россия и Европа: столкновение цивилизаций в философско- правовом измерении (за Н. А. Бердяевым).....	12
Леко Б. А. Латеральное мышление как важный компонент правового мышления будущих юристов.....	20
Лепиш Н. Я. Действие актов толкования норм права по кругу лиц.....	29
Майстренко М. М. Имплементация концепции Community Policing: от философской доктрины к действенному стратегическому направлению.....	39
Панкевич О. З. Право на приватность: сфера независимости личности.....	47
Рудый Н. Я. Роль Церкви и канонического права в регулировании опеки в украинском феодальном обществе (X–XV вв.).....	57
Ряшко Е. В., Остапенко Л. А. Права и свободы человека в философии Гегеля.....	65

Раздел 2

ТРУДОВОЕ ПРАВО. ХОЗЯЙСТВЕННОЕ ПРАВО. ГРАЖДАНСКОЕ ПРАВО

Бутинская Р. Я. Проект Трудового кодекса Украины: общий обзор.....	78
Воробель У. Б. Институт отдельного проживания супругов (сепарация): историко-правовые аспекты.....	90
Годованец Ю. С. Имущественный вред как объективный признак трудового правонарушения работника.....	104

Мелех Л. В., Визняк Е. В. Специфика правового режима судебного решения в хозяйственном процессе.....	115
Мокрицкая Н. П., Фаль М. О. Условия назначения компенсационных выплат за предоставление социальных услуг в Украине.....	123
Туркот О. А., Рурак В. С. Касательно прибыли акционерного общества и ее распределения.....	135
Хомко Л. В., Зозуля Н. В. Правовые основы создания ломбардов в Украине.....	144

Раздел 3

АДМИНИСТРАТИВНОЕ ПРАВО И ПРОЦЕСС. ИНФОРМАЦИОННОЕ ПРАВО

Бондаренко В. А., Пустовая Н. А. Теоретико-правовые вопросы электронного правосудия в информационном обществе.....	154
Есимов С. С. Нормативно-правовое обеспечение информационных административных услуг, предоставляемых МВД Украины.....	163
Ильницький О. В., Илькив Н. В. Юридический аспект привлечения граждан к управлению в деятельности органов местного самоуправления.....	174
Кисиль З. Р. Торговля людьми – социальная проблема современности.....	188
Ковалив М. В. Обеспечение охраны общественного порядка органами местной исполнительной власти и местного самоуправления.....	194
Пыльпив Р. М. Критерии эффективности деятельности патрульной полиции в сфере обеспечения безопасности дорожного движения.....	202
Рудый Т. В., Захарова А. В., Сенник В. В., Сенник С. В., Изьо М. И. Организационно-правовое сопровождение защиты информационных систем подразделений Национальной полиции Украины на основании международных стандартов.....	213
Чистоклетов Л. Г., Шишко В. И. Система субъектов административно-правового обеспечения безопасности субъектов хозяйствования в Украине.....	226
Ярема О. Г. Концепция развития государственной контрольной деятельности.....	236

Раздел 4

УГОЛОВНОЕ ПРАВО И КРИМИНОЛОГИЯ.
КРИМИНАЛЬНЫЙ ПРОЦЕСС
И КРИМИНАЛИСТИКА

Буржинский В. А., Кириленко Ф. А.	
Коррупция в Украине.....	247
Винник А. О.	
Социально-правовая обусловленность специальной конфискации имущества как иной меры уголовно-правового характера.....	267
Витрова Д. В.	
Некоторые вопросы касательно объекта преступлений против основ национальной безопасности Украины.....	281
Ковальчук О. В.	
Кредитные союзы: история возникновения и правового регулирования в Украине.....	289
Красницкий И. В.	
Пределы уголовно-правового унормирования: постановка проблемы.....	301
Курыло Л. В.	
Позитивные обязательства государства в контексте права человека на жизнь (на основании практики ЕСПЧ по Украине).....	308
Максимович Р. Л.	
О понятии «завладение» в Уголовном кодексе Украины.....	317
Марко С. И., Прокоп М. Р.	
Тактические особенности допроса свидетелей по уголовным производствам о незаконной добыче полезных ископаемых общегосударственного значения.....	324
Рудковская М.Р.	
Значение объективной стороны состава преступления для характеристики общественной опасности деяния.....	334
Ряшко Е. В., Матиос И. В.	
Сравнительный анализ полномочий сторон обвинения и защиты в уголовном процессе.....	342
Франчук В. В.	
Определение понятия уголовно-правового средства охраны экономики Украины.....	353
Юсуфов В. В.	
Предпосылки возникновения основ криминалистических знаний.....	363
НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ.....	374
НАШИ АВТОРЫ.....	379
ПАМЯТНЫЕ ЭПИТАФИИ.....	383

CONTENTS

Section 1

THEORY AND PHILOSOPHY OF LAW. HISTORY OF STATE AND LAW

Balynska O. M., Yashchenko V. A. Methodological Principles of Dialectics and Pragmatism in the Interpretation of Rules of Law.....	3
Borovska G. S. Russia and Europe: Confrontment of Civilizations in the Philosopho-Legal Dimension (after N. A. Berdyaev).....	12
Leko B. A. Lateral thinking as an important component of the legal thinking of future lawyers.....	20
Lepish N. Ya. Operation of the acts of interpretation of rules of law according to the circle of persons.....	29
Maistrenko M. M. Implementation Concept of Community Policing: from the philosophical doctrine to efficient strategic direction.....	39
Pankevych O. Z. Right to privacy: realm of individual independence.....	47
Rudyi N. Y. Role of Church and Canonic Law in the Regulation of Tutelage in Ukrainian-Feudal Society (X–XVc.).....	57
Ryashko O. W., Ostapenko L. O. Human Rights and Freedoms of Hegel’s Philosophy.....	65

Section 2

LABOR LAW. COMMERCIAL LAW. CIVIL LAW

Butynska R. J. Draft Labour Code of Ukraine: a general survey.....	78
Vorobel U. B. Institute of martial separation: historical and legal aspects.....	90
Hodovanets Yu. S. Property damage as an objective feature of the employee’s labour offence.....	104

Melekh L. V., Vizniak O. V.	
The peculiarity of the legal regime of the judicial decision in the economic procedure.....	115
Mokrytska N. P., Fal M. O.	
Terms of compensatory payments for rendering of social services in Ukraine.....	123
Turkot O. A., Rurak V. S.	
As for the profit of the joint-stock company and its distribution.....	135
Khomko L. V., Zozulya M. V.	
Legal principles of creating pawn shops in Ukraine.....	144

Section 3

ADMINISTRATIVE LAW AND PROCESS. INFORMATION LAW

Bondarenko V. A., Pustova N. O.	
Theoretical and legal issues of electronic justice in the information society.....	154
Yesimov S. S.	
Normative and legal ensuring of information administrative services provided by the Ministry of Internal Affairs of Ukraine.....	163
Ilnytskyi O. V., Ilkiv N. V.	
Legal aspect of involving citizens to the management in the activities of local authorities.....	174
Kisil Z. R.	
Human trafficking – modern social problem.....	188
Kovaliv M. V.	
Provision of public order protection by local executive bodies and local self-governments.....	194
Pylypiv R. M.	
The criteria of the effectiveness of the patrol police activity in the sphere of road traffic safety.....	202
Rudy T. V., Zakharova O. V., Senyk V. V., Senyk S. V., Izyo M. I.	
Organizational support legal defense information systems Ukraine units National police based on international standards.....	213
Chystokletov L. G., Shishko V. I.	
The system of subjects of administrative-legal provision of security of economic entities in Ukraine.....	226
Yarema O. G.	
The concept of the development of state control activity.....	236

Section 4
CRIMINAL LAW AND CRIMINOLOGY.
CRIMINAL PROCEDURE AND CRIMINALISTICS

Burzhynsky V. A., Kirilenko F. A.	
Corruption in Ukraine.....	247
Vynnyk A. O.	
Social and legal conditionality of legislative regulation for the special confiscation as another measure of criminal and legal nature.....	267
Vitrova D. V.	
Some issues of property crimes against national security of Ukraine.....	281
Kovalchuk O. V.	
Credit unions: genesis and legal regulation in Ukraine.....	289
Krasnytskyi I. V.	
Boundaries of Criminal Law Formalization: Target Setting.....	301
Kurylo L. V.	
Positive obligations of the State in the context of the human right to life (on the basis of ECHR's court practice concerning Ukraine).....	308
Maksymovych R. L.	
The notion «seizure» in the criminal code of Ukraine.....	317
Marco S. I., Prokop M. R.	
Tactical Features of Witnesses' Interrogation on Illegal Mining of National Importance in Criminal Proceedings.....	324
Rudkovska M. R.	
The meaning of the objective crime element when determining the social insecurity of action.....	334
Riashko O. V., Matios I. V.	
Comparative analysis of authorities of the parties of the prosecution and defence in criminal proceedings.....	342
Franchuk V. V.	
The definition of the concept of criminal and judicial means of economy protection of Ukraine.....	353
Yusupov V. V.	
Backgrounds of the forensic knowledge bases emergence.....	363
SCIENTIFIC LIFE.....	374
OUR AUTHORS.....	379
MEMORABLE EPITAPHS.....	383

**Вимоги до оформлення та подання статей
у Науковий вісник**

**Львівського державного університету внутрішніх справ,
згідно з Положенням про збірник «Науковий вісник
Львівського державного університету внутрішніх справ»
(серія юридична, економічна, психологічна, спецвипуск),
затвердженим наказом ЛьвДУВС від 28 лютого 2017 р. № 44**

Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ – це збірник наукових праць (статей), у якому публікуються матеріали й результати теоретичних та експериментальних досліджень наукових, науково-педагогічних працівників, здобувачів, ад'юнктів, аспірантів університету.

У Віснику можуть бути опубліковані аналогічні дослідження представників інших вищих навчальних закладів МВС і МОН України, практичних працівників органів внутрішніх справ, інших правоохоронних структур за відповідним клопотанням.

Автор має право на публікацію в одному випуску Вісника один раз; другий раз (навіть у співавторстві) – у виняткових випадках, за спеціальним рішенням редколегії.

Вісник видається у трьох серіях – юридичній, економічній і психологічній.

Вимоги до статей

До публікації приймаються рукописи наукових статей, що **відповідають тематичній спрямованості (серії) збірника.**

Рукописи статей, відповідно до постанови Президії ВАК України від 15.01.2003 р. № 7-05/1, **мають містити:**

- індекс УДК;
- прізвище, ім'я, по батькові автора та назву статті українською, російською, англійською мовами;
- анотації статті українською, російською та англійською;
- ключові слова українською, російською, англійською;
- такі структурні елементи:

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими практичними або теоретичними завданнями (5–10 рядків).

Мета статті і завдання, які необхідно вирішити для її досягнення.

Стан дослідження. Охоплює аналіз останніх досліджень та публікацій, на які спирається автор; виокремлюються невирішені частини загальної проблеми, яким присвячена стаття. Цьому слід приділити належну увагу, адже

саме на підставі аналізу публікацій попередників автор може фахово сформулювати мету своєї наукової розробки.

Виклад основних положень. Ця частина у рукописі охоплює майже 90% його обсягу. Тут автор має висвітлити окреслену в назві тему на підставі власних досліджень, аналітичних спостережень чи роздумів щодо висловлених іншими науковцями гіпотез, положень. Під час такого аналізу, зазвичай, вказуються підходи інших дослідників, тому важливо належно їх цитувати, зазначаючи посилання. Вони у тексті подаються у квадратних дужках, де вказується порядковий номер джерела і цитованої сторінки (наприклад [12, с. 17]).

Висновки. Завершальна частина рукопису статті має відображати підсумок розглянутих, обгрунтованих, запропонованих автором в основному тексті положень, гіпотез, рекомендацій.

Список використаних джерел подається наприкінці тексту, має бути оформлений відповідно до державних стандартів. Повинен охоплювати всі наведені в тексті посилання. Джерела подаються в порядку згадування їх у статті.

Обсяг рукопису статті не повинен перевищувати 0,5 друк. авт. арк. (12 сторінок машинописного тексту); текст має бути набраний тільки у форматі **Word.doc (2003)** шрифтом Times New Roman через 1,5 інтервали і віддрукований на папері формату 210 × 297,5 мм (A4), на сторінці – не більше 30-ти рядків, кегель – 14 пт. Поля навколо тексту – по 2 см з усіх боків. Якщо стаття містить *графічний матеріал*, то його слід подавати у форматі A5, а в авторському оригіналі залишати місце для рисунків. Електронні варіанти мають бути повністю виправлені без «значків» та «об'єктів».

Рукопис має бути підписаний автором.

Статті у Вісник можуть подаватися авторами такими мовами: українською, російською, англійською.

До статті *українською та російською мовами* надаються розширена (1800–2000 знаків) анотація англійською мовою та анотації українською і російською (по 500 знаків кожна). Розширена анотація англійською мовою повинна бути завірена печаткою бюро перекладів або погоджена підписом керівника кафедри іноземних мов чи відділу міжнародних зв'язків Львівського державного університету внутрішніх справ. До вказаних погоджень можуть бути прирівняні відповідні погодження керівників аналогічних підрозділів інших навчальних закладів, установ та організацій, підписи яких належним чином завірені печаткою цих закладів, установ чи організацій.

До статті *англійською мовою* надаються розширена (1800–2000 знаків) анотація українською мовою і звичайні анотації російською та англійською (по 500 знаків кожна).

Статті, подані англійською мовою неангломовними авторами (у перекладі), мають бути завірені на предмет правильності перекладу у бюро перекладів або на кафедрі іноземних мов чи у відділі міжнародних зав'язків навчального закладу.

Стаття подається зі супровідними документами:

– для авторів без наукового ступеня – із завіреною позитивною рецензією фахівця з науковим ступенем і витягом із протоколу засідання кафедри про рекомендацію статті до друку;

– довідкою про автора (авторів): прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання, місце роботи, посада, контактний телефон, електронна адреса;

– електронним варіантом статті;

– для авторів, які не є працівниками ЛьвДУВС, – квитанцією про оплату публікації на розрахунковий рахунок університету:

Код ЄДРПОУ **08571995**

МФО **825014**

ГУДКСУ у Львівській області

р/р **31255201100729**

Вартість: 43,18 грн / 1 стор.

Призначення платежу: за публікацію у збірниках наукових праць.

Примітка.

Рукописи, подані з порушенням зазначених вимог і суттєвими мовностилістичними огріхами, та статті, які вже опубліковані або подані для опублікування в інших виданнях, до друку не приймаються.

Редакційна колегія зберігає за собою право, в разі необхідності, скорочувати і редагувати тексти статей або відхилити їх від опублікування.

Стаття подається автором відповідальному секретареві Вісника безпосередньо або поштою на адресу:

ЛьвДУВС: 79007, м. Львів, вул. Городоцька, 26.

Відповідальний секретар:

серія юридична –

доктор юридичних наук, доцент **Балинська О. М.**;

серія психологічна –

кандидат соціологічних наук, доцент **Борисенко О. М.**;

серія економічна –

кандидат економічних наук, доцент **Ревак І. О.**

Координати для довідок:*Відділ організації наукової роботи:*

(032) 278-65-72; e-mail: vonr@lvduvs.edu.ua

067-854 97 24 (Боровікова Віталіна Станіславівна)

e-mail: borovikova-vitalina@ukr.net

Редакційно-видавничий відділ:

(032) 233-61-95; e-mail: publlaw@lvduvs.edu.ua

Відповідальні секретарі:

Балинська Ольга Михайлівна 067-674 99 12

Борисенко Оксана Михайлівна 097-461 83 84

Ревак Ірина Олександрівна 067-444 09 63

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

НАУКОВИЙ
ВІСНИК
ЛЬВІВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Серія юридична

Випуск 2
(виходить із 1995 р.)

Редагування *О. Я. Шмиговська*

Редагування текстів англійською *І. Ю. Сковронська*

Редагування текстів російською *О. Я. Шмиговська*

Макетування *Н. М. Лесь*

Друк *А. М. Радченко*

Підписано до друку 23.06.2017 р.
Формат 60×84/16. Папір офсетний. Умовн. друк. арк. 23,25.
Тираж 100 прим. Зам. № 62-17.

Львівський державний університет внутрішніх справ
Україна, 79007, м. Львів, вул. Городоцька, 26.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 2541 від 26 червня 2006 р.